

monumentet

2 / 1986

DO NOT COPY

Kopertna e parë:

Bylis (Hekal), FIER

Shëtitorja e qytetit – shek. III p.e. sonë.

REDAKSIONI
SOTIR KOSTA (Kryetarredaktor)
APOLLON RADO (Zëv. Kryetarredaktor)
ALEKSANDER MEXHI, ALI HAKU, EMIL RINA
GJERAR KARASIKU, HASAN JAHJARI

monumentet

DO NOT COPY

2/ 1986 (32)

REDAKSIA

SOTIR KOSTA (Kryeredaktor)
APOLLON BAÇE (Zëv. Kryeredaktor)
ALEKSANDËR MEKSI, ALI MUKA, EMIN RIZA
GJERAK KARAIKAJ, HASAN NALLBANI

Pronë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
Pranë Ministrisë së Arsimit dhe të Kulturës

Adresa e Redaksisë: Rruga «Alqi Kondi» Nr. 7

Tirazhi: 865 kopje

Formati 70 x 100/12

Stash

Shtypur: Kombinati Poligrafik, Shtypshkronja «M. Duri» Tiranë

ARTIKUJ	Faqe
<i>Gjerak KARAISKAJ</i>	
Kështjella mesjetare e Sopotit (Borshi)	5
<i>Moikom ZEKO</i>	
Monumente antike e mesjetare me mbishkrime në vargje	21
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
Periodizimi dhe tipologjia e ndërtimeve të kultit në shekujt VII-XV.	37
<i>Gjergj FRASHËRI</i> <i>Sulejman DASHI</i>	
Zhvillimi i arkitekturës islamike shqiptare të xhamive (Probleme të periudhizimit)	51
<i>Skënder MIHALÇKA</i>	
Manastiri i Ardenicës dhe konservimi i pikturave murore të tij.	77
<i>Fatbardha SHKUPI</i>	
Zbukurimorja e disa banesave gjirokastrite	99
<i>Latif LAZIMI</i>	
Vështrim urbanistiko-arkitektonik i fshatit Dhërmi – Vlorë	117
MATERIALE	
<i>Fabian MIRAJ</i>	
Tulla material ndërtimor në periudhën antike në Durrës dhe monogramet	141
JETA SHKENCORE	
<i>Sotir KOSTA</i>	
U mbajt Simpoziumi «Mbrojtja, studimi dhe restaurimi i monumenteve të kulturës në Shqipëri»	153
<i>Reshat GEGA</i>	
Restaurimi i manastirit të Apollonisë dhe vizitueshmëria e tij	161
KRITIKË E BIBLIOGRAFI	
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
Patricia Balenci, Gli esaforti del chiostro di San Benedetto in Conversano e della chiesa di Santa Maria in Apollonia (Albania) Firenze 1986 (56 fq. dhe 87 foto)	165
<i>Emin RIZA</i>	
Kultura Popullore 1/1985, 2/1985 Tiranë 1985, Botim i Institutit të Kulturës Popullore	169
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
Dy numura të revistës «ILIRIA» 1 dhe 2/1985	173

ARTICLES

<i>Gjerak KARAISKAJ</i>	Le château médiéval de Sopot (Borshi)	18
<i>Moikom ZEKO</i>	Monuments antiques et médiévaux à inscriptions en vers	33
<i>Aleksandër MEKSI</i>	La typologie et le classement des constructions de culte au cours des VII-XV ^e sc selon la période de leur construction	47
<i>Gjergj FRASHËRI</i> <i>Sulejman DASHI</i>	L'évolution de l'architecture islamique albanaise des mosquées.	67
<i>Skënder MIHALÇA</i>	Le monastère d'Ardenica, et la conservation de ses fresques	90
<i>Fatbardha SHKUPI</i>	L'ornementation de quelques habitations de Gjirokastra	113
<i>Latif LAZIMI</i>	Aperçu de l'urbanisme et de l'architecture du village Dhërmi – Vlorë	131

MATERIAUX

<i>Fabian MIRAJ</i>	La brique, matériel de construction au cours de la période antique à Durrës, et les monogrammes	152
---------------------	---	-----

COMMUNICATIONS

<i>Sotir KOSTA</i>	Le Symposium «La protection, l'étude et la restauration des monuments culturels en Albanie»	157
<i>Reshat GEGA</i>	La restauration de monastère d'Apollonie	163

CRITIQUE ET BIBLIOGRAPHIE

<i>Aleksandër MEKSI</i>	Patricia Balenci Gli esaforati del chiostro di San Benedetto in Conversano e della chiesa di Santa Maria in Apollonia (Albania), Firenze, 1986 (56 pg et 87 photos)	167
<i>Emin RIZA</i>	«Culture Populaire» 1,2/1985 Tirana 1985, Edition de l'Institut de la Culture Populaire	171
<i>Aleksandër MEKSI</i>	Les numéros 1, 2/1985 de la revue «Iliria»	175

Gjerak KARAISKAJ

KËSHTJELLA MESJETARE E SOPOTIT (BORSHI)

Kështjella mesjetare e Sopotit ndodhet rreth 3 km në VP të fshatit të sotëm Borsh. Ajo ngrihet mbi një kodër, e cila përfundon në majë me një kreshtë shkëmbore, dhe zë një pozicion qendror kundrejt qytetit antik të Borshit, i cili shtrihej dikur në shpatet e kësaj kodre. Rrëza e kodrës qarkohet nga veriu dhe veriperëndimi prej lumit të Borshit, i cili pasi përshkon fushën që shtrihet nga Perëndimi, derdhet në Detin Jon.

Kështjella e Sopotit (fig. 1) ka një pozitë të rëndësishme strategjike jo vetëm sepse ndodhet pranë detit, në një vend të përshtatshëm për afrimin dhe qëndrimin e anijeve, por ndodhet edhe pranë njëres nga dy grykat që përshkonin që në lashtësi malet Akrokeraune, në mesjetë të njohura si malet e Himarës duke lidhur kështu bregdetin me brendësinë e vendit. Njera nga këto gryka ishte qafa e Llogarasë dhe tjetra për të cilën bëhet fjalë «Gryka e Borshit» nëpërmjet të cilës realizohej lidhja me Kalasën dhe Delvinën. Nga Kalasa një rrugë tjetër nëpërmjet qafës së Skërficës të çonte në Kardhiq, ku ndodhet përsëri një kështjellë mesjetare e prej kësaj në luginën e Drinosit, që e lidhte me Gjirokastrën dhe luginën e Vjosës¹⁾. Borshi, lidhej gjithashtu me rrjedhën e poshtme të luginës së Vjosës nëpërmjet luginës së Shushicës.

HISTORIA

Sopoti përmendet për herë të parë në fillimet e shek. XIII nën emrin e arhontesë së Sopotit (archonteia Sopotu) në Magenetiā.²⁾ Siç del nga emërtimi i mësipërm Sopoti ishte qendra e një nënnjësie administrative në rangun e një arhonteje, dhe selia e një arhonti, gjë që ta sugjerojnë edhe përmasat modeste të kështjellës. Si rezultat i dopsimit të Despotatit të Epirit, në kohën e sundimit të Mihalit II, që u shpreh në aleancën e tij me mbretin e Siqelisë Manfred Shtauferin në vitin 1258 kështjella e Sopotit (Subotum) bashkë me Butrintin, Korkyrën, Durrësin, Kaninën, Vlorën etj. i jepen si prikë Helenës, bijës së Despotit që u martua me Manfredin³⁾. Tetë vjet më vonë në vitin 1266 pas vrasjes së Manfredit në betejën e Beneventit nga Karli I Anzhu, ky i fundit zëvendësoi sundimin e Manfredit në Italinë e Jugut, dhe u drejtua edhe nga pronat e tij në Shqipëri, por Sopoti duhet të ketë mbetur edhe për ca kohë në duart e banorëve gjermanë sepse vetëm në vitin 1269, Karli I mundi t'i bindë këta të fundit të lëshonin Korfuzin, Kaninën dhe Vlorën, pas premtimeve për dhënie pronash të tjera në Italinë e Jugut⁴⁾. Në luftën kundër Anzhuinëve Perandori i Bizantit Mihal Paleologu u mori këtyre të fundit Be-ratin, Butrintin dhe arriti gjatë vitit 1275 deri në Himarë⁵⁾. Megjithatë nuk përmendet Sopoti ai duhet

1) A. Baçe, Vështrim mbi qendrat e banuara antike dhe mesjetare në luginën e Drinosit (Gjirokastrë). Monumentet 4/1972, f. 103-104.

2) Demetrius Chomatianus, cituar nga P. Soustal, TIB 3 Nikopolis und Kephallonia, Wien 1981.

3) L. Tallozy, C. Jirecek, E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetis illustrantia, I, Wien 1913, f. 71. dok. 245.

4) Historia e Shqipërisë, I (Botim II) Tiranë 1967, fq. 201.

5) Historia e Shqipërisë, fq. 203.

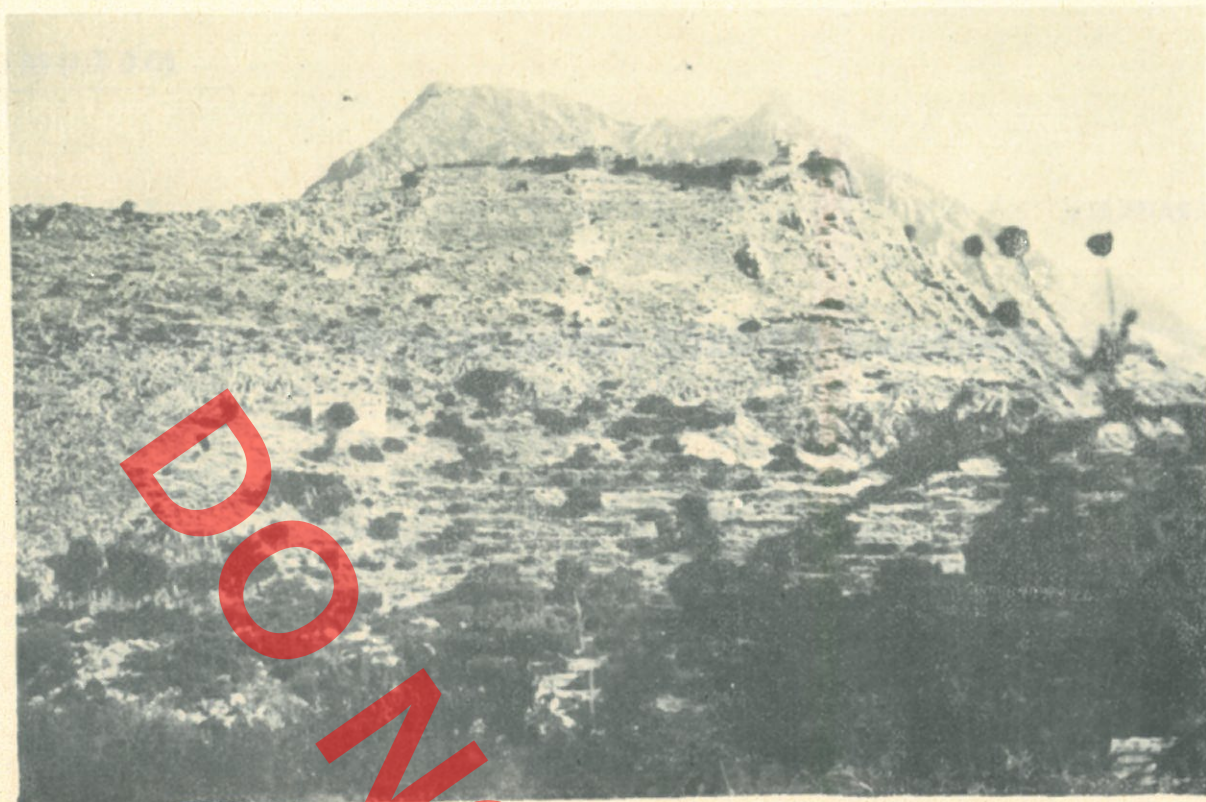

Fig. 1

të ketë qenë në këtë kohë nën sundimin e Paleologut, për më tepër që Sopoti bashkë me Himarën që nga koha e sundimit të Staufënve vareshin administrativisht nga e njejtja qendër, Korfuzi dhe bënë pjesë që më parë në temën e Nikopolit⁶⁾. Në vitin 1278 Sopotu ashtu si dhe Butrinti u pushtuan nga despoti i Epirit Niqifori I i cili ia dorzon në fillim të vitit 1279 Karlit I Anzhu⁷⁾. Më 7 dhe 12 prill të vitit 1279 në Sopot u dërguan nga Anzhuinët armë dhe ushqime⁸⁾. Pushtimi i bregdetit të Jonit nga Karli I bënte pjesë në programin e tij të madh ushtarak e diplomatik kundër Paleologut. Më 13 gusht të këtij

viti Hugo de Suli emërohet zëvendës i Karlit në krahinat e Shqipërisë, Durrës, Vlorë, Butrint, Sopot dhe Korfuz⁹⁾. Gjatë viteve 1285-86 anzhuinët u larguan nga Shqipëria, nën sundimin e tyre mbeti Butrinti dhe një territor rreth tij kufijt e të cilit nuk mund të përcaktohen¹⁰⁾. Por në territorin anzhuin rreth Butrintit pas vitit 1287 ka më tepër mundësi të mos përfshihej Sopot. Pasi kur Karli II Anzhu deklaroi të vinin Filipin sundues të Korfuzit e të zotërimëve anzhuine të Epirit, përmendet vetëm Butrinti¹¹⁾ megjithëse si Butrinti, Sopot dhe Himara gjatë sundimit anzhuin vareshin administrativisht nga Kor-

6) A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thesanoloki 1981, f. 273.

7) Thalloczy, *AD F.* 113-114, dok. 390.

8) F. Carabellese, *Carlo d'Angio nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari 1911, f. 84.

9) A. Ducellier, *La façade...*, f. 250.

10) A. Ducellier, f. 273.

11) C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis unsere Zeit*, (1821), Leipzig, 1870, f. 337.

fuzi dhe në raste të tjera përmenden gjithmonë së bashku. Gjatë kësaj erudhe të sundimit anzuin përveç sundimtarëve me seli në Korfuz ose Butrint nga ata që ushtruan funksionin e tyre duke patur selinë në Sopot mund të dokumentohet vetëm një nga kështjellarët. Ky ishte **Gyjomë de Brevia** te që ushtroi funksionin e tij në vitin 1284 dhe varej nga kapiteni i ishullit të Korfuzit, Butrintit, Sopotit dhe Himarës¹²⁾. Gjatë kryengritjes së vitit 1336 kur Arbëreshët zunë një sërë qytetesh e kështjellash që ndodheshin nën sundimin bizantin si Berati, Kanina, Skrapari, Tomori dhe Këlcyra dhe kundër tyre u nis vetë perandori Androniku III, Sopotit dhe Himara bashkë me disa kështjella e qytete të tjera mbajtën anën e perandorit¹³⁾.

Për një periudhë gati njëshekullore nuk kemi më njoftime për Sopotin deri sa në Regjistrin osman të vitit 1431 Sopotit shënohet si qendër e nahijes me të njëjtin emër në cilën bënte pjesë edhe Borshi¹⁴⁾. Nahija e Sopotit, e cila mesa duket përputhej me territorin që zinte dikur arhonteja me të njëjtin emër në temën e Vajonetës, zinte bregun e detit ndërmjet Kudhësit, Pilurit dhe Lukovës duke u shtrirë në thellësi në luginën e Borshit pa kaluar në krahun e malësisë së Kurveleshit¹⁵⁾.

Sopotit kishte 60 shtëpi dhe i ishte dhënë si timar Hizir Beut, i cili ishte njëkohësisht edhe Subash i Kështjellës¹⁶⁾. Në nahijen e Sopotit kishte edhe timarlinj të tjerë të cilët duke mos e ndjerë veten të sigurtë banonin në Gjirokastër¹⁷⁾, e cila ishte qendra administrative e Sanxhakut të Shqipërisë, edhe vetë Subashi i kështjellës e kishte timarin e tij pranë kësaj të fundit për të mundur të ushtronte sundimin e tij. Mjaft kuptimplotë në këtë drejtim është përfshirja e fshatit Kokni në timarin e Hizir Beut me shënimin «për arsye se është afër kështjellës iu dha ky

fshat»¹⁸⁾. Edhe numuri i paktë i fshatrave të braktisura nga kjo nahije, në krahasim me krahina të tjera tregon se sundimi osman nuk ishte i qëndrueshëm¹⁹⁾. Si në raste të tjera edhe në Sopot pushteti ishte kufizuar në zotërimin e kështjellës dhe në zonat fare pranë saj, deri ku mund të vepronte fuqia ushtarake e garnizonit osman. Nuk dimë se sa e ushtroi realisht këtë pushtet Hizir beu dhe se sa kohë qëndroi akoma në Sopot. Por dimë vetëm se në vitin 1456 Alfonsi V i Napolit kishte dërguar trupat katalane për të pushtuar Himarën dhe Sopotin dhe kishte vendosur garnizone ushtarake në to. Trupat katalane kishin filluar gjithashtu të ndërtonin një kështjellë mbi një shkëmb në portin e Panormit. Këto masa ishin marrë në kuadrin e rivalitetit midis mbretit të Aragonës e Napolit dhe Venedikut²⁰⁾. Në 1470 kështjella e Sopotit ndodhej nën zotërimin Venecian dhe varej nga Korfuzi²¹⁾. Pesë vjet më vonë (1475) ajo e përforcuar dhe nga një garnizon venedikas i rezistoi për 4 muaj rrethimit të egër të një ushtrie turke të komanduar nga Amaz beu, i cili në të njëjtën kohë kish rrethuar Pargën dhe Butrintin²²⁾. Në vitin 1479 pas rënies së Shkodrës, si pasojë e paqes së nënshkruar midis Venedikut dhe Mehmetit II, venecianët u dorzojnë turqve krahinën e Himarës me dy kështjellat e saj Himarën dhe Sopotin. Lorenc de Leçe, bail dhe kapiten i Korfuzit, kish urdhëruar që më parë që të hiqeshin nga këto kështjella artileritë dhe municionet e të çoheshin me anije në Korfuz²³⁾ në mënyrë që ato të mos mund t'u rezistonin fuqive osmane që do ti merrnin në dorëzim. Nga kjo kuptohet se garnizoni i kështjellës përbëhej kryesisht ose tërësisht prej shqiptarësh. Po atë vit gjenerali i sulltanit Gjedik Ahmet Pasha i ngarkuar për përgatitjen e ekspeditës kundër Italisë shkoi vetë në krahinën e Himarës²⁴⁾. Një vit pas dështi-

12) A. Ducellier, f. 273.

13) J. Kantakuzenos, II, 32, 34, W. Miller, *Latins in the Levant*, Londra 1908, f. 249.

14) H. Inalçik, *Hicri 835, Tarihli suret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, 27-29.

15) K. Luka, *Gjurmime në toponomastikën mesjetare në trevën e Sopotit*, «*Etnoграфия shqiptare*» VIII, 1, 1975, 170.

16) H. Inalçik, *Vep. cit.* f. 27-29.

17) K. Biçoku, *Qëndresa dhe lufta e masave popullore kundër vendosjes së sundimit Osman, sipas të dhënave të regjistrave të v. 835 h (1431-1432)* «*Studime Historike*» 4, 1973, f. 11.

18) Inalçik, *Vep. cit.* dok. 59.

19) K. Biçoku, *Vep. cit.* fq. 5.

20) C. Marinesco, *Alphonse V. roi d'Aragon et de Naples e l'Albanie de Scanderbeg*, Paris 1923, f. 115-116.

21) Sp. Lampros, *Kerkyraika*, 70 cit. nga P. Soustal, *Vep. cit.* 262.

22) A. Marmora, *Della historia di Corfu*, Venetia, 1672, f. 325.

23) C.N. Sathas, *Documents inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen age*, Tom, VI. Paris 1880-1896, f. 214-217.

24) Sathas, *Vëll. VI*, f. 217.

mit të kësaj ekspedite me shpërthimin e kryengritjes së shqiptarëve dhe zbarkimin e Gjon Kastriotit në bregdetin e Shqipërisë më 31 gusht 1481 u çlirua Himara dhe një ditë më vonë kështjella e Sopotit²⁵⁾. Siç del nga ngjarjet e mëvonshme që nga kjo kohë e deri në vitin 1492 kështjella e Sopotit duket se ishte në duart e kryengritësve. Në vitin 1485 sulltan Bajaziti II i kërkon krahinës së Himarës, që përbëhej nga 50 fshatra malore që të paguanin haraç si krahinat e tjera duke u dërguar si qeveritar birin e tretë të Gjergj Aranitit, i cili fillimisht qëndroi në shërbim të Venedikut, por pastaj kaloi me turqit, u kthye në fenë myslimane dhe u emërua sanxhakbej i krahinës së Himarës²⁶⁾. Himariotët nuk e pranuan këtë renegat dhe në fillim të vitit 1486 e vranë duke filluar kështu kryengritjen e armatosur²⁷⁾. Vetëm në vitin 1492 ushtria turke me në krye vetë Bajazitin II mundën të shtien në dorë kështjellën e Sopotit dhe të Himarës, kundrejt marrëveshjes që në krahinën e Himarës të mos vendoseshin qeveritarë turq, por himariotët duhet të paguanin haraçin në shenjë bindjeje²⁸⁾. Në marrëveshje përfshihej edhe rrënimi i kështjellës së Sopotit dhe Himarës²⁹⁾. Me këtë turqit hiqnin dorë edhe për një të ardhme të afërt nga shpresa për të rivendosur garnizonet e tyre në këto kështjella, nga ana tjetër ato nuk duhet të shërbenin si qendra rezistence për vendasit. Vitet që pasuan duke filluar nga 1494-ra ishin përsëri një periudhë kryengritjesh për krahinën e Himarës që ashtu si dhe në krahina të tjera të Shqipërisë vazhduan deri në fillim të shek. XVI. Që nga fundi i shek. XV e deri në vitin 1714, Myteselimllëku i Himarës e ki-

shte qendrën administrative në Borsh, ai përbëhej nga 14 fshatra nga të cilat shtatë ishin të krahinës së Kurveleshit dhe dy të krahinës së Vlorës³⁰⁾. Lufta eneto-turke e vitit 1570 u shoqërua me një varg kryengritjesh në Shqipëri. Me këtë rast të ndihmuar nga himariotët, zbarkuan në bregdetin shqiptar ushtri veneciane të përbëra nga stratiotë shqiptarë, grekë dhe italianë që ndodheshin në shërbim të Republikës së Venedikut të cilët pushtuan kështjellën e Sopotit dhe gjithë krahinën e Himarës³¹⁾. Operacioni për marrjen e Sopotit u urdhërua nga Sebastian Venieri, proveditor i përgjithshëm i Korfuzit. Më 7 Qershor 1570 në limanin e Sopotit (Borshit) zbarkuan 12 galera të nisura nga Korfuzi dhe pas tri ditë luftimesh të ashpra kështjella e Sopotit ra në duart e venecianëve³²⁾. Për marrjen e kështjellës morën pjesë një numër i madh ushtarësh të pajisur me bateri artilerieje. Kështjella u rrethua duke u zënë të gjitha qafat nga mund t'i vihej asaj në ndihmë nga ushtria turke. Operacionin e rrethimit e drejtoi Manol Marmori, i cili cilësohet shqiptar e trim i mirë³³⁾, njeri praktik dhe njohës i mirë i atyre vendeve³⁴⁾. Pasi kështjella ra në duart e venecianëve u pajis me armatime e mjete të tjera dhe u la nën komandën e Manol Marmorit³⁵⁾. Lufta për marrjen e Sopotit pasqyrohet edhe në një hartë të vitit 1571³⁶⁾. Pas kësaj ngjarje në Prill të vitit 1571, nga fshatrat rreth Sopotit të ndihmuar edhe nga harnizoni i kështjellës u asgjësuan një repart turk prej 350 vetësh prej të cilëve u kapën 75 robër. Kryengritja u përhap deri në 20 milje larg Sopotit dhe shpejt pranë kështjellës u grumbulluan një ushtri kryengritëse prej

25) Historia e Shqipërisë, f. 316.

26) F. Babinger, Das Ende der Arianiten, Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil. hist. klasse 1960. Heft. 4, München 1960, f. 19.

27) Sathas, vëll. VI, f. 236.

28) Historia e Shqipërisë, f. 318.

29) Sathas, vëll. VI, f. 239.

30) F. Babinger, Vep. cit, f. 19.

31) Historia e Shqipërisë, f. 353.

32) P. Contarini, Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a Venetiani, In: Venetia 1572, f. 7.

33) P. Giustiniano, Dell Historie venetiane, In Venetia 1670, f. 654-655.

34) P. Contarini, vep. cit, f. 7. D.G. d'Austria, I. Commentar delle guerre fatte coi Turchi, Fiorenza 1571, f. 5.

35) P. Contarini, Vep. cit. f. 7, D.G. d'Austria Vep. cit. f. 5.

36) Në hartën e G.F. Camozios paraqitet kështjella e Sopotit gjatë sulmit venecian, dymbëdhjetë galera artileritë etj. Harta mban legjendën «Soppoto, Kështjellë e provincës së Himarës, vende të turqisë, pushtuar nga i ndrituri Z. Sebastian Venieri prokurator dhe proveditor i përgjithshëm i ishullit të Korfuzit, së bashku me Kol. Zelfinin, më 10 Qershor 1570».

Sopoti shënohet edhe në dy harta të kartografit më të madh italian të pesëqindëshit hakomo Gastaldi me emrin Soponzo. Njëra është hartuar para mesit të shek. XVI, ndërsa tjetra e titulluar «Harta e Greqisë», është hartuar rreth vitit 1560.

(Shih. R. Almagia, Le piu antiche rappresentazioni cartografiche della regione albanese, Roma 1914, fq. 615-616 dhe 662).

6000 vetash, e cila u nis për të çliruar zonat e thella të vendit. Po këtë vit nga Sanxhaku i Delvinës dhe i Vlorës turqit dërguan forca të mëdha ushtarake të mbështetura dhe nga flota, për të shtypur kryengritjen. Komandanti i flotës turke zbarkoi në limanin e Sopotit për të marrë kështjellën, 1500 spahinj e Jeniçerë, të armatosur të gjithë me pushkë. Shumë më superiorë në numur me breshëritë e pushkëve turqit bënë të tërhiqeshin mbrojtësit që ndodheshin mbi muret dhe u ngjitën mbi to. Duke mos patur zgjidhje tjetër mbrojtësit i vunë zjarrin municioneve duke shkaktuar rrënimin e kështjellës dhe vdekjen e shumë ushtarëve turq. Në këtë betejë mbetën shumë të vrarë edhe nga garnizoni i kështjellës dhe komandanti i saj Manol Marmorì u zurob³⁷⁾.

Pas kësaj ngjarje nga administrata osmane kemi një regjistrim të ri të fshatit Borsh që siç kemi përmendur më sipër ishte kthyer me kohë në qendër administrative e krahinës. Ai kishte 80 shtëpi prej të cilave 75 vatra familjare (hane) dhe 5 beqarë si dhe dy mullinj³⁸⁾.

Që nga kjo kohë e deri në fund të shek. XVII nuk kemi më njoftime për kështjellën e Sopotit. Në vitin 1686 në kuadrin e veprimeve ushtarake për pushtimin e Moresë pjesa më e madhe e flotës veneciane para se të drejtohej për në ishullin Zante qëndroi në plazhet e Sopotit rreth 2 milje larg kështjellës. Pati disa përleshje të vogla me garnizonin turk që zgjatën pak kohë, pastaj trupet veneciane u ngarkuan nëpër anije dhe u nisën për në ishullin Zante³⁹⁾. Në vitin 1769 Borshi sundohej nga Haxhi Bedua, i cili ishte vendosur në kështjellë e meremeto atë dhe filloi të ndërtojë lagjen brenda kalasë. Në vitin 1798 Borshi u pushtua nga Ali Pashë Tepelena duke u përfshirë në Pashallëkun e Janinës. Liku që e vizitoi këtë zonë në kohën e Ali Pashës shkruan se «Sopot... ka një kështjellë të quajtur Borshi... e komanduar prej Haxhi Bedo Agait, një partizan i vezirit» ai shton se «këtu ndodhen të vetmet familje muhamedane të këtij bregdeti»⁴⁰⁾. Kjo tregon se në gjithë bregdetin e Himarës turqit vlerësuan në rradhë të parë kështjellën e Sopotit për rëndësinë e saj strategjike sepse ajo ndodhej më pranë rrugëve që përshkonin malësinë e Himarës

për në brendësi të vendit dhe kishte një liman ku mund të qëndronin anijet. Ky vlerësim strategjik duket në faktin e caktimit të Borshit si qendra administrative-ushtarake e myteserimllëkut të Himarës që në shek. XV. Duke qenë se Butrinti ndodhej në dorë të Venedikut, Borshi ishte i vetmi liman i përdorshëm nga turqit në këtë bregdet. Ngjarje të shpëputura provojnë një gjë të tillë.⁴¹⁾

PËRSHKRIMI I KËSHTJELLËS

Ndonse një kështjellë e vogël, Sopotit gjatë mesjetës pati një histori më se 600 vjeçare dhe luajti një rol të rëndësishëm në krahinën e Bregdetit. Përdorimi i saj i gjatë, lufrat nëpër të cilat kaloi herë pas here, pasqyrohen dhe në fazat e shumta të ndërtimeve. Kështjella ka një formë të çrregullt planimetricke në përputhje me konturet e terrenit shkëmbor e të aksidentuar mbi të cilin është ndërtuar. Ajo ndahet në dy pjesë, të cilat komunikojnë midis tyre me një portë të vogël (fig. 2), pjesa lindore që përfshin një sipërfaqe më të madhe (0.4 ha) dhe ajo perëndimore, shitesë e më vonë, që ka një formë të përzgjedhur dhe përfshin brenda mureve mbrojtëse një pjesë të kurrizit shkëmbor të kodrës, i cili zbret në këtë anë e cila ze një sipërfaqe prej 1.3 ha. Kullat janë të pakta, një kullë drejtëkëndëshe projektohet në murin jugor (fig. 3, C), gjurmët e një tjetre me të njëjtën formë planimetricke hetohen në skajin verior të kështjellës (B), ndërsa e treta ndodhet afër mesit të murit ndarës të dy pjesëve të kështjellës. Kështjella ka dy hyrje. Hyrja kryesore (fig. 4) ndodhet nga juglindja ndërsa tjetra më e ngushtë ndodhet përballë së parës nga jugperëndimi. Për të arritur deri tek hyrja kryesore nga qafa që lidh kodrën e kalasë me një nga lagjet e sotme të fshatit Borsh do të ngjitesh shpatin juglindor të kodrës ku më tej një rrugë e vjetër e shtruar me kalldrëm të çon deri tek hyrja. Kjo e fundit përshkon një korridor 10.65 m të gjatë të mbuluar me qemer cilindrik. Brenda kështjellës ruhen rrënoja të shumta banesash të vona (fig. 5,6) të vendosura mbi ujë rradhë terracash si dhe një xhami e ndërtuar në fillim të shekullit tonë e vendosur pranë hyrjes

37) P. Contarini, Vep. cit. fq. 30.

38) Regjistri osman i shek. XVI (Arkivi i Institutit të Historisë).

39) P. Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de principi collegati contro il Turco (dall'Anno 1683. fino alla Pace)*. In Venezia 1710, f. 560.

40) W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835 vëll. I, f. 79.

41) Anije veneciane të kapura nga turqit në Butrint dërgohen më parë në Sopot e pastaj në porte të tjera të bregut të Adriatikut që ishin nën sundimin osman (P. Contarini, vep. cit, f. 29).

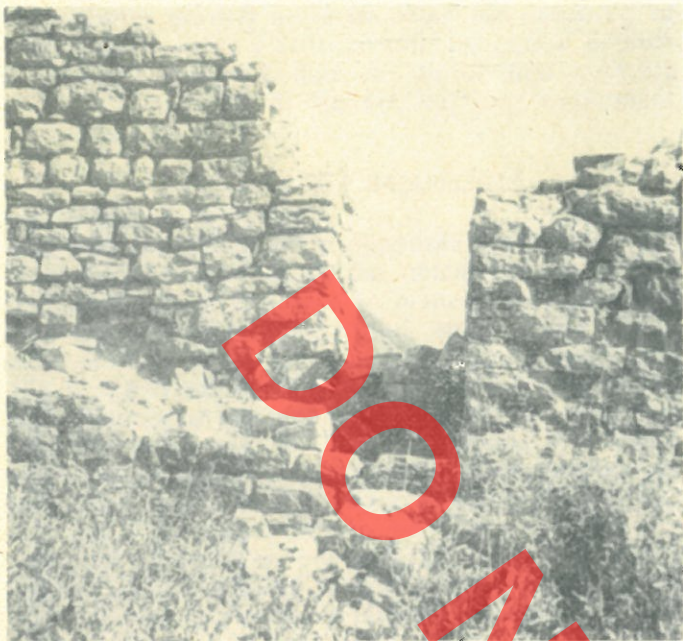

Fig. 2

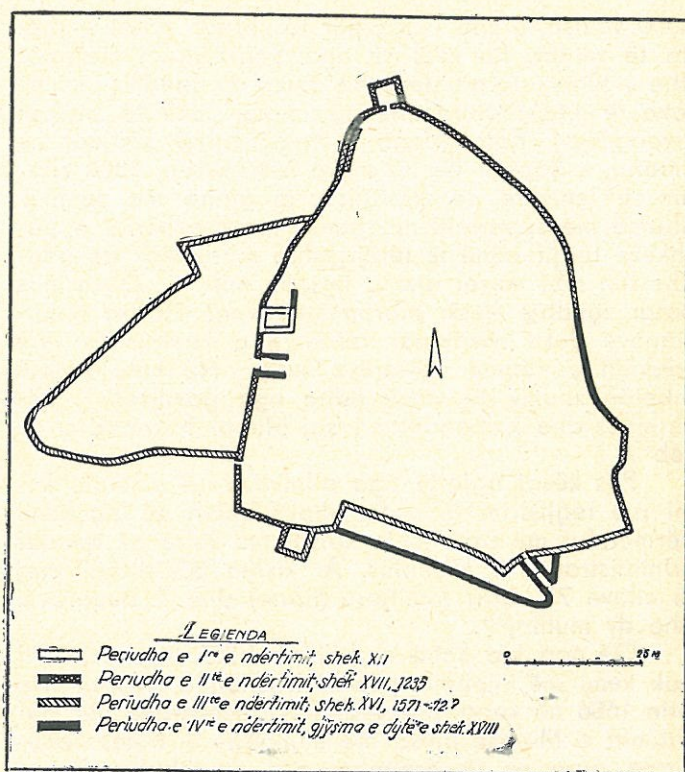

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

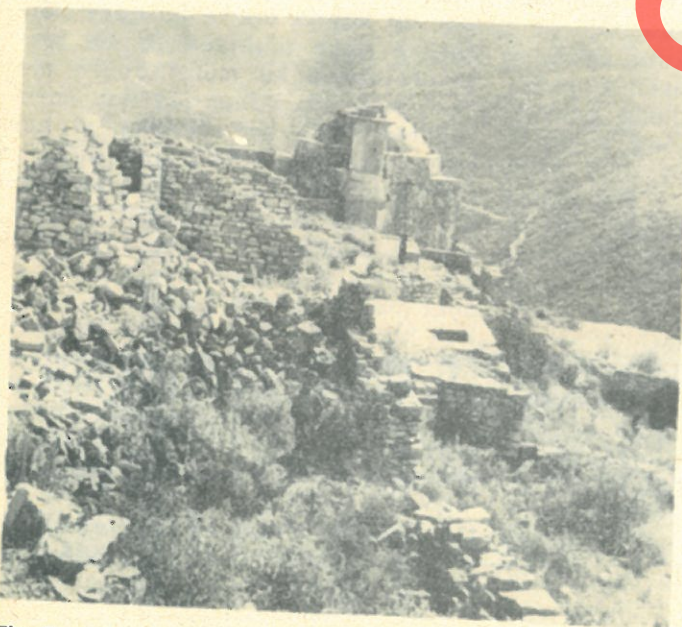

Fig. 7

kryesore (fig. 7). Banesat, një ose më tepër kthinëshe kanë qenë paisur përgjithësisht me nga një sterë të mbuluar me qemer, në katin e tyre përdhes. Vrimat e rrumbullakta për marrjen e ujit nga këto stera nga jashtë banesës, ose drejtëkëndëshe mbi qemeret për të marrë ujin nga brenda, hetohen me shumicë midis gërmadhëve. Kështjella, sot e braktisur ka qenë banuar deri atë ditëve tona. Këtë e dëshmon dhe riparimi e suvatimi i portës kryesore mbi kyçin e qemerit të së cilës është shënuar viti 1908. Një pjesë e banesave të fshatit Borsh ndodhet sot akoma fare pranë kështjellës, mbi qafën e lartë që lidh kodrën mbi të cilën ajo është ndërtuar me vargun kodrinor që shtrihet në jug të saj. Rrënoja banesash hetohen edhe rreth mureve mbrojtëse si në shpatin jugor të kodrës dhe mbi kurrizin shkëmbor që zbret në drejtim të veriut.

Periudhat kryesore të ndërtimit

Periudha e parë e ndërtimit. Kësaj periudhe i përket një kullë e veçuar drejtëkëndëshe, e cila ndodhet sot në pjesën qendrore të kështjellës në mesin e murit që ndan dy pjesët e saj (fig. 3, A). Kulla është ndërtuar në pjesën më të lartë të terrenit brenda kështjellës dhe ruhet në gjëndje rrënoje. Muret e saj në pjesët më të ruajtura nuk e kalojnë lartësinë 1.5 m. Kulla ka përmasa të brendëshme 3.5 x 3.2 m dhe trashësi muresh 1.50 m. Hyrja 0.85 m e gjërë ndodhet në këndin verilindor. Muri lindor i kullës, i cili kufizon hyrjen nga njëra anë, vazhdon jashtë hapësirës së kullës në drejtim të veriut. Por ky mur bashkë me hyrjen mund t'i përkasin një periudhe të mëvonshme. Muret e kullës janë ndërtuar me gurë të lidhur me një llaç të kuqërremtë. Midis fugave janë futur copra tjegullash në pozicion horizontal dhe vertikal (fig. 8). Kjo teknikë nuk ndryshon shumë nga ajo e periudhës, që pason. Është po ajo ngjyrë llaçi, veçse gurët janë vendosur në rradhë më të rregullta.

Muri ndarës i kështjellës që vjen nga jugu nuk lidhet organikisht me kullën, por i mbështet asaj duke dëshmuar në këtë mënyrë që ai i përket një periudhe të mëvonshme (fig. 9). Pjesa tjetër e murit ndarës të kështjellës që vjen të bashkohet me kullën nga veriu, ndërpritet nga një grumbull shkëmbinjsh duke vështirësuar zgjidhjen e problemit të raportit kronologjik të këtij muri me kullën. Por në faqen anësore të kullës (fig. 10) nuk kemi asnjë shenjë lidhjeje me këtë mur. Kështu që në këtë rast kemi të bëjmë me një kullë veçuar e cila zinte një pozicion qendror dhe pikën më dominuese kundrejt fortifikimit antik i cili ze një sipërfaqe më të madhe rreth

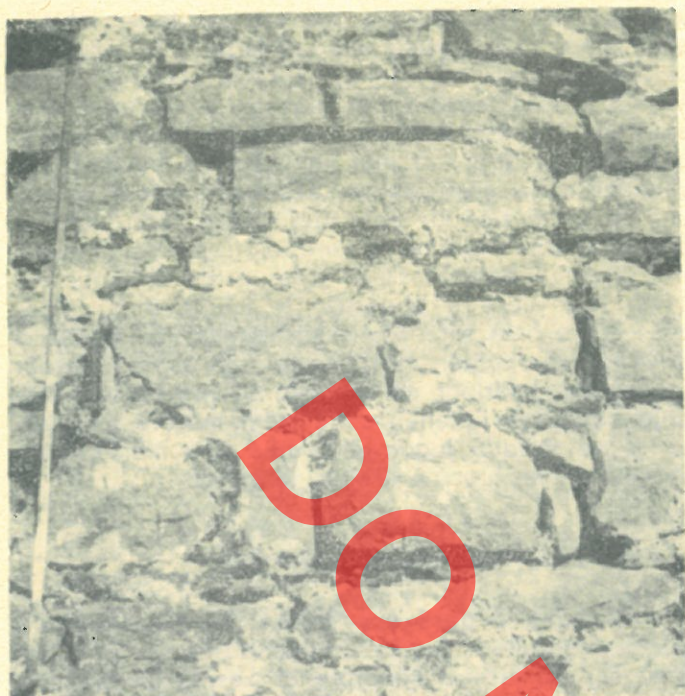

Fig. 8

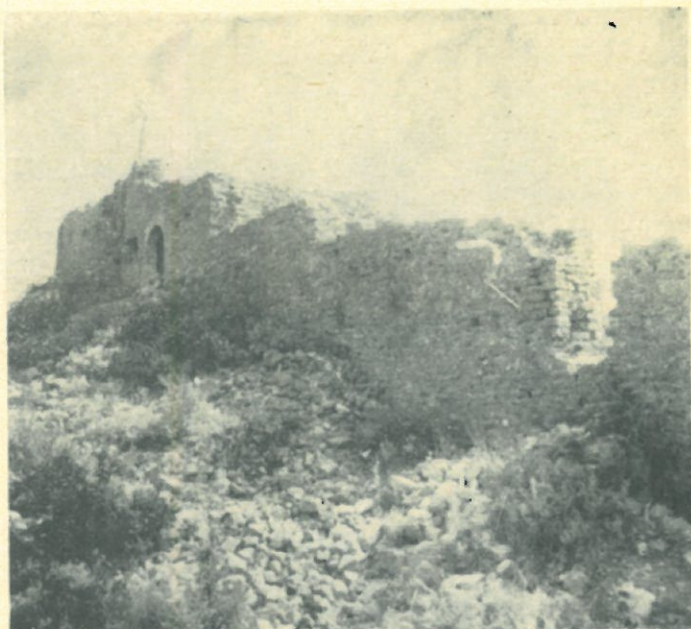

Fig. 9

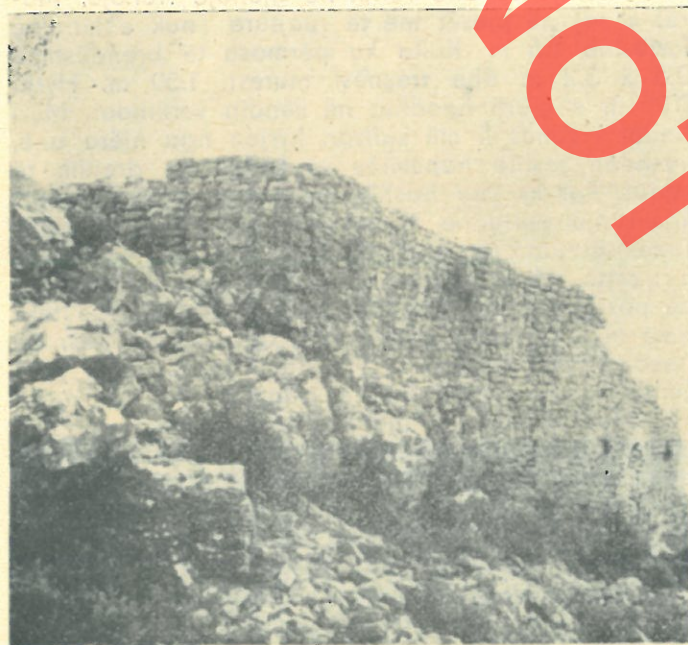

Fig. 10

2.8 ha duke e përfshirë brenda tij kështjellën mesjetare (fig. 11) I njëkohëshëm me kullën dhe me të njëjtën teknikë është edhe një trakt muri mesjetar i ndërtuar mbi linjën e mureve antike nga ana jugore. Gjë që provon se kalaja antike ka qenë përdorur edhe në mesjetë duke u rindërtuar me teknikën e kohës në ato vende ku muret antike me blloqe gurësh të latuar të pa lidhur me llaç kanë qenë rrënuar⁴²⁾ ndërsa kulla ka shërbyer si një kryekullë (donzhon) i kësaj kështjelle (fig. 12).

Periudha II e ndërtimit. Në një periudhë të dytë, Sopot i merr formën e plotë të një kështjelle mesjetare dhe bëhet më kompakte. Rrethohen me mure konturet natyrore të majës së kodrës, ndërsa kulla e fazës së parë lidhet me murin perëndimor të kësaj kështjelle i cili sheh nga deti (fig. 13). Tani kështjella zinte një sipërfaqe prej 0.4 ha. Trashësija e mureve luhet nga 1.10 m në perëndim në 1.30 m nga ana veriore. Lartësija e ruajtur nuk është kudo e njëlojtë, në disa vende ato i takojnë rrafsh me tokën, ndërsa në vende të tjera arrijnë lartësinë 3-4 m.

Muret ndjekin linja të valëzuara, në përshtatje me konfiguracionin e terrenit. Ato janë ndërtuar

42) Për fortifikimin antik, shih N. Ceka.

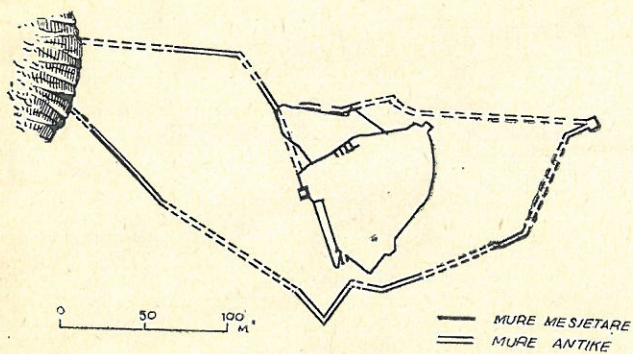

Fig. 11

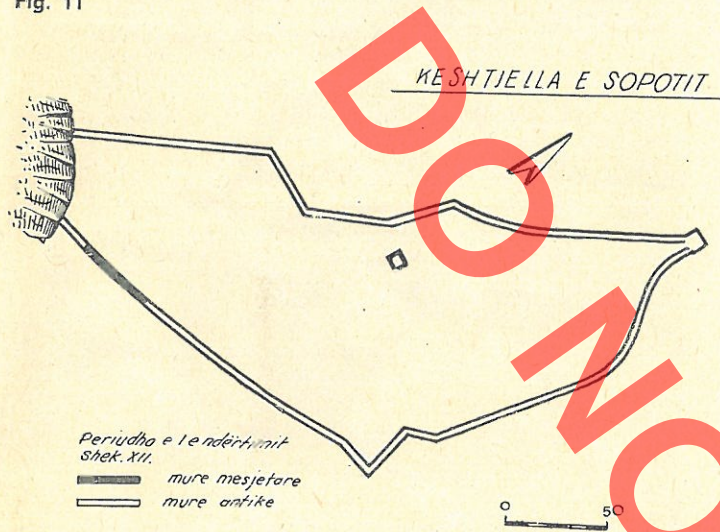

Fig. 12

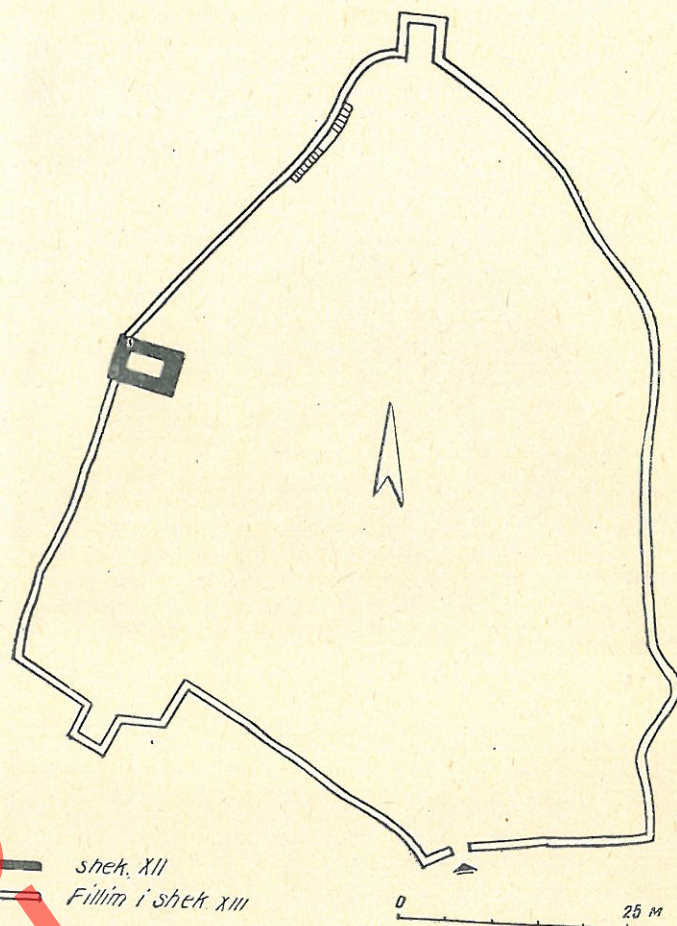

Fig. 13

me gurë kave, ku vende-vende janë përdorur copra tjegullash, të futura në fugat horizontale e vertikale, midis gurëve në formë të çrregullt. Në skajin verior të kështjellës hetohen gjurmët e një kulle (B). Prej saj ruhen më mirë gjurmët e mureve anësore. Gjërësia e brendëshme e saj ishte 4.50 m dhe dilte nga muri i kështjellës rreth 4 m. Kulla fillimisht ka qenë krejtësisht e hapur nga pjesa e brendëshme e fortifikimit, ndërsa më vonë kjo anë është mbyllur me mur, duke lënë për komunikim një hyrje 0.55 m të gjërë. Pranë kullës nga pjesa e brendëshme e murit rrethues dallohen gjurmët e dy palë shkallëve, të cilat të ngjisnin në drejtime të kundërta, duke patur një shesh pushimi të përbashkët në bazë. Një krah i shkallëve të çonte në drejtim të kullës, ndërsa tjetri, në drejtim të kundërt me të parin, të ngjiste në shtegun e qarkullimit të rojeve mbi mur. Një kullë tjetër, drejtkëndëshe, gjendet në murin jugor të kështjellës (fig. 3, C). Nga kjo

periudhë ndërtimi ruhet vetëm muri anësor perëndimor, ndërsa muret e tjerë të saj kanë qenë prishur dhe rindërtuar në dy faza të mëvonshme. Në murin perëndimor të kështjellës që më vonë do të shërbente si mur ndarës i dy pjesëve të saj, ndodhen dy hyrje të vogla (fig. 9). E para (fig. 3, pika 2) duket qartë që është hapur më vonë për të lidhur dy pjesët e kështjellës, po poshtë ka ndodhur edhe me hyrjen e dytë (3). Nga brenda hyrjes së parë në një periudhë të mëvonshme është shtuar një kthinë drejtkëndëshe 2.65 m e gjërë dhe 4 m e gjatë e mbuluar me qemer cilindrik, që shërbente si korridor i brendshëm i kësaj hyrje e cila tani ishte e ngjashme me hyrjen kryesore të kështjellës (fig. 14). Kjo kthinë me gjërësi muresh 0.70 m mund të ketë shërbyer edhe si kat përdhës i ndonjë banese të cilat për shkak të territorit të kufizuar kanë qenë fare pranë njëra tjetrës, kështu që me ndërtimin e këtij qemeri në katin përdhës është lënë e lirë

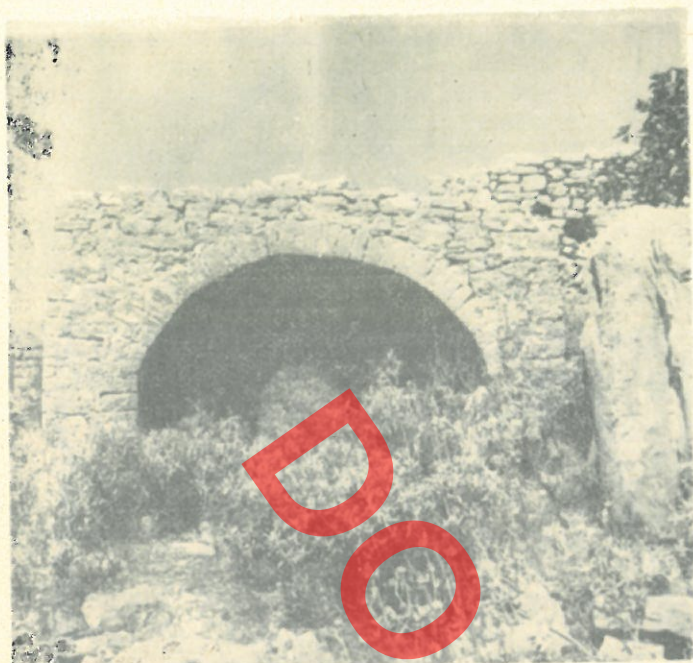

Fig. 14

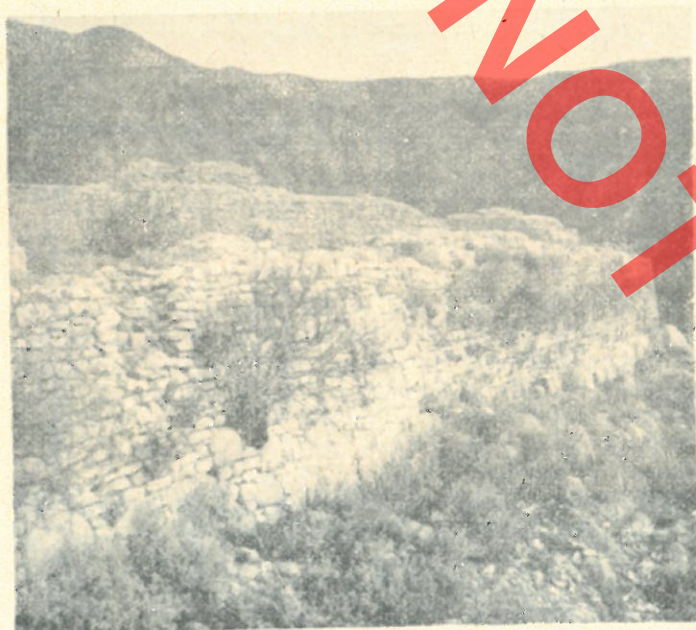

Fig. 16

hyrja që lidhte të dy pjesët e kështjellës. Gjithashtu në murin jugor të kështjellës, nga kulla C deri tek hyrja kryesore, vërehen dy faza të rëndësishme ndërtimesh mesjetare. Në skajin perëndimor të kë-

Fig. 15

tij muri (fig. 3, pika 4) ruhen in situ nën murin mesjetar katër rradhë blloqesh antike (fig. 15). Ky mur vazhdon në drejtim të veriut jashtë rrethimit të kështjellës mesjetare.

Periudha III e ndërtimit. Kësaj periudhe i takon shtesa perëndimor që zë një sipërfaqe prej 0.13 ha (fig. 3). Muri mbrojtës i kësaj shtese (fig. 16) nuk lidhet me atë të kështjellës së vjetër, por i mbështet atij në pikat 3 dhe 5 (shih planimetrinë). Ai ruhet vende-vende thuajse në lartësinë e plotë 5 m, ka një gjerësi prej 1.60 m dhe në pjesën e sipërme përfundonte me një parapet të dhëmbëzuar nga bedenat dhe me rrugën e qarkullimit të rojës me gjerësi 1 m (fig. 17).

Nga jashtë muri bije me pjerrësi mbi terrenin duke filluar që nga niveli i rrugës së qarkullimit të rojeve. Ai është ndërtuar me gurë të vendosur palë a shumë në rreshta të rregullt ku janë përdorur dhe spolje nga fortifikimi antik. Midis fugave të gurëve janë futur copra tjegullash pa ndonjë kriter të

Fig. 17

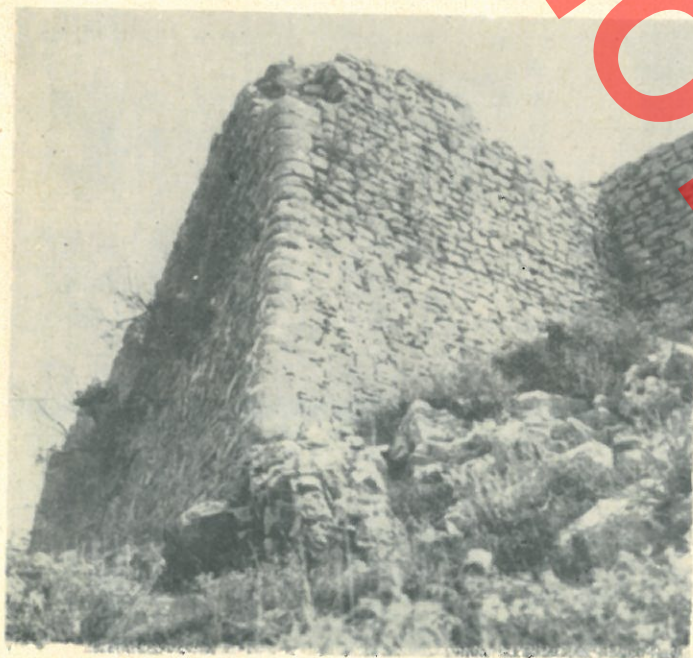

Fig. 18

aktuar. Në vend të kullave janë përdorur kthesa këndrejtë. Një e tillë ndodhet në anën veriore (fig. 18), gurët e këndit janë blloqe të mëdhenj, të ripërdorur nga rrënojat antike dhe janë gdhendur në formë të rrumbullakët për t'i qëndruar më mirë goditjeve të artilerisë. Të njëjtit qëllim i shërbente dhe ndërtimi i murit me pjerrësi në anën e jashtme duke i dhënë bazës së tij një trashësi më të madhe. Në të njëjtën kohë është rindërtuar dhe muri jugor i kështjellës së vjetër. Pjesa e sipërme e këtij të fundit mund të ndiqet nga kulla C në drejtim të perëndimit paralel me murin e sotëm të kështjellës deri tek hyrja kryesore (fig. 3). Pranë hyrjes ai krijon një dhëmbëzim të vogël, duke ndryshuar drejtimin për nga verilindja, le jashtë hyrjen e kështjellës dhe ndjek buzën shkëmbore mbi të cilën është ndërtuar muri i xhamisë. Pjesa midis dy mureve paralele që anës jugore të kështjellës është e mbushur me dhe deri në nivelin e shtegut të rojeve, kështu që nuk kuptohet se ku ndodhej hyrja në këtë periudhë, dhe se si ishte organizuar mbrojtja e kësaj pjese të kështjellës. Por një gjë është e sigurtë se në këtë periudhë kemi të bëjmë me një rindërtim të rëndësishëm të kështjellës dhe njëkohësisht me zgjerimin e saj.

Periudha IV-të e ndërtimit. Periudhës së katërt dhe të fundit të ndërtimit i përket rindërtimi i murit jugor të kështjellës nga kulla C deri tek hyrja kryesore, duke përfshirë edhe këtë të fundit (fig. 3) në të cilën dallohen dy periudha kryesore ndërtimesh ku e dyta konsiston në zgjatjen e korridorit të hyrjes në drejtim të veriperëndimit. Muri i ri paralel dhe rreth 4 m para atij të periudhës së tretë, bije me pjerrësi mbi terrenin. Ai është ndërtuar me gurë të prerë në forma të rregullta katërkëndëshe të vendosura në reshta horizontale, në fugat e të cilave takohen vetëm rrallë fragmente tjegullash e tullash. Në pjesën e poshtme të murit dallohen disa kanale shkarkuese me prerje drejtëkëndëshe 30 x 20 cm. Muri i ri jugor i kështjellës ka një trashësi prej 1.80 m në pjesën e sipërme. Në këtë kohë është rindërtuar edhe muri lindor i kështjellës midis pikave 8 dhe 8.

Datimi

Kulla e veçuar që përfaqëson periudhën e parë të ndërtimit bashkë me muret antike të rindërtuara që lidhen me të kanë ekzistuar sigurisht në dekadat e para të shek. XIII, kur Sopotit përmendet si arhonti, por nuk dimë se kur e kishte zanafillën kjo arhonte. Mos përmendja e Sopotit nga Ana Komnena në shek. XI gjatë luftimeve normando-bizantine që u

zhvilluan në këto anë si dhe përmendja e pothuaj të gjitha qendrave të njohura pranë Sopotit si Kanina, Himara, Butrinti dhe Mesopotami të shtyj-në të mendosh se fillimet e kësaj arhontije dhe për-pasojë edhe kohën e ndërtimit të kësaj kulle duhet ta kërkojmë në shek. XII. Në këtë periudhë kështjella përfaqësonte një tip të njohur që nga antikiteti i vonë dhe përbëhej nga mur rrethues me një kullë qendrore e cila shërbente si kryekullë e feudalit (fig. 12).

Sundimi disa vjeçar i banorëve gjermanë në Sopot nuk ka lënë gjurmë në muret e kështjellës, gjë që provohet nga mungesa e teknikës së ndërtimit karakteristike për periudhën shtaufërve, e cila takohet në të gjitha krahinat ku sunduan ata për një periudhë më se një shekullorë⁴³⁾. Pra periudha e dytë e ndërtimit kur kështjella mer një formë të re ka qenë realizuar para sundimit të shtaufërve. Nuk është e rastit që në rradhën e kështjellave e vendeve që i jepeshin Helenës si priqë, Sopotit përmendet menjëherë pas Ishullit të Korfuzit, ndërsa më 1258 cilësohet si një «arx munitissimim» kështjellë e fortifikuar mirë⁴⁴⁾. Tani na krijohet një tip i njohur kështjelle për vendin tonë, ai me kryekullë të vendosur në mesin e njerit nga muret e kështjellës në pjesën e brendëshme të tij (fig. 13) ashtu siç është kështjella e ndërtuar nga Mihali II i Epirit rreth vitit 1235 në Butrint⁴⁵⁾. Edhe teknika e ndërtimit me copra tullash e tjegullash të futura pa ndonjë kriter në fugat midis gurëve është e njëjtë për të dy fortifikimet. Duket se është dora e mjeshtërve të së njëjtës kohë që realizuan këto ndërtime, për më tepër kur dimë që despoti Mihal pati një veprimtari të gjërë ndërtimore në këto zona si në rindërtimin e kështjellave ashtu edhe të kishave⁴⁶⁾. Për ndërtimin e kështjellës në fjalë koha më e përshtatëshme do të ishte ajo kur despoti e kishte selinë e tij në Korfuz rreth viteve 1235.

Duhet të ketë kaluar një periudhë e gjatë deri sa të vinte periudha e tretë e ndërtimeve, në këtë kështjellë, ose duhej që ajo të kishte pësuar një dëm të madh nga ndonjë betejë, sepse u desh të ndërtohej tërësisht muri jugor, i cili ishte aq i dëmtuar saqë nuk u ripërdor, por u zëvendësua me një mur të ri. Nga ana tjetër kështjellës iu bë një

Fig. 19

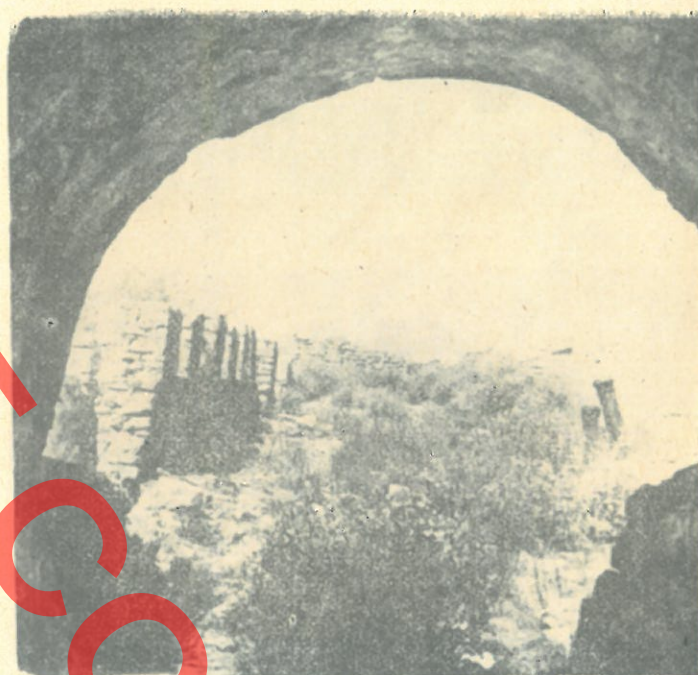

Fig. 20

43) Teknikë karakteristike për periudhën e Shtaufërve në ndërtimin e kështjellave ka qenë përdorimi i gurëve përgjithësisht në përmasa të mëdha të prerë në forma të rregullta drejtëkëndëshe, të punuar ashpër me çekiç e të rrethuar nga një shirit i punuar rrafsh (e quajtur edhe teknikë «Rustika»).

44) K. Luka, Vep. cit. 160-161. Acta. Alb. I dok. 245.

45) Gj. Karauskaj, Butrinti dhe fortifikimet e tij, Tiranë, 1984, f. 95.

46) A. Marmora, Vep. cit. f. 211.

shtesë nga perëndimi, për të krijuar kushte për vendosjen e një garnizoni më të madh nga sa ishte në gjëndje të strehonte më parë. Nga një gravurë e Koronelit kuptohet se ky zgjerim i kështjellës ishte bërë para vitit 1690 (fig. 19). Kështjella mund të jetë rrënuar në vitin 1492 si pasojë e marrëveshjes midis Bajazitit dhe Himariotëve, por më i sigurtë është shkatërrimi që pësoi ajo në vitin 1571 si rezultat i shpërthimit të depove të municionit gjatë betejës për marrjen e kështjellës nga turqit. Mënyra e ndërtimit të mureve për një kohë kur artilerija e rrethimit kish bërë përparime të dukshme, d.m.th. jo më herët se nga shek. XVI, analiza e të dhënave teknike dhe ndodhive historike të çon në përfundi-

min se kjo periudhë duhet ti përkasi viteve 1571-72, pasi turqit e shtinë përsëri në dorë kështjellën pas një shkatërrimi të madh që pësoi gjatë betejës, dhe vendosën një garnizon në të. Kjo periudhë përkon me një veprimtari të gjerë ndërtimesh ushtarake në vendin tonë nga osmanët. Periudha e IV e ndërtimit në të cilën bën pjesë muri Jugor nga kulla C deri tek hyrja si dhe faza e dytë e kësaj të fundit mund të lidhet me ripërtëritjen që i bëri kështjellës Haxhi Bedua, gjatë gjysmës së dytë të shek. XVIII. Më në fund gjatë periudhës së luftës së parë botrore këtij muri iu shtuan bedenat që ruhen akoma sot (fig. 20).

LE CHATEAU MEDIEVAL DE SOPOT

RESUME

Le château médiéval de Sopot se situe environ 3 km au nord-ouest du village actuel de Borsh. Il s'élève sur une colline dont le sommet est formé d'une crête rocheuse, occupant une position centrale en face de la ville antique de Borsh, qui s'étendait sur les versants de cette colline.

Sopot est mentionné pour la première fois dans les débuts du XIIIe sc., sous le nom d'archonte de Sopot (archonteria Sopotu) à Vagenetia. D'après cette mention, Sopot constituait le centre ou le château d'une possession féodale au rang d'un archonte, donc le siège d'un archonte, ce qui est suggéré aussi par les modestes dimensions du château. L'affaiblissement du Despotat d'Epire sous le règne de Mihal II, accrût la convoitise des féodaux de l'Italie méridionale d'étendre leurs possessions à la côte albanaise. L'alliance de Mihal II avec le roi de Sicile Manfred Staufén contre les empereurs de Nicée ainsi que la livraison, à ce dernier, du château de Sopot avec Butrint, Kërkyra, Durrah, Kanine et Vlora en tant que dot pour Hélène, fille du Despote qui épousa Manfred, furent l'expression de cet affaiblissement. Huit ans après, en 1266 Manfred fut tué à la bataille de Venevent par Charles Ier d'Anjou qui substitua au règne de Manfred en Italie méridionale et se dirigea vers ses possessions en Albanie. Le château de Sopot a dû demeurer encore quelques temps dans les mains des barons germaines parce que seulement en 1269 Charles Ier a pu les convaincre de lui céder Corfou, Kanine et Vlora avec la promesse de leur donner d'autres possessions dans l'Italie méridionale. Pendant la lutte contre les Angevins, l'empereur byzantin Michel Paléologue s'empara de Berat, Butrint et au cours de l'année 1275 attégnit la région de Himara. Bien que nous n'en ayons pas mention, à cette époque, Sopot a dû être sous l'influence de Paléologue, de plus que Sopot et Himara, depuis l'époque des Staufén dépendaient administrativement du Corfou et appartenaient au thème de Nicopolis. En 1278 Sopot ainsi que Butrint furent occupés par le despote d'Epire Nicéphore I qui au début de l'année 1279 les céda à Charles Ier d'Anjou. Le 7 et le 12 avril 1279 les angevins envoyèrent à Sopot des armes et des provisions. Au cours des années 1285-86 les Angevins s'éloignèrent de l'Albanie mais Butrint et ses alentours demeurèrent sous leur domination.

Il est plutôt possible que, après 1286, Sopot ne fut pas inclu dans le territoire des angevins au alentours de Butrint. Quand Charles II d'Anjou nomma son fils Philippe do-

minateur de Corfou et des possessions angevines d'Epire, on ne mentionne que Butrint malgré le fait que Sopot et Himara, pendant l'occupation angevine, dépendaient administrativement de Corfou, comme Butrint. Lors de l'insurrection de 1336, les albanais prirent possessions de beaucoup de villes et châteaux qui se trouvaient sous la domination byzantine, telles Berat, Kanine, Skrapar, Tomor et Këlcyra. L'empereur Andronic III alla à leur rencontre mais Sopot et Himara prirent le côté de l'empereur. On ne dispose plus de renseignements sur Sopot pendant presque un siècle, jusqu'en 1431 avec l'apparition de Sopot dans le Cadastre Ottoman, en tant que centre de la région portant le même nom, à laquelle faisait partie aussi Borsh. La région de Sopot, laquelle paraît-il, correspond au territoire qu'occupait autrefois l'archonte, portant le même nom du thème de Vajonet, occupait la côte entre Kudhës, Pilur e Lukove s'étendant vers la vallée de Borsh, sans passer du côté de la région montagneuse de Kurvelesh.

Sopot avec ses 60 habitations était le fief militaire d'un certain Hizin Bey, qui était en même temps son chatelain. L'autorité ottomane se limitait juste à la possession du château et de ses proches alentours. On ne sait pas si Hizin Bey put jouir de cette autorité et pendant combien de temps il resta à Sopot. Mais on sait que Alphonse V de Naples en 1456 envoya les troupes catalanes s'emparer de Himara et de Sopot et installa des garnisons militaires. En 1470 le château de Sopot se trouvait sous la domination vénétienne et dépendait de Corfou. 5 ans après (1475) le château de Sopot et celui de Elbasan, appuyés d'une garnison vénitienne de 2 000 personnes, firent face pendant 4 mois au siège d'une armée turque dirigée par Amaz Bey qui entre-temps avait assiégé Parg et Butrint. En 1479, avec la chute de Shkodra, après le traité de paix conclue entre Vénétie et Mehmet II, les vénétiens cédèrent aux turcs la région d'Himara ainsi que ses deux châteaux à Himara et à Sopot dont les garnisons étaient essentiellement ou en grande partie composées d'albanais. Un an plus tard, avec le départ de Gjon Kastriot sur la côte albanaise, éclata l'insurrection des albanais contre l'occupation ottomane. Le 1 juillet 1481 le château de Sopot fut libéré par les insurgés albanais qui s'élevèrent à l'occasion du débarquement de Gjon Kastriot. D'après les événements ultérieurs, dès ce moment jusqu'en 1492 le château de Sopot demeura entre les mains des insurgés. Entre temps Bayezid II prit possession des châteaux de Sopot et Himara.

et d'Himara, mais la région de Himara ne devait pas être gouvernée par des turcs et les habitations de cette région devaient payer des impôts en signe d'obéissance. Dans cette entente inclue aussi la destruction des châteaux de Sopot et de Himara. La guerre de 1570 entre les vénétiens et les turcs, en Albanie fut accompagnée d'une série d'insurrections. A cette occasion, des armées vénétiennes composées de stratiotes albanais, grecques et italiens au service de la République de Venise, aidées par les habitants d'Himara, débarquèrent sur la côte albanaise et occupèrent le château de Sopot et toute la région de Himara. Tous les côtés accessibles du château furent assiégés. Le siège fut organisé par Manol Mormor qui est qualifié d'un brave homme albanais, ami de la République, homme pratique et bon connaisseur de ces pays. Après être tombé dans les mains des vénétiens, le château fut fourni d'armes et commandé par Manol Mormor, qui paraît-il était originaire de Sopot ou de Himara et servait de stratiote à l'armée vénétienne. Par leur nombre assez supérieur et par le feu de salve les turcs obligèrent à se retirer les défenseurs qui se trouvaient sur les murs. N'ayant aucune autre solution, les défenseurs mirent le feu à la poudre. Ce fut une grande ruine où d'après les témoignages de l'époque, trouvèrent la mort 500 turcs. Il y eut beaucoup de morts de la part du garnison du château et son commandant Manol Mormori fut retenu prisonnier.

Dès lors, jusqu'à la fin du XVIIe sc. on ne dispose rien d'écrit sur le château de Sopot.

En 1769 Borsh était gouverné par Haxhi Bedo, qui, installé dans le château, ce fit réparer et se mit à faire construire le quartier à l'intérieur de ses murs. En 1798, Borsh, y compris le pachalik d'Ioannina, fut occupé par Ali Pacha de Tepelena. Leake, qui visita cette zone à l'époque d'Ali Pacha écrit: «... Il y a à Sopot un château nommé Borsh... commandé par Haxhi Bedo Aga, un partisan du vézire» et il ajoute «on y trouve les seules familles mahométanes de cette côte».

La description du château et les principales étapes de sa construction

Le château se présente sous une forme de planimétrie irrégulière, adaptée au terrain rocheux accidenté au-dessus duquel il s'élève. En face de l'accès principal qui se situe au sud-est, on a percé un autre plus petit au sud-ouest. Le château est divisé en deux parties qui communiquent au moyen d'une petite porte.

La partie orientale, qui occupe une plus grande superficie que celle occidentale, adjonction ultérieure, a la forme d'un trapèze allongé qui renferme à l'intérieur de l'enceinte une partie du versant rocheux de la colline. Des tours peu nombreuses, l'une à planimétrie quadrangulaire, fait saillie au mur méridional (tour 5), les traces d'une autre ayant la

même forme de planimétrie se rencontrent au coin septentrional du château, tandis que la troisième se situe presque au milieu du mur de séparation. A l'intérieur de l'enceinte se conservent les ruines de plusieurs habitations ultérieures disposées sur une série de terrasses ainsi qu'une mosquée près de l'entrée principale. Une ancienne route pavée, large de 2 m, au versant sud-est de la colline, mène à l'accès principal du château. L'entrée est formée d'un corridor long de 10,65 m couvert de voûte cylindrique. On y remarque trois périodes de construction dont la dernière se rattache au convertissement de la forteresse en un simple quartier ordinaire. On rencontre des ruines d'habitations tout autour de l'enceinte tant sur le versant méridional de la colline que sur le versant rocheux descendant vers le nord.

La tour, qui à l'heure actuelle se situe au milieu du mur qui divise en deux le château, remonte à la première période de construction du château. C'est une tour construite dans la plus haute partie du terrain à l'intérieur de l'enceinte, qui se conserve en état de ruine. Les meilleurs fragments conservés de ses murs ne dépassent pas la hauteur de 1,5 m. L'épaisseur des murs de 1,5 m et ses dimensions intérieures 3,5 x 3,2 m démontrent que cette tour a rempli des fonctions défensives.

Les murs qui divisent l'intérieur du château ne sont pas liés de façon organique à la tour, ils s'y adossent, faisant preuve qu'ils appartiennent à une période de temps plus récente. Donc, nous avons à faire dans ce cas à une tour isolée occupant une position centrale dans le châteaux antique. D'après les traces conservées, ses murs sont partiellement refaits, au cours du Moyen Age, selon la même technique que la tour.

Lors d'une deuxième période, Sopot prend la forme complète d'un château médiéval. Le sommet de la colline est entouré d'enceinte alors que la tour de la première phase est liée au mur occidental du château qui donne sur la mer. A cette époque, le château occupait une superficie de 0,44 ha.

Les murs suivent des lignes ondulées selon la configuration du terrain. Ils sont construits avec des pierres extraites d'une carrière et par endroit on a utilisé des tessons de briques dans les joints horizontaux et verticaux, entre les pierres de forme irrégulières. Au nord du château on rencontre les traces d'une autre tour (B). Au début, cette tour était entièrement ouverte du côté qui donne sur la partie intérieure du château tandis que plus tard ce côté fut enfermé de mur, à part un passage étroit de communication. Une autre tour quadrangulaire se trouve dans le mur méridional du château (C). De cette période de construction on ne conserve que le mur occidental latéral, tandis que les autres parties des murs de cette tour ont été ruinés et reconstruits pendant deux autres phases ultérieures. Dans le mur occidental du château qui plus tard servirait de mur de séparation, se trouvent deux petites entrées percées plus tard pour réaliser la communication entre les deux parties du château. A une phase

ultérieure, à la première entrée l'on a adjoint une pièce quadrangulaire surmontée de voûte en berceau qui servait de corridor à cette entrée, laquelle ressemblait déjà à l'entrée principale du château.

L'adjonction occidentale, qui occupe une superficie de 0,13 ha, appartient à la troisième phase de construction. L'enceinte de cette adjonction n'est pas liée à celle du château, mais elle s'y appuie sur les points 3 et 5 (voir la planimétrie). Par endroit ce mur se conserve à une hauteur de 5 m. C'est un mur large de 1,60 m qui dans la partie supérieure se termine par un parapet dentelé de crénaux et le chemin de ronde d'une largeur de 1 m.

A l'extérieur, du niveau du chemin de ronde, le mur tombe en pente. Il est construit avec des pierres disposées en lignes presque régulières et des pierres prises du château antique. Au lieu des tours on a utilisé des tournants en angle droit. Près de la tour C on distingue bien les traces d'un tournant en angle droit qui a substitué l'ancienne tour. La partie supérieure du mur méridional, qui commence au tournant, peut être suivie vers l'ouest parallèlement au mur actuel de la forteresse, jusqu'à l'entrée principale. Là, suivant une ligne dentelée, il change de direction vers le nord-est, laissant dehors l'entrée du château en suivant le bord rocheux au-dessus duquel s'élève le mur de la mosquée.

La reconstruction du mur méridional qui relie la tour C et l'entrée, y compris celle dernière, qui, comme nous l'avons déjà dit a subi deux phases de constructions, appartient à la quatrième période de construction. Ce mur pareil à celui de l'adjonction du château, tombe en pente. A cette époque appartient aussi la reconstruction du mur oriental du château qui relie les points 7-8 (en planimétrie).

La datation

La tour isolée représentant la première période de construction, a certainement existé dans les premières décennies du XIIIe sc., quand Sopot est mentionné comme archante, mais on ne connaît pas son origine. Le fait que Ane Comnène au XIe sc. en parlant des centres connus près de Sopot tels Kanina, Himara, Butrinti et Mesopotam, ne mentionne pas Sopot, nous induit à penser que la construction de cet archante et par conséquent celle de cette tour de pair à la reconstruction de l'enceinte antique, remontent au XIIe sc.

Pendant la deuxième période, le château devient plus compact, représentant un type connu pour notre pays, celui avec donjon au milieu de l'un des ses murs (à l'intérieur du mur). A ce type appartient aussi le château construit par Mihal II d'Epire vers l'année 1235, à Butrint. Même la technique de construction avec des tessons de briques et de tuiles disposés sans aucun critère dans le joint entre les pierres, est pareille pour les deux fortifications. Il paraît que ce sont les maîtres de la même époque qui réalisèrent ces constructions, en plus quand on sait déjà que le despote Mihal effectua une large activité de construction dans cette région pour la reconstruction des châteaux et des églises. Il est fort possible que le château en question soit construit vers les années 1235, à l'époque où le siège du despote se trouvait à Corfou. Ce n'est pas par hasard que parmi les châteaux qu'on donnait comme dot à Hélène, Sopot est mentionné tout de suite après l'île de Corfou, tandis qu'en 1258 il est qualifié d'un «arx munitissum».

Pendant la troisième période, un nouveau mur substitua au mur méridional entièrement ruiné, par quelques batailles où par l'érosion au cours des nombreuses années qui s'écoulèrent entre les deux périodes de construction. D'autre part on effectua une adjonction à l'ouest, afin d'y installer un plus grand garnison. D'après une gravure de Coronelle on apprend que cette adjonction fut réalisée avant l'année 1690. Il y a deux hypothèses sur la destruction de ce château. Selon la première, il fut ruiné en 1492 par l'entente de Bayazite avec les habitants d'Himara, selon la deuxième qui est plus sûre, il fut ruiné en 1571 par l'explosion des dépôts de poudre au cours de l'attaque des turcs contre le château. Le mode de construction des murs correspond à l'époque où l'artillerie avait connu des progrès, donc vers le XVIe sc. L'analyse des données techniques et historiques nous conduit à conclure que cette époque remonte aux années 1571-72, quand les turcs s'emparèrent du château déjà assez ruiné et y installèrent un garnison. A cette époque, les ottomans effectuèrent beaucoup de constructions militaires en Albanie. La quatrième période de construction à laquelle appartiennent le mur méridional et la tour C à l'entrée ainsi que la deuxième phase de celle dernière se rattachent à la rénovation que Haxhi Bedua fit faire au château au cours de la deuxième moitié du XVIIIe sc.

Enfin, pendant la première guerre mondiale, on ajouta à ce mur le créneau qui se conserve à l'heure actuelle.

Moikom ZEQU

MONUMENTE ANTIKE E MESJETARE ME MBISHKRIME NË VARGJE

Varrimi tumular në Iliri lidhej, veç të tjerave, edhe me rituale të kulteve karakteristike për ilirët e vjetër. Tumat janë monumente kolektive mortore, ku duhet kërkuar edhe origjina e poezisë së lashtë gojore me të cilën shoqërohej ceremoniali i nderimit të të vdekurve.¹⁾ Një traditë e tillë e të kënduarit në vargje për të vdekurit ka qenë e gjallë deri vonë në Shqipëri, e bile në zona të veçanta ruhet akoma te ne.²⁾ Hammond, ka tërhequr vëmendjen në një fakt të rëndësishëm të përshkrimit të varrimit të Patrokli nga Akili («Iliada», kënga XXIII), ku duhet kërkuar zanafilla e epikës gojore, e lidhur kjo me praktikën tumulare ilire³⁾.

Natyrisht, poezia gojore tek ilirët që e ndërthurur dhe me vallet e muzikën e tyre etnike në ve-

primtarinë e ndryshme të jetës shoqërore.⁴⁾ Përveç poezisë gojore ilirët kanë njohur dhe poezinë e kultivuar. Nga burimet historike e nga gërmimet arkeologjike na bëhen të njohura disa monumente të lashta, antike e mesjetare që mbartin mbishkrime me vargje me të dhëna historikë e kulturore me rëndësi për historinë e viset ilire, për persona historike, kulturën shpirtërore. Gjuha e përdorur në këto mbishkrime poetike është greqishtja e latinishtja.

Ndonjë poet i madh i lashtësisë me origjinë ilire, si mesapi Kuint Eni (Q. Ennius), në poemat e tij të shkruara latinisht përmend me nderim dhe ilirët, si dhe disa fjalë ilire që studiuesit i shpjegojnë

1) Për kultet ilire që lidhen me tumat shih. F. Prendi, «Epoka e bronzit në Shqipëri», «Iliria», VII-VIII (1977-1978), faqe 23-25, A. Stipçeviç, «Simbole të kultit në Iliri, Prishtinë, 1983, si dhe A. Baçe, «Vështrim mbi besimin e arkitekturën e kultit të ilirët», Monumentet, 2, 1984, fq. 29-54.

2) E. Çabej, «Zakone e doke të shqiptarëve» në «Studime gjuhësore», Prishtinë, 1975, vëllimi V, fq. 196-197.

3) N.G.L. Hammond, Varrimi me tuma në Shqipëri dhe problemet e etnogjenezës në Kuvendi I i Studimeve Ilire, Tiranë, 1974, vëllimi I, fq. 160 - 161: «Do të vemë në dukje këtu një pikë interesante. Varrimi në tuma ka pushuar në Greqinë mikene, madje edhe në Kafaloni përpara fundit të LH III B, d.m.th. përpara vitit 1400 para erës së re. Megjithatë, kur Akili nderon Patroklin, në «Iliadë», ai përdor metodën e varrimit që në atë kohë përdorej vetëm në Shqipëri dhe në veriun e largët. Me sa duket, këtu Homeri na zbulon origjinën e praktikës heroike dhe ka të ngjarë origjinën e epikës orale. Data dramatike e poemës ka qenë 200 vjet pas mbarimit të varrimit me tuma në Greqinë mikene dhe vetë Homeri ka jetuar 600 ose 700 vjet pas kësaj kohe. Por ai ka shkuar me përpikëri drejt veriperëndimit për origjinën e Akilit, për varrimin në tuma dhe për paktikat heroike mbasi Shqipëria ka qenë dhe është atdheu i heronjve.

4) Shih. Straboni, «Geographica» VII, 316, Plutarchi «Pyrrhus» 8,7 Athanateu, «Deipnosophitae», Libri I III, 623 si dhe R. Sokoli «Vallet e muzika e të parëve tanë», Tiranë, 1971, Z. Sako, «Rreth gjenezës së valleve pirrike», në Kuvendi I i Studimeve Ilire, vëllimi II, fq. 277-281. Është me interes të theksohet se Athanateu përmend dhe masat e valleve të kënduara ilire si kërcimin daktil, atë jamoik, molos, trakeun dhe pirrikun.

me shqipen⁵⁾. Po kështu me tema që lidhen me viset e Ilirisë janë shkruar edhe disa vepra të shquara të antikitetit⁶⁾. Po objekti i studimit tonë është ai i monumenteve me mbishkrime poetike në një hark kohor relativisht të gjatë, që dëshmojnë për njohjen e poezisë së kultivuar e të kulturave të motshme të fqinjëve, për një jetë të zhvilluar shoqërore e kulturore të ilirëve.⁷⁾

Shqyrtimin e këtyre monumenteve po e kryejmë sipas rënditjes kohore.

1. Dëshminë më të hershme e të skajshme për një monument me mbishkrim në vargje e kemi nga Pauzania, kur bën fjalë për detarin Kleosten nga Epidamni i Ilirisë, i cili u shpall kampion olimpik në garën me kuadriga në Olimpiadën e 66. Me këtë rast shënon Pauzania «fituesi i kushtoi Zeusit dhe portretin e tij e të karrocierit. Janë shkruar aty dhe emrat e kuajve Foiniks dhe Koraks, kurse nga të dy anët, afër zgjedhës emrat Knakias nga e djathta e Samo nga e majta»⁸⁾. Mbi karrocën lexohet:

*Κλεοσθένης μ' ἀνέθηκεν ὁ Πόντιος ἐξ Ἐπιδάμνου,
νικήσας ἵπποις χαλὸν ἄγωνα Διός.*

Pauzania, shënon gjithashtu se Kleosteni, «që i pari që dhuroi portretin e tij në Olimp» dhe se grupin skulpturor e punoi skulptori Agelad. Ky monument i rëndësishëm i vendosur në një vend kryesor në Olimp.⁹⁾

Shpreh lidhjen e banorëve të shquar nga Epidamni me botën greke e mesdhetare, afirmimin e

tyre në një veprimtari kaq karakteristike për antikitetin në olimpiadat sportive.

Ngjarja ka ndodhur në vitin 516 para erës sonë. Kurse vepra e artit duhet të jetë realizuar diçka më vonë nga Ageladi, skulptor i njohur nga Argosi.¹⁰⁾

Jemi në fundin e epokës arkaike (fundi i shek. VI para erës sonë). Mbishkrimi poetik i Kleostenit është epigram tipik i përdorur rëndom në këtë kohë. Në të jo rastësisht zihet në gojë emri i qytetit Epidamn. Në emrat e kuajve të tërheq vëmendjen fakti se emri Foinik mund të lidhet me emrin e Foinikes, qytet epiriot-ilir, kurse Koraks me emrin e malit Korak në Etoli, si dhe emrin e qytetit Korak në krahinën ilire të Desaretisë. Kurse emri Samo shpreh lidhjen me ishullin omonim. Monumenti i Kleostenit dhe mbishkrimi japin kështu një informacion për rritjen e aristokracisë së pasur të Epidamnit e zhvillimin e traditave sportive në këtë qytet në breg të Adriatikut. Burimet historike kanë fiksuar edhe emra të tjerë të fituesve të lojërave të mëdha sportive të an-

tikitetit nga viset ilire.¹¹⁾ Pra, rasti i Kleostenit nuk duhet parë i shkëputur. Në vitin 570 para erës sonë një person i quajtur Amfinest, epidamnas, shkon në Sikion, qytet i Palepenezit si pretendent për tu martuar me bijën e Klisthenit, tiranit të Sikionit. Ky kumtim i Herodotit është me rëndësi për të kuptuar fuqizimin ekonomik e politik të Epidamnit në

5) Q. Ennius «Anales», Lipsiae 1903. Ka jetuar në vitet 239-169 para erës së re. Për fjalët ilire të përdorura nga Eni shih G. Mayer, «Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache», Strassburg, 1981, si dhe E. Çabej, «Studime etimologjike në fushë të shqipes» Tiranë 1982, po kështu K. Ashta, «Ndër burime të fjalës së shkruar të ilirish-tes» në «Buletin shkencor», Shkodër 1966, fq. 4-5.

6) Shih. Euripidi «Andromaka» (pas vitit 420 para erës sonë), ku bëhet fjalë për dinastinë e molosëve ilirë si dhe Plauti «Menehmët» me subjekt të zhvilluar në qytetin e Epidamnit etj.

7) Scymni «Orbis descriptio» 424.

8) Pauzania, Elida, (II), libri VI; 6-8: «Detari Kleosten nga Epidamni, më vuri këtu, mbasi fitoi me kuaj, garën fisnike të Zeusit».

9) Monumenti që vë në sipër Pantarkut, pranë statujës së Zeusit, të cilën helenët e ngritën pas betejës së Platesë.

10) Për skulptorin Agelad të Argosit shih J. Boada, J. Dorig, W. Fuch, M. H. Irmer, «L'art grec» Paris, 1966, faqe 125-129, si dhe 141-150, G. Becati, «L'arte del' eta classica» Firenze, 1969, fq. 170.

11) Po Pauzania bën fjalë për Kreugun nga Epidamni fitues i kurorës së Nemejve në Argos, të cilit argosit i ngritën monument në tempullin e Apolon Lykeutn si dhe për fituesit e vrapimit të fëmijëve, ndër të cilët edhe Meneptolemi nga Apolonia. Për një bylinas nga Nikaia, fitues i garës së vrapimit të armatosur në shekullin e I të erës sonë, shih L. Robert, «Notes d'epigraphie hellénistique» në BCH LII (1928), fq. 433 - 434.

këtë syth kohor, si dhe rritjen e rolit të banorëve të tij.¹²⁾

Shtojmë se lojërat sportive kanë qenë shumë të përhapura në Epidamn dhe në rrethinat e tij, gjë që dëshmohet edhe nga gjetja këto vitet e fundit të një relievi me figurën e zhveshur të një djaloshi, që ka edhe një mbishkrim arkaik dypjesësh, ku përmendet emri i Herakliut.¹³⁾

2. Po nga Pauzania kemi një tjetër dëshmi për një monument të porositur nga banorët e Apolonisë e të realizuar nga skulptori Lyki, i biri i Mironit të famshëm. Pauzania shënon: «Pranë të ashtuquajturit Hipodam (në Olimp) është vendosur një bazament tjetër prej mermeri në trajtë gjysmë rrethi, në të cilin gjendet Zeusi dhe Thetis, si dhe Himera që i luten atij për të bijtë. Të gjitha këto janë në mes të bazamentit. Në njërin dhe në tjetrin skaj janë përfytyruar me paraqitje luftarake Akili e Memnoni. Aty gjenden gjithashtu përballë njëri-tjetrit barbarë e helenë. Odiseu me Helenin, pasi të dy fituan famë me ushtritë e tyre për dituri, Menelau me Aleksandrin për armiqësinë që kishin kundër njëri-tjetrit, Ajaksi i Telamonit me Deifobin.¹⁴⁾ Nën këmbët e Zeusit me shkronja të vjetra është shkruar:

μνάματ' Ἀπολλωνίας ἀναχίμεθα, τὰν ἐνὶ πόντῳ
Ἰονίῳ Φοῖβος ὤχις' ἀπερσεχόμας·
οἱ γὰρ τέρμαθ' ἐλόντες Ἀβαντίδος ἐνθάδε ταῦτα
ἔστασαν σὺν θεοῖς ἐκ Θρονίου δεχάταν.

Ngjarja për të cilën bëhet shkak ngritja e monumentit ka ndodhur në shekullin V para erës sonë (vitet 470 – 460). Monumenti i skulpturuar nga Lyki ka si subjekt një skenë nga gjigandomahia. Artisti në këtë mënyrë ka dashur të simbolizonte nde-

shjen e helenëve me «barbarët», dmth ilirët, kundër abantëve, dmth amantinëve e qytetit ilir Thronion. Theksojmë se dëshmia e Pauzania është tepër e saktë. Nga zbulimet e bëra në shekullin tonë në Olimpia janë gjetur mbeturinat e monumentit ex – voto të apoloniatëve.¹⁵⁾ Gjithashtu Prashnikeri bën fjalë për një bllok guri, të murosuar në faqen lindore të manastirit të Pojanit (1.20 i gjatë e 0.20 m i lartë), pjesë e një bazamenti me shumë figura të llojit të dhuratave të kushtimit, të mëdha, delfike. Guri kishte dhe një mbishkrim. Ka mundësi që të kemi një përsëritje të monumentit të Lykit të Mironit të vendosur në Opimpia edhe në qytetin e Apolonisë. Monumenti në Olimpia që mbi një bazament në formë gjysmë rrethi me diametër ekzaktërisht 10 metra. Edhe guri i bazamentit të Apolonisë ruan një formë të tillë të lakuar.¹⁶⁾

Në mbishkrimin poetik prej katër vargjesh të apoloniatëve në Olimpia bie në sy gojëdhëna e ndërtimit të qytetit nga «Foibi flokëgjatë». Stefan Bizantini tregon për krijimin e qytetit nga dyqind veta me Gylakun në krye, emri e të cilit konfirmohet edhe nga zbulimet arkeologjike në një monument të Apolonisë.¹⁷⁾

3. Dy mbishkrime të tjera poetike për monumente kushtimore lidhen me emrin e Pirros së Epirit e i takojnë si kohë shekullit III para erës sonë. Diodori i Sicilisë, mbasi shkruan për fitoren e Pirros kundër galatëve, aleatë të maqedonasve, shton se prijësi

12) Herodoti, «Historiae» Libri VI, 127.

13) M. Zeqo «Dëshmi të artit arkaik» në Materiale të sesionit arkeologjik të Durrësit, broshurë, 1982, fq. 27. tabela 3.

14) Pauzania, Libri V, Elida, 2-4. Mbishkrimi poetik përkthehet në shqip: «Këtu gjenden si dhuratë e Apolonisë, / të ndërtuar pranë Jonit, nga Foibi flokëgjatë, / fituesit kundër abantëve. Zeusit ja kushtojnë, / një të dhjetën e plaçkës së marrë në Thronion».

15) E. Kunze, «Bericht über die Ausgrabungen in Olimpia» 5, 1956, fq. 149.

16) C. Praschniker, «Muzakhia und Malakstra» Wien, 1920, fq. 68-83.

17) Stefan Bizantini, «Die urbis et populi» zëri Apolonia, C. Patch «Das sandschak Berat in Albanien» fq. 193, figura 177.

epirot «vendosi në tempullin e Athinasë Itone mburoja të armikut dhe plaçkën më të çmuar dhe gdhendi këtë mbishkrim:¹⁸⁾

të ligjshme për traditën e tyre të madhe luftarake. Edhe Diodori i Siçilisë ka shkruar se: «epirotët e kanë për gjë të madhe jo vetëm të luftojnë për at-

Τοὺς θυρεοὺς ὁ Μολοσσὸς Ἰτωνίδι δῶρον Ἀθῶνα
Πύρρος ἀπὸ θρασέων ἐφρεμασευ Γαλατῶν,
πάντα τὸν Ἀντιγόνου καθελὼν στρατὸν οὐ μέγα
δαῦμα
αἰχμηταί καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαί.

Të njëjtin mbishkrim poetik e përmend dhe Plutarku¹⁹⁾, si dhe Pauzania në të njëjtin shekull²⁰⁾. Është Pauzania që na bën të ditur dhe mbishkrimin e dytë, që lidhet me Pirron. Pauzania shton se Pirroja «Zeusit të Dodonës i kushtoi mburojat e mara maqedonasve ku qe shkruar:²¹⁾

dheun e tyre, por edhe japin jetën për të mbrojtur miqtë e tyre dhe farefisin»²²⁾ Me rëndësi të veçantë është fakti i kushtimit të trofeve e mbishkrimit poetik në tempullin e Zeusit të Dodonës, qendër pellazgo – epirote, e lartësuar dhe në epet homerike²³⁾. Sipas Herodotit, ky është tempulli më i vjetër²⁴⁾.

αἶδε ποτ' Ἀσιδα γαῖαν ἐπόρθησαν πολύχρυσον,
αἶδε καὶ Ἑλλασιν δουλοσύναν ἔπορον.
νῦν δὲ Διὸς ναῶ ποτὶ χιόνας ὄρφανὰ χεῖται
τᾶς μεγαλαυχῆτω σχῶλα Μακηδονίας.

Të dy këto poezi janë bërë para vitit 272 para erës sonë. Ato janë dokumenta epigrafike e historike të rëndësishme. Së pari, Pirroja jo rastësisht e mbiquan veten Molosi, dmth. nga fisi i madh ilir i molosëve në Epir. Gjithashtu ai thekson «se ajakidët dhe tani janë luftëtarë» duke shprehur një krenari

Pirroja e rindërtoi vetë tempullin në fillim të shekullit III para erës sonë. Mburojat dhe trofetë Pirroja i vinte në portikun e tempullit. Pirroja i Epirit ka qenë, me dijeni shumë të gjëra në artin strategjik.²⁵⁾ Ai njihte mirë dhe poezinë²⁶⁾. Kështu që përpilimi i mbishkrimeve poetike të mësipërme është

18) Diodori i Siçilisë, «Bibliotheca Historica» Excerpt Vatican, fq. 47. Përkthimi në shqip: «Pirro Molosi ja dhuron Athinasë Itone, këto mburoja që jua hoqi galatëve të fortë, mbasi mundi tërë ushtrinë e Antigoni, po kjo nuk është ndonjë çudi e madhe, / se ajakidët edhe tani janë luftëtarë, siç kanë qenë përherë në të kaluarën».

19) Plutarchu, «Vitae parallelae», «Pyrrhus», 9-11.

20) Pauzania, vepër e cituar.

21) Pauzania, Libri I, Atika, 3-4, Vargjet në shqip: «Këta dikur plaçkitën Azinë plot me ar, / këta dhe Helladën deshën ta robëronin, / tani në shtyllat e tempullit të Zeusit, / si jetime rri plaçka e Maqedonisë mburacake».

22) Diodori, vepër e cituar.

23) Homeri, «Iliada» kënga XVI, vargjet 232 – 235.

24) Herodoti, vepër e cituar, libri II, 52.

25) Plutarchu, «Pyrrhus» ku shkruan për «shkrime të shumta e libra të lënë nga Pirroja», si dhe një vepër të quajtur «Kujtimet» Civeroni në «Pistolae» flet për një libër të Pirros të quajtur «Mbi rrethimet» Mik shumë i ngushtë i Pirros ka qenë Kinea Tesalioi (365-277) para erës sonë, orator e filozof i shkollës së Epikurit.

26) Sipas Pauzanas, vepër e cituar, «fjalët e të dërguarve të Tarantit i kujtuan Pirros pushtimin e Trojës dhe i dhanë shpresë se do të luftonte si pasardhës i Akilit kundër një kolonie të trojanëve».

PASQYRA E LËNDËS

	ARTIKUJ	Faqe
Gjerak KARAISKAJ	Kështjella mesjetare e Sopotit (Borshi)	5
Moikom ZEQQ	Monumente antike e mesjetare me mbishkrime në vargje	21
Aleksandër MEKSI	Periodizimi dhe tipologjia e ndërtimeve të kultit në shekujt VII-XV.	37
Gjergj FRASHERI Sulejman DASHI	Zhvillimi i arkitekturës islamike shqiptare të xhamive (Probleme të periudhizimit)	51
Skënder MIHALÇKA	Manastiri i Ardenicës dhe konservimi i pikturave murore të tij.	77
Fatbardha SHKUPI	Zbukurimorja e disa banesave gjirokastrite	99
Latif LAZIMI	Vështrim urbanistiko-arkitektonik i fshatit Dhërmi – Vlorë	117
MATERIALE		
Fabian MIRAJ	Tulla material ndërtimor në periudhën antike në Durrës dhe monogramet	141
JETA SHKENCORE		
Sotir KOSTA	U mbajt Simpoziumi «Mbrotjtja, studimi dhe restaurimi i monumenteve të kulturës në Shqipëri»	153
Reshat GEGA	Restaurimi i manastirit të Apollonisë dhe vizitueshmëria e tij	161
KRITIKË E BIBLIOGRAFI		
Aleksandër MEKSI	Patricia Balenci, Gli esaforati del chiostro di San Benedetto in Conversano e della chiesa di Santa Maria in Apollonia (Albania) Firenze 1986 (56 fq. dhe 87 foto)	165
Emin RIZA	Kultura Popullore 1/1985, 2/1985 Tiranë 1985, Botim i Institutit të Kulturës Popullore	169
Aleksandër MEKSI	Dy numura të revistës «ILIRIA» 1 dhe 2/1985	173

TABLE DES MATIERES

Page

ARTICLES

Gjerak KARAISKAJ	Le château médiéval de Sopot (Borshi)	18
Moikom ZEKO	Monuments antiques et médiévaux à inscriptions en vers	33
Aleksandër MEKSI	La typologie et le classement des constructions de culte au cours des VII-XV ^e sc selon la période de leur construction	47
Gjergj FRASHËRI Sulejman DASHI	L'évolution de l'architecture islamique albanaise des mosquées.	67
Skënder MIHALÇKA	Le monastère d'Ardenica, et la conservation de ses fresques	90
Fatbardha SHKUPI	L'ornementation de quelques habitations de Gjirokastra	113
Latif LAZIMI	Aperçu de l'urbanisme et de l'architecture du village Dhërmi – Vlorë	131

MATERIAUX

Fabian MIRAJ	La brique, matériel de construction au cours de la période antique à Durrës, et les monogrammes	152
---------------------	---	-----

COMMUNICATIONS

Sotir KOSTA	Le Symposium «La protection, l'étude et la restauration des monuments culturels en Albanie»	157
Reshat GEGA	La restauration de monastère d'Apollonie	163

CRITIQUE ET BIBLIOGRAPHIE

Aleksandër MEKSI	Patricia Balenci Gli esaforati del chiostro di San Benedetto in Conversano e della chiesa di Santa Maria in Apollonia (Albania), Firenze, 1986 (56 pg et 87 photos)	167
Emin RIZA	«Culture Populaire» 1,2/1985 Tirana 1985, Edition de l'Institut de la Culture Populaire	171
Aleksandër MEKSI	Les numéros 1, 2/1985 de la revue «Iliria»	175

monumentet

Gjerak KARAIKAI

KËSHTJELLA MESJETARE E SOPOTIT (BORSHI)

HISTORIA

Kështjella mesjetare e Sopotit ndodhet rreth 3 km në VP të fshatit të sotëm Borsh. Ajo ngrihet mbi një kodër, e cila përfundon në majë me një kreshtë shkëmbore, dhe zë një pozicion qendror kundrejt qytetit antik të Borshit, i cili shtrihet dikur në shpatet e kësaj kodre. Rrëza e kodrës qarkohet nga veriu dhe veriperëndimi prej lumit të Borshit, i cili pasi përshkon fushën që shtrihet nga Perëndimi, derdhet në Detin Jon.

Kështjella e Sopotit (fig. 1) ka një pozitë të rëndësishme strategjike jo vetëm sepse ndodhet pranë detit, në një vend të përshtatshëm për afrimin dhe qëndrimin e anijeve, por ndodhet edhe pranë njërës nga dy grykat që përshkonin që në lashtësi malet Akrokeraune, në mesjetë të njohura si malet e Himarës duke lidhur kështu bregdetin me brendësinë e vendit. Njera nga këto gryka ishte qafa e Llogarasë dhe tjetra për të cilën bëhet fjalë «Gryka e Borshit» nëpërmjet të cilës realizohej lidhja me Kalasën dhe Delvinën. Nga Kalasa një rrugë tjetër nëpërmjet qafës së Skërficës të çonte në Kardhiq, ku ndodhet përsëri një kështjellë mesjetare e prej kësaj në luginën e Drinosit, që e lidhte me Gjirokastrën dhe luginën e Vjosës¹⁾. Borshi, lidhej gjithashtu me rrjedhën e poshtme të luginës së Vjosës nëpërmjet luginës së Shushicës.

Sopoti përmendet për herë të parë në fillimet e shek. XIII nën emrin e arhontesë së Sopotit (archonteia Sopotu) në Magenetia.²⁾ Siç del nga emërtimi i mësipërm Sopoti ishte qendra e një nënnjësije administrative në rangun e një arhonteje, dhe selia e një arhonti, gjë që ta sugjerojnë edhe përmasat modeste të kështjellës. Si rezultat i dopsimit të Despotatit të Epirit, në kohën e sundimit të Mihalit II, që u shpreh në aleancën e tij me mbretin e Siqelisë Manfred Shtauferin në vitin 1258 kështjella e Sopotit (Subotum) bashkë me Butrintin, Korkyrën, Durrësin, Kaninën, Vlorën etj. i jepen si prikë Helenës, bijës së Despotit që u martua me Manfredin³⁾. Tetë vjet më vonë në vitin 1266 pas vrasjes së Manfredit në betejën e Beneventit nga Karli I Anzhu, ky i fundit zëvendësoi sundimin e Manfredit në Italinë e Jugut, dhe u drejtua edhe nga pronat e tij në Shqipëri, por Sopoti duhet të ketë mbetur edhe për ca kohë në duart e banorëve gjermanë sepse vetëm në vitin 1269, Karli I mundi t'i bindë këta të fundit të lëshonin Korfuzin, Kaninën dhe Vlorën, pas premtimeve për dhënie prônash të tjera në Italinë e Jugut⁴⁾. Në luftën kundër Anzhuinëve Perandori i Bizantit Mihal Paleologu u mori këtyre të fundit Beratit, Butrintin dhe arriti gjatë vitit 1275 deri në Himarë⁵⁾. Megjithatë nuk përmendet Sopoti ai duhet

1) A. Baçe, Vështrim mbi qendrat e banuara antike dhe mesjetare në luginën e Drinosit (Gjirokastrë). Monumentet 4/1972, f. 103-104.

2) Demetrius Chomatianus, cituar nga P. Soustal, TIB 3 Nikopolis und Kephallonia, Wien 1981.

3) L. Tallozy, C. Jirecek, E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetis illustrantia, I, Wien 1913, f. 71. dok. 245.

4) Historia e Shqipërisë, I (Botim II) Tiranë 1967, fq. 201.

5) Historia e Shqipërisë, fq. 203.

Fig. 1

të ketë qenë në këtë kohë nën sundimin e Paleologut, për më tepër që Sopoti bashkë me Himarën që nga koha e sundimit të Staufënve vareshin administrativisht nga e njëjta qendër, Korfuzi dhe bënin pjesë që më parë në temën e Nikopolit⁶⁾. Në vitin 1278 Sopoti ashtu si dhe Butrinti u pushtuan nga despoti i Epirit Niqifori I i cili ja dorzon në fillim të vitit 1279 Karlit I Anzhu⁷⁾. Më 7 dhe 12 prill të vitit 1279 në Sopot u dërguan nga Anzhuinët armë dhe ushqime⁸⁾. Pushtimi i bregdetit të Jonit nga Karli I bënte pjesë në programin e tij të madh ushtarak e diplomatik kundër Paleologut. Më 13 gusht të këtij

viti Hugo de Suli emërohet zëvendës i Karlit në krahinat e Shqipërisë, Durrës, Vlorë, Butrint, Sopot dhe Korfuz⁹⁾. Gjatë viteve 1285-86 anzhuinët u larguan nga Shqipëria, nën sundimin e tyre mbeti Butrinti dhe një territor rreth tij kufijt e të cilit nuk mund të përcaktohen¹⁰⁾. Por në territorin anzhuin rreth Butrintit pas vitit 1287 ka më tepër mundësi të mos përfshihej Sopot. Pasi kur Karli II Anzhu deklaroi të vinin Filipin sundues të Korfuzit e të zotërimëve anzhuine të Epirit, përmendet vetëm Butrinti¹¹⁾ megjithëse si Butrinti, Sopot dhe Himara gjatë sundimit anzhuin vareshin administrativisht nga Kor-

6) A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thesanoloki 1981, f. 273.

7) Thalloszy, *AD F.* 113-114, dok. 390.

8) F. Carabellese, *Carlo d'Angio nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari 1911, f. 84.

9) A. Ducellier, *La façade...*, f. 250.

10) A. Ducellier, f. 273.

11) C. Hopf, *Geschichte Grichenlands vom Beginn des Mittelalters bis unsere Zeit*, (1821), Leipzig, 1870, f. 337.

fuzi dhe në raste të tjera përmenden gjithmonë së bashku. Gjatë kësaj eridhe të sundimit anzhuin përveç sundimtarëve me seli në Korfuz ose Butrint nga ata që ushtruan funksionin e tyre duke patur selinë në Sopot mund të dokumentohet vetëm një nga kështjellarët. Ky ishte **Gyjomë de Brevia** te që ushtroi funksionin e tij në vitin 1284 dhe varej nga kapiteni i ishullit të Korfuzit, Butrintit, Sopotit dhe Himarës¹²⁾. Gjatë kryengritjes së vitit 1336 kur Arbëreshët zunë një sërë qytetesh e kështjellash që ndodheshin nën sundimin bizantin si Berat, Kanina, Skrapari, Tomori dhe Këlcyra dhe kundër tyre u nis vetë perandori Androniku III, Sopotit dhe Himara bashkë me disa kështjella e qytete të tjera mbajtën anën e perandorit¹³⁾.

Për një periudhë gati njëshekullore nuk kemi më njoftime për Sopotin deri sa në Regjistrin osman të vitit 1431 Sopotit shënohet si qendër e nahijes me të njëjtin emër në cilën bënte pjesë edhe Borshi¹⁴⁾. Nahija e Sopotit, e cila mesa duket përputhej me territorin që zinte dikur arhonteja me të njëjtin emër në temën e Vajonetës, zinte bregun e detit ndërmjet Kudhësit, Pilurit dhe Lukovës duke u shtrirë në thellësi në luginën e Borshit pa kaluar në krahun e malësisë së Kurveleshit¹⁵⁾.

Sopotit kishte 60 shtëpi dhe i ishte dhënë si timar Hizir Beut, i cili ishte njëkohësisht edhe Subash i Kështjellës¹⁶⁾. Në nahijen e Sopotit kishte edhe timarlinj të tjerë të cilët duke mos e ndjerë veten të sigurtë banonin në Gjirokastër¹⁷⁾, e cila ishte qendra administrative e Sanxhakut të Shqipërisë, edhe vetë Subashi i kështjellës e kishte timarin e tij pranë kësaj të fundit për të mundur të ushtronte sundimin e tij. Mjaft kuptimplotë në këtë drejtim është përfshirja e fshatit Kokni në timarin e Hizir Beut me shënimin «për arsye se është afër kështjellës iu dha ky

fshat»¹⁸⁾. Edhe numuri i paktë i fshatrave të braktisura nga kjo nahije, në krahasim me krahina të tjera tregon se sundimi osman nuk ishte i qëndrueshëm¹⁹⁾. Si në raste të tjera edhe në Sopot pushteti ishte kufizuar në zotërimin e kështjellës dhe në zonat fare pranë saj, deri ku mund të vepronte fuqia ushtarake e garnizonit osman. Nuk dimë se sa e ushtroi realisht këtë pushtet Hizir beu dhe se sa kohë qëndroi akoma në Sopot. Por dimë vetëm se në vitin 1456 Alfonsi V i Napolit kishte dërguar trupat katalane për të pushtuar Himarën dhe Sopotin dhe kishte vendosur garnizone ushtarake në to. Trupat katalane kishin filluar gjithashtu të ndërtonin një kështjellë mbi një shkëmb në portin e Panormit. Këto masa ishin marrë në kuadrin e rivalitetit midis mbretit të Aragonës e Napolit dhe Venedikut²⁰⁾. Në 1470 kështjella e Sopotit ndodhej nën zotërimin Venedician dhe varej nga Korfuzi²¹⁾. Pesë vjet më vonë (1475) ajo e përforcuar dhe nga një garnizon venedikas i rezistoi për 4 muaj rrethimit të egër të një ushtrie turke të komanduar nga Amaz beu, i cili në të njëjtën kohë kish rrethuar Pargën dhe Butrintin²²⁾. Në vitin 1479 pas rënies së Shkodrës, si pasojë e paqes së nënshkruar midis Venedikut dhe Mehmetit II, venecianët u dorzojnë turqve krahinën e Himarës me dy kështjella të saj Himarën dhe Sopotin. Lorenc de Leçe, bail dhe kapiten i Korfuzit, kish urdhëruar që më parë që të hiqeshin nga këto kështjella artileritë dhe municionet e të çoheshin me anije në Korfuz²³⁾ në mënyrë që ato të mos mund t'u rezistonin fuqive osmane që do ti merrnin në dorëzim. Nga kjo kuptohet se garnizoni i kështjellës përbëhej kryesisht ose tërësisht prej shqiptarësh. Po atë vit gjenerali i sulltanit Gjedik Ahmet Pasha i ngarkuar për përgatitjen e ekspeditës kundër Italisë shkoi vetë në krahinën e Himarës²⁴⁾. Një vit pas dështi-

12) A. Ducellier, f. 273.

13) J. Kantakuzenos, II, 32, 34, W. Miller, *Latins in the Levant*, Londra 1908, f. 249.

14) H. Inalçik, *Hicri 835, Tarihi suret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, 27-29.

15) K. Luka, *Gjurmime në toponomastikën mesjetare në trevën e Sopotit*, «Etnografia shqiptare» VIII, 1, 1975, 170.

16) H. Inalçik, *Vep. cit.* f. 27-29.

17) K. Biçoku, *Qëndresa dhe lufta e masave popullore kundër vendosjes së sundimit Osman, sipas të dhënave të regjistrave të v. 835 h (1431-1432)* «Studime Historike» 4, 1973, f. 11.

18) Inalçik, *Vep. cit.* dok. 59.

19) K. Biçoku, *Vep. cit.* fq. 5.

20) C. Marinesco, *Alphonse V. roi d'Aragon et de Naples e l'Albanie de Scanderbeg*, Paris 1923, f. 115-116.

21) Sp. Lampros, *Kerkyraika*, 70 cit. nga P. Soustal, *Vep. cit.* 262.

22) A. Marmora, *Della historia di Corfu*, Venetia, 1672, f. 325.

23) C.N. Sathas, *Documents inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen age*, Tom, VI, Paris 1880-1896, f. 214-217.

24) Sathas, *Vëll. VI*, f. 217.

mit të kësaj ekspedite me shpërthimin e kryengritjes së shqiptarëve dhe zbarkimin e Gjon Kastriotit në bregdetin e Shqipërisë më 31 gusht 1481 u çlirua Himara dhe një ditë më vonë kështjella e Sopotit²⁵⁾. Siç del nga ngjarjet e mëvonshme që nga kjo kohë e deri në vitin 1492 kështjella e Sopotit duket se ishte në duart e kryengritësve. Në vitin 1485 sulltan Bajaziti II i kërkon krahinës së Himarës, që përbëhej nga 50 fshatra malore që të paguanin haraç si krahinat e tjera duke u dërguar si qeveritar birin e tretë të Gjergj Aranitit, i cili fillimisht qëndroi në shërbim të Venedikut, por pastaj kaloi me turqit, u kthye në fenë myslimane dhe u emërua sanxhakbej i krahinës së Himarës²⁶⁾. Himariotët nuk e pranuan këtë renegat dhe në fillim të vitit 1486 e vranë duke filluar kështu kryengritjen e armatosur²⁷⁾. Vetëm në vitin 1492 ushtria turke me në krye vetë Bajazitin II mundën të shtien në dorë kështjellën e Sopotit dhe të Himarës, kundrejt marrëveshjes që në krahinën e Himarës të mos vendoseshin qeveritarë turq, por himariotët duhet të paguanin haraçin në shenjë bindjeje²⁸⁾. Në marrëveshje përfshihej edhe rrënimi i kështjellës së Sopotit dhe Himarës²⁹⁾. Me këtë turqit hiqnin dorë edhe për një të ardhme të afërt nga shpresa për të rivendosur garnizonet e tyre në këto kështjella, nga ana tjetër ato nuk duhet të shërbenin si qendra rezistence për vendasit. Vitet që pasuan duke filluar nga 1494-ra ishin përsëri një periudhë kryengritjesh për krahinën e Himarës që ashtu si dhe në krahina të tjera të Shqipërisë vazhduan deri në fillim të shek. XVI. Që nga fundi i shek. XV e deri në vitin 1714, Myteselimllëku i Himarës e ki-

shte qendrën administrative në Borsh, ai përbëhej nga 14 fshatra nga të cilat shtatë ishin të krahinës së Kurveleshit dhe dy të krahinës së Vlorës³⁰⁾. Lufta eneto-turke e vitit 1570 u shoqërua me një varg kryengritjesh në Shqipëri. Me këtë rast të ndihmuar nga himariotët, zbarkuan në bregdetin shqiptar ushtri veneciane të përbëra nga stratotë shqiptarë, grekë dhe italianë që ndodheshin në shërbim të Republikës së Venedikut të cilët pushtuan kështjellën e Sopotit dhe gjithë krahinën e Himarës³¹⁾. Operacioni për marrjen e Sopotit u urdhërua nga Sebastian Venieri, proveditor i përgjithshëm i Korfuzit. Më 7 Qershor 1570 në limanin e Sopotit (Borshit) zbarkuan 12 galera të nisura nga Korfuzi dhe pas tri ditë luftimesh të ashpra kështjella e Sopotit ra në duart e venecianëve³²⁾. Për marrjen e kështjellës morën pjesë një numër i madh ushtarësh të pajisur me bateri artilerieje. Kështjella u rrethua duke u zënë të gjitha qafat nga mund t'i vihej asaj në ndihmë nga ushtria turke. Operacionin e rrethimit e drejtoi Manol Marmori, i cili cilësohet shqiptar e trim i mirë³³⁾, njeri praktik dhe njohës i mirë i atyre vendeve³⁴⁾. Pasi kështjella ra në duart e venecianëve u pajis me armatime e mjete të tjera dhe u la nën komandën e Manol Marmorit³⁵⁾. Lufta për marrjen e Sopotit pasqyrohet edhe në një hartë të vitit 1571³⁶⁾. Pas kësaj ngjarjeje në Prill të vitit 1571, nga fshatrat rreth Sopotit të ndihmuar edhe nga harnizoni i kështjellës u asgjësuan një repart turk prej 350 vetësh prej të cilëve u kapën 75 robër. Kryengritja u përhap deri në 20 milje larg Sopotit dhe shpejt pranë kështjellës u grumbulluan një ushtri kryengritëse prej

25) *Historia e Shqipërisë*, f. 316.

26) F. Babinger, *Das Ende der Arianiten*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil. hist. klasse 1960. Heft. 4, München 1960, f. 19.

27) Sathas, vëll. VI, f. 236.

28) *Historia e Shqipërisë*, f. 318.

29) Sathas, vëll. VI, f. 239.

30) F. Babinger, *Vep. cit.*, f. 19.

31) *Historia e Shqipërisë*, f. 353.

32) P. Contarini, *Historia delle cose successe dal principio della guerra mosca da Selim ottomano a Venetiani*, in: Venetia 1572, f. 7.

33) P. Giustiniano, *Dell'Historie venetiane*, in Venetia 1670, f. 654-655.

34) P. Contarini, *vep. cit.*, f. 7. D.G. d'Austria, I. *Commentar delle guerre fatte-coi Turchi*, Firenze 1571, f. 5.

35) P. Contarini, *Vep. cit.*, f. 7, D.G. d'Austria *Vep. cit.*, f. 5.

36) Në hartën e G.F. Camozios paraqitet kështjella e Sopotit gjatë sulmit venecian, dymbëdhjetë galera artileritë etj. Harta mban legjendën «Soppoto, Kështjellë e provincës së Himarës, vende të turqisë, pushtuar nga i ndrituri Z. Sebastian Venieri prokurator dhe proveditor i përgjithshëm i ishullit të Korfuzit, së bashku me Kol. Zelfinin, më 10 Qershor 1570».

Sopoti shënohet edhe në dy harta të kartografit më të madh italian të pesëqindëshit hakomo Gastaldi me emrin Soponzo. Njëra është hartuar para mesit të shek. XVI, ndërsa tjetra e titulluar «Harta e Greqisë», është hartuar rreth vitit 1560.

(Shih. R. Almagia, *Le piu antiche rappresentazioni cartografiche della regione albanese*, Roma 1914, fq. 615-616 dhe 662).

6000 vetash, e cila u nis për të çliruar zonat e thella të vendit. Po këtë vit nga Sanxhaku i Delvinës dhe i Vlorës turqit dërguan forca të mëdha ushtarake të mbështetura dhe nga flota, për të shtypur kryengritjen. Komandanti i flotës turke zbarkoi në limanin e Sopotit për të marrë kështjellën, 1500 spahinj e Jeniçerë, të armatosur të gjithë me pushkë. Shumë më superiorë në numur me breshëritë e pushkëve turqit bënë të tërhiqeshin mbrojtësit që ndodheshin mbi muret dhe u ngjitën mbi to. Duke mos patur zgjidhje tjetër mbrojtësit i vunë zjarrin municioneve duke shkaktuar rrënimin e kështjellës dhe vdekjen e shumë ushtarëve turq. Në këtë betejë mbetën shumë të vrarë edhe nga garnizoni i kështjellës dhe komandanti i saj Manol Marmori u zu rob³⁷⁾.

Pas kësaj ngjarje nga administrata osmane kemi një regjistrim të ri të fshatit Borsh që siç kemi përmendur më sipër ishte kthyer me kohë në qendër administrative e krahinës. Ai kishte 80 shtëpi prej të cilave 75 vatra familjare (hane) dhe 5 beqarë si dhe dy mullinj³⁸⁾.

Që nga kjo kohë e deri në fund të shek. XVII nuk kemi më njoftime për kështjellën e Sopotit. Në vitin 1686 në kuadrin e veprimeve ushtarake për pushtimin e Moresë pjesa më e madhe e flotës veneciane para se të drejtohej për në ishullin Zante qëndroi në plazhet e Sopotit rreth 2 milje larg kështjellës. Pati disa përleshje të vogla me garnizonin turk që zgjatën pak kohë, pastaj trupet veneciane u ngarkuan nëpër anije dhe u nisën për në ishullin Zante³⁹⁾. Në vitin 1769 Borshi sundohej nga Haxhi Bedua, i cili ishte vendosur në kështjellë e meremetoj atë dhe filloi të ndërtojë lagjen brenda kalasë. Në vitin 1798 Borshi u pushtua nga Ali Pashë Tepelena duke u përfshirë në Pashallëkun e Janinës. Liku që e vizitoi këtë zonë në kohën e Ali Pashës shkruan se «Sopot... ka një kështjellë të quajtur Borshi... e komanduar prej Haxhi Bedo Agait, një partizan i vezirit» ai shton se «këtu ndodhen të vetmet familje muhamedane të këtij bregdeti»⁴⁰⁾. Kjo tregon se në gjithë bregdetin e Himarës turqit vlerësuan në rradhë të parë kështjellën e Sopotit për rëndësinë e saj strategjike sepse ajo ndodhej më pranë rrugëve që përshkonin malësinë e Himarës

për në brendësi të vendit dhe kishte një liman ku mund të qëndronin anijet. Ky vlerësim strategjik duket në faktin e caktimit të Borshit si qendra administrativo-ushtarake e myteserimllëkut të Himarës që në shek. XV. Duke qenë se Butrinti ndodhej në dorë të Venedikut, Borshi ishte i vetmi liman i përdorshëm nga turqit në këtë bregdet. Ngjarje të shpëputura provojnë një gjë të tillë.⁴¹⁾

PËRSHKRIMI I KËSHTJELLËS

Ndonse një kështjellë e vogël, Sopot gjatë mesjetës pati një histori më se 600 vjeçare dhe luajti një rol të rëndësishëm në krahinën e Bregdetit. Përdorimi i saj i gjatë, luftrat nëpër të cilat kaloi herë pas here, pasqyrohen dhe në fazat e shumta të ndërtimeve. Kështjella ka një formë të çrregullt planimetricke në përputhje me konturet e terrenit shkëmbor e të aksidentuar mbi të cilin është ndërtuar. Ajo ndahet në dy pjesë, të cilat komunikojnë midis tyre me një portë të vogël (fig. 2), pjesa lindore që përfshin një sipërfaqe më të madhe (0.4 ha) dhe ajo perëndimore, shtesë e më vonë, që ka një formë të përzgatur dhe përfshin brenda mureve mbrojtëse një pjesë të kurrizit shkëmbor të kodrës, i cili zbret në këtë anë e cila ze një sipërfaqe prej 1.3 ha. Kullat janë të pakta, një kullë drejtëkëndëshe projektet në murin jugor (fig. 3, C), gjurmët e një tjetre me të njëjtën formë planimetricke hetohen në skajin verior të kështjellës (B), ndërsa e treta ndodhet afër mesit të murit ndarës të dy pjesëve të kështjellës. Kështjella ka dy hyrje. Hyrja kryesore (fig. 4) ndodhet nga juglindja ndërsa tjetra më e ngushtë ndodhet përballë së parës nga jugperëndimi. Për të arritur deri tek hyrja kryesore nga qafa që lidh kodrën e kalasë me një nga lagjet e sotme të fshatit Borsh do të ngjitesh shpatin juglindor të kodrës ku më tej një rrugë e vjetër e shtruar me kalldrëm të çon deri tek hyrja. Kjo e fundit përshkon një korridor 10.65 m të gjatë të mbuluar me qemer cilindrik. Brenda kështjellës ruhen rrënoja të shumta banesash të vona (fig. 5,6) të vendosura mbi ujë rradhë tarracash si dhe një xhami e ndërtuar në fillim të shekullit tonë e vendosur pranë hyrjes

37) P. Contarini, Vep. cit. fq. 30.

38) Regjistri osman i shek. XVI (Arkivi i Institutit të Historisë).

39) P. Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de principi collegati contro il Turco (dall'Anno 1683). fino alla Pace*. In Venezia 1710, f. 560.

40) W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835 vëll. I, f. 79.

41) Anije veneciane të kapura nga turqit në Butrint dërgohen më parë në Sopot e pastaj në porte të tjera të bregut të Adriatikut që ishin nën sundimin osman (P. Contarini, vep. cit. f. 29).

Fig. 2

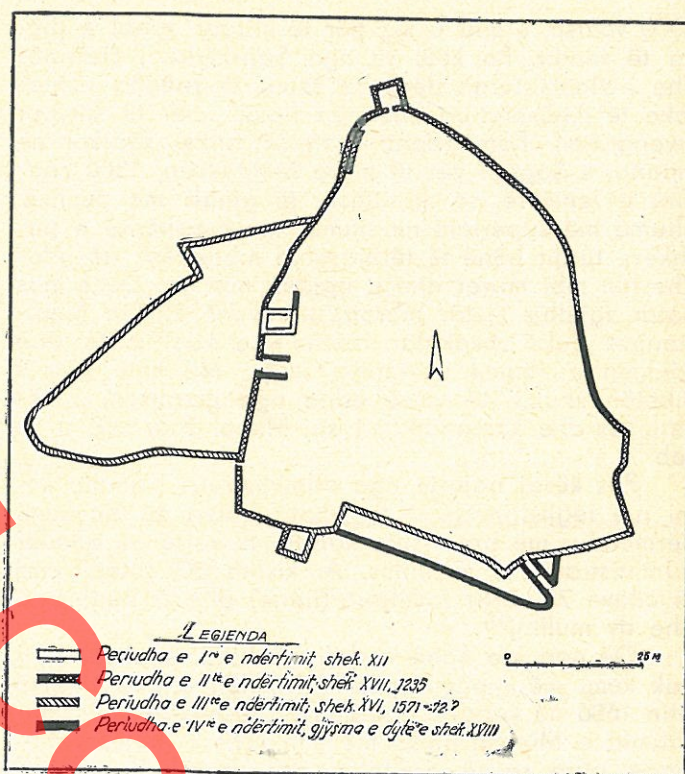

Fig. 3

Fig. 4

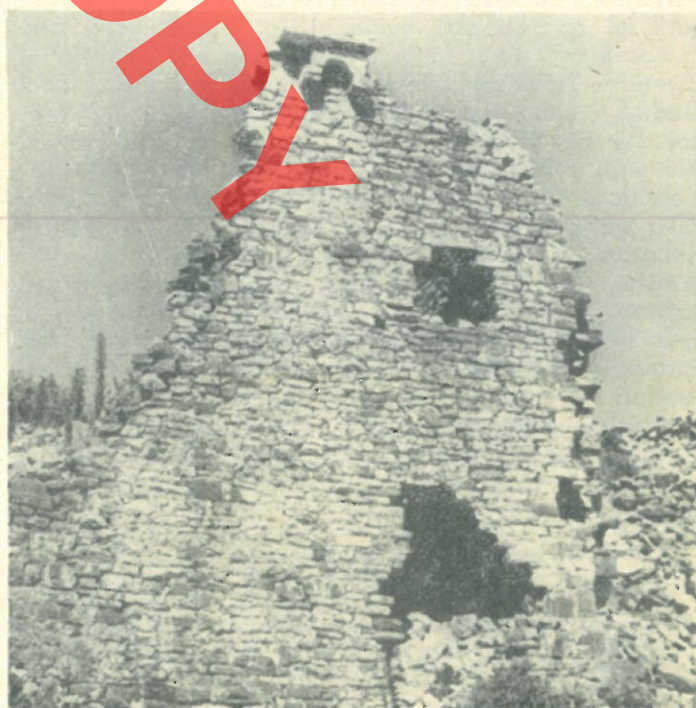

Fig. 5

Fig. 6

kryesore (fig. 7). Banesat, një ose më tepër kthinëshe kanë qenë paisur përgjithësisht me nga një sterë të mbuluar me qemer, në katin e tyre përdhes. Vrimat e rrumbullakta për marrjen e ujit nga këto stera nga jashtë banesës, ose drejtëkëndëshe mbi qemeret për të marrë ujin nga brenda, hetohen me shumicë midis gërmadhëve. Kështjella, sot e braktisur ka qenë banuar deri atë ditëve tona. Këtë e dëshmon dhe riparimi e suvatimi i portës kryesore mbi kycin e qemerit të së cilës është shënuar viti 1908. Një pjesë e banesave të fshatit Borsh ndodhet sot akoma fare pranë kështjellës, mbi qafën e lartë që lidh kodrën mbi të cilën ajo është ndërtuar me vargun kodrinor që shtrihet në jug të saj. Rrënoja banesash hetohen edhe rreth mureve mbrojtëse si në shpatin jugor të kodrës dhe mbi kurrizin shkëmbor që zbret në drejtim të veriut.

Periudhat kryesore të ndërtimit

Periudha e parë e ndërtimit. Kësaj periudhe i përket një kullë e veçuar drejtëkëndëshe, e cila ndodhet sot në pjesën qendrore të kështjellës në mesin e murit që ndan dy pjesët e saj (fig. 3, A). Kulla është ndërtuar në pjesën më të lartë të terrenit brenda kështjellës dhe ruhet në gjëndje rrënoje. Muret e saj në pjesët më të ruajtura nuk e kalojnë lartësinë 1.5 m. Kulla ka përmasa të brendëshme 3.5 x 3.2 m dhe trashësi muresh 1.50 m. Hyrja 0.85 m e gjërë ndodhet në këndin verilindor. Muri lindor i kullës, i cili kufizon hyrjen nga njëra anë, vazhdon jashtë hapësirës së kullës në drejtim të veriut. Por ky mur bashkë me hyrjen mund t'i përkasin një periudhe të mëvonshme. Muret e kullës janë ndërtuar me gurë të lidhur me një llaç të kuqërremtë. Midis fugave janë futur copra tjegullash në pozicion horizontal dhe vertikal (fig. 8). Kjo teknikë nuk ndryshon shumë nga ajo e periudhës, që pason. Është po ajo ngjyrë llaçi, veçse gurët janë vendosur në rradhë më të rregullta.

Muri ndarës i kështjellës që vjen nga jugu nuk lidhet organikisht me kullën, por i mbështet asaj duke dëshmuar në këtë mënyrë që ai i përket një periudhe të mëvonshme (fig. 9). Pjesa tjetër e murit ndarës të kështjellës që vjen të bashkohet me kullën nga veriu, ndërpritet nga një grumbull shkëmbinjsh duke vështirësuar zgjidhjen e problemit të raportit kronologjik të këtij muri me kullën. Por në faqen anësore të kullës (fig. 10) nuk kemi asnjë shenjë lidhjeje me këtë mur. Kështu që në këtë rast kemi të bëjmë me një kullë veçuar e cila zinte një pozicion qendror dhe pikën më dominuese kundrejt fortifikimit antik i cili ze një sipërfaqe më të madhe rreth

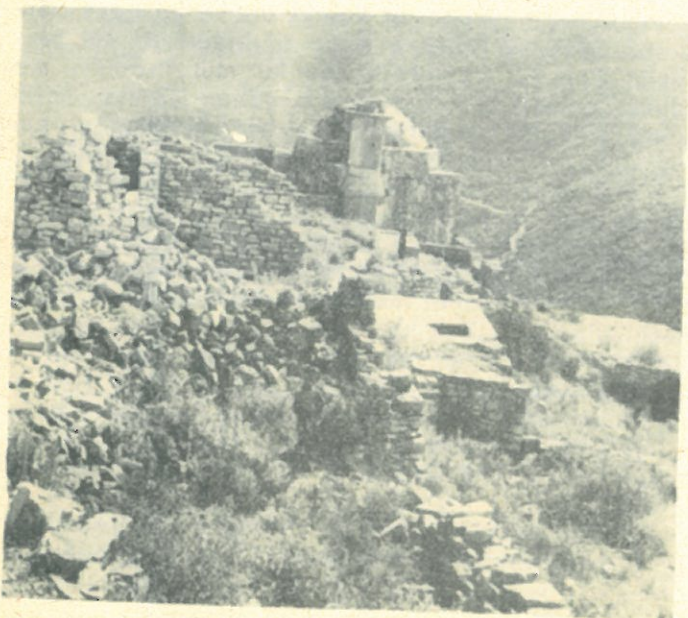

Fig. 7

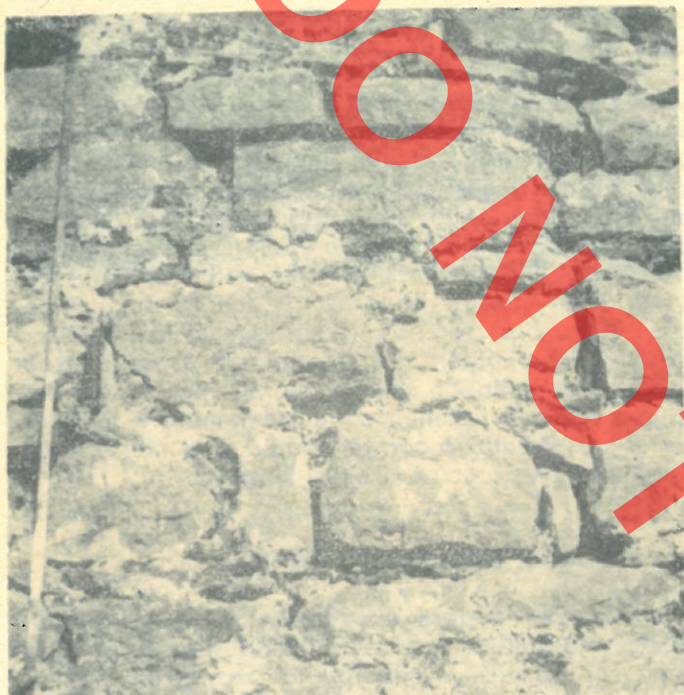

Fig. 8

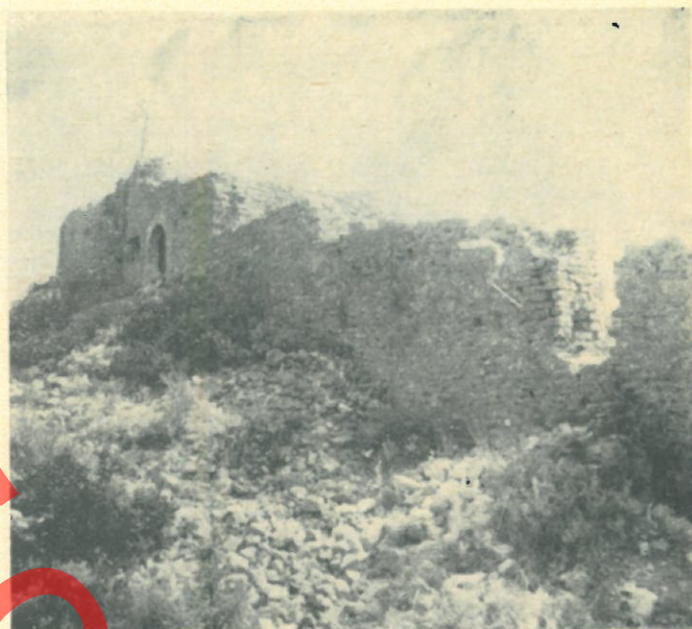

Fig. 9

Fig. 10

2.8 ha duke e përfshirë brenda tij kështjellën mesjetare (fig. 11) l'njëkohëshëm me kullën dhe me të njëjtën teknikë është edhe një trakt muri mesjetar i ndërtuar mbi linjën e mureve antike nga ana jugore. Gjë që provon se kalaja antike ka qenë përdorur edhe në mesjetë duke u rindërtuar me teknikën e kohës në ato vende ku muret antike me blloqe gurësh të latuar të pa lidhur me llaç kanë qenë rrënuar⁴²⁾ ndërsa kulla ka shërbyer si një kryekullë (donzhon) i kësaj kështjelle (fig. 12).

Periudha II e ndërtimit. Në një periudhë të dytë, Sopot i merr formën e plotë të një kështjelle mesjetare dhe bëhet më kompakte. Rrethohen me mure konturet natyrore të majës së kodrës, ndërsa kulla e fazës së parë lidhet me murin perëndimor të kësaj kështjelle i cili sheh nga deti (fig. 13). Tani kështjella zinte një sipërfaqe prej 0.4 ha. Trashësija e mureve luhet nga 1.10 m në perëndim në 1.30 m nga ana veriore. Lartësija e ruajtur nuk është kudo e njëjlojtë, në disa vende ato i takojnë rrafsh me tokën, ndërsa në vende të tjera arrijnë lartësinë 3-4 m.

Muret ndjekin linja të valëzuara, në përshtatje me konfiguracionin e terrenit. Ato janë ndërtuar

42) Për fortifikimin antik, shih N. Ceka.

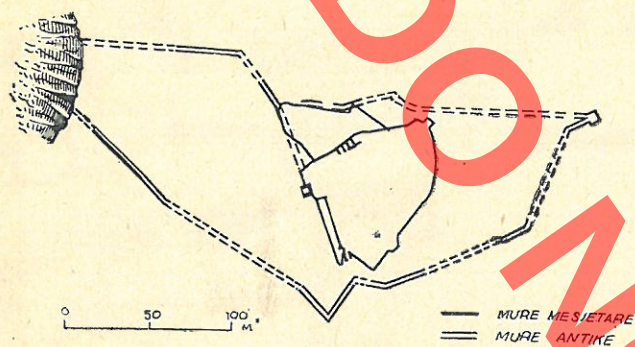

Fig. 11

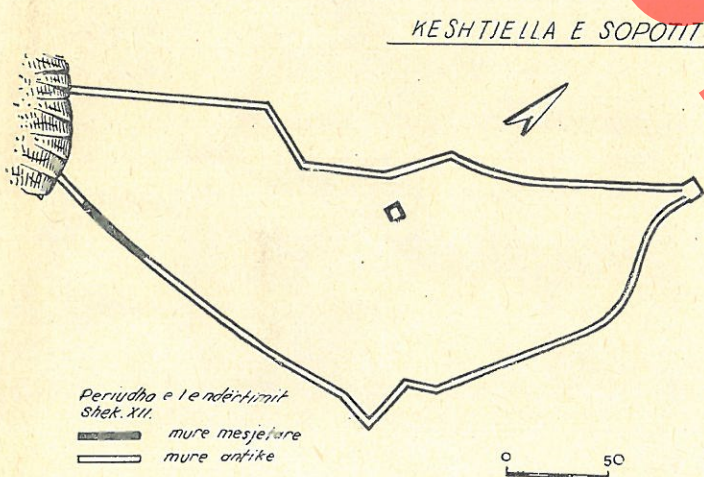

Fig. 12

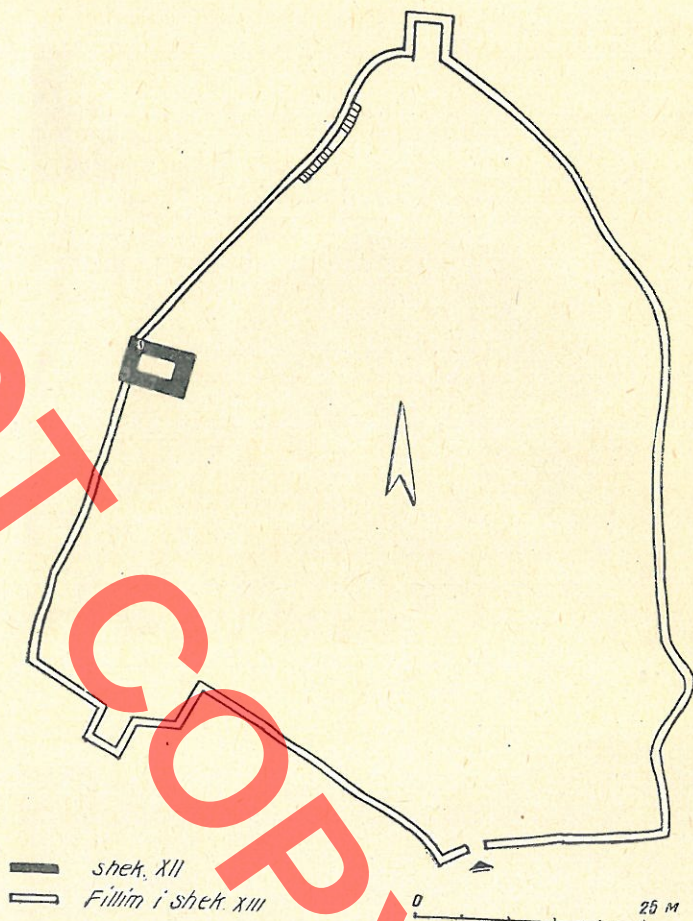

Fig. 13

me gurë kave, ku vende-vende janë përdorur copra tjegullash, të futura në fugat horizontale e vertikale, midis gurëve në formë të çrregullt. Në skajin verior të kështjellës hetohen gjurmët e një kulle (B). Prej saj ruhen më mirë gjurmët e mureve anësore. Gjërësia e brendëshme e saj ishte 4.50 m dhe dilte nga muri i kështjellës rreth 4 m. Kulla fillimisht ka qenë krejtësisht e hapur nga pjesa e brendëshme e fortifikimit, ndërsa më vonë kjo anë është mbyllur me mur, duke lënë për komunikim një hyrje 0.55 m të gjërë. Pranë kullës nga pjesa e brendëshme e murit rrethues dallohen gjurmët e dy palë shkallëve, të cilat të ngjisin në drejtime të kundërta, duke patur një shesh pushimi të përbashkët në bazë. Një krah i shkallëve të çonte në drejtim të kullës, ndërsa tjetri, në drejtim të kundërt me të parin, të ngjiste në shtegun e qarkullimit të rojeve mbi mur. Një kullë tjetër, drejtkëndëshe, gjendet në murin jugor të kështjellës (fig. 3, C). Nga kjo

periudhë ndërtimi ruhet vetëm muri anësor perëndimor, ndërsa muret e tjerë të saj kanë qenë prishur dhe rindërtuar në dy faza të mëvonshme. Në murin perëndimor të kështjellës që më vonë do të shërbente si mur ndarës i dy pjesëve të saj, ndodhen dy hyrje të vogla (fig. 9). E para (fig. 3, pika 2) duket qartë që është hapur më vonë për të lidhur dy pjesët e kështjellës, po poshtë ka ndodhur edhe me hyrjen e dytë (3). Nga brenda hyrjes së parë në një periudhë të mëvonshme është shtuar një kthinë drejtkëndëshe 2.65 m e gjërë dhe 4 m e gjatë e mbuluar me qemer cilindrik, që shërbente si korridor i brendshëm i kësaj hyrje e cila tani ishte e ngjashme me hyrjen kryesore të kështjellës (fig. 14). Kjo kthinë me gjërësi muresh 0.70 m mund të ketë shërbyer edhe si kat përdhës i ndonjë banese të cilat për shkak të territorit të kufizuar kanë qenë fare pranë njëra tjetrës, kështu që me ndërtimin e këtij qemeri në katin përdhës është lënë e lirë

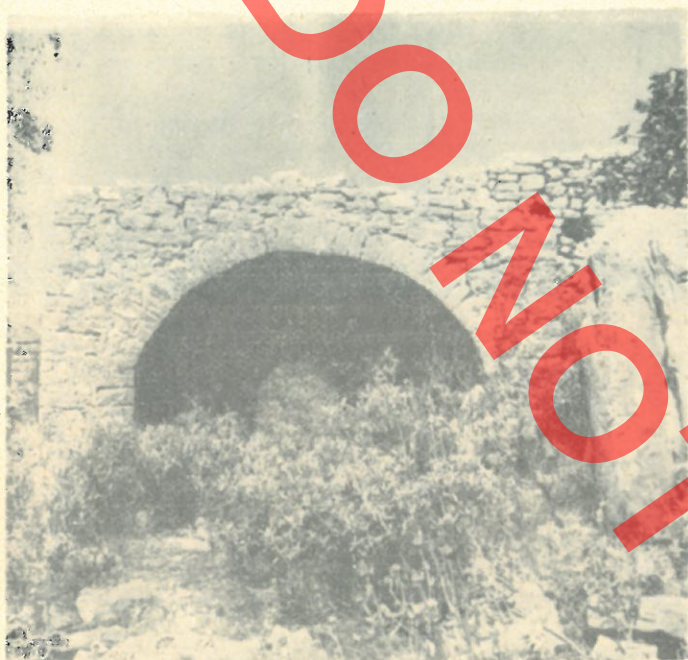

Fig. 14

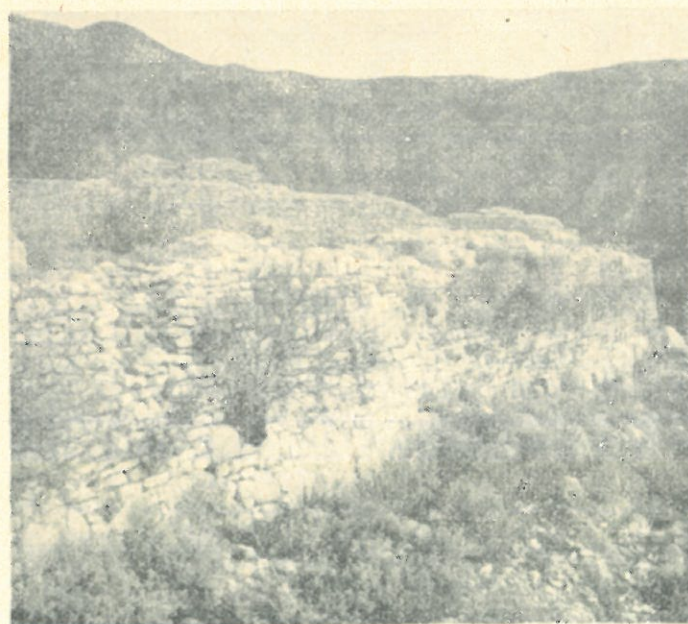

Fig. 16

hyrja që lidhte të dy pjesët e kështjellës. Gjithashtu në murin jugor të kështjellës, nga kulla C deri tek hyrja kryesore, vërehen dy faza të rëndësishme ndërtimesh mesjetare. Në skajin perëndimor të kë-

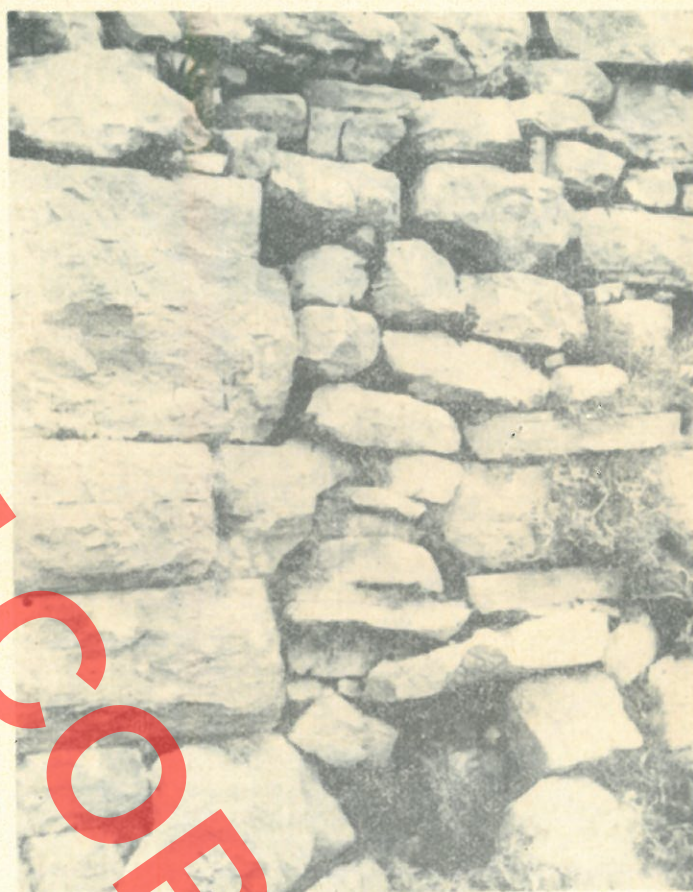

Fig. 15

tij muri (fig. 3, pika 4) ruhen in situ nën murin mesjetar katër rradhë blloqesh antike (fig. 15). Ky mur vazhdon në drejtim të veriut jashtë rrethimit të kështjellës mesjetare.

Periudha III e ndërtimit. Kësaj periudhe i takon shtesa perëndimor që zë një sipërfaqe prej 0.13 ha (fig. 3). Muri mbrojtës i kësaj shtese (fig. 16) nuk lidhet me atë të kështjellës së vjetër, por i mbështet atij në pikat 3 dhe 5 (shih planimetrinë). Ai ruhet vende-vende thuajse në lartësinë e plotë 5 m, ka një gjerësi prej 1.60 m dhe në pjesën e sipërme përfundonte me një parapet të dhëmbëzuar nga bedenat dhe me rrugën e qarkullimit të rojës me gjerësi 1 m (fig. 17).

Nga jashtë muri bije me pjerrësi mbi terrenin duke filluar që nga niveli i rrugës së qarkullimit të rojeve. Ai është ndërtuar me gurë të vendosur pak a shumë në rreshta të rregullt ku janë përdorur dhe spolje nga fortifikimi antik. Midis fugave të gurëve janë futur copra tjegullash pa ndonjë kriter të

Fig. 17

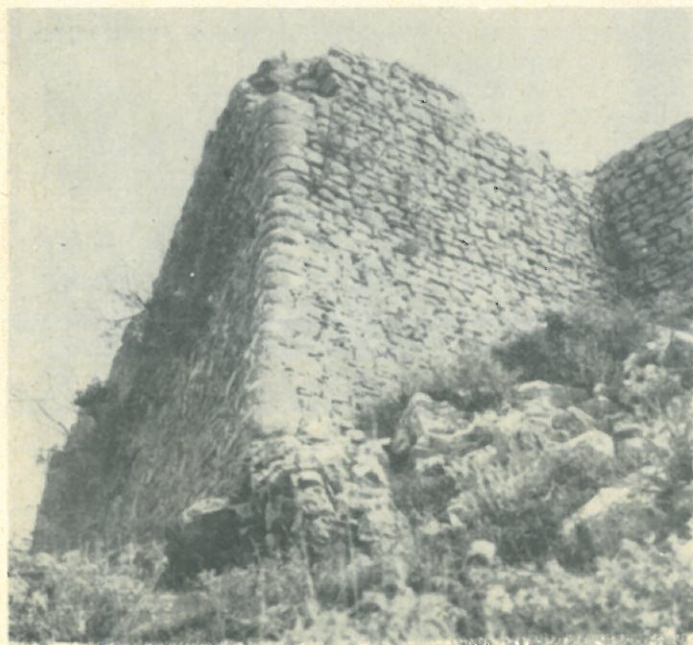

Fig. 18

caktuar. Në vend të kullave janë përdorur kthesa këndorejtë. Një e tillë ndodhet në anën veriore (fig. 18), gurët e këndit janë blloqe të mëdhenj, të ripërdorur nga rrënojat antike dhe janë gdhendur në formë të rrumbullakët për t'i qëndruar më mirë goditjeve të artilerisë. Të njëjtit qëllim i shërbente dhe ndërtimi i murit me pjerrësi në anën e jashtme duke i dhënë bazës së tij një trashësi më të madhe. Në të njëjtën kohë është rindërtuar dhe muri jugor i kështjellës së vjetër. Pjesa e sipërme e këtij të fundit mund të ndiqet nga kulla C në drejtim të perëndimit paralel me murin e sotëm të kështjellës deri tek hyrja kryesore (fig. 3). Pranë hyrjes ai krijon një dhëmbëzim të vogël, duke ndryshuar drejtimin për nga verilindja, le jashtë hyrjen e kështjellës dhe ndjek buzën shkëmbore mbi të cilën është ndërtuar muri i xhamisë. Pjesa midis dy mureve paralele që anës jugore të kështjellës është e mbushur me dhe deri në nivelin e shtegut të rojeve, kështu që nuk kuptohet se ku ndodhej hyrja në këtë periudhë, dhe se si ishte organizuar mbrojtja e kësaj pjese të kështjellës. Por një gjë është e sigurtë se në këtë periudhë kemi të bëjmë me një rindërtim të rëndësishëm të kështjellës dhe njëkohësisht me zgjerimin e saj.

Periudha IV-të e ndërtimit. Periudhës së katërt dhe të fundit të ndërtimit i përket rindërtimi i murit jugor të kështjellës nga kulla C deri tek hyrja kryesore, duke përfshirë edhe këtë të fundit (fig. 3) në të cilën dallohen dy periudha kryesore ndërtimesh ku e dyta konsiston në zgjatjen e korridorit të hyrjes në drejtim të veriperëndimit. Muri i ri paralel dhe rreth 4 m para atij të periudhës së tretë, bije me pjerrësi mbi terrenin. Ai është ndërtuar me gurë të prerë në forma të rregullta katërkëndëshe të vendosura në reshta horizontale, në fugat e të cilave takohen vetëm rrallë fragmente tregullash e tullash. Në pjesën e poshtme të murit dallohen disa kanale shkarkuese me prerje drejtëkëndëshe 30 x 20 cm. Muri i ri jugor i kështjellës ka një trashësi prej 1.80 m në pjesën e sipërme. Në këtë kohë është rindërtuar edhe muri lindor i kështjellës midis pikave 8 dhe 8.

Datimi

Kulla e veçuar që përfaqëson periudhën e parë të ndërtimit bashkë me muret antike të rindërtuara që lidhen me të kanë ekzistuar sigurisht në dekadat e para të shek. XIII, kur Sopotit përmendet si arhonti, por nuk dimë se kur e kishte zanafillën kjo arhonte. Mos përmendja e Sopotit nga Ana Komnena në shek. XI gjatë luftrave normando-bizantine që u

zhvilluan në këto anë si dhe përmendja e pothuaj të gjitha qendrave të njohura pranë Sopotit si Kanina, Himara, Butrinti dhe Mesopotami të shtynë të mendosh se fillimet e kësaj arhontije dhe për pasojë edhe kohën e ndërtimit të kësaj kulle duhet ta kërkojmë në shek. XII. Në këtë periudhë kështjella përfaqësonte një tip të njohur që nga antikiteti i vonë dhe përbëhej nga mur rrethues me një kullë qendrore e cila shërbente si kryekullë e feudalit (fig. 12).

Sundimi disa vjeçar i banorëve gjermanë në Sopot nuk ka lënë gjurmë në muret e kështjellës, gjë që provohet nga mungesa e teknikës së ndërtimit karakteristike për periudhën shtaufërve, e cila takohet në të gjitha krahinat ku sunduan ata për një periudhë më se një shekullorë⁴³⁾. Pra periudha e dytë e ndërtimit kur kështjella mer një formë të re ka qenë realizuar para sundimit të shtaufërve. Nuk është e rastit që në rrathën e kështjellave e vendëve që i jepeshin Helenës si prikë, Sopotit përmendet menjëherë pas Ishullit të Korfuzit, ndërsa më 1258 cilësohet si një «arx munitissimim» kështjellë e fortifikuar mirë⁴⁴⁾. Tani na krijohet një tip i njohur kështjelle për vendin tonë, ai me kryekullë të vendosur në mesin e njerit nga muret e kështjellës në pjesën e brendëshme të tij (fig. 13) ashtu siç është kështjella e ndërtuar nga Mihali II i Epirit rreth vitit 1235 në Butrint⁴⁵⁾. Edhe teknika e ndërtimit me copra tullash e tjegullash të futura pa ndonjë kriter në fugat midis gurëve është e njëjtë për të dy fortifikimet. Duket se është dora e mjeshtërve të së njëjtës kohë që realizuan këto ndërtime, për më tepër kur dimë që despoti Mihal pati një veprimtari të gjërë ndërtimore në këto zona si në rindërtimin e kështjellave ashtu edhe të kishave⁴⁶⁾. Për ndërtimin e kështjellës në fjalë koha më e përshtatëshme do të ishte ajo kur despoti e kishte selinë e tij në Korfuz rreth viteve 1235.

Duhet të ketë kaluar një periudhë e gjatë deri sa të vinte periudha e tretë e ndërtimeve, në këtë kështjellë, ose duhej që ajo të kishte pësuar një dëm të madh nga ndonjë betejë, sepse u desh të ndërtohej tërësisht muri jugor, i cili ishte aq i dëmtuar saqë nuk u ripërdor, por u zëvendësua me një mur të ri. Nga ana tjetër kështjellës iu bë një

Fig. 19

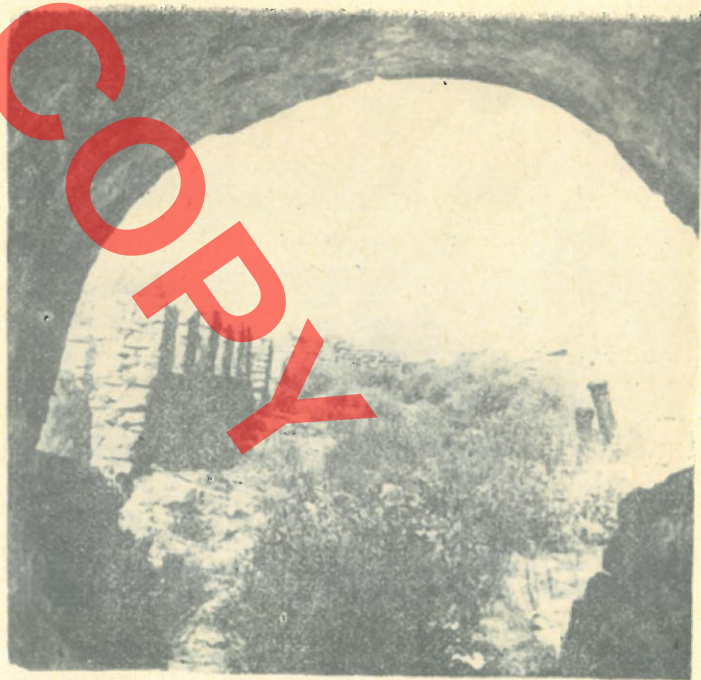

Fig. 20

43) Teknikë karakteristike për periudhën e Shtaufërve në ndërtimin e kështjellave ka qenë përdorimi i gurëve përgjithësisht në përmasa të mëdha të prerë në forma të rregullta drejtëkëndëshe, të punuar ashpër me çekiç e të rrethuar nga një shirit i punuar rrafsh (e quajtur edhe teknikë «Rustika»).

44) K. Luka, Vep. cit. 160-161. Acta. Alb. I dok. 245.

45) Gj. Karaiskaj, Butrinti dhe fortifikimet e tij, Tiranë, 1984, f. 95.

46) A. Marmora, Vep. cit. f. 211.

shtesë nga perëndimi, për të krijuar kushte për vendosjen e një garnizoni më të madh nga sa ishte në gjëndje të strehonte më parë. Nga një gravurë e Koronelit kuptohet se ky zgjerim i kështjellës ishte bërë para vitit 1690 (fig. 19). Kështjella mund të jetë rrënuar në vitin 1492 si pasojë e marrëveshjes midis Bajazitit dhe Himariotëve, por më i sigurtë është shkatërrimi që pësoi ajo në vitin 1571 si rezultat i shpërthimit të depove të municionit gjatë betejës për marrjen e kështjellës nga turqit. Mënyra e ndërtimit të mureve për një kohë kur artilerija e rrethimit kish bërë përparime të dukshme, d.m.th. jo më herët se nga shek. XVI, analiza e të dhënave teknike dhe ndodhive historike të çon në përfundi-

min se kjo periudhë duhet ti përkasi viteve 1571-72, pasi turqit e shtinë përsëri në dorë kështjellën pas një shkatërrimi të madh që pësoi gjatë betejës, dhe vendosën një garnizon në të. Kjo periudhë përkon me një veprimtari të gjerë ndërtimesh ushtarake në vendin tonë nga osmanët. Periudha e IV e ndërtimit në të cilën bën pjesë muri Jugor nga kulla C deri tek hyrja si dhe faza e dytë e kësaj të fundit mund të lidhet me ripërtëritjen që i bëri kështjellës Haxhi Bedua, gjatë gjysmës së dytë të shek. XVIII. Më në fund gjatë periudhës së luftës së parë botrore këtij muri iu shtuan bedenat që ruhen akoma sot (fig. 20).

LE CHATEAU MEDIEVAL DE SOPOT

RESUME

Le château médiéval de Sopot se situe environ 3 km au nord-ouest du village actuel de Borsh. Il s'élève sur une colline dont le sommet est formé d'une crête rocheuse, occupant une position centrale en face de la ville antique de Borsh, qui s'étendait sur les versants de cette colline.

Sopot est mentionné pour la première fois dans les débuts du XIIIe sc., sous le nom d'archonte de Sopot (archonteria Sopotu) à Vagenetia. D'après cette mention, Sopot constituait le centre ou le château d'une possession féodale au rang d'un archonte, donc le siège d'un archonte, ce qui est suggéré aussi par les modestes dimensions du château. L'affaiblissement du Despotat d'Epire sous le règne de Mihal II, accrut la convoitise des féodaux de l'Italie méridionale d'étendre leurs possessions à la côte albanaise. L'alliance de Mihal II avec le roi de Sicile Manfred Staufen contre les empereurs de Nicée ainsi que la livraison, à ce dernier, du château de Sopot avec Butrint, Kërkyra, Durrah, Kanine et Vlore en tant que dot pour Hélène, fille du Despote qui épousa Manfred, furent l'expression de cet affaiblissement. Huit ans après, en 1266 Manfred fut tué à la bataille de Venevent par Charles Ier d'Anjou qui substitua au règne de Manfred en Italie méridionale et se dirigea vers ses possessions en Albanie. Le château de Sopot a dû demeurer encore quelques temps dans les mains des barons germains parce que seulement en 1269 Charles Ier a pu les convaincre de lui céder Corfou, Kanine et Vlora avec la promesse de leur donner d'autres possessions dans l'Italie méridionale. Pendant la lutte contre les Angevins, l'empereur byzantin Michel Paléologue s'empara de Berat, Butrint et au cours de l'année 1275 attégnit la région de Himara. Bien que nous n'en ayons pas mention, à cette époque, Sopot a dû être sous l'influence de Paléologue, de plus que Sopot et Himara, depuis l'époque des Staufen dépendaient administrativement du Corfou et appartenaient au thème de Nicopolis. En 1278 Sopot ainsi que Butrint furent occupés par le despote d'Epire Nicéphore I qui au début de l'année 1279 les céda à Charles Ier d'Anjou. Le 7 et le 12 avril 1279 les angevins envoyèrent à Sopot des armes et des provisions. Au cours des années 1285-86 les Angevins s'éloignèrent de l'Albanie mais Butrint et ses alentours demeurèrent sous leur domination.

Il est plutôt possible que, après 1286, Sopot ne fut pas inclu dans le territoire des angevins au alentours de Butrint. Quand Charles II d'Anjou nomma son fils Philippe do-

minateur de Corfou et des possessions angevines d'Epire, on ne mentionne que Butrint malgré le fait que Sopot et Himara pendant l'occupation angevine, dépendaient administrativement de Corfou, comme Butrint. Lors de l'insurrection de 1336, les albanais prirent possessions de beaucoup de villes et châteaux qui se trouvaient sous la domination byzantine, telles Berat, Kanine, Skrapar, Tomor et Këlcyra. L'empereur Andronic II alla à leur rencontre mais Sopot et Himara prirent le côté de l'empereur. On ne dispose plus de renseignements sur Sopot pendant presque un siècle, jusqu'en 1431 avec l'apparition de Sopot dans le Cadastre Ottoman, en tant que centre de la région portant le même nom, à laquelle faisait partie aussi Borsh. La région de Sopot, laquelle paraît-il, correspond au territoire qu'occupait autrefois l'archonte, portant le même nom du thème de Vajonet, occupait la côte entre Kudhës, Pilur et Lukovë s'étendant vers la vallée de Borsh, sans passer du côté de la région montagneuse de Kurvelesh.

Sopot avec ses 60 habitations était le fief militaire d'un certain Hizir Bey, qui était en même temps son chatelain. L'autorité ottomane se limitait juste à la possession du château et de ses proches alentours. On ne sait pas si Hizir Bey put jouir de cette autorité et pendant combien de temps il resta à Sopot. Mais on sait que Alphonse V de Naples en 1456 envoya les troupes catalanes s'emparer de Himara et de Sopot et installa des garnisons militaires. En 1470 le château de Sopot se trouvait sous la domination vénétienne et dépendait de Corfou. 5 ans après (1475) le château de Sopot et celui de Butrint, appuyés d'une garnison vénitienne de 2 000 personnes, firent face pendant 4 mois au siège d'une armée turque dirigée par Amas Bey qui entre-temps avait assiégé Parg et Butrint. En 1479, avec la chute de Shkodra, après le traité de paix conclu entre Vénétie et Mehmet II, les vénétiens cédèrent aux turcs la région d'Himara ainsi que ses deux châteaux à Himara et à Sopot dont les garnisons étaient essentiellement ou entièrement composés d'albanais. Un an plus tard, avec le débâcle de Gjon Kastriot sur la côte albanaise, éclata l'insurrection des albanais contre l'occupation ottomane. Le 1 juillet 1481 le château de Sopot fut libéré par les insurgés albanais qui s'élevèrent à l'occasion du débarquement de Gjon Kastriot. D'après les événements ultérieurs, dès ce moment jusqu'en 1492 le château de Sopot demeura entre les mains des insurgés. Entre temps Bayezid II prit possession des châteaux de Sop-

et d'Himara, mais la région de Himara ne devait pas être gouvernée par des turcs et les habitations de cette région devaient payer des impôts en signe d'obéissance. Dans cette entente inclue aussi la destruction des châteaux de Sopot et de Himara. La guerre de 1570 entre les vénétiens et les turcs, en Albanie fut accompagnée d'une série d'insurrections. A cette occasion, des armées vénétiennes composées de stratiotes albanais, grecques et italiens au service de la République de Venise, aidées par les habitants d'Himara, débarquèrent sur la côte albanaise et occupèrent le château de Sopot et toute la région de Himara. Tous les côtés accessibles du château furent assiégés. Le siège fut organisé par Manol Mormor qui est qualifié d'un brave homme albanais, ami de la République, homme pratique et bon connaisseur de ces pays. Après être tombé dans les mains des vénétiens, le château fut fourni d'armes et commandé par Manol Mormor, qui paraît-il était originaire de Sopot ou de Himara et servait de stratiote à l'armée vénétienne. Par leur nombre assez supérieur et par le feu de salve les turcs obligèrent à se retirer les défenseurs qui se trouvaient sur les murs. N'ayant aucune autre solution, les défenseurs mirent le feu à la poudre. Ce fut une grande ruine où d'après les témoignages de l'époque, trouvèrent la mort 500 turcs. Il y eut beaucoup de morts de la part du garnison du château et son commandant Manol Mormori fut retenu prisonnier.

Dès lors, jusqu'à la fin du XVIIe sc. on ne dispose rien d'écrit sur le château de Sopot.

En 1769 Borsh était gouverné par Haxhi Bedo, qui, installé dans le château, ce fit réparer et se mit à faire construire le quartier à l'intérieur de ses murs. En 1798, Borsh, y compris le pachalik d'Ioannina, fut occupé par Ali Pacha de Tepelena. Leake, qui visita cette zone à l'époque d'Ali Pacha écrit: «... Il y a à Sopot un château nommé Borsh... et il ajoute «on y trouve les seules familles mahométanes de cette côté».

La description du château et les principales étapes de sa construction

Le château se présente sous une forme de planimétrie irrégulière, adaptée au terrain rocheux accidenté au-dessus duquel il s'élève. En face de l'accès principal qui se situe au sud-est, on a percé un autre plus petit au sud-ouest. Le château est divisé en deux parties qui communiquent au moyen d'une petite porte.

La partie orientale, qui occupe une plus grande superficie que celle occidentale, adjonction ultérieure, a la forme d'un trapèze allongé qui renferme à l'intérieur de l'enceinte une partie du versant rocheux de la colline. Des tours peu nombreuses, l'une à planimétrie quadrangulaire, fait saillie au mur méridional (tour 5), les traces d'une autre ayant la

même forme de planimétrie se rencontrent au coin septentrional du château, tandis que la troisième se situe presque au milieu du mur de séparation. A l'intérieur de l'enceinte se conservent les ruines de plusieurs habitations ultérieures disposées sur une série de terrasses ainsi qu'une mosquée près de l'entrée principale. Une ancienne route pavée, large de 2 m, au versant sud-est de la colline, mène à l'accès principal du château. L'entrée est formée d'un corridor long de 10,65 m couvert de voûte cylindrique. On y remarque trois périodes de construction dont la dernière se rattache au convertissement de la forteresse en un simple quartier ordinaire. On rencontre des ruines d'habitations tout autour de l'enceinte tant sur le versant méridional de la colline que sur le versant rocheux descendant vers le nord.

La tour, qui à l'heure actuelle se situe au milieu du mur qui divise en deux le château, remonte à la première période de construction du château. C'est une tour construite dans la plus haute partie du terrain à l'intérieur de l'enceinte, qui se conserve en état de ruine. Les meilleurs fragments conservés de ses murs ne dépassent pas la hauteur de 1,5 m. L'épaisseur des murs de 1,5 m et ses dimensions intérieures 3,5 x 3,2 m démontrent que cette tour a rempli des fonctions défensives.

Les murs qui divisent l'intérieur du château ne sont pas liés de façon organique à la tour, ils s'y adossent, faisant preuve qu'ils appartiennent à une période de temps plus récente. Donc, nous avons à faire dans ce cas à une tour isolée occupant une position centrale dans le châteaux antique. D'après les traces conservées, ses murs sont partiellement refaits, au cours du Moyen Age, selon la même technique que la tour.

Lors d'une deuxième période, Sopot prend la forme complète d'un château médiéval. Le sommet de la colline est entouré d'enceinte alors que la tour de la première phase est liée au mur occidental du château qui donne sur la mer. A cette époque, le château occupait une superficie de 0,44 ha.

Les murs suivent des lignes ondulées selon la configuration du terrain. Ils sont construits avec des pierres extraites d'une carrière et par endroit on a utilisé des tessons de briques dans les joints horizontaux et verticaux, entre les pierres de forme irrégulières. Au nord du château on rencontre les traces d'une autre tour (B). Au début, cette tour était entièrement ouverte du côté qui donne sur la partie intérieure du château tandis que plus tard ce côté fut enfermé de mur, à part un passage étroit de communication. Une autre tour quadrangulaire se trouve dans le mur méridional du château (C). De cette période de construction on ne conserve que le mur occidental latéral, tandis que les autres parties des murs de cette tour ont été ruinés et reconstruits pendant deux autres phases ultérieures. Dans le mur occidental du château qui plus tard servirait de mur de séparation, se trouvent deux petites entrées percées plus tard pour réaliser la communication entre les deux parties du château. A une phase

ultérieure, à la première entrée l'on a adjoint une pièce quadrangulaire surmontée de voûte en berceau qui servait de corridor à cette entrée, laquelle ressemblait déjà à l'entrée principale du château.

L'adjonction occidentale, qui occupe une superficie de 0,13 ha, appartient à la troisième phase de construction. L'enceinte de cette adjonction n'est pas liée à celle du château, mais elle s'y appuie sur les points 3 et 5 (voir la planimétrie). Par endroit ce mur se conserve à une hauteur de 5 m. C'est un mur large de 1,60 m qui dans la partie supérieure se termine par un parapet dentelé de crénaux et le chemin de ronde d'une largeur de 1 m.

A l'extérieur, du niveau du chemin de ronde, le mur tombe en pente. Il est construit avec des pierres disposées en lignes presque régulières et des pierres prises du château antique. Au lieu des tours on a utilisé des tournants en angle droit. Près de la tour C on distingue bien les traces d'un tournant en angle droit qui a substitué l'ancienne tour. La partie supérieure du mur méridional, qui commence au tournant, peut être suivie vers l'ouest parallèlement au mur actuel de la forteresse, jusqu'à l'entrée principale. Là, suivant une ligne dentelée, il change de direction vers le nord-est, laissant dehors l'entrée du château en suivant le bord rocheux au-dessus duquel s'élève le mur de la mosquée.

La reconstruction du mur méridional qui relie la tour C et l'entrée, y compris celle dernière, qui, comme nous l'avons déjà dit a subi deux phases de constructions, appartient à la quatrième période de construction. Ce mur pareil à celui de l'adjonction du château, tombe en pente. A cette époque appartient aussi la reconstruction du mur oriental du château qui relie les points 7-8. (en planimétrie).

La datation

La tour isolée représentant la première période de construction, a certainement existé dans les premières décennies du XIIIe sc., quand Sopot est mentionné comme archante, mais on ne connaît pas son origine. Le fait que Ane Comnène au XIe sc. en parlant des centres connus près de Sopot tels Kanina, Himara, Butrinti et Mesopotam, ne mentionne pas Sopot, nous induit à penser que la construction de cet archante et par conséquent celle de cette tour de pair à la reconstruction de l'enceinte antique, remontent au XIIe sc.

Pendant la deuxième période, le château devient plus compact, représentant un type connu pour notre pays, celui avec donjon au milieu de l'un des ses murs (à l'intérieur du mur). A ce type appartient aussi le château construit par Mihal II d'Épire vers l'année 1235, à Butrint. Même la technique de construction avec des tessons de briques et de tuiles disposés sans aucun critère dans le joint entre les pierres, est pareille pour les deux fortifications. Il paraît que ce sont les maîtres de la même époque qui réalisèrent ces constructions, en plus quand on sait déjà que le despote Mihal effectua une large activité de construction dans cette région pour la reconstruction des châteaux et des églises. Il est fort possible que le château en question soit construit vers les années 1235, à l'époque où le siège du despote se trouvait à Corfou. Ce n'est pas par hasard que parmi les châteaux qu'on donnait comme dot à Hélène, Sopot est mentionné tout de suite après l'île de Corfou, tandis qu'en 1258 il est qualifié d'un «*arx munitissum*».

Pendant la troisième période, un nouveau mur substitua au mur méridional entièrement ruiné, par quelques batailles où par l'érosion au cours des nombreuses années qui s'écoulèrent entre les deux périodes de construction. D'autre part on effectua une adjonction à l'ouest, afin d'y installer un plus grand garnison. D'après une gravure de Coronelle on apprend que cette adjonction fut réalisée avant l'année 1690. Il y a deux hypothèses sur la destruction de ce château. Selon la première, il fut ruiné en 1492 par l'entente de Bayazite avec les habitants d'Himara, selon la deuxième qui est plus sûre, il fut ruiné en 1571 par l'explosion des dépôts de poudre au cours de l'attaque des turcs contre le château. Le mode de construction des murs correspond à l'époque où l'artillerie avait connu des progrès, donc vers le XVIe sc. L'analyse des données techniques et historiques nous conduit à conclure que cette époque remonte aux années 1571-72, quand les turcs s'emparèrent du château déjà assez ruiné et y installèrent un garnison. A cette époque, les ottomans effectuèrent beaucoup de constructions militaires en Albanie. La quatrième période de construction à laquelle appartiennent le mur méridional et la tour C à l'entrée ainsi que la deuxième phase de celle dernière se rattachent à la rénovation que Haxhi Bedua fit faire au château au cours de la deuxième moitié du XVIIIe sc.

Enfin, pendant la première guerre mondiale, on ajouta à ce mur le créneau qui se conserve à l'heure actuelle.

monumentet

Moikom ZEKO

**MONUMENTE ANTIKE E MESJETARE
ME MBISHKRIME NË VARGJE**

Varrimi tumular në Iliri lidhej, veç të tjerave, edhe me rituale të kulteve karakteristike për ilirët e vjetër. Tumat janë monumente kolektive mortore, ku duhet kërkuar edhe origjina e poezisë së lashtë gojore me të cilën shoqërohej ceremoniali i nderimit të të vdekurve.¹⁾ Një traditë e tillë e të kënduarit në vargje për të vdekurit ka qenë e gjallë deri vonë në Shqipëri, e bile në zona të veçanta ruhet akoma te ne.²⁾ Hammond, ka tërhequr vëmendjen në një fakt të rëndësishëm të përshkrimit të varrimit të Patroklit nga Akili («Iliada», kënga XXIII), ku duhet kërkuar zanafilla e epikës gojore, e lidhur kjo me praktikën tumulare ilire³⁾.

Natyrisht, poezia gojore tek ilirët qe e ndërthurur dhe me vallet e muzikën e tyre etnike në ve-

primtarinë e ndryshme të jetës shoqërore.⁴⁾ Përveç poezisë gojore ilirët kanë njohur dhe poezinë e kultivuar. Nga burimet historike e nga gërmimet arkeologjike na bëhen të njohura disa monumente të lashta, antike e mesjetare që mbartin mbishkrime me vargje me të dhëna historikë e kulturore me rëndësi për historinë e viset ilire, për persona historike, kulturën shpirtërore. Gjuha e përdorur në këto mbishkrime poetike është greqishtja e latinishtja.

Ndonjë poet i madh i lashtësisë me origjinë ilire, si mesapi Kuint Eni (Q. Ennius), në poemat e tij të shkruara latinisht përmend me nderim dhe ilirët, si dhe disa fjalë ilire që studiuesit i shpjegojnë

1) Për kultet ilire që lidhen me tumat shih. F. Prendi, «Epoka e bronzit në Shqipëri», «Iliria», VII-VIII (1977-1978), faqe 23-25, A. Stipçevis, «Simbole të kultit në Iliri, Prishtinë, 1983, si dhe A. Baçe, «Vështrim mbi besimin e arkitekturën e kultit te ilirët», Monumentet, 2, 1984, fq. 29-54.

2) E. Çabej, «Zakone e doke të shqiptarëve» në «Studime gjuhësore», Prishtinë, 1975, vëllimi V, fq. 196-197.

3) N.G.L. Hammond, Varrimi me tuma në Shqipëri dhe problemet e etnogjenezës në Kuvendi I i Studimeve Ilire, Tiranë, 1974, vëllimi I, fq. 160 – 161: «Do të vemë në dukje këtu një pikë interesante. Varrimi në tuma ka pushuar në Greqinë mikene, madje edhe në Kafaloni përpara fundit të LH III B, d.m.th. përpara vitit 1400 para erës së re. Megjithatë, kur Akili nderon Patroklin, në «Iliadë», ai përdor metodën e varrimit që në atë kohë përdorej vetëm në Shqipëri dhe në veriun e largët. Me sa duket, këtu Homeri na zbulon origjinën e praktikës heroike dhe ka të ngjarë origjinën e epikës orale. Data dramatike e poemës ka qenë 200 vjet pas mbarimit të varrimit me tuma në Greqinë mikene dhe vetë Homeri ka jetuar 600 ose 700 vjet pas kësaj kohe. Por ai ka shkuar me përpikëri drejt veriperëndimit për origjinën e Akilit, për varrimin në tuma dhe për praktikën heroike mbasi Shqipëria ka qenë dhe është atdheu i heronjve.

4) Shih. Straboni, «Geographica» VII, 316, Plutarchi «Pyrrhus» 8,7 Athanateu, «Deipnosophitae», Libri i III, 623 si dhe R. Sokoli «Vallet e muzika e të parëve tanë», Tiranë, 1971, Z. Sako, «Rreth gjenezës së valleve pirrike», në Kuvendi I i Studimeve Ilire, vëllimi II, fq. 277-281. Është me interes të theksohet se Athanateu përmend me masat e valleve të kënduara ilire si kërcimin daktil, atë jamoik, molos, trakeun dhe pirrikun.

me shqipen⁵⁾. Po kështu me tema që lidhen me viset e Ilirisë janë shkruar edhe disa vepra të shquara të antikitetit⁶⁾. Po objekti i studimit tonë është ai i monumenteve me mbishkrime poetike në një hark kohor relativisht të gjatë, që dëshmojnë për njohjen e poezisë së kultivuar e të kulturave të motshme të fqinjëve, për një jetë të zhvilluar shoqërore e kulturore të ilirëve.⁷⁾

Shqyrtimin e këtyre monumenteve po e kryejmë sipas rënditjes kohore.

1. Dëshminë më të hershme e të skajshme për një monument me mbishkrim në vargje e kemi nga Pauzania, kur bën fjalë për detarin Kleosten nga Epidamni i Ilirisë, i cili u shpall kampion olimpik në garën me kuadriga në Olimpiadën e 66. Me këtë rast shënon Pauzania «fituesi i kushtoi Zeusit dhe portretin e tij e të karrocierit. Janë shkruar aty dhe emrat e kuajve Foiniks dhe Koraks, kurse nga të dy anët, afër zgjedhës emrat Knakias nga e djathta e Samo nga e majta»⁸⁾. Mbi karrocën lexohet:

*Κλεοσθένης μ' ἀνέθηκεν ὁ Πόντιος ἐξ Ἐπιδάμνου,
νικήσας ἵπποις χαλὸν ἄγωνα Διός.*

Pauzania, shënon gjithashtu se Kleosteni, «që i pari që dhuroi portretin e tij në Olimp» dhe se grupin skulpturor e punoi skulptori Agelad. Ky monument i rëndësishëm i vendosur në një vend kryesor në Olimp.⁹⁾

Shpreh lidhjen e banorëve të shquar nga Epidamni me botën greke e mesdhetare, afirmimin e

tyre në një veprimtari kaq karakteristike për antikitetin në olimpiadat sportive.

Ngjarja ka ndodhur në vitin 516 para erës sonë. Kurse vepra e artit duhet të jetë realizuar diçka më vonë nga Ageladi, skulptor i njohur nga Argosi.¹⁰⁾

Jemi në fundin e epokës arkaike (fundi i shek. VI para erës sonë). Mbishkrimi poetik i Kleostenit është epigram tipik i përdorur rëndom në këtë kohë. Në të jo rastësisht zihet në gojë emri i qytetit Epidamn. Në emrat e kuajve të tërheq vëmendjen fakti se emri Foinik mund të lidhet me emrin e Foinikes, qytet epirioto-ilir, kurse Koraks me emrin e malit Korak në Etoli, si dhe emrin e qytetit Korak në krahinën ilire të Desaretisë. Kurse emri Samo shpreh lidhjen me ishullin omonim. Monumenti i Kleostenit dhe mbishkrimi japin kështu një informacion për rritjen e aristokracisë së pasur të Epidamnit e zhvillimin e traditave sportive në këtë qytet në breg të Adriatikut. Burimet historike kanë fiksuar edhe emra të tjerë të fituesve të lojërave të mëdha sportive të an-

tikitetit nga viset ilire.¹¹⁾ Pra, rasti i Kleostenit nuk duhet parë i shkëputur. Në vitin 570 para erës sonë një person i quajtur Amfinest, epidamnas, shkon në Sikion, qytet i Paleponezit si pretendent për tu martuar me bijën e Klisthenit, tiranit të Sikionit. Ky kumtim i Herodotit është me rëndësi për të kuptuar fuqizimin ekonomik e politik të Epidamnit në

5) Q. Ennius «Anales», Lipsiae 1903. Ka jetuar në vitet 239-169 para erës së re. Për fjalët ilire të përdorura nga Eni shih G. Mayer, «Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache», Strassburg, 1981, si dhe E. Çabej, «Studime etimologjike në fushë të shqipes» Tiranë 1982, po kështu K. Ashta, «Ndër burime të fjalës së shkruar të ilirish-tes» në «Buletini shkencor», Shkodër 1966, fq. 4-5.

6) Shih. Euripidi «Andromaka» (pas vitit 420 para erës sonë), ku bëhet fjalë për dinastinë e molosëve ilirë si dhe Plauti «Menehmët» me subjekt të zhvilluar në qytetin e Epidamnit etj.

7) Scymni «Orbis descriptio» 424.

8) Pauzania, Elida, (II), libri VI; 6-8: «Detari Kleosten nga Epidamni, më vuri këtu, / mbasi fitoi me kuaj, garën fisnike të Zeusit».

9) Monumenti që vë në sipër Pantarkut, pranë statujës së Zeusit, të cilën helenët e ngritën pas betejës së Platesë.

10) Për skulptorin Agelad të Argosit shih J. Boada, J. Dorig, W. Fuch, M. H. Irmer, «L'art grec» Paris, 1966, faqe 125-129, si dhe 141-150, G. Becati, «L'arte del' eta classica» Firenze, 1969, fq. 170.

11) Po Pauzania bën fjalë për Kreugun nga Epidamni fitues i kurorës së Nemejve në Argos, të cilit argosit i ngritën monument në tempullin e Apolon Lykeutn si dhe për fituesit e vrapimit të fëmijëve, ndër të cilët edhe Meneptolemi nga Apolonia. Për një bylinas nga Nikaia, fitues i garës së vrapimit të armatosur në shekullin e I të erës sonë, shih L. Robert, «Notes d'epigraphie hellénistique» në BCH LII (1928), fq. 433 - 434.

këtë syth kohor, si dhe rritjen e rolit të banorëve të tij.¹²⁾

Shtojmë se lojërat sportive kanë qenë shumë të përhapura në Epidamn dhe në rrethinat e tij, gjë që dëshmohet edhe nga gjetja këto vitet e fundit të një relievi me figurën e zhveshur të një djaloshi, që ka edhe një mbishkrim arkaik dypjesësh, ku përmendet emri i Herakliut.¹³⁾

2. Po nga Pauzania kemi një tjetër dëshmi për një monument të porositur nga banorët e Apolonisë e të realizuar nga skulptori Lyki, i biri i Mironit të famshëm. Pauzania shënon: «Pranë të ashtuquajturit Hipodam (në Olimp) është vendosur një bazament tjetër prej mermeri në trajtë gjysmë rrethi, në të cilin gjendet Zeusi dhe Thetis, si dhe Himera që i luten atij për të bijtë. Të gjitha këto janë në mes të bazamentit. Në njërin dhe në tjetrin skaj janë përfaqësuar me paraqitje luftarake Akili e Memnoni. Aty gjenden gjithashtu përballë njëri-tjetrit barbarë e helenë. Odiseu me Helenin, pasi të dy fituan famë me ushtritë e tyre për dituri, Menelau me Aleksandrin për armiqësinë që kishin kundër njëri-tjetrit, Ajaksi i Telamonit me Deifobin.¹⁴⁾ Nën këmbët e Zeusit me shkronja të vjetra është shkruar:

μνάματ' Ἀπολλωνίας ἀναχείμεθα, τὰν ἐνὶ πόντῳ
Ἰονίῳ Φοῖβος ὥχισ' ἀκερσεχόμας·
οἱ γὰρ τέρμαθ' ἐλόντες Ἀβαντίδος ἐνθάδε ταῦτα
ἔστασαν σὺν θεοῖς ἐκ Θρονίου δεχάταν.

Ngjarja për të cilën bëhet shkak ngritja e monumentit ka ndodhur në shekullin V para erës sonë (vitet 470 – 460). Monumenti i skulpturuar nga Lyki ka si subjekt një skenë nga gjigandomahia. Artisti në këtë mënyrë ka dashur të simbolizonte nde-

shjen e helenëve me «barbarët», dmth ilirët, kundër abantëve, dmth amantinëve e qytetit ilir Thronion. Theksojmë se dëshmia e Pauzantias është tepër e saktë. Nga zbulimet e bëra në shekullin tonë në Olimpia janë gjetur mbeturinat e monumentit ex – voto të apoloniatëve.¹⁵⁾ Gjithashtu Prashnikeri bën fjalë për një bllok guri, të murosur në faqen lindore të manastirit të Pojanit (1.20 m gjatë e 0.20 m i lartë), pjesë e një bazamenti me shumë figura të llojit të dhuratave të kushtimit, të mëdha, delfike. Guri kishte dhe një mbishkrim. Ka mundësi që të kemi një përsëritje të monumentit të Lykit të Mironit të vendosur në Opimpia edhe në qytetin e Apolonisë. Monumenti në Olimpia që mbi një bazament në formë gjysmë rrethi me diametër ekzaktesht 10 metra. Edhe guri i bazamentit të Apolonisë ruan një formë të tillë të lakuar.¹⁶⁾

Në mbishkrimin poetik prej katër vargjesh të apoloniatëve në Olimpia bie në sy gojëdhëna e ndërtimit të qytetit nga «Foibi flokëgjatë». Stefan Bizantini tregon për krijimin e qytetit nga dyqind veta me Gylakun në krye, emri e të cilit konfirmohet edhe nga zbulimet arkeologjike në një monument të Apolonisë.¹⁷⁾

3. Dy mbishkrime të tjera poetike për monumente kushtimore lidhen me emrin e Pirros së Epirit e i takojnë si kohë shekullit III para erës sonë. Diodori i Sicilisë, mbasi shkruan për fitoren e Pirros kundër galatëve, aleatë të maqedonasve, shton se prijësi

12) Herodoti, «Historiae» Libri VI, 127.

13) M. Zeqo «Dëshmi të artit arkaik» në Materiale të sesionit arkeologjik të Durrësit, broshurë, 1982, fq. 27. tabela 3.

14) Pauzania, Libri V, Elida, 2-4. Mbishkrimi poetik përkthehet në shqip: «Këtu gjenden si dhuratë e Apolonisë, / të ndërtuar pranë Jonit, nga Foibi flokëgjatë, / fituesit kundër abantëve. Zeusit ja kushtojnë, / një të dhjetën e plaçkës së marrë në Thronion».

15) E. Kunze, «Bericht über die Ausgrabungen in Olimpia» 5, 1956, fq. 149.

16) C. Praschniker, «Muzakhia und Malakstra» Wien, 1920, fq. 68-83.

17) Stefan Bizantini, «Die urbis et populi» zëri Apolonia, C. Patch «Das sandschak Berat in Albanien» fq. 193, figura 177.

epirot «vendosi në tempullin e Athinasë Itone mburoja të armikut dhe plaçkën më të çmuar dhe gdhendi këtë mbishkrim:¹⁸⁾

të ligjshme për traditën e tyre të madhe luftarake. Edhe Diodori i Sicilisë ka shkruar se: «epirotët e kanë për gjë të madhe jo vetëm të luftojnë për at-

Τοὺς θυρεοὺς ὁ Μολοσσὸς Ἰτωνίδι δῶρον Ἀθάνα
Πύρρος ἀπὸ θρασέων ἐπρεμασευ Γαλατῶν,
πάντα τὸν Ἀυτιχόου καθελὼν στρατὸν οὐ μέγα
θαῦμα
αἰχμηταὶ καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαί.

Të njëjtin mbishkrim poetik e përmend dhe Plutarku¹⁹⁾, si dhe Pauzania në të njëjtin shekull²⁰⁾. Është Pauzania që na bën të ditur dhe mbishkrimin e dytë, që lidhet me Pirron. Pauzania shton se Pirroja «Zeusit të Dodonës i kushtoi mburojat e mara maqedonasve ku qe shkruar:²¹⁾

dheun e tyre, por edhe japin jetën për të mbrojtur miqtë e tyre dhe farefisin»²²⁾ Me rëndësi të veçantë është fakti i kushtimit të trofeve e mbishkrimit poetik në tempullin e Zeusit të Dodonës, qendër pellazgo – epirote, e lartësuar dhe në epet homerike²³⁾. Sipas Herodotit, ky është tempulli më i vjetër²⁴⁾.

αἶδε ποτ' Ἀσιδα γαῖαν ἐπόρθησαν πολύχρυσον,
αἶδε καὶ Ἑλλασιν δουλοσύναν ἔπορου.
νῦν δὲ Διὸς ναῶ ποτὶ χιόνας ὀρφανὰ χεῖται
τᾶς μεγαλαυχῆτω σχῶλα Μακηδονίας.

Të dy këto poezi janë bërë para vitit 272 para erës sonë. Ato janë dokumenta epigrafike e historike të rëndësishme. Së pari, Pirroja jo rastësisht e mbiquan veten Molosi, dmth. nga fisi i madh ilir i molosëve në Epir. Gjithashtu ai thekson «se ajakidët dhe tani janë luftëtarë» duke shprehur një krenari

Pirroja e rindërtoi vetë tempullin në fillim të shekullit III para erës sonë. Mburojat dhe trofetë Pirroja i vinte në portikun e tempullit. Pirroja i Epirit ka qenë, me dijeni shumë të gjëra në artin strategjik.²⁵⁾ Ai njihte mirë dhe poezinë²⁶⁾. Kështu që përpilimi i mbishkrimeve poetike të mësipërme është

18) Diodori i Sicilisë, «Bibliotheca Historica» Excerpt Vatican, fq. 47. Përkthimi në shqip: «Pirro Molosi ja dhuron Athinasë Itone, këto mburoja që jua hoqi galatëve të fortë, mbasi mundi tërë ushtrinë e Antigoni, po kjo nuk është ndonjë çudi e madhe, / se ajakidët edhe tani janë luftëtarë, siç kanë qenë përherë në të kaluarën».

19) Plutarchu, «Vitae parallelae», «Pyrrhus», 9-11.

20) Pauzania, vepër e cituar.

21) Pauzania, Libri I, Atika, 3-4, Vargjet në shqip: «Këta dikur plaçkitën Azinë plot me ar, / këta dhe Helladën deshën ta robëronin, / tani në shtyllat e tempullit të Zeusit, / si jetime rri plaçka e Maqedonisë mburacakë».

22) Diodori, vepër e cituar.

23) Homeri, «Iliada» kënga XVI, vargjet 232 – 235.

24) Herodoti, vepër e cituar, libri II, 52.

25) Plutarchu, «Pyrrhus» ku shkruan për «shkrime të shumta e libra të lënë nga Pirroja» si dhe një vepër të quajtur «Kujtimet» Civeroni në «Pistolae» flet për një libër të Pirros të quajtur «Mbi rrethimet» Mik shumë i ngushtë i Pirros ka qenë Kinea Tesaloti (365-277) para erës sonë, orator e filozof i shkollës së Epikurit.

26) Sipas Pauzanas, vepër e cituar, «fjalët e të dërguarve të Tarantit i kujtuan Pirros pushtimin e Trojës dhe i dhanë shpresë se do të luftonte si pasardhës i Akilit kundër një kolonie të trojanëve».

bërë sipas urdhrit e interesimit të drejtëpërdrejtë të një njeriu kompetent siç ishte *Pirroja* vetë. Vetëdija e origjinës ilire molose të ajakidëve është një motiv që do të transmetohet në histori dhe më vonë. Kështu Skënderbeu në një letër të tij e mban Pirron si pasardhës të shqiptarëve²⁷ dhe mban përkrenare të ngjashme me atë të Pirros.²⁸

Marin Barleti, gjithashtu shkruan: «Shqiptarët janë një fis bujar, fis mbretëror, fis ajakidësh. Njeriu në botë ndjek gjurmët e fisit dhe të gjakut të vet, ky është ligj, pra dhe shqiptarët kanë zjarrin dhe shpirtin e Pirros, sepse prej atij rrjedhin».²⁹ Për Pirron në folklorin shqiptar ruhen edhe legjenda në vargje deri në ditët e sotme³⁰.

4. Në një monument mortor të shekullit I të erës sonë nga Durrësi që i kushtohet një Kolocer Gubernit nga gjashtë persona «në kujtim miqësie» (monumenti u ngrit me shpenzimet e tyre), lexohet, veç të tjerave, dhe vargu latinisht:

Ortus in alia Ephyra

Mbishkrimi është botuar disa herë³¹. Sipas Sestierit, ky varg është fillimi i një poezie (carmi)³². Vargjet e tjera të poezisë për fat të keq nuk ruhen, qenë dëmtuar. Monumenti sot ka humbur.

Nga vargu i mësipërm del se kushtuesit kanë lindur në një qytet që e quajnë «alia Ephyra» dmth një «Efyre e dytë» T. Momseni ka mendimin se me «alia Ephyra» duhet kuptuar Akrokorinti.³³ Por ne mendojmë se cilësimi një «Efyre e dytë» ose më saktë një «Efyre tjetër», tregon qytetin Efyra të Epirit dhe jo Akrokorintin. Stefan Bizantini në leksikonin e tij thotë se Efyra «është qytet i Epirit i quajtur kështu prej Efyrit, që ishte bir i Amarkut të Tesprotit të Pellazgut»³⁴. Pra, mbishkrimi në monu-

mentin e mësipërm e kanë kushtuar persona me origjinë nga Efyra e Epirit, të cilët janë vendosur në Durrës.

5. Në shekullin II të erës sonë një ilir i quajtur M. Luccenius Torquatus Bassianus me origjinë nga qyteti Rizon i Dalmacisë i ngre hyut ilir Medaur në tempullin e Eskulapit në Lambesian e largët në Numibi të Afrikës një statujë me paraqitjen plastike të hyut kalorës e hipur në një kalë, si dhe dy poezi latinisht në heksametër, njëra 10 vargjëshe, tjetra 4-vargjëshe. Ky person historik ka qenë legat i legjionit III Augustian në Numibi të Afrikës Veriore, si dhe konsull i disegnuar në kohën e perandorit filozof Mark Aurelit (161-180)³⁵. Fakti është pa dyshim me rëndësi të madhe e hedh dritë mbi kultin e hyut ilir Medaur e të nderimit të tij nga ilirët. Humbja e statujës nuk na lejon që të bëjmë një paraqitje adequate të Medaurit sipas skemës ikonografike, siç përfytyrohej nga ilirët, por nga të dhënat dhe përshkrimi i poezive del se kjo hyjni ilire që hyjni kalorës e në dorën e djathtë mbante një heshtë të gjatë. Sipas Karl Paçit, Medauri ka qenë hy i luftës në panteonin ilir e se ai kishte «në Risionium» (Rizon) në qytetin e mbretëreshës Teuta një tempull të përmendur. Ilirët e përfytyronin atë si një hero fatos, në majë të kalit e me një heshtë në dorën e djathtë që e mbante përpjetë»³⁶.

Gati në të njëjtën kohë që M.L.T. Bassianus i kushton Medaurit statujën si dhe dy poezitë edhe një tjetër ilir në qytetin Thubrisicum, gjithashtu në Numibi, bën një kushtim dhe ia porosit djalin e tij, perëndeshës Noreja, perëndeshë vendase e lokale e Noricumit³⁷. Pra ilirët, e inkadruar në shkallët hierarkike të Perandorisë botërore romake bëjnë kushtime për perëndi që nuk i përkasin panteonit romak, fakt ky i mbijetimit të kulteve etnike ilire.

27) Letër e Skënderbeut më 31 Tetor 1460 princit të Tarantit: «Në se kronikat to- na nuk gënjejnë, ne quhemi epirotë dhe duhet të keni dijeni se të parët tanë në ko- hëra të tjera kaluan në vendin që mbani ju sot e patën luftime të mëdha me romakët».

28) P. Franke, «Disa probleme dhe detyra të numismatikës ilire» në «Kuvendi i Studimeve Ilire», Vëllimi I, fq. 376 shkruan: «Heroi Kombëtar shqiptar Skënderbeu në luftërat e veta për liri mbante një përkrenare, e cila kishte për model atë të mbretit Pirro».

29) M. Barleti, «Rrethimi i Shkodrës», Tiranë, 1984, fq. 108-109.

30) «Këngë popullore nga Çamëria» Tiranë 1983, fq. 391-395.

31) T. Momsen CIL, III, 252, si dhe H. Hecquard, «Histoire descripton de la Haute Albanie», Paris 1858, fq. 262. Në shqip: «Të lindur në një Efyre të dytë».

32) Sestieri, «Mbishkrimet latine të Shqipërisë», Tiranë 1942.

33) T. Momsen, vepër e cituar.

34) Stefan Bizantini, vepër e cituar, zëri Efyra.

35) Shih. L. Friedlander, «Drastellungen der Sittengeschichte» 1923.

36) K. Paç, «Ilirët», Tiranë, 1923, fq. 37.

37) L. Friedlander, vepër e cituar,

Dy poezitë kushtimore për Medaurin janë si më poshtë:

Poezia e parë:

Moenia qui Risinni aeacia, qui colis arcem
Dalmatiae, nostri publice Lar populi
Sancte Ledaure domi et sancte his: iam templa
quod(ue) ista

Vise procor parva pagnus in effigie
succussus laeva sonipes (c)ui surgit in auras
altera dum letum librat ad aure manus
talem te consul iam designa tus in ista
sede locat i venerans ille tuus
notus Gradive belli vetus ac tibi, Caesar
Marce, in primore (cl) arus ubique acie

Poezia e dytë:

Adepto consulatu...

tibi respirantem faciem patrii numinis
hastam eminus quae iaculat refrane ex equo
tuus, Medaure dedicat Medauris.³⁸⁾

Për këto poezi kanë shkruar disa autorë.³⁹⁾

Nga përmbajtja e poezive dalin disa të dhëna.
Së pari, «Sancte Medaure» cilësohet si «nostri pu-

blice Lar populi» — pra, një hyjni ilire e popullit të Rizonit. Së dyti, muret e qytetit Rizon quhen Moenia aeacia» dmth. «muret ajakide» duke e ndërlikuar me fisin e njohur epiroto-ilir të ajakidëve nga rrodhi vetë Pirro Molosi. Kjo për kushtuesin është një krenari e hapur, vetëdijë e kultit dhe kulturës ilire. Nga ana tjetër për studiuesit e sotëm përcaktimi i mureve si «Moenia aeacia» lidhet edhe me një klasifikim të ndërtimeve të qyteteve ilire nga Mati e sipër në veri e këtu futen muret e qyteteve të tilla si Lissos, Scodra, Ulcinioni, Risinnium etj.⁴⁰⁾

Vargu i tetë i poezisë së parë është i ndërprerë, po kështu dhe dhe vargu i parë i poezisë së dytë. Vargjet 5-6-7 të poezisë së parë tregojnë paraqitjen plastike të hyut Medaur. Po kështu për këtë paraqitje flasin dhe vargjet 2-3 të poezisë së dytë. Nga këto të dhëna hedhim mendimin se paraqitja e hyut Medaur me të njëjtat karakteristika na ruhet e fiksuar në një vepër arti të njohur ilire, në pafkën prej argjendi të varreve monumentale të Selcës së Poshtme.⁴¹⁾ Vargu i fundit i poezisë së dytë na zbulon se emri i kushtuesit është vetë Medaur («tuus, Medaure, dedicat Medauris»). Për këtë emër hyu janë bërë disa interpretime.⁴²⁾

Medauri ka qenë një nga kryesorët e panteonit ilir, një mbijetim i mitologjisë së të parëve tanë.

38) Teksti latin i poezive botuar në CIL VIII, 2851 nga Momseni, i cili i pajis dhe me shënime: Shih. dhe M. Zeqo, «Dy poezi të vitit 167» në «Drita» 3.7.1983. fq. 12 ku jepen poezitë dhe në shqipë. Poezia e parë: «Ti që banon në ledhet ajakide të Rizonit, në Kështjellën e Dalmacisë, o Medaur, o Lar i thjeshtë i popullit tonë, / I shenjtë në atdhe i shenjtë dhe këtu: / Shih të lutem dhe eja dhe në këta tempuj, / ashtu i madh siç je me paraqitje të thjeshtë, / me kalin këmbëushëtues që majtas ngrihet lart, / ndërsa dora e djathtë, flak me shkëlqim vdekjen. / I zgjedhur konsull të vendos në këtë seli, / i njohur që herët në luftën e Gradivit, / me ty, o Mark Cezar i dalluar në radhët e para të betejës», Poezia e dytë: «Me të arritur në konsull... / të kushtoj heshtën që rrezaton hijeshinë e hyjnisë atërore / Ti së largu shkëlqen duke përmbajtur me fre kalin / O Medaur nga Medauri të kushtohen këto».

39) R. Maric, «Anticki kultovi u nasoj zemli» Beograd, 1933, fq. 10-13, po ai, «Medaurovom natpisu iz Lambeze OIL VIII, 2581», si dhe i njëjti autor «Ist der Name des Dedikauten in der zweiten metrischen Medaurusinschrift getilgt? «Archeologie Jugoslavia» 3, 1959, fq. 75-77.

40) M. Garashanin «Ilirët në Mal të Zi në dritën e kërkimeve arkeologjike» në Kuvendin I të Studimeve Ilire», vëllimi I, fq. 399-409. S. Islami «Mbi kufijtë kronologjikë të qytetit ilir» në Iliria VI, fq. 101-107.

41) N. Ceka, «Qyteti ilir pranë Selcës së Poshtme» Tiranë 1985 tab. LXIX. Kalorësi në pafkën prej argjendi mban heshtën e gjatë në dorën e djathtë të ngritur sipër tamam si përshkruhet Medauri në poezitë në tempullin e Eskulapit në Lambesia. Ky kalorës është paraqitja e një hyu e në këtë rast mendojmë se kemi të bëjmë me Medaurin. Karakterin prej hyu kalorësit të pafkës së Selcës ia jep dhe qenia e gjarprit si atribut kult i nga pas. Ky është spjegimi i skenës së pafkës, që nuk është spjeguar deri tani.

42) E. Çabej; në studimin «Diana dhe Zana», «Studime gjuhësore» vëllimi V, fq. 147-148 citon mendimin e Tomasheikut, i cili emrin Medaur përpiqet ta spjegojë nga një rrënjë e lashtë indoevropiane «med» dmth «me mjekue», «mjekon» Çabej shënon: «Te hyu Medaur Tomasheku e R. Piter besuan të gjejnë një zot shëndetësie. Kundër këtij mendimi u ngrit Paçi..., që caktoi natyrën e këtij zoti ... si zot lufte. I thekshin për nder cjep të rritur. E nderonin në Delminium».

Emrin e këtij hyu e gjejmë edhe në një mbishkrim të bërë nga detarët ilirë në shpellën e quajtur «Grotta Porcinaria» në kepin e Santa Maria di Leuca, në jug të Italisë.⁴³⁾

Ç'dimë më tepër për ilirin Medaur Basiana? Nga një shënim i A. Majerit mësojmë se mbishkrimet poetike e kanë të fshirë më vonë emrin e kushtuesit se ky person ilir, pa dyshim i ditur, me hierarkinë e lartë romake të kohës, mori pjesë në një komplot kundër perandorit Mark Aureli dhe u vra nga ky i fundit.⁴⁴⁾

Kjo do të ketë ndodhur mbas vitit 167-168 kur u ngrit statuja e u skalitën mbishkrimet në heksametër. Nënvizojmë se jo vetëm emri Medaur është ilir, por edhe mbiemri Basiana. Lidhet me emrin e qytetit ilir Bassiana në Panoninë e Ulët⁴⁵⁾. Kemi shprehur mendimin se krijuesi i poezive kushtimore është vetë M.L.T. Basiana, pra ndoshta tek ai kemi një poet me origjinë ilire që shkruan një temë të tij po veç në latinisht.

6. Një poezi po në latinisht me 8 distikë të rregullt e ritmikë në heksametër i kushtohet një figure tjetër me origjinë ilire të quajtur Valer Dalmati nga banorët e provincës romake të Logdunensis (Lionit) në Francë. Është skalitur me gërma të vogla në një pllakë bronxi katërkëndëshe 565 mm x 350 mm (Foto Nr. 1). Pllaka ka qenë e caktuar për t'u vendosur në një bust të Valer Dalmatit, brenda në atriumin e vilës së tij në Panoni, në një vend që gjendet midis qyteteve Mursa e Sopiane të Hungarisë së sotme.⁴⁷⁾

T. Momseni, i cili e ka botuar këtë poezi⁴⁸⁾ i cakton si kohë fundin e shekullit IV e fillimin e shek. V të erës sonë. Anfoli mendon se poezia drejtuar Valer Dalmatit u takon viteve 387-394⁴⁹⁾. Teksti poetik është:

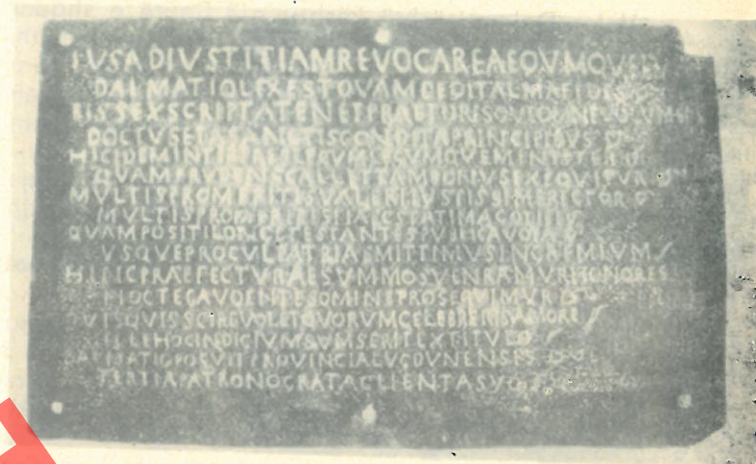

Fig. 1

Ius ad iustitia revocare acqumque tueri
Dalmatio lex quam dedit alma fides
Bis sex scripta tenet proetorisque omne volumen
Doctue et a sanctis condita principibus
Hic idem interpres legum legumque minister
Quam pridens callet tam bonus exequitur
Multi primoritis haec stat image tibi
Quam positi longe testates publica veta
Multis pro mentis, Valeri iustissime rector
Usque precul patrie mittimus in gremium
Nunc praefecturae summos venrasur honores
Hoc te gaudentes emine prosequimur
Quisquis scire volet, quorum celebreris amore
Ille hoc indicium sumserit ex titula
Dalmatio presuit provinca Lungdunensis
Tertia patrone grate clienta suo⁵⁰⁾

43) C. Pagliara, «Gli izricioni di Grotta Porcinaria», «Leuca» Lecce 1980.

44) A. Mayer, «Die Sprache den alten illyrier» Bd, I-II, Wien, 1957-1959.

45) Për Basianan shih Ptolemeu II, 15, 4, IA Cuntz 131, 5, etj.

46) M. Zeqo, «Dy poezi të vitit 167» në «Drita» 3.7.1983, fq. 12.

47) B. Thomas, «Romische villen in Panonien» Budapest, 1964, fq. 371-373.

48) T. Momsen, «Sitzungsberichte», Berlin, 1902.

49) A. Alföldi, «Untergang der Römer herrschaft in Pannonien» Berlin Leipzig, 1926, II. 61.

50) M. Zeqo, «Dëshmi të lashta të poezisë së kultivuar në Shqipëri», në «Drita» 17.2.1985 ku jepet dhe një përkthim i lirë në shqip i poezisë kushtuar Valer Dalmatit: «Fryma e drejtësisë e futur në ligjet e respektimi i tyre, / për Valer Dalmatin është ligj i diktuar nga besimi i shenjtë / Ai zotëronte dymbëdhjetë shkrimet e qe thelluar në detyrat e pretorit / si dhe në vendimet e princave të shenjtë / Ky ishte interpretues dhe zbatues i ligjeve / i njihte mirë dhe i zbatonte po aq mirë / Për meritat e shumta, o qeveritar shumë i drejtë Valer, për meritat e pafundtë është ngritur kjo përmendore / të cilën e vendosëm duke dëshmuar / dëshirat e të gjithëve / dhe që e dërgojmë deri larg në gjirin e atdheut tënd / Që këtë respektojmë ofiqin suprem të prefekturës / e të ndjekim ty gjithë gëzim e këngë në këtë ogur / Cilido që do të dijë se ç'dashuri gëzon prej tyre / le të ketë një dëshmi prej këtij epitafi (të monumentit) / që ia ngriti Dalmatit (Valer) provinca e Lionit / e treta provincë e mbrojtur që ia kushtoi mbrojtësit të saj me mirënjohje».

Valer Dalmati është kështu një figurë e shquar për kohën. Ai përmendet për «sex scripta», d.m.th. ka kulturë juridike dhe se kushtuesit i kanë bërë dhe një përmendore («image tibi»). Momseni njih origjinën ilire të Valer Dalmatit dhe jep mendimin se kjo poezi në distikë ka ndikim nga poeti Okujtan Assonius. S'është pa interes të vemë në dukje se edhe një oficer ilir ka bërë një mbishkrim latin në një altar në Lungdunensis (Lion), ku lexohet:

Aufanis matronis et matribus Pannoniorum et Dalmatarum⁵¹⁾.

Pra, në provincën e Lugdunensis në Francë, ka pasur ilirë nga Dalmacia e Panonia, si rezultat i lëvizjes së legjoneve ushtarake e shkaqeve të tjera.

7. Në një stela të Durrësit në formën e një pllake katërkëndëshe të zgjatur, që ka sipër një fronton ku ruhet figura e një akroteri, brenda të cilit ka edhe një Efeb të skalitur në këmbë, lakuriq, që mban në dorën e djathtë një pishtar, kurse brenda një «tabula e ansata» ka të skalitur një mbishkrim latin (Foto Nr. 2), që është botuar nga V. Toçi, i cili ka bërë këtë transkriptim:

...andilia G(a) i liberta hic / mphila requiescit.

dhe më poshtë

Hospes noli admirare
quod sic me intelecto vid(es)
recubante (d)ormien(te)
mortua sum s(i) m(ile)
dermira puta...

Filias Pia et Ama(ta)...
leator quod...
vidi filias...⁵²⁾

Një mbishkrim poetik në greqisht ka qenë skalitur, me sa duket, mbi një varr monumental të një

Fig. 2

prefekti nga Epidamni në shek. V të erës sonë, në kohën e perandorit Anastas (491 – 518). Mbishkrimi ishte një epigram prej 10 vargjesh, i shkruar nga shkrimtari bizantin Kristodor Kopti⁵³⁾. Me analizën e

51) L. Friedlander, vepër e cituar.

52) Emri i gruas që i kushtohet stela është ndoshta (C) andilia (Pa) mphila. Shprehja «hic requiescit» tregon se stela u takon shekujve V-VI. Kemi të bëjmë me 8 vargje poetike, ndonëse jo të shtrënguara nga ana metrike. Në shqip mund të jepet afërsisht kështu: «O kalimtar, mos u habit / që më shikon kështu / shtrirë si në gjumë / se e vdekur jam. Një gjumë të tillë kanë / bijat e mia Pia e Amata / Gëzohem ... që i pashë bijat / V. Toçi, «Relieve e mbishkrime»; B.SH.SH. 1962, 2. Shih. M. Zeqo «Poezi antike nga Durrësi», Drita, 19.12.198.

53) «Anthologia Graecae» Munchen, 1957 epigrami nr. 697 e K. Koptit. Shih. dhe M. Zeqo. «Epigrami poetik mbi Gjonin e Epidamnit» në Drita; 5.1.1986 ku jepet edhe në shqip: «Te ky varr është Gjoni, yll i Epidamnit / që e ndërtuan djemtë e shkëlqyer të Herkulit / Si trim hero godiste mbi njerëzit e padrejtë / dhe kishte si paraardhës të vet atdheun e shkëlqyer Lihnid / qytet të cilin e ngriti Kadmi finikas / Prandaj Gjoni që një pishtar i Helikonit / vazhdues i Kadmit që solli i pari germat / shkëlqeu tërë jetën midis konujve / si një gjykatës i lartë i ilirëve / u kurorëzua me Muzën e të drejtën e pastër» /

epigramit është marrë Katicici⁵⁴. Ai konkludon se Joani i Epidamnit, të cilit i kushtohet poezia, ka qenë edhe vetë poet, një personalitet i kohës. Për fat të keq, nuk na janë ruajtur prej tij vepra poetike. E së njëjtës kohë është dhe dëshmia e Prokopit të Gazës, i cili në një panegyrik, kushtuar perandorit Anastas, ka shkruar se «Epidamnit i këndojnë shkrimtarët».⁵⁵

8. Në Ballsh Prashnikeri gjeti një monument me mbishkrim poetik që i kushtohej një personi të rëndësishëm të quajtur Viktorin. Ai ka jetuar në shekullin VI. Mbishkrimi që hartuar në trimetra jambikë të çalë që ngrenë lart Viktorinin, që paraqitet si funksionar i perandorit Justinian⁵⁶. Mbishkrimi është:

Οἷον ἂν ποτε Ληθῆς τοῖς ρίθροις δοθῇσεται
 Ἰουστινιανοῦ τὸ κράτιστον οὖνομα,
 ἀλλ'οὐδ' ὁ μακρὸς καὶ ἀναρίθμητος χρόνος
 γῆρων καλύψει τοὺς πόνους Βικτωρίνου
 εἰς ὕψος αὐτοῦ τῶν ἀρετῶν ἐπηρμένων

Viktorinit i përkasin dhe dy mbishkrime të tjera⁵⁷ Monceaux sipas citimit të Paçit thotë se ky ka qenë guvernator i perandorit në Korint. Viktorini është marrë me ndërtime të mëdha. Kohët e fundit janë gjetur mbishkrime të tjera që i përkasin Viktorinit në Ballsh.⁵⁸

9. Gjithashtu Prashnikeri në Ballsh ka gjetur në një shtyllë mermeri në rrënojat e manastirit të Ballshit (e lartë 1.60 m), gjerësia e trashësia 0.40 m, sipër dhe poshtë e thyer, ku në faqen e sipërme janë vendosur dy mbishkrime, të ndara vetëm prej një

kryqi, i cili i përket mbishkrimit të poshtëm. Njëri mbishkrim ka lidhje me Borisin, car i bullgarëve, i cili pranon krishtërimin në vitin 865, mbishkrimi tjetër është i përpiluar në vargje e ka karakter funerar e i kushtohet një personi të quajtur Robert de Montefort (Foto nr. 3). Ky vdiq si nëndukë i normandëve dhe i anglezëve në një kryqëzatë dhe u varros në Ballsh në shekullin XII. Prashnikeri dallon te ky person një kalorës me të njëjtin emër që sipas Hist Ecclesiastic të Ordericus Vitalis, faqe 819 (Patr. tat. 188), i dëbuar nga Anglia në vitin 1107, u bashkua në Apuli me trupat e Boemundit e mori pjesë në rrethimin e Durrësit, ku, siç duket, vdiq në 1108 në Shqipëri.

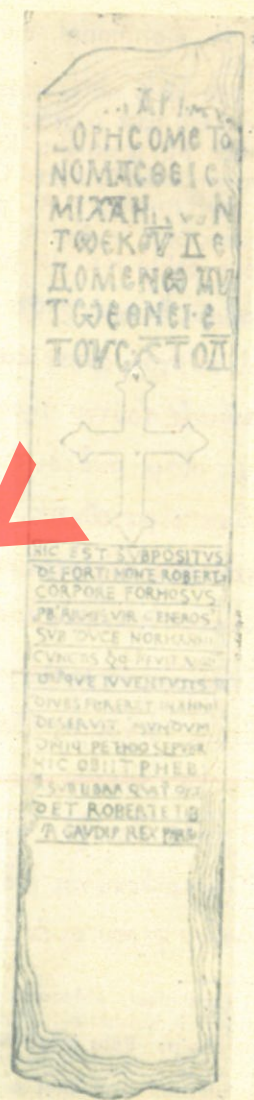

Fig. 3

54) R. Katicic, «Enhelejci» në «Godisnjak», Knjiga XV, Sarajev, 1977, fq. 56-57.

55) Prokopi i Gazës, «Panegyris in Imperatorem Anastasium» 2, 491.

56) C. Praschniker, «Muzakia und...» fq. 193. Përkthimi në shqip: «Nuk do të lihet në rrugën e harresës, emri i shkëlqyer i Justinianit / dhe kur koha e gjatë që s'numërohet duke u moshuar / do të mbulojë dhimbjet e Viktorinit / e të sjelljeve të tij të ndritura.»

57) C. Praschniker, vepër e cituar.

58) S. Anamali: «Nga ilirët te arbërit» Iliria 1985, I, fq. 213 na jep shqip një tjetër mbishkrim të Viktorinit: «Me providencën e perëndisë dhe të hyjëlindës virgjëreshës, duke shërbyer drejt sipas qëllimit dhe mënyrën e Justinianit, sundimtarit shumë të fuqishëm mbasi ndërtoi kështjellat e myzëve e të skythëve dhe të gjithë vendit të Ilirikut së bashku me të Trakisë, ndërtoi me respekt murin rrethues të Bylisit, Viktorini, person me aftësi strategjike.»

Mbishkrimi është në latinisht si më poshtë:

Hic est subpositus
de Forti Monte Robert(us)
Corpore formosus
Prob(us) armis vir generor(us)
sub duce Normanni(s)
cunsius quod(ue) praefuit Angli(s)
Dumque iuventutis
dives floreret in anni(s)
Deseruit mundum
Dominique plendo sepulc(rum)
Hic obilit Phoeb(o)
det Roberte tib (i)
A ua gantia rex para (disi)⁵⁹

Sot ky monument me të dy mbishkrimet nuk është më.

10. Më 1225 në Durrës ndërtohet një kryekullë e re e me këtë rast u vendos dhe një mbishkrim poetik jambik në greqisht. Ky mbishkrim është botuar nga Aravantinos⁶⁰ nga G.V. Han⁶¹ Hezej⁶². Mbishkrimi ka humbur. Ai përmendte si ndërtues të kullës despotin e Epirit, Teodor Komnenin. Poezia kushtuese është me stil panegjirist e të fryrë/:

Μαθών, θεατά, τίς ὁ πηξας ἔκ βάθρων

Του πύργου, ὄνπερ καθοράς, χτίσμα ξένον,

Θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν

Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχούς, ἰω(άννου)

3 Σεβαστοκρατούντος, ἄνθους παρφύρας,

Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,

Δούκας Κομνηνὸς εὐσθένης, Βριαρόχειρ,

Ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχῃτος, ἀκάμας πόνους,

Ἐτους τρέχοντος ἐξάδι μὲν χιλίων,

10 Σὺν τοῖς ἑκατὸν ἐπταδ[ι]χ[οῖ]; ἐγκύκλοις,

Τριπλῇ δεκά[δι] χ[αῖ] μοναπλῇ τριῖδι,

Τρισχαιδεκάτης ἰνδιχτιῶνος δρόμου

Λῆξιν φέρουτος ἐν Θεῷ παυτεργάτη.

59) Prashnikeri, «Mazakia und...» fq. 195, fig. 112. Prashnikeri duke u mbështetur te rreshti II i mbishkrimit thotë se vdekja ka ndodhur më 20 shtator. Ja dhe përkthimi i lirë në shqip: «Këtu është vendosur Roberti i Monte Fortit / me trup të hijshëm, i sprovuar në armë e burrë bujar / nëndukë i normanëve / që disa herë i udhëhoqi anglezët / duke lulëzuar / në vitet e rinisë / braktisi botën e kërkoi varrin e parëndisë / Këtu përëndoi Febi / do t'i japë ty, Robert / gëzimet e veta mbreti i parajsës.

Kemi vënë re se në cilësimin e Teodor Komnenit me krahë si të Briarit afërsisht të njëjtën figurë përdor dhe historiani bizantin Efremi, i cili ka jetuar në fundin e shek. XIII.⁶⁴

11. Dy vargje poetike në greqisht ndodhen të skulptura dhe në një monument mortor në manastirin e Zvernecit. Janë botuar nga Paçi.⁶⁵

Vargjet janë 15 rrokëshe, me ligatura, vendosur në një monument prej pllake guri gëlqerore, 1.87 m i lartë e 0.67 m i gjerë. Në të, dy pilastra korintikë dhe një harku i profiluar rrethojnë një kamare, e cila përmban figurën e një flete shkrimi të çrrotulluar ku gjendet mbishkrimi poetik. Nën të është figura e një kafke të përshkuar prej një gjarpëri me kurorë dhe dy kocka (femurë) të kryqëzuara. Këndet mbi arkivolin kanë qenë mbushur me gjethe akanthi (Foto Nr. 4). Monumenti ka qenë i një personi me rëndësi.

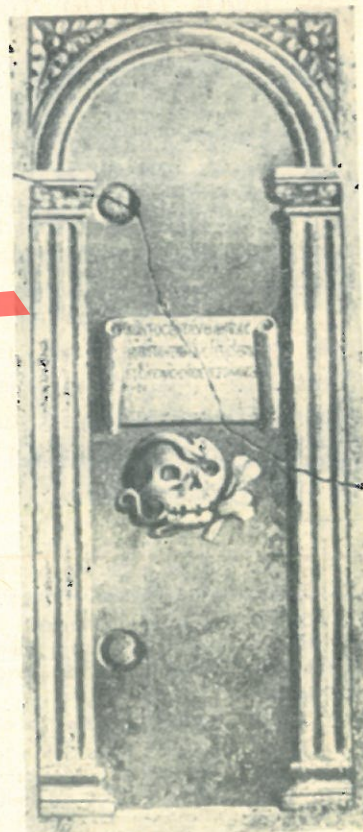

Fig. 4

Κοντος
ἐνταύθα (sic) Καραντζᾶς ἀνὴρ κεῖται †
γεννάδας, ρίζης ἐλθῶν ἐξ εὐγεν[οῦ]ς †
εὐγενεστατος χλάδος † † †

12. Vargje poetike gjenden edhe në disa monu-
mente të tjera kulture që ruhen në Shqipëri. Kështu
në mbishkrimin e Epitafit të Gllavenicës, të qëndisur
nga Gjergj Arianiti, të vitit 1373 (22 mars) është dhe
vargu.⁶⁷⁾

† ζωης ο κρατῶν φευπος
οὐνησκης απνους νεκης

Vargje biblike janë përdorur si citime në disa
monumente të kultit në shekujt XVI e XVIII në
Shqipëri⁶⁸⁾.

Po kështu në Voskopojë në katedralen e saj të
pikturuar nga disa piktorë agrafas janë bërë 24
skena sipas 24 strofave të Hymnit Akatist, duke
vënë nën çdo skemë fjalët fillestare të strofës për-
katëse. Pikturimi i tyre ka mbaruar në vitin 1712.⁶⁹⁾

Tani shkurtimisht disa përfundime. Poezia e kul-
tivuar në gjuhë të tilla kulture si greqishtja e lati-
nishtja ka qenë e njohur tek ilirët antikë dhe te

shqiptarët mesjetarë. Monumentet me këto mbishkri-
me poetike përbëjnë dokumente epigrafike e kultu-
rorë me rëndësi dhe në këtë drejtim duhen bërë
kërkime të vazhdueshme në të ardhmen. Mbishkri-
met poetike që paraqitëm në këtë artikull janë
kryesisht të karakterit kushtimor, ad honorem. Një
pjesë lidhen me monumente skulpturore (ai i Kleo-
stenit i fundit të shek. VI para erës sonë, i apolo-
niatëve i shek. V para erës sonë, i M.L.T. Basianës
i vitit 167-168, i Valer Dalmatit i shek. IV, i relievit
të gruas, të shtrirë në shtrat të gjetur në Durrës i
shekullit V etj. i Karanxhas në Zvërnec). Këtu kemi
gërshetimin e dy arteve: poezisë e skulpturës. Një
grup i dytë i mbishkrimeve poetike lidhen me trofetë
ushtarake (dy mbishkrimet e shek. III para erës sonë
të Pirros së Epirit), kurse një grup i tretë me ndërti-
met e kohës (mbishkrimi i Viktorinit, ai i kryekullës së
Durrësit nga Teodor Komneni në 1225). Së fundi ke-
mi dhe mbishkrime poetike me karakter funerar në
monumente pa relieve të skulpturuara. Këtu s'du-
hen harruar edhe mbishkrimet me karakter biblik si
ai i epitafit të Gllavenicës (shek. XIV) dhe ato të ci-
tuara në katedralen e Voskopojës (shek. XVIII).

61) Hanh «Albanischen Studien» fq. 231.

62) Heuzey L. — Daumet. H. «Mission archeologique de Macedoine», Paris 1876.
fq. 357.

63) Botuar në shqip dhe në Burime të zgjedhura të Historisë së Shqipërisë, vëllimi
II, Tiranë, 1962, fq. 86. «Duke mësuar, o spektator kush e ka ndërtuar këtë kullë që nga
themeli / që ti po e vështron si një ndërtesë të huaj, admiro gjeninë e tij. / Ky është
biri i njeriut të lumtur Joan Sebastokratorit, lule purpurit, Theodor Dukas Komnenit /
shumë i madh në artin strategjik / trim me krahë si të Briarit, i pathyeshëm prej armi-
kut, i palodhur në përpjekje / me ecjen e tij sjell sensin sipas erës së krijimit hyjnor».

64) «Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë» Efremi, vargu 7661.

65) K. Patsch; «Das sandschak Berat in Albanien» Wien, 1904, fq. 50.

66) Përkthimi në Shqip: «Këtu shtrihet Kantos Karanxhas burrë mjekrosh / me prej-
ardhje fisnike, lastar fisnik». Ana Komnena përmend një dukë të quajtur Argyros Ka-
ranxha, i cili qe dërguar nga Konstandinopoli e qe vendosur në Durrës në shek. XI
(cituar sipas Paçit).

67) Vargu është: «Ti që zotëron jetën, ah, si dukesh i vdekur, pa frymë».

68) Th. Popa «Mbishkrimet epigrafike kishtare të vendit si burime për historinë
e popullit tonë» në Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 1962, f. 567-574.

69) Th. Popa: «Katedralja e Voskopojës» në BSHSH, 1962, 2.

Mbishkrimet greke janë dy në greqishten arkaike në dialektin dorik (e monumentit të Kleostenit dhe e apoloniatëve në Olimpia), të tjerat në greqishten klasike dhe bizantine. Mbishkrimet latine janë në latinishten klasike. Në mbishkrimet poetike janë përdorur disa metra (jambi, heksametri etj.). Në disa raste vargjet nuk janë të shtrënguara nga ana metrike. Ka edhe gabime të shkruari nga ana e përpiluesve të mbishkrimeve. Me rëndësi të dorës së parë janë mbishkrimet ku përmendet origjina etnike ilire e personave historikë si Pirros, apo ilirit nga Rizoni dhe hyjnive si Medaurit, apo dhe Zeusit të Dodonës etj.

Një pjesë e mbishkrimeve lidhen historikisht me viset e historisë tonë, po që na japin të dhëna për persona të huaj si despotë, kalorës etj, veprimet e të cilëve janë shtrirë dhe në viset shqiptare. Shumë nga mbishkrimet janë gjetur brenda truallit shqiptar, por ka dhe mbishkrime edhe jashtë kufijve tanë. Gjeografia e mbishkrimeve që shqyrtoam është Durrësi, Apoloni, Ballsh në Shqipëri, Lambesia, (Afrikë), Olimp (Greqi), Panoni (Hungari). Në mbishkrimet përmenden edhe emra gjeografikë të tjerë si vendlindjet e disa kushtuese apo të të kushtuarve përmenden qartë (Rizoni, Efyra, Dalmacia) apo vendet e qeverisjes si Korinti, Epiri etj. Njohja e poezisë së kultivuar dëshmon dhe për ngritjen e një shtrese të lartë të ilirëve në hierarkinë shtetërore, të lidhur me kulturën e kohës. Paterkuli dëshmon për ilirët e

kohës së tij se «ishin të ushtruar në ushtrimet e mendjes e njohnin letërsinë romake»⁷⁰⁾ Ciceroni flet për poezinë e kultivuar në Butrint⁷¹⁾. Ekzistenca e bibliotekave antike në Durrës, dhe Apoloni, ku studioid dhe O. Augusti⁷²⁾ shpreh një kulturë të zhvilluar në viset tona. Një dijetar i shquar që dhe Filonid Dyrraheni, autori i 45 librave për mjeksinë⁷³⁾.

Sidomos në shek. II me rastin e M.L.T. Basianas kemi një dëshmi të rëndësishme të mbijetesës së kulteve ilire autoktone dhe shpalljes me krenari të origjinës. Përdorimi i greqishtes dhe latinishtes si gjuhë kulture kuptohet historikisht. Kjo ka qenë një dukuri e përhapur në masë të gjërë në shumë popuj të kontinentit tonë, por kjo s'mohon dot karakterin kombëtar të popujve që i kanë përdorur. Edhe Barleti i ka shkruar kryeveprat e tij në latinisht në shek. XVI, por askush nuk e mohon shqiptarësinë e karakterin kombëtar të krijimtarisë barletiane.

Natyrishë një pjesë e mbishkrimeve janë bërë dhe nga të huajt edhe në viset tona, por mbishkrimet të tilla presupozon të jenë lexuar e të kenë pasur një publik, pra, ka pasur njerëz me kulturë, vendas, që kanë njohur gjuhët e kulturës, me të cilat janë shkruar mbishkrimet.

Monumentet antiko-mesjetare me mbishkrime poetike janë një burim të dhënash historike, të cilat ndriçojnë çështjet e kulturës në viset tona në kohëra të ndryshme, e të ngjarjeve që lidhen me ilirët e shqiptarët.⁷⁴⁾

70) Paterculi «Historiae romanae» libri II, 5.

71) Cicero, «Epistolae» Ad Atticum, 17.

72) C. Suetoni Tranquili, «De vita Cassarum» Libri II, 94.

73) Stefan Bizantini, «De urbibus et populis» në zërin Dyrrahen.

74) Falenderoj për vërejtjet e ndihmën e tyre për tekstet greqisht e latinisht shokët

MONUMENTS ANTIQUES ET MEDIEVAUX A INSCRIPTIONS EN VERS

R E S U M E

Hamond a attiré l'attention sur un fait important de la description de la cérémonie d'enterrement de Patrocle par Achille, («Iliada» la chanson XXIII) où il faut peut-être chercher l'origine de l'épique orale qui est liée à la pratique tumultueuse illyrienne. Dans les contrées illyriennes, la poésie cultivée fut connue de pair à celle orale. Les sources historiques et les fouilles archéologiques nous ont fourni des données sur quelques monuments antiques et médiévaux avec des inscriptions en vers, d'importantes données historiques et

culturelles sur l'histoire des contrées de l'Illyrie, sur des personnages historiques, sur les cultes illyriens, la culture sociale etc. Ces inscriptions poétiques s'expriment en langue grecque archaïque, classique, byzantine et latine.

1. D'après Pausanias, le marin Kleosten originaire d'Epidaurne d'Illyrie, Champion olympique des courses à quadriges à la 66e Olympiade (VI sc. av. n. e.) fut honoré par un portrait sculpté d'Agelad, qu'il dédia à Zeus à Olimpe. Ce portrait contenait aussi une épigramme poétique gravée:

Κλεοσθένης μ' ἀνέθηκεν ὁ Πόντιος ἐξ Ἐπιδάμνου,
νικήσας ἵπποις χαλὸν ἀγῶνα Διός.

2. Pausanias nous fournit une autre donnée sur un monument votif que les habitants d'Apollonie élevèrent à Olimpe à l'occasion de leur conquête contre les abantes de la ville

illyrienne Thronion. (C'est un événement des années 470-460 av. n. e.). Le monument représente la scène de gigantomachie et quatre vers:

μνάματ' Ἀπολλωνίας ἀναχέμεθα, τὰν ἐνὶ Πόντῳ
Ἰονίῳ Φοῖβος ὥχισ' ἀκερσεχόμας·
οἱ γὰρ τέρμαθ' ἐλούντες Ἀβαντίδος ἐνθάδε ταῦτα
ἔστασαν σὺν θεοῖς ἐκ Θροονίου δεχάταν.

3. Deux inscriptions poétiques relatifs à Pirro d'Epire, remontent au IIIe sc. av. n. e.

L'une témoignant de la conquête de Pirro contre les ga-

lates, alliés de Macédoine, se trouve au temple d'Athéna Itone et comporte ces vers:

Τοὺς θυρεοὺς ὁ Μολοσσὸς Ἰτωνίδι δῶρον Ἀθῆνα
Πύρρος ἀπὸ θρασέων ἐχρεμασευ Γαλατῶν,
πάντα τὸν Ἀντιγόνου καθελὼν στρατὸν οὐ μέγα
θαῦμα
αἰχμηταὶ καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαι.

Sur l'autre, selon laquelle Pirro dédie à Zeus de Dodone les boucliers pris aux combattants de Macédoine, on

distingue ces vers:

αἶδε ποτ' Ἀσιδα γαῖαν ἐπόρθησαν πολύχρυσον,
- αἶδε καὶ Ἑλλασιν δουλοσύναν ἔπορον
νῦν δὲ Διὸς ναῶ ποτὶ χιόνας ὀρφανὰ χεῖται
τὰς μεγαλαυχίῃ σκῦλα Μακηδονίας.

4. Sur un monument commémoratif du 1er à Durrës dédié à Kolocer Gubern par six personnes, entre autre on distingue le vers en latin:

Ortus in alia Ephyra

par lequel commence une poésie relative à cette mort.

5. Au cours du IIe sc. (les années 167-168), un illyrien nommé M. Luccenius Torquatus Bassianus, originaire de la ville illyrienne Rizon de Dalmatie, à l'honneur du Dieu illyrien Medaur élève un temple d'Esculape au lointain Lambère de Numibi, une statue représentant le Dieu chevalier ainsi que deux poésies en hexamètre, l'une à 10 vers l'autre à quatre vers.

La première poésie:

Moenia qui Risinni aeacia, qui colis arcem
Dalmatiae, nostri publice Lar populi
Sancte Medaure domi et sancte his: iam templa quod(ue)
ista.

Vise procor parva magnus in effigie,
succussus laeva sonipes (c)ui surgit in auras
altera dum letum librat ab aure manus.
Talem te consul iam designa tuus in ista
sede locat i venerans ille tuus — — —
notus Gradive belli vetus ac tibi, Caesar
Marce, in primore (ci)arus ubique acie.

La deuxième poésie:

Adepto consulatu — — —

tibi respirantem faciem patrii numinis,
hastam eminus quae iaculat refrène ex equo
tuus, Medaure, dedicat Medauris.

Medaur fut le Dieu de la guerre au panthéon mythologique illyrien. Ce nom est documenté aussi par une inscription dans la grotte nommée «Grotta Porcinaria» à Leuca de l'Italie méridionale.

6) Une autre poésie en latin à 8 distiques à rythme en hexamètre est dédiée, par les habitants de Lugdunensis à une autre figure d'origine illyrienne nommée Valer Dalmati. C'est une poésie gravée avec de petites lettres sur une plaque en bronze de dimensions 365 mm x 350 mm, qui date de la fin du IVe sc. ou du début du Ve sc:

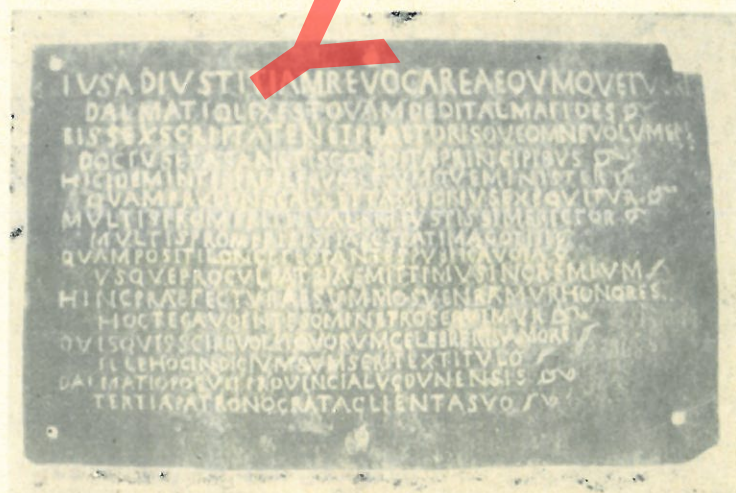

Photo 1

7) Sur une stèle du Ve-VIe sc. de la ville de Durrës, on distingue cette inscription poétique par endroits effacées:

Photo 2

8) A Ballsh on a trouvé un monument à cinq vers en langue grecque, dédiés à un homme nommé Viktorin qui a vécu au temps de Justinian.

Οἷος ἂν πότε Λήθης τοῖς ρίθροις δοθήσεται
Ἰουστινιανοῦ τὸ κράτιστον οὖνομα,
ἀλλ' οὐδ' ὁ μακρὸς καὶ ἀναρίθμητος χρόνος
γηρῶν καλύψει τοὺς πόνους Βικτωρίνου.
εἰς ὕψος αὐτοῦ τῶν ἀρετῶν ἐπηρμένων.

9) Sur un monument médiéval, originaire de Ballsh, on rencontre une inscription en vers latins dédiée à Robert de Montefort, vice-duc des normans, qui mourut en Albanie le 20 septembre 1108:

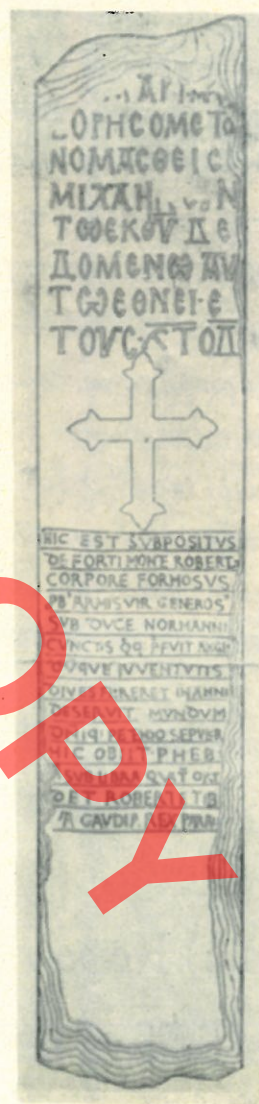

Photo 3

10) En 1225, fut construit à Durrës un nouveau donjon, et et à cette occasion on y installa une inscription poétique iambique en langue grecque, dédiée à Teodor Comnène.

Μαθών, θεττά, τίς ὁ πηξας ἐκ βάθρων
 Τὸν πύργον, ὄνπερ καθορᾶς, χτίσμα ξένον,
 Θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν.
 Παις οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχούς, ἰω(άννου)
 5 Σεβαστοκρατοῦντος, ἀνθους πορφύρας,
 Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,
 Δούκας Κομνῆνὸς εὐσθένης, Βριαρόχειρ,
 Ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχῃτος, ἀκάμας πόνους,
 Ἐτοῖς τρέχοντος ἑξάδι μὲν χιλίων,
 10 Σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]χ[οῖ]; ἐγκύκλοις.
 Τριπλῇ δεκά[δι κ]αὶ μοναπλῇ τριᾶδι,
 Τρισχαιδεκάτης ἰνδιχτιῶνος δρόμου
 Λῆξιν φέροντος ἐν Θεῷ παυτεργάτη.

11) Deux vers poétiques en langue grecque sont gravés sur un monument médiéval sépulcral à l'intérieur du monastère de Zvërnec, (Vlore):

Κουτος
 ἐνταύθα (sic) Καραντζᾶς ἀνὴρ κεῖται †
 γεννάδας, ρίζης ἐλθῶν ἐξ εὐγεν[οῦ]ς †
 εὐγενεστατος χλάδος † † †

12) L'épithaphe de Gllavenice, brodée par l'albanais Gjergj Arianiti en 1313, contient entre autre le vers:

† ζωης ο κρατων φευπος
 ὕνηδκης απνους νεκης

En Albanie, on rencontre des vers poétiques même dans quelques monuments de culte des XVI-XVIIIe sc. Dans la cathédrale de Voskopojë, peinte par quelques peintres agrafes, on retrouve 24 scènes d'après les 24 strophes de l'Hymne Akatist, et au-dessous de chaque scène figurent les premiers mots des strophes correspondantes. Ce travail se termina en 1712.

Conclusions: La poésie cultivée en langues grecque et latine se rencontre même chez les illyriens et les albanais du Moyen-Age. Les monuments avec des inscriptions en vers constituent une importante source de données historiques qui jettent de la lumière sur les questions de la culture de nos contrées à différentes époques, sur les événements qui se rapportent aux illyriens et aux albanais, sur les anciens cultes autochtones, sur la connaissance des anciennes cultures voisines. Tout cela fait preuve d'une tradition séculaire, d'un témoignage de l'esprit et de la culture chez les illyriens et les albanais du Moyen-Age.

Photo 4

monumentet

Aleksandër MEKSI

PERIODIZIMI E TIPOLOGJIA E NDËRTIMEVE
TË KULTIT NË SHEKUJT VII – XV

Në vendin tonë ruhen mbi 60 kisha të ndërtuara gjatë shekujve VII-XV. Këto përbëjnë një pasuri mjaft të rëndësishme për të studjuar arkitekturën mesjetare në Shqipëri dhe në këtë drejtim numuri i tyre është i mjaftueshëm për të rrokur gjithë dukuritë, edhe pse ky numër është vetëm një pjesë e vogël e ndërtimeve të kultit që kanë funksionuar gjatë mesjetës në vendin tonë.¹⁾

Sigurisht që të dhëna të reja e të shumta do të përftohet nga shtrirja e gërmimeve arkeologjike edhe në vendet, që për nga gjurmët materiale apo toponimia kuptohet që kemi të bëjmë me kisha të këtyre shekujve. Megjithatë, duke patur parasysh shtrirjen territoriale dhe vendodhjen e monumenteve, larminë tipologjike dhe numurin e tyre, ne mendojmë se tabloja që përftohet nga studimet e derisotme është e saktë dhe pranë të vërtetës. Studimet të cilat na kanë njohur me monumentet e veçantë, me grup monumente, si dhe me tërësinë, kanë treguar larminë e madhe të tipeve në ndërtimin planimetrico-vëllimor ashtu dhe atë të formave dhe elementeve të veçantë.

Në përputhje me rrethanat historike nëpër të cilat ka kaluar Shqipëria dhe zhvillimin e përgjithshëm ekonomiko-shoqëror, kemi dalluar dy periudha të mëdha në arkitekturën mesjetare shqiptare. Periudha e parë fillon me mesjetën deri në fund të shek. XII, ndërsa e dyta përfshin shekujt XIII-XV, deri

në pushtimin e plotë të vendit nga turqit osman²⁾. Ky periodizim nuk do të kishte vlerë nëse ky klasifikim nuk do të gjente përputhje me dukuritë arkitekturore, me zhvillimin e arkitekturës së kishave mesjetare të vendit tonë.

Klasifikimin tipologjik të kishave mesjetare e kemi bërë mbi bazën e ndërtimit planimetric e vëllimor të tyre dhe ndërtimin struktural, pra mbi bazën e karakteristikave themelore të arkitekturës së kishave, sepse mund të bëheshin dhe klasifikime të tjera, që ne do të quanim jo thelbësore për kishat, pra të dorës së dytë. Ky klasifikim në të njëjtën kohë është dhe një klasifikim tradicional arkitekturor, të cilit i përmbahen studimet themeltare mbi arkitekturën e kishave³⁾.

Në këtë mënyrë ne i ndajmë kishat tona në pikpamje të ndërtimit planimetric e vëllimor në tre grupe të mëdhenj:

A – Kishat një nefshe.

B – Kishat me ndërtim bazilikal.

C – Kishat me ndërtim kryq i brendashkruar me kupolë.

Në secilin grup sigurisht që do të ketë dhe dallime në element të veçantë të monumenteve dhe për këtë ata formojnë nëngrupe apo variante. Shqyrtimi i arkitekturës së kishave mbi bazën e këtij klasifikimi, bën të mundur analizimin në të mirë të tyre dhe nxjerrjen e karakteristikave të përbashkëta,

1) Për këtë gjykojmë nga fakti që për disa qendra kemi të ruajtur më shumë se një kishë. Ndër to kemi qytete si Berati ku ka së paku 5 kisha, Himara me 3 kisha dhe fshatra si Dhërmiu me dy. Kamenica me dy etj. po kështu dhe nga numuri i atyre që dalin në dokumentacionin historik për disa qendra si Shkodra, Drishti e Durrësi.

2) Këto probleme i kemi trajtuar në artikullin tonë «Monumentet mesjetare të kultit dhe rrënjët e tyre në antikitetin e vonë, Iliria, 1, 1983, 217-222.

3) J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934.

kusht i domosdoshëm për evidentimin e tipareve thelbësore të arkitekturës mesjetare shqiptare. Vetkuptohet që do të ketë dhe ndërtime që do të qëndrojnë veçmas këtyre grupeve të mëdha dhe në këtë rast do ti trajtojmë në fund të tyre.

Ndërtimet e shekujve VII-XII

Kjo periudhë e parë në arkitekturën e ndërtimeve mesjetare të kultit i takon mesjetës së herëshme, kur formohet popullsia arbëreshe, shqiptarët e sotëm. Kushtet e vështira historike në të cilat kaloi vendi ynë në shekujt e parë, rënia e përgjithshme ekonomike që përfshin gjithë Ballkanin dhe perandorinë bizantine, nuk mund të mos pasqyrohet dhe në ndërtimet ku kemi gjithashtu një rënie mjaft të ndieshme.

Deri më sot janë evidentuar fare pak ndërtime të shekujve të parë të mesjetës, çka për mendimin tonë përbën një «hiatus faktiv» të cilin me siguri do ta mënjanojnë kërkimet e ardhëshme. Në këto kohëra të vështira vijnë të përdoren, duke u rindërtuar apo duke ju përshtatur rrethanave të reja, mjaft nga ndërtimet e periudhës paleokristiane shek. IV-VI, të cilat ishin të shumta dhe kudo. Sigurisht që do të jenë ngritur dhe kisha të reja, të cilat në kushtet konkrete janë bërë me materiale dhe teknika që nuk i kanë qëndruar kohës. Shembull i një kapele të ndërtuar me gurë të ripërdorur dhe e lidhur me llaç balte në rrënojat e bazilikës së varrezës së Skampinit e vërteton më së miri këtë, po kështu

rindërtimi i parë në bazilikën e Finiqit⁴⁾.

Gërmimet arkeologjike kanë nxjerrë në dritë monumente që vijuan gjatë gjithë mesjetës. Ka ndërto ndërtime që gjenden deri vonë në këmbë për shkak të përdorimit të pandërprerë të tyre. Të tilla janë bazilika e madhe e Butrintit me rindërtime të gjysmës së dytë të shek. IX⁵⁾, kisha e 40 shenjtoreve në Sarandë me rindërtime të shek. XIV⁶⁾, bazilika rrënojë në breg të Drinit dhe kisha e Shën Kollit në Lezhë⁷⁾ si dhe bazilika në qendër të Durrësit⁸⁾. Ndër ato kisha, vijueshmërinë e të cilave e njohim nga rezultatet e gërmimeve arkeologjike, janë bazilika e Ballshit me rindërtime të vazhdueshme⁹⁾ dhe bazilika e Shën Mëhillit në Arapaj që rindërtohet e që përdoret së pakut deri në shek. e XV¹⁰⁾.

Nga burimet historike të fundit të shek. XI njohim gjithashtu dy monumente të tjerë për të cilët gjetjet arkeologjike të rastit flasin qartë se janë ndërtime të periudhës paleokristiane që funksiononin dhe gjatë mesjetës. Këto përmenden nga Ana Komnena në historinë e saj, kur flet për luftërat normando-bizantine të viteve 1081-84¹¹⁾. Kisha e Shën Theodorit mendohet të jetë në afërsi të fshatit Qerret, në të cilin krahas objekteve të shek. V-VI janë gjetur monedha të shek. XI-XIV¹²⁾, ndërsa kisha e Shën Kollit duhet të ketë qenë në shkëmbin e Kavajës (Petra e burimeve historike) ku gjithashtu janë gjetur fragmente arkitektonike të shek. VI¹³⁾.

Për ndjekjen e ndërtimeve të kultit gjatë shek. IX-XI një ndihmesë të mirë jep studimi i skulpturës arkitektonike, që edhe pse vjen nga gjetje të ra-

4) L. M. Ugolini, *Albania Antica, L'Acropoli di Finice*, II, Roma-Milano, 1932, 123-133.

Ai mendon se rindërtimi i dytë i takon shek. X.

5) A. Meksi, *Bazilika e madhe dhe baptisteri i Butrintit*, Monumentet 1, 1983, 55.

6) E. Dyggve, *Die altchristlichen Kultbauten an der westküste der Balkan halbinsel*, Atti del IV. Congr. Intern. di Arch. Crist. I (1940), 405, Tab. 19. D. Pallas, *Epiros Rbk II*, 1971, 303-304, 307. Ende dhe sot në rrënojat ruhet një pjesë e murit perëndimor të substrukturave që i takojnë kriptës, rindërtuar në shek. XIV ku dallohet një mbishkrim me tulla.

7) F. Prendi, *Vendvarrimi i Skënderbeut*, Konf. II e Studimeve Alban. Tiranë 1968-I, 241-247. L. Lazimi, *Përkujtimorja e Skënderbeut*, Monumentet 2, 1984, 57-74.

8) Në këtë vend L. Rey. *Fouilles de la Mission Française a Apollonie d'Illyrie et a Durrazzo*, Albania I, Paris 1929, 30, par. gjetur mbetje të një abside. Kërkime të mëvonshme gjatë ndërtimit të themeleve për godinën e Komitetit të Partisë nxorën në dritë një bazilikë paleokristiane me rindërtime të shek. IX.

9) S. Anamali, *Bazilika e Ballshit*, Iliria VII-VIII, 302-304.

10) S. Hidri, *Rezultate gërmimesh në bazilikën e Arapajt* (1980-1982), Iliria 1, 1983, 133-139, fig. 1-5, Po ai, *Bazilika e Arapajt*, Rezultatet e gërmimeve të vitit 1983, Sesioni shkencor arkeologjik Durrës 1983, 77-82.

11) Ana Komnena, *Alexias*, Lipsiae 1884, I, 11, respektivisht 144, 146.

12) H. Myrto, *Hartë e monumenteve dhe e gjurmëve antike e mesjetare të rrethit të Durrësit*, Monumentet 1n 1982, 16-17.

13) Po aty, 11-12. A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen age*, Durazzo et Valona du XI au XIV siecle. Thesaloniki, 1981, 35. Për identifikimin e rrënojave me këtë kishë «nn bind» dhe përmendja në vitin 1273 e kishës Shën Kollit të Petras pranë Durrësit. Po aty, 296.

stit dhe të pakta, paraqet dëshmi me mjaft vlerë. Ato vijnë nga një territor që i takon që nga gjysma e parë e shek. IX Temës së Dyrrahut e deri në Shqipëri të Jugut.

A. Kishat një nefshe

Ky grup kishash, të cilit i takon numuri më i madh i ndërtimeve, paraqet formën më të lehtë për ndërtim, një drejtkëndësh me absidën nga ana lindore, dhe për këtë i takojmë kudo dhe gjatë gjithë kohëve¹⁴. Brenda këtij grupi sipas ndërtimit të veçantë struktural e vëllimor mund të dallojmë variantet apo nëngrupet e mëposhtme:

1. Kishat mbuluar me çati druri,
2. Kishat mbuluar me qemer,
3. Kishat e tipit sallë me kupolë.

1. Kishat mbuluar me çati druri

Karakteristikë e përbashkët e këtyre ndërtimeve, veç planimetrisë drejtkëndore dhe absidës rrethore në anën lindore, që përbëjnë tipare të vjetra edhe të traditës vendase, është mbulesa e çatisë me kapriata druri. Ndërtimet që ruhen nga kjo periudhë janë të thjeshta dhe pa pretendime arkitektonike të ndërtuara me gurë të papunuar dhe lidhur përgjithësisht me llaç gëlqere. Në ndërtimet e Shqipërisë së Jugut u përdorën ndërmjet gurëve dhe tullave të tregullat zakonisht në copra ndërmjet radhëve dhe në fugat ndërmjet gurëve (Butrint, Himarë, Buhaj). Pra shihet formimi shkallë-shkallë i teknikave që do të jenë të rëndomta në shekujt që pasojnë.

Në drejtim të përmasave vërejmë se në gjithë vendin, ky variant takohet si në kisha me përmasa të vogla ashtu edhe në ato me përmasa të mëdha. Sidoqoftë disa ndërtime të qëndrave të mëdha dhe manastireve në zë shquhen për përmasat e tyre (Himarë, Rrëshkullë, Shurdhah). Në sfondin e ndërtimeve në këtë tip të traditës duhet të dallojmë, futjen në Rubik të elementeve të arkitekturës romanike, nëpërmjet shkollës së bregdetit Dalmatin. Harqet mbi

pilastra që ndërpriten këtu takohen vetëm në absidën dhe flasin qartë për një ndikim, rezultat i lidhjes së peshkopatës së Arbërisë me Tivarin.

2. Kishat mbuluar me qemer cilindrik

Nga ky tip që përdoret më rrallë ruhet vetëm një shembull i shek. XI-XII në Herbel të Peshkopisë. Në dallim nga kishat një nefshe mbuluar me çati druri, këtu mbulesa është një qemer cilindrik me formuese lindje-perëndim. Për vetë vështirësitë e ndërtimit dhe të zgjidhjes strukturale, përmasat e këtyre kishave janë të vogla dhe muret pak më të trashë për të përballuar shtytjet e qemerit.

3. Kishat Sallë me kupolë

Karakteristikë e kishave të këtij tipi janë prezencat në muret anësore që mbështeten mbi pilastra mbi të cilët ngrihet kupola në hapësirën qëndrore dhe qemere cilindrike në anët. Tipi është me prejardhje nga Armenia¹⁵ ku ndërtohet që në periudhën paleokristiane. Më vonë, gjatë shek. XI-XII ky tip fillon të përhapet dhe në gadishullin ballkanik. Ka favorin që mbulon me struktura të lakuar hapësira të mëdha pa ndërtimin e mbështetjeve në brendësi, të cilat copëzojnë hapësirën. Nëpërmjet pilastrave në muret anësore dhe harqeve mbi to mënjanohet trashësia e madhe e mureve, e nevojshme për të përballuar shtytjet e qemerit. Qënia e një kupole në mes i jep brendësisë dhe vertikalisht. I vetmi shembull që ruhet në Shqipëri nga ky tip është kisha e Shën Kollit në Armen të Vlorës. Megjithë format primitive, kjo kishë dëshmon futjen e një tipi që më vonë gjen vijime të shumta në arkitekturën pasbizantine.

Më vehte nga ky klasifikim tradicional i kishave njënefshe qëndrojnë dy monumente të ndërtuara në këtë periudhë, kisha trekonkëshe në kalanë e Dristit dhe kisha e Shën Mërisë në Cerckë. Kapela trekonke në kalanë e Dristit mbase mbuluar me kupolë, paraqet një ndërtim unikal për këtë periudhë. Në të tre anët e një katrori dalin tri absida të

14) A. Meksi, Disa kapela bizantine të vendit tonë, monumentet 10, 1975, 75-98, po ai, Kishat e Shqipërisë së Mesme dhe të veriut, Monumentet 2, 1983, 57-117 dhe 1, 1984, 103-125.

15) Monneret de Villard, Le chiese della Mesopotamia. Roma 1920, 49-50. A.A. Jakobson, Oçerk istorii zodčestva Armenii V-XII, vekov, Moskva – Leningrad, 1950, 45-49, 82.

njëjta, formë që ne i gjejmë pararendëse në ndërtimet polikonkale të antikitetit të vonë, si në Prevalitanë (Diokle) ashtu dhe në Epir të Ri (Lyhmid). Gjatë mesjetës së hershme kemi shembuj nga zona e Ohrit, Deçani, Veljusha, e Zanjevo¹⁶. Kisha e Shën Mërisë në Cerckë pranë Leskovikut paraqet në ndërtimin fillestar naosin me çati dy ujse me kullime nga lindja dhe perëndimi, pra me ndërtim tërthor mënyrës tradicionale, ndërsa ambienti i altarit mbulohet me qemer cilindrik dhe është më i ngushtë se naosi. Prejardhja e këtij ndërtimi duhet kërkuar në ndërtimet e tipit «stauroepistegos»¹⁷ në territoret pranë.

B. Bazilikat

Kushtet e veçanta historike të mesjetës së hershme jo vetëm për trojet e Shqiptarëve, por dhe për gjithë gadishullin ballkanik, prunë edhe shkëputjen e lidhjeve me Kostandinopojën. Në këtë kohë shumë nga provincat, e ndër to dhe vendi ynë vazhdojnë të përdorin tipe arkitektuale të periudhave të mëparshme, sigurisht duke pësuar ato ndryshime në përputhje me kushtet e reja, traditën dhe kërkesat e liturgjisë. Krahas kishave njënefshe shohim të vijojnë të përdoren edhe ndërtimet bazilikale, të cilat në antikitetin e vonë përbënin një tip arkitektural mjaft të rëndomtë dhe të përhapur kudo. Në rrethanat e krijuara në gadishullin ballkanik bazilikat u morën si modele për ndërtimet e para të shek. IX-XI, ndërkohë që në Kostandinopojë këto nuk përdoren më dhe atje është futur tipi kryq i brendashkruar me kupolë.

Bazilikat që ruhen nga kjo kohë në vendin tonë janë të tipit helenistik dmth të mbuluara me kapriata druri, dhe me nefin qëndror më të lartë se sa anësoret, pra të njëjta me ato paleokristiane.

Problemi i vazhdimit të ndërtimit të bazilikave në provincat ballkanike është trajtuar mjaft gjerë dhe shpesh në mënyrë të gabuar, duke e lidhur atë me

popuj të veçantë. Është pranuar se lidhja e bazilikave mesjetare me ato paleokristiane është më se e qartë edhe pse ndërmjet tyre ka ndryshime. Hallka lidhëse ndërmjet tyre janë pikërisht ndërtimet paleokristiane që vazhduan të jenë në përdorim, ato që rindërtohen si dhe të tjerat që ndërtohen mbi to¹⁸. Tashti për tashti nuk mund të flasim për një lindje të drejtëpërdrejtë, për një vijueshmëri të ndërtimit të tyre nga shek. VI në të X. Por për vendin tonë krahas sa më sipër duhet të kemi parasysh se në Durrës, qendra që nuk ndërpreu kurrë jetën qytetare dhe rëndësinë e vet për perandorinë, ndërtimet në këmbë sigurisht që janë imituar gjatë gjithë kësaj periudhe.

Lehtësia e ndërtimit, rindërtimi i kishave të mëparshme, dëshira për kisha të mëdha, që të nxënin një numër sa më të madh besimtarësh, ishin ndër shkaqet që prunë ripërdorimin e tipit bazikal, ndërkohë që në Kostandinopojë ky tip nuk është në përdorim. Nga ana tjetër ndërprerja e lidhjeve me Kostandinopojën, e për rrjedhojë mos futja e tipave të rinj, krahas një tradite të fortë vendase, nuk mund të mos sillte vazhdimin e ndërtimit të bazilikave¹⁹. Në rastin e vendit tonë mendojmë që dhe vazhdimi i lidhjeve kishtarë, për një kohë të gjatë me perëndimin, gjithashtu ka prurë në një vlerësim arkitekturor dhe funksional të bazilikave²⁰.

Mendimi i shprehur nga Mihatev se përdorimi i ndërtimeve bazilikale është shenjë e arkitekturës bullgare të kultit²¹ hidhet poshtë nga fakti që ndërtimet bazilikale takohen në territore të tëra të Greqisë, Epirit dhe Shqipërisë. Këtu mund të binim mjaft shembuj nga të gjitha periudhat e arkitekturës mesjetare duke vazhduar deri në shek. XIII-XIV (kishat e Artës në Epir).

Është pra tërësia e arsyeve të mësipërme, ndër të cilat tradita ndërtimore nuk duhet të lihet mënjanë, që prunë në vazhdimin e ndërtimit të kishave të tipit bazikal.

Në vendin tonë nga periudha e parë kemi përdorimin apo dhe rindërtimin e disa bazilikave pa-

16) D. Stričević – G. Subotić, *Iskopavanja Zanjevacke crkve Starinar*, IX-X, 1958 – 59, 307-314, fig. 1 (plani).

17) A. Apago – Novello, *Grecia Bizantina*, Milano, 1969, 24.

18) D. Boskovic, *L'architecture de la bause antiquité et du moyen age dans la régions centrales des Balkans*. Në *Actes du XII Congrès Intern d'Etud. Byz.* I. Beograd 1963 161-162.

19) Shih dhe V. Korać, *Sur les baziliques medievales de Macedoine et de Serbie*. Në *Actes XII Congr. Inter. Etud. Byz.* I. Beograd 1963, 181-183.

20) Këto probleme i kemi trajtuar në A. Meksi, *Dy bazilika mesjetare të panjohura*, «Monumentet» 13, 1977, 76.

21) K. Mijatev, *Arkitektura na Srednovekovona Bëlgarija*, Sofije 1965, 225. Këti mendimi në një farë mënyre i përmbahet dhe D. Stricevic, *La renovation du type basilical dans l'architecture ecclesia stique des pays centrales des balkans au IX-XI siècles*. *Actes XII Congr. I.E.B.* 2077 i cili i lidh këto ndërtime dhe rindërtime me Car Borisin. Kundra kësaj teze shprehet V. Korac. *Vep. Cit.* 181.

leokristiane (Arapaj, Durrës, Sarandë, Butrint, Lezhë) ashtu edhe tre kisha të reja. Nga to ruhet e plotë Peronsia²²⁾ ndërsa bazilika nën xhaminë Fatihe në Durrës²³⁾ dhe Shën Stefani në Dhërmë ruhen në gjendje rrënoje. Të gjitha këto janë të tipit helenistik me çati druri.

Bazilika e Durrësit ka një planimetri gati katrore, ndahet në tre nefe nga arkada mbi pilastra dhe nuk ka as narteks e as ambient të altarit të formuar veçmas, shënja këto që flasin për një datim të hershëm. Megjithatë do të jenë gërmimet arkeologjike ato, që do të thonë fjalën e fundit. Kisha e Perhondisë, në fazën e saj të parë paraqet një bazilikë qartësisht mesjetare me ambientin e altarit të dallueshëm nga naosi dhe me mbulesa të lakuara. Arkadat e reja përdorin kolona dhe muret mbi to dalin mbi nefet anësore. Teknika e ndërtimit të mureve krahas skulpturës arkitekturore flet për një ndërtim gjithashtu të hershëm. Bazilika e sh. Stefanit në Dhërmë lexohet vetëm në planimetrinë trenefshe me narteks dhe në teknikën e ndërtimit të mureve të absidës.

Ndërtimi i bazilikave mesjetare jo vetëm në qendra të rëndësishme por dhe pranë tyre flet gjithashtu për një traditë të fortë ndërtimore. Studimi i tyre paraqet rëndësi të veçantë, aq më tepër kur ndërtimi i tyre vijon dhe në periudhën që pason. Ato përbëjnë dëshmi të traditës dhe të forcës së qëndruesës së saj, si një karakteristikë ndërtimore vendase.

C. Kishat kryq i brendashkruar me kupolë

Duke filluar që nga periudha bizantine e mesme, tipi mbizotëruar në arkitekturën bizantine, do të thonim karakterizues i saj, është ai kryq i brendashkruar me kupolë²⁴⁾. Rruga e krijimit dhe formimit të tij është prej një shekulli objekt i teorive të shumta, megjithë këtë duhet thënë që premisat për formimin e tij në vendin tonë dhe përgjithësisht në Ballkan nuk janë gjetur. Për shkak të shpëputjes së provincave tona nga qendra e perandorisë, ndërtimi në trojet shqiptare i kishave kryq i brendashkruar

ka filluar vonë dhe vetëm mbas vendosjes së lidhjeve të drejtpërdrejta me Kostandinopojën.

Kishat e tipit kryq i brendashkruar janë emërtuar të tilla nga formimi i kryqit nga mbulesat me sistem qemeresh në brendësi dhe ndërtimi i çatisë në nivele të ndryshme në anën e jashtme. Për këtë në pjesën qendrore të naosit vendosen katër mbështetje (shtylla ose pilastra) dhe mbi to dhe muret anësore ngrihet me ndihmën e trekëndësheve sferike tamburi me kupolën. Në nivel më të ulët me qemere apo kupola mbulohen ambientet në këndet e krahëve të kryqit.

Karakteristika të tipit që ndërtohet në kryeqytet janë veç sa më lartë dhe pasja e një hapësire dritë ndërmjet krahut lindor të kryqit dhe absidës, që formohet nga dy mbështetje të tjera dhe mbulohet nga qemer. Gjithashtu në këtë tip ambientet këndor mbulohen me kësula sferike ose kupola (me ose pa tambur). Në provinca tipi kryq i brendashkruar formohet mbi bazën e traditës bazilikale dhe duke u futur me vështirësi kjo pruri një thjeshtim të tijin, në të ashtuquajturin «variant» provincial, ku mungon hapësira ndërmjet krahut lindor të kryqit dhe absidës. Pra kemi një rrugë karakteristike të futjes së tipit në provincat duke u formuar ky me disa tipare të veçanta, në të cilat traditat vendase lozin një rol të rëndësishëm.

Në vendin tonë ruhen tre kisha të këtij tipi, Shën Mëria e Peshkëpisë së Sipërme (fundi i shek. XI), Shën Mëria e Zervatit (shek. XI-XII) dhe Shën Mëria e Kosinës (shek. XII), të treja të dallueshme nga njëra tjetra në ndërtimin planimetrik e vëllimor. Kisha e Shën Mërisë së Peshkëpisë së Sipërme²⁵⁾, ndërtimi më i vjetër që dëshmon futjen e tipit tek ne, paraqet një kishë kryq i brendashkruar me kupolë ku tradita bazilikale ndihet së tepërmi. Vështirësitë e kësaj fute janë në rrënjët e forta të traditës bazilikale dhe në mos përvehtësimin ende të formave të tipit dhe të ndërtimit të tij me mbulesa të kurbuara. Këto shihen në muret perde që ndajnë kishën në drejtim lindje-perëndim ku kalimi nga krahët e kryqit lindor dhe perëndimor në ambientet këndor bëhet me hapësira të ulta e të ngushta mbuluar me hark. Mbizotëron në këtë, duke qenë i qartë ndërtimi kryq

22) A. Meksi, *Arkitektura dhe restaurimi i kishës Perondisë*, Monumentet 5-6, 1973, 19-39.

23) A. Meksi, *Dy bazilika të panjohura*, Monumentet 13, 1977, 71-77.

24) Këto probleme janë objekt trajtimesh të veçanta në G. Millet *Ecole greque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, J.A. Hamilton, *Byzantine architecture and decoration*, Oxford 1956, C. Mango, *L'architecture byzantine*, 1974, R. Krautheimer, *Early cristian and byzantin architecture*, Hamondsworth 1981.

25) A. Meksi, *Dy kisha bizantine në rreth të Gjirokastrës*, Monumentet 9, 1975, 77-105, Tab. I-XI.

i brendashkruar në pjesën e sipërme të ndërtesës, ndarja bazilikale në nefe, pra një aks gjatësor dhe në anët e pjesës qëndrore të kupolës. Po kështu edhe ndërtimi me forma të ulta e primitive, i tërë kishës flet për çka shpjeguar më lart. Do të duhet kohë për të patur forma të plota të kishës kryq i brendashkruar, një rrugë e gjatë vendase e formimit të saj.

Primitiviteti në format e kësaj kisha shihet në përpjestimet e pjesëve përbërëse, në kupolën e ulët dhe masive, në brendësinë pak a shumë shtrënguese, në trajtimin e elementeve të veçantë, megjithëse nuk kemi të bëjmë me një monument sido kudo, por me një kishë peshkopale (që e tregon sinthroni), me kërkesa estetike (ikonostasi dhe piktura murale) dhe mbase dhe me porositës jo të zakonshëm (perandori Aleks Komneni në vitet 1081-1118).

Në kishën e Shën Mërisë të Zervatit, e cila, ka ardhur në ditët tona e transformuar, kemi një zhvillim të formave dhe përpjestimeve pak më të hedhura. Forma e vjetër planimetriko-vëllimore me shumë gjasë do të ketë qenë diçka ndërmjet kryqit të lirë dhe kryqit të brendashkruar, ku ambientet këndore futen në plan më brenda krahëve të kryqit, ashtu siç dilte krahu lindor me absidën më jashtë faqes lindore në Peshkëpi të Sipërme.

Veçmas këtyre dy kishave qëndron kisha e Shën Mërisë në Kosinë, e cila afron në ndërtim planimetriko-vëllimor me kishat e tipit të Nerezit²⁶⁾, ku ambientet këndore perëndimore veçohen nga naosi duke u lidhur me narteksin²⁷⁾. Ky ndërtim i veçantë në anën perëndimore të naosit nuk pasqyrohet në pamjen e jashtme të kishës që është sipas tipit kryq i brendashkruar, me kupolë tërësisht i zhvilluar dhe i variantit provincial. Edhe këtu format e përpjestimit janë ende të rënda. Kështu tamburi është i ulët e me diametër të madh, përmasat e harqeve zbuluese janë të mëdha dhe forma e tyre jo rigorozë. Mbizotërojnë elementët e arkitekturës së deriathershme.

Duke shikuar në drejtim të tipologjisë këtë periudhë të parë të arkitekturës së kishave të vendit tonë nuk mund të mos arrijmë në një sërë përfundimesh. Ndërtimet që karakterizojnë këtë arkitekturë janë në radhë të parë kishat një nefshe dhe bazilikat trenefshe të tipit helenistik, më të shumta në numër të parat, më me vlerë dhe rëndësi të

dytat. Vetëm në shekullin e fundit të kësaj periudhe futen në vendin tonë me vështirësi dhe me një rrugë të gjatë afirmimi, kishat e tipit kryq i brendashkruar me kupolë.

Karakterizuese në aspektin e tipologjisë është dhe larmia që shihet në numrin e varianteve dhe në zgjidhjet e veçanta, shenjë e preferencave në kuadër më të ngushtë, por edhe e marrëdhënies me territoret fqinjë ku mbijetojnë për traditë forma të veçanta (ajo trekonkëshe, apo rasti i Cerckës). Po kështu mund të vërehen dhe ndikime siç është rasti i kishave një nefshe të tipit sallë me kupolë (Armen). Në këtë periudhë nuk vërehen dallime në përdorimin e kishave njënefshe nga Shqipëria e Jugut në atë të Veriut.

Ndërtimet e shekujve XIII-XV

Kjo periudhë e dytë, në të cilin kemi ndarë arkitekturën e ndërtimeve të kultit, karakterizohet në aspektin historik dhe atë të zhvillimit ekonomiko-shoqëror me zhvillimin e principatave feudale shqiptare duke filluar me atë të Arbërit dhe me formimin e lulëzimit të mëtejshëm të ekonomisë feudale. Gjatë kësaj periudhe kemi një lulëzim të ndërtimeve dhe prej saj ruajmë numurin më të madh të kishave, të shpërndara në tërë territorin e vendit. Krahas monumenteve të studjuara ka dhe ndërtime ende të pastudjuara, ashtu siç kemi edhe kishat që njihen vetëm nga dokumentacioni historik. Ndër monumentet ende të pagërmuara e studjuar njohim dy kishat trekonkëshe njëra në Lin të Pogradecit dhe tjetra në Shën Gjergj të Korçës, kishën në Barbullinj të Lushnjës, kishën e Shën Gjon Vladimirit pranë Elbasanit ndërtuar nga Karl Topia, prej të cilës kanë mbetur vetëm një grup relievesh nga muret. Me vlerë janë gjithashtu edhe një seri skulpturash arkitekturale dhe kapitete nga Durrësi që dëshmojnë për aspekte deri sot të panjohura të arkitekturës sonë mesjetare.

A. Kishat njënefshe

Edhe në këtë periudhë të dytë kishat njënefshe përbëjnë numurin më të madh të ndërtimeve²⁸⁾. Ato për nga veçantitë e ndërtimit planimetriko-vëllimor ndahen në nëngrupet apo variantet e mëposhtme:

26) N. Mavrodinov, *Ednokorabnata i krëstovidnata cërka po bellgarskite zemi do kraja na XIV*, Sofija 1931, 65-66.

27) P. Thomo, *Mbi dy monumente të arkitekturës sonë mesjetare*, Studime historike 4, 1972, 51-63.

28) Shih shën. 14.

1. Kishat e mbuluar me çati druri.
2. Kishat mbuluar me qemere.

Brenda secilit variant mund të dallohen ndërtime për veçanti të dorës dytë, ashtu siç ndonjë ndërtim del jashtë këtij klasifikimi.

1. Kishat mbuluar me çati druri

Si dhe në periudhën e mëparshme këto ndërtime karakterizohen nga planimetria drejtëkëndëshe, mbulohen me kapriata druri dhe vijojnë të ndërtohen me po ato dallime në teknikën e ndërtimit. Kështu, në Shqipërinë e Jugut ndërtuesit i përmbahen traditës së ndërtimit me gurë duke përdorur dhe copra tullash e tjegullash në fugat ndërmjet tyre, ndërsa në Shqipërinë e Veriut teknika me gurë në mjaft raste paraqitet me kërkesa të veçanta duke u gdhendur ato në mënyrë të rregullt.

Në këtë periudhë shohim dhe një dukuri të re. Ndërsa në Shqipërinë e Jugut ndërtimet njënefshë janë ndërtime të rëndomta e të vogla dhe pa pretendime, në Shqipëri të mesme dhe të veriut ato janë tipat mbizotërues dhe për këtë si në drejtim të përmasave ashtu dhe të vlerave, shquhen ndaj atyre të Shqipërisë së Jugut. Të tilla janë katedralët (Shkodër, Danje, Sapë, Lezhë) dhe kisha të tjera të mëdha (Zejmen, Pllanë), në disa prej të cilave tregohet përkujdesje e veçantë për punimin e mureve me gurë të skuadruar, në trajtimin e elementeve të tillë si dyer e dritare dhe absida. Madje dhe ndonjë kapele mund të paraqesi një ndërtim me vlera arkitekturale, gjë që nuk ndodh në Shqipërinë e Jugut. Me interes të vërehet është përfshirja në arkitekturën romaniko-gotike të mjaft prej kishave të Shqipërisë së veriut, qoftë në tërësinë e trajtimit (Shkodër) apo dhe në elemente të veçantë, si harqet e dyerve dhe dritareve. Nuk mund të lemë pa veçuar në këtë grup dy kisha të lidhura me ndërtimet e urdhërave françeskane e domenikane që karakterizohen nga mbulimi me qemer guri i ambientit drejtëkëndor të altarit: katedralja e Shën Stefanit në Shkodër dhe kisha e Shën e Premtes në Çetë të Kavajës.

A. Kishat mbuluar me qemer cilindrik

Këto ndërtime si pamë dhe në periudhën e parë karakterizohen nga mbulesa e naosit me qemer cilindrik me formuese lindje perëndim. Për këtë ar-

sye janë me përmasa të vogla (Mullet, Himarë, Mazrek). Në këtë periudhë në Shqipëri të Veriut, në kuadrin e shkollës arkitekturore të bregdetit Dalmatin dhe Shqipërisë së Veriut të përfshirë në arkitekturën romaniko-gotike, një sërë kishash kanë në muret anësore harqe të verbër konstruktiv mbi pilastra, për të lehtësuar muret (Blinisht) ose dhe harqe tërthor (Vau i Dejës). Në Shqipëri të Jugut, këto ndërtime në ndonjë rast (Maligrad, Sop) veçohen nga kishat e vogla thuajse kapela që takohen kudo.

Ndërtime të veçanta si kisha e Vaut të Dejës shquhen për arritjet arkitekturore, nëpërmjet punimit të mureve, harqeve të verbër në mure anësore dhe harqeve të varur (harqe lombarde) nën kornizat. Një përkujdesje shihet dhe në kishën e Maligradit nëpërmjet nikeve dhe brezave dekorative me tulla.

Në dallim nga kishat e mësipërme kisha e Shnandoit në kepin e Rodonit, paraqet një zgjidhje e ndërmjetme me mbulesë me struktura druri në pjesën e narteksit dhe naosit dhe me qemer cilindrik pjesa e ambientit të altarit, që zë gjithë gjërësinë e ndërtesës.

B. Bazilikat

Tradita bazilikale që bëri të mbijetoj tipi dhe tek ne, të cilën si dukuri e shpjeguar më lartë, vijon edhe në këtë periudhë të dytë. Nga kjo kohë ruhen katër bazilika (Shirgj, Shënmëri, Klos, Çiflik), që ndodhen të shpërndara në tërë territorin e vendit. Prej tyre veçohet për vlerat dhe ndërtimin arkitektonik kisha e Shën Sergjit e Bakut në Shirgj²⁹⁾, kishë e një manastiri të rëndësishëm, një thellim mbretëror i Helenës dhe Milutinit të Rashës. Ai i takon arkitekturës romaniko-gotike të shkollës së bregdetit dalmatin jugor dhe Shqipërisë Veriore me lidhje të qarta dhe me bregdetin perëndimor të Adriatikut. Madje do të thonim se është ndërtimi që është përfshirë më shumë në këtë drejtim arkitekturor. Karakteristika të këtij fortifikimi janë harqet e verbër me pilastra në muret anësore, si në brendësi ashtu edhe në anën e jashtme, dritaret, strukturat me harqe të mbulesës, ndërtimi me tulla dhe gurë. E veçantë në këtë bazilikë dhe ndarja e nefave me pilastra me prerje katrore dhe mbulimi me të njëjtën çati i të tre nefave.

Bazilikat në Sulovë (shek. XIII-XIV)³⁰⁾ dhe Shën-

29) A. Meksi, Kishat e Shqipërisë së Mesme..., Monumentet 2, 1983, 82-85.

30) A. Meksi, Bazilika në Klos të Sulovës, Monumentet 5-6, 1973, 180-192.

mëri (shek. XIII)³¹⁾ janë me arkada mbi pilastra dhe paraqesin kisha në brendësi të vendit, të zakonshme si ndërtime, gjë që dëshmon për një parapëlqim të natyrshëm të tipit. Ndërtimi i kishës në Çiflik të Sarandës³²⁾ (fundi shek. XIII) flet për veprimtarinë e së njëjtës shkollë ndërtimore që vepron në Epir në këtë kohë dhe përbën një shembull tjetër të bazilikave në këto treva. Teknika e ndërtimit të këtyre bazilikave është në përputhje me teknikat në përdorim në zonat përkatëse ku ato ngrihen.

C. Kishat kryq i brendashkruar me kupolë

Në tërësinë e kishave të ndërtuara gjatë periudhës së dytë, ato të tipit kryq i brendashkruar me kupolë paraqesin ndërtesat më të arritura dhe më të rëndësishme në pikpamje të arkitekturës, që dëshmojnë më tepër se të tjerat për nivelin e ndërtimeve në përgjithësi dhe të arkitekturës në veçanti.

Në vendin tonë kanë arritur deri në ditët tona një sërë kishash të cilat do t'i ndajmë në disa nëngrupe: Kisha të tipit kryq i lirë, kryq i brendashkruar pa mbështetje të brendëshme të varianteve provinciale dhe kryeqytetase.

1. Kishat e tipit kryq i lirë me kupolë

Karakteristikë e këtyre ndërtimeve është ndërtimi i veçantë planimetrik e vëllimor në formën e kryqit, të dallueshëm në planimetri dhe vëllimin e vet ndërtesës, si në anën e jashtme ashtu dhe në brendësi. Në vend takimin e krahëve të kryqit mbi trekëndësja sferike ngrihet tamburi me kupolën. Këto janë kapela me përmasa të vogla, që shquajnë për vlerat e tyre. Në vendin tonë ruhen dy kisha të tilla, të dyja në gjirin e Vlorës, në Marmiro³³⁾ dhe Zvernec³⁴⁾, të dallueshme qartë në vlerat e tyre, që flasin për një zhvillim të shijes arkitekture. Me interes është gjithashtu dhe zbukurimi i kishës së Zvernecit, në harqe të varura në krahët e kryqit, një pjesë e të cilave shkon deri në tokë. Kjo zbukurim më përbën një shenjë të ndikimeve të arkitekturës romaniko-gotike, që në këtë zonë në gjysmën e dytë të shek. XIV shpjegohet me sundimin e Rugjinë Balshës dhe Mrksha Zharkoviçit.

2. Kishat kryq i brendashkruar me kupolë pa mbështetje të brendëshme

Në dallim nga kishat e mësipërme, këto kisha kanë planimetri drejtëkëndore dhe kryqi formohet duke krijuar pilastra masive në vendtakimin e krahëve të kryqit. Përgjithësisht krahët e kryqit janë të shkurtër dhe këto kisha janë kapela. Kështu në kishën e Shën Mëhillit në Berat (shek. XIV) krahët jugor dhe perëndimor janë thjesht harqe mbajtëse për tamburin dhe kupolën³⁵⁾. Edhe në kishën e Ristozit në Mborje (shek. XIV) krahët e kryqit janë të shkurtër dhe në to mbizotëron aksi vertikal i krijuar nga kupola mbi tambur³⁶⁾. Mund të themi që ky tip ndërtimi është një thjeshtim i tipit bazë për kisha me përmasa të vogla ku nuk mund të përdoren dot kolonat në brendësinë por në anën e jashtme mund të krijohet ndërtimi karakteristik i kishave kryq i brendashkruar, i kërkuar nga ana e ndërtuesve për arsye estetike.

Duke krahasuar dy kishat e mësipërme duhet të vërejmë mungesën e narteksit në Mborje dhe formën jo të zakonshme të çatisë në Berat, ku mungojnë krahët e mirëfilltë të kryqit nga që frontonet takohen në qoshet e mureve anësore.

E veçantë mund të quhet kisha e Shën Mërisë në Dhërmi, e cila paraqet një ambient të vetëm drejtëkëndor mbuluar me kupolë mbi tambur. Kuptohet që kemi të bëjmë me një kapele, zgjidhja strukturale e së cilës duket qartë që është frymëzuar nga kishat e tipit kryq i brendashkruar me kupolë.

3. Kishat kryq i brendashkruar me kupolë me mbështetje të brendëshme

Këtij grupi i përkasin një numër më i madh ndërtimesh dhe me larmi si tipa provincial, kryeqytetas dhe trekonkësh. Tipi provincial, që karakterizohet nga mungesa e një hapësire të veçantë ndërmjet krahut lindor të kryqit dhe absidës, mbështet sistemin e lakuar të mbulesës në dy kolona në anën perëndimore dhe dy pilastra në atë perëndimore, që përbën një karakteristikë të përhershme të kishave të tilla të vendit tonë. Veçanti tjetër është ndërtimi me kluasonazh i pjesës së sipërme të këtyre

31) A. Mexsi, *Kishat e Shqipërisë së Mesme...*, Monumentet 1, 1984, 107-108.

32) A. Mexsi, *Dy bazilika të panjohura*, 77-84.

33) A. Mexsi, *Restaurimi i kishës Marmiroit*, Monumentet 2, 1971, 73-82.

34) A. Mexsi, *Disa kapela...*, 77-88; fig. 2, Tab. IV-V.

35) A. Mexsi, *Tri kisha bizantine të Beratit*, Monumentet 4, 1972, 73-83.

36) P. Thomo, *Arkitektura e kishës së Ristozit në Mborje të Korçës*, Studime Historike,

kishave dhe me gurë e copra tullash apo tjegullash në fugat në pjesën e poshtme të mureve (Berat).

Po edhe në këto aspekte ka dallime. Vetëm me gurë ndërtohet në pjesën e poshtme kisha e Pojanit, vetëm me tulla është kisha e Kurjanit (shek. XIV). Të dyja këto raste paraqesin veçanti sepse janë ndërtuar me materiale të marra nga ndërtimet antike. Kisha e Shën Kollit në Kurjan paraqet një sërë veçantish të tjera në ndërtimin planimetriko-vëllimor dhe në zbukurimoren. Ajo është një kishë trekonkëshe e tipit atonit, me dallimin që në absidat veriore dhe jugore ka dyer, që nuk janë normale për një kishë manastiri, ku këto absida i rezervohen korit. Këto veçanti i kemi shpjeguar me ndikimin e kësaj forme planimetrike nga trapezaria e manastirit të Apollonisë (fundi i shek. XIII). Si ndikime të arkitekturës perëndimore kemi harqet e mprehtë të portave, që mund të jenë nga kisha e Apollonisë, prej nga merren edhe portikut përpara tyre. Përsa i përket harqeve të varur në pjesën e sipërme të mureve dhe pilastrave në qoshet e tyre, që janë gjithashtu një shënjë e arkitekturës romaniko-gotike, mendojmë se duhen shpjeguar me ndikime të kësaj arkitekture nëpërmjet tregtisë me bregdetin Dalmatin (Raguza) dhe me prezencën e sundimtarëve serb në Vlorë dhe zonat përreth në gjysmën e dytë të shek. XIV.

Me interes në aspektin e tipologjisë është dhe një dukuri që vërehet në kishën e Shën Triadhës në Lavdar të Oparit (gjysma e I e shek. XV). Në të ambientet këndore mbulohen me qemere cilindrike me formuese veri-jug dhe hapen ndaj krahëve perëndimore dhe lindore të kryqit, pra në lidhje më të dukshme me aksin qendror të kishës. Ky ndryshim nga zgjidhja tradicionale e këtyre kishave, përbën zgjidhjen e zakonshme në kishat e këtij tipi të periudhës pasbizantine³⁷⁾.

Tërë këto kisha karakterizohen nga zgjidhjet e frontoneve të krahëve të kryqit me një nike të madhe ku në qendër është një dritare dyshe që ka anash dy nike të mbuluara me hark çerek rrethi, si

dhe nga tamburi me koloneta në qoshet dhe dritare e nike që këmbehen.

Ndërsa kishat e mësipërme i përkasin variantit provincial, kisha e manastirit të Shën Mërisë së Apollonisë paraqet të vetmin shëmbull të variantit kryeqytetas që dallohet për prezencën e katër kolonave nën kupolën dhe dy pilastrave pranë absidës për hapësirën shtesë që karakterizon këtë variant³⁸⁾. Kjo kishë paraqet një ndër shembujt më të hershëm të ndërtimit në provincë të këtyre kishave. Megjithë atë ndryshon në disa hollësira të dorës së dytë nga zgjidhja e mirfilltë kryeqytetase. Kështu nuk mbulohen me kalota sferike ambientet këndore, tamburi ka vetëm katër dritare, të gjitha këto janë ndikuar nga tradita vendase. Me interes janë zgjidhjet me hark të mprehtë e mbulesave të portave të narteksit, kapitelet e portikëve dhe të kolonave të naosit, që flasin për një ndikim të arkitekturës perëndimore romaniko-gotike.

Në këtë periudhë të dytë, ndryshe nga ajo pararendëse, kishat e tipit kryq i brendashkruar me kupolë mbi tambur janë tashmë të formuara, me tipare të qarta, përgjithësisht të variantit provincial. Atyre nuk ju duket më gjurmë e hezitimeve që pamë në kishën e Shën Mërisë në Peshkëpi të Sipërme. Shëmbujt e ruajtur tregojnë për një përfshirje të këtij tipi të ri në repertorin arkitekturor të ndërtuesve vendas.

Me shtrirjen e tyre si në qendra të rëndësishme ashtu edhe në ato të brendësisë ato tregojnë më së miri që nuk janë shfaqje të vetmuara apo ndikime. Kjo dëshmohet tërthorazi edhe nga përdorimi në arkitekturën pasbizantine e këtij tipi, të cilit i përkasin ndërtimet më me vlerë.

Mënjatë klasifikimeve tradicionale qëndrojnë dy nga ndërtimet më me vlerë të arkitekturës mesjetare në Shqipëri, Shën Mëria e Labovës së Kryqit dhe Shën Kolli i Mesopotamit, të cilat në zgjidhjet e veçanta dhe nivelin ndërtimor e arkitektural përbëjnë kulmin e kësaj arkitekture dhe dëshmitë më

37) Për këto kisha shih A. Meksi – P. Thomo, *Arkitektura pas bizantine në Shqipëri*, Monumentet 20/1980.

38) Këtu duhet të vemë në dukje që është shfaqur mendimi se kjo kishë paraqet një bazilikë me kupolë Gj. Frashëri, *A ka arkitekturë shqiptare në mesjetë*, Nëntori 2, 1983, 165-166. Autori duke ju kundërvënë studimeve të derisotme e argumenton këtë me pasjen e gjashtë kolonave që ndajnë naosin, sipas tij në tre nefe. Emërtimet tipologjike që ne përdorim janë të tilla si konvencione të pranuara nga të gjithë studiuesit, kështu që përdorimi i njërës prej tyre për tjetrin paraqet një tentativë përshtjellimi dhe jo një argumentim shkencor të një hipoteze. Kishat e tipit kryq i brendashkruar me kupolë janë emërtuar të tilla për ndërtimin e veçantë në pjesën e sipërme të godinës (mbi kolonat), që ndërpret vazhdimësinë e pjesës së poshtme duke krijuar një hapësirë të brendëshme të ndryshme dhe karakteristike vetëm për këtë tip, një ndërtim vëllimor të veçantë, të dallueshëm qartë nga bazilikat.

të plota e më të arritura që ruhen në vendin tonë nga gjinia e monumenteve të kultit.

Kisha e Shën Mërisë në Labovë të Kryqit (fundi i shek. XIII) me ndërtimin vëllimor të brendësisë ndërthur tipin me ambient qëndror me kupolë rrethuar me galeri, me kishën kryq i brendashkruar me kupolë³⁹. Tipi i parë me shembuj më të vjetër Shën Sofinë e Selanikut, ripërsëritet në shek. XII-XIII në Kostandinopojë në një sërë kishash që duket se frymëzojnë porositësit dhe ndërtuesit e kishës sonë. Zgjidhja që ata i japin ndikohet nga tradita vendase duke marrë në pjesën e sipërme formën e kishës kryq i brendashkruar me kupolë, që pasqyrohet dhe në anën e jashtëme. Duke qenë një kishë e ndërtuar në provincë rezultoi i panevojshëm rrethimi i ambientit me galeri anësore, madje me dy kate siç janë kishat e Kostandinopojës. Nga ana tjetër kërkesat e traditës vendase i dhanë kishës në anën e jashtme pamjen e kishës kryq i brendashkruar me kupolë. Duhet thënë që ndërthurja e këtyre dy tipave, dy modeleve që frymëzuan mjeshtrat ndërtues, është vënë në nivel të lartë duke na dëshmuar për ndërtues mjaft të aftë.

Kisha e Manastirit e shën Kollit të Mesopotamit (fundi i shek. XIII) paraqet një zgjidhje unike për arkitekturën bizantine. Ajo përbëhet nga një vëllim i vetëm ku lidhen lirshëm naosi mbuluar me 4 kupola e një kolonë në mes, endonarteksi dhe ambienti i altarit me dy absida. Kjo tërësi rrethohej dikur nga tre anët me portikë. Duke qenë një formë unike dhe shpjegimi i saj paraqitet i vështirë dhe përgjithësisht është hipotetik. Ne e kemi gjetur atë në rrethanat historike të veçanta të zonës që në fund të shek. XIII dhe fillim të shek. XIV sundohej nga anzhuinët. Duket se në këtë kohë në manastir shërbente si kulti ortodoks ashtu edhe ai katolik çka shpjegon praninë e dy bemave-absida, pra dy altarë. Në të mirë të kësaj janë tre lulet e zambakut,

stema e Anzhuinëve, të gdhendura në pllakat e dyshemesë së endonarteksit. Pra kanë qenë arsyet funksionale që i dhanë kishës këtë zgjidhje mjaft të veçantë dhe interesante në ndërtimin planimetric⁴⁰. Zgjidhja vëllimore dhe ajo strukturale ishin në funksion të kësaj zgjidhjeje planimetricke që siguronte funksionin. Kjo zgjidhje ishte mjaft e guximshme nga ana teknike sepse që e pakolauduar dhe për këtë i qëndroj me vështirësi kohës. Ndërtuesit arritën që këtë zgjidhje ta realizojnë me mjetet e njohura dhe brenda kuadrit të arkitekturës bizantine.

Vështrimi tërësor në aspektin e tipologjisë i kësaj periudhe të dytë na tregon për larminë e madhe të tipeve të përdorura. Ndërtimet e kësaj kohe shquhen për arritjet në rrafshin e arkitekturës dhe atyre të zbulimores. Në këtë periudhë kristalizohen disa forma që si parapëlqime për këtë apo atë tip, përbëjnë karakteristika të arkitekturës sonë. E tillë është përdorimi mbizotërues i kishës një nefshe në Shqipëri të Veriut, ndërtimi i kishave me pretendime sipas tipit kryq i brendashkruar në Shqipërinë e Jugut. Krahas përdorimit masiv të kishave njënefshe. Po kështu vazhdimi i traditës bazilikale përbën një karakteristike jo më pak të rëndësishme, që shpjegon rrënjët dhe përmasat reale të saj në vendin tonë.

Larmia në tipat e përdorur veç sa më lart shihet në përdorimin e mjaft ndërtimeve që shquhen nga tipet dhe variantet bazë. Sidomos janë për tu përmendur këtu ndërtimet të veçanta të Labovës së Kryqit dhe Mesopotamit. Me mjaft interes janë ndikimet e arkitekturës perëndimore në Shqipëri të Jugut dhe përfshirja në arkitekturën romaniko-gotike të Shqipërisë së Veriut dhe të zonave rreth Durrësit, monumentet e të cilit dëshmojnë vetëm nga skulptura arkitektuale.

39) A. Meksi, *Dy kisha...*, 82-92, fig. 4-7, Tab. VI-X.

40) Tre shpjegimet e tjera të mundëshme, ajo që kemi dy altarë veçmas për burra e gra që zgjidhja e mbulesave pruri një kolonë në mes dhe se kisha i titullohej dy shenjtorëve nuk na duken bindëse në këtë rast. Për këtë shih artikullin tonë, *Të dhëna të reja për kishën e Mesopotamit*, Monumentet 10/1985, 154.

LA TYPOLOGIE ET LE CLASSEMENT DES CONSTRUCTIONS DE CULTE AU COURS DES VIIe-XVe SC., SELON LA PERIODE DE LEUR CONSTRUCTION

RESUME

On conserve chez nous plus de 60 églises construites du VIIe au XVe sc. Elles constituent un héritage assez important pour l'étude de l'architecture médiévale en Albanie et dans ce sens leur nombre paraît considérable à engendrer toutes les apparitions, malgré le fait que ce nombre ne représente qu'une petite partie des constructions de culte qui fonctionnèrent chez nous au cours du Moyen-Age. Sans doute, l'étendu des fouilles archéologiques là où l'on rencontre des traces d'églises appartenant à cette période, fournirait de nouvelles données, mais ayant en vue l'étendu territorial, la diversité typologique, le lieu où se trouvent ces monuments et leur nombre, nous pensons que le tableau établi par les études actuelles est précis et proche de la vérité.

Par les études actuelles sur les monuments particuliers, les groupes de monuments et l'ensemble, nous connaissons la grande diversité des types dans la construction de planimétrie et de volume, dans celle des formes et des éléments particuliers. Conformément aux conditions historiques et à l'évolution économique et sociale de notre pays, on distingue deux grandes périodes de l'architecture médiévale albanaise; la première commence au Moyen-Age et va jusqu'à la fin du XIIe sc, la deuxième commence au cours des XIIIe-XVe sc, et continue jusqu'à l'occupation de tout le territoire de notre pays par les turcs. Cette classification en deux périodes n'aurait pas de valeur si elle répondait seulement aux événements historiques et à l'évolution du pays, sans avoir en vue les traits architectoniques, l'évolution de l'architecture des églises médiévales de notre pays.

La classification typologique des églises médiévales, est établie selon leur construction de planimétrie et de volume, donc selon la construction structurelle aussi. Cette classification est basée sur les principaux traits de l'architecture des églises, parce qu'on pourrait établir d'autres classifications qu'on appellerait de deuxième ordre.

Donc, du point de vue de la construction de planimétrie et de volume, nos églises peuvent être classées en trois grands groupes:

- les églises à une nef
- les églises en forme de basilique
- les églises en forme de croix inscrite avec coupole.

Les constructions des VIIe-XIIe sc.

Cette première période de l'architecture des constructions médiévales de culte remonte au Haut Moyen-Age, avec la formation de la population «arbëreshe», les albanais d'aujourd'hui. Les moments historiques graves que passa notre pays aux premiers siècles, du Moyen-Age, l'affaiblissement en général de l'économie qui engloba les Balkans et l'Empire Byzantin, se reflétèrent aussi dans les constructions qui connurent une certaine réduction.

Jusqu'à l'heure actuelle on n'a mis en évidence que peu de constructions des premiers siècles du Moyen-Age, ce qui, d'après notre avis, est un hiatus fictif qui disparaîtra au cours des prochaines fouilles. A cette époque-là on procède à la restauration et à l'adaptation aux nouvelles conditions, des anciennes constructions assez nombreuses et répandues. Certainement on construisit de nouvelles églises qui dans les conditions concrètes se réalisèrent par des matériaux et une technique qui ne résistèrent pas au temps. L'exemple d'une chapelle construite de pierres réutilisées et liées de boue, élaborée aux ruines du cimetière de Skampine démontre aussi bien ce fait, de même la première reconstruction de la basilique de Finiq.

A. Les églises à une nef

Ce groupe d'églises, auquel appartient la plupart des constructions, en représentant une forme de construction assez simple, quadrangulaire pourvu d'une abside à l'est, se rencontre dans toutes les agglomérations à toutes les époques. A l'intérieur de ce groupe on distingue de différentes variantes ou sous-groupes selon la construction structurelle et de volume. Tels:

1. Les églises à toit en bois,
2. Les églises à voûtes.
3. Les églises salle à coupole.

1) Les églises à toit en bois

A part la planimétrie quadrangulaire avec l'abside circulaire à l'est, anciens traits de la tradition vernaculaire, ces constructions ont en commun la couverture en fermes de bois. Les constructions qui se conservent, de cette période, sont simples du point de vue architecture, construites avec des pierres

brutes à part les coins qui sont en général liés en mortier de chaux.

Quant aux dimensions, on remarque que dans tout le pays il n'y a pas de différences essentielles, cette variante se rencontre tant dans les églises aux petites dimensions qu'aux églises aux grandes dimensions. Quand même, quelques constructions des grands centres et des monastères connus, se distinguent par leurs dimensions (Himarë, Rashkullë, Shurdhah). A cette période il faut remarquer à Rubik l'introduction des éléments de l'architecture romane.

2) Les églises à voûte en berceau

De ce type, peu nombreux, on ne conserve qu'un exemple du XI-XIIe sc. à Herbel de Peshkopi. A la différence des autres églises à toit en bois, sa couverture est une voûte en berceau dont la plus longue côte est celle est-ouest.

3) Les églises salle à coupole

Ce qui est caractéristique dans ces églises, c'est la présence des arcs des murs latéraux qui s'appuient sur des pilastres surmontés de la coupole de l'espace central et des voûtes en berceaux latéralement. Le seul exemple conservé de ce type est l'église de Saint Nicolas à Armen de Vlora. Malgré ses formes primitives, cette église témoigne de l'introduction d'un type qui se poursuivra par l'architecture postbyzantine.

Deux monuments construits à cette époque, l'église à trois conques de la forteresse de Drisht et celle de Notre Dame à Cerckë, restent à l'écart de cette classification des églises à une nef.

B. Les basiliques

Les conditions historiques particulières du Haut Moyen Age apportèrent aux contrées albanaises et celles des Balkans, la rupture des relations avec Constantinople, la décadence de la vie économique et par conséquent la réduction du nombre des constructions. On continua à utiliser des types architecturaux des périodes précédentes avec des aménagements conformes aux nouvelles conditions, la tradition vernaculaire et les exigences de la liturgie. De pair aux églises à une nef on remarque les constructions des basiliques. Dans les premiers siècles du Moyen Age la plupart continuèrent à fonctionner, d'autres, surtout aux centres principaux, furent reconstruites. C'est pour cette raison que les basiliques servirent de modèle pour les premières constructions des IX-XIe sc.

Les basiliques de cette époque, conservées chez nous, sont du type hellénistique, c'est à dire couvertes de fermes de bois avec la nef centrale plus élevée que celles latérales, donc pareilles à celles de la période précédente.

Le problème de la continuité de construction des basiliques aux provinces des Balkans, est un sujet largement traité et souvent de façon erronée en le rattachant aux peuples

particuliers. On admet une nette liaison entre les basiliques médiévales et celles paléochrétiennes, malgré leurs différences. Les constructions paléochrétiennes qui continuèrent à être utilisées, celles qui se reconstruisirent ainsi que celles qui s'élevèrent en dessus, furent leurs liens de liaison.

La facilité de la construction, des précédentes, l'envie d'avoir des églises d'une grande capacité, causèrent d'une part la réutilisation du type de basilique, alors qu'en Constantinople ce type n'existait plus. D'autre part, la rupture des relations avec Constantinople qui entrava l'introduction des nouveaux types, face à une forte tradition vernaculaire ne pouvait pas empêcher la continuité de la construction des basiliques. Dans notes cas, nous admettons que les relations ecclésiastiques pour longtemps avec le monde occidental, amenèrent à une appréciation architecturale et fonctionnelle des basiliques.

L'opinion de Mijatev que l'utilisation des basiliques présente une caractéristique de l'architecture bulgare de Culte, est rejetée par le fait que les basiliques se rencontrent dans beaucoup de régions de la Grèce, d'Epire et d'Albanie. On pouvait apporter ici plusieurs exemples de toutes les périodes de l'architecture médiévale jusqu'aux XIIIe-XIVe sc. (Les églises d'Arta en Epire).

De la première période nous avons chez nous l'utilisation et la reconstruction de quelques basiliques paléochrétiennes (Arapaj, Durrës, Sarandë, Butrint, Lezhë) ainsi que trois églises nouvelles. On en conserve en forme complète celle de Perondi et en état de ruine celles de Fatike à Durrës et de Saint Stefane à Dhërmi.

C. Les églises en forme de croix inscrite avec coupole

Depuis le milieu de la période byzantine, le type prédominant de l'architecture byzantine devint le type en forme de croix inscrite avec coupole. La voie de sa création et de sa formation, fait depuis un siècle l'objet de plusieurs théories, mais malgré cela il faut admettre que les prémisses de sa formation chez nous et en général dans les Balkans, ne sont pas encore trouvées. Cela, de pair à la rupture de nos provinces avec le centre de l'empire, fit que la construction des églises en forme de croix inscrite dans les contrées albanaises en tant que nouveau type, se réalise plus tard et seulement après avoir rétabli des relations directes avec Constantinople et en s'écartant non sans difficultés de la tradition vernaculaire de l'époque, celle de la construction des basiliques.

Chez nous on conserve trois églises de ce type, Notre-Dame de Peshkëpi e Sipërme, Notre-Dame de Zervat et Notre-Dame de Kosine, qui diffèrent l'une de l'autre par la construction de planimétrie et de volume. L'église de Notre-Dame de Peshkëpi e Sipërme, la plus ancienne construction qui témoigne l'introduction du type chez nous, représente une église en forme de

croix inscrite avec coupole, où la tradition de basilique se conserve plus accentuée.

Dans l'église de Notre-Dame à Zervat, déjà transformée on remarque une évolution des formes et des proportions plus élancées. Il paraît que l'ancienne forme de planimétrie et de volume a dû être intermédiaire à celle du type croix libre et celui de croix inscrite où les pièces angulaires avancent en plan à l'intérieur des branches de la croix.

L'église de Notre Dame à Kosinë, quant à la construction de planimétrie et de volume s'approche aux églises du Type de Nerez, où les pièces angulaires occidentales en se détachant du naos se lient au narthex. Cette construction particulière du côté occidental du naos ne se reflète pas à l'extérieur de l'église, qui selon le cas appartient au type croix inscrite avec coupole ou à la variante provinciale.

Voyant cette première période de l'architecture des églises dans notre pays, on aboutit à quelques conclusions du point de vue de la typologie.

L'architecture de cette période se caractérise par la construction des églises à une nef et les basiliques hellénistiques à trois nefs, les premières plus nombreuses, les secondes plus importantes. Seulement au dernier siècle de cette période s'introduisent avec difficulté et par une longue voie d'affirmation les églises en forme de croix inscrite avec coupole.

Ce qui est caractéristique c'est la grande variété qui s'exprime par les nombreuses variantes et les solutions particulières selon les préférences ou les relations avec le territoire voisin où à force de tradition survivent des formes particulières (celle à trois conques ou le cas de Cerekë). De même, on remarque des influences tel le cas des églises à nef unique avec coupole (Armen).

Les constructions des XIII-XV sc.

Cette deuxième période de l'architecture des constructions de culte, se caractérise par l'évolution économique et sociale et celle des principautés féodales albanaises et l'épanouissement ultérieur de l'économie féodale. Au cours de cette période se réalisent beaucoup de constructions dont on conserve le plus grand nombre d'églises, répandues dans tout le territoire du pays.

A. Les églises à une nef

Même à cette deuxième période, les églises à une nef représentent le plus grand nombre des constructions. Par les particularités de leur construction de planimétrie et de volume elles se divisent en ces sous-groupes au variantes:

1. Les églises à toit en bois.
2. Les églises à voûtes.

1) Les églises à toit en bois

Comme dans la période précédente ces constructions re-

présentent une planimétrie quadrangulaire et sont surmontées de toits de bois. En Albanie méridionale les constructeurs s'en tiennent à la tradition de construction avec des pierres en utilisant des morceaux de briques et de tuiles dans les joints, tandis que au nord de l'Albanie on utilise souvent la technique des pierres sculpturées de façon régulière.

2) Les églises à voûtes en berceau

Comme nous l'avons déjà vu pendant la première période, ces constructions sont surmontées de voûtes en berceau.

Au cours de cette période au nord de l'Albanie, dans le cadre de l'école de l'architecture de la côte dalmatienne méridionale et celle de l'Albanie septentrionale inclus dans l'architecture romane-gothique, on remarque sur les murs latéraux des arcs aveugles constructifs surmontant des pilastres.

B. Les Basiliques

La tradition de la construction des basiliques qui fit survivre le type même chez nous, se poursuit aussi au cours de cette période. De cette période on conserve quatre basiliques (Shirgj, Shënmëri, Çiflik) dont l'une (l'église de Saint Georges et Bah à Shirgj) se distingue par ses valeurs et sa construction architectonique. Elle appartient à la l'architecture romane-gothique de l'école de la côte dalmatienne et de l'Albanie du nord, en relations directes avec la côte orientale de l'Adriatique.

Les basiliques de Sulovë et de Shënmëri, sont construites avec des arcades surmontant des pilastres et représentent des églises à l'intérieur du pays, ordinaires comme constructions. La construction de l'église à Çiflik de Saranda témoigne de l'activité de la même école de construction qui fonctionne en Epire à la fin du XIIIe sc. et elle constitue un autre exemple des basiliques de ces contrées.

C. Les églises en forme de croix inscrite avec coupole

Dans l'ensemble des églises construites au cours de la deuxième période, celles en forme de croix inscrite avec coupole représentent les constructions les plus atteintes et les plus importantes du point de vue de l'architecture, qui témoignent plus que les autres du niveau des constructions en général et de l'architecture en particulier.

1) Les églises en forme de croix libre avec coupole

Ces constructions se caractérisent d'une construction particulière de planimétrie et de volume en forme de croix distinct en planimétrie, dans le volume même de la construction, tant à l'extérieur qu'à l'intérieur. Chez nous on conserve deux églises de ce type, toutes les deux dans le golfe de Vlora, à Mar-miro et à Zvernec.

2) Les églises en forme de croix inscrite avec coupole sans appui intérieur

A la différence des églises déjà mentionnées ces églises représentent une planimétrie quadrangulaire et la croix est formée en créant des pilastres massives là où les bras de la croix se rencontrent. En général les bras de la croix sont courts ce qui rapproche ces églises aux chapelles. Ainsi, à l'église de Saint-Michel à Berat les bras méridional et occidental, sont tout simplement des arcs d'appui surmontés du tambour et de la coupole. Même à l'église de Ristoz à Mborje, les bras de la croix sont courts.

3) Les églises en forme de croix avec coupole avec appui intérieur

Ce groupe englobe un grand nombre de constructions du type provincial, du type de Constantinople et à trois conques. Le type provincial se caractérise de l'absence d'une espace particulière entre le bras oriental de la croix et l'abside, représente le système courbé de la couverture avec deux colonnes à ouest et deux pilastres à l'est ce qui constitue une caractéristique permanente de ces églises chez nous. Une autre caractéristique de ces églises, c'est la construction à cloisonnage de la partie supérieure des murs et aux pierres et aux tessons de briques et de tuiles dans les joints, à la partie inférieure des murs.

L'église de Notre-Dame à Apollonie représente le seul exemple de la variante de Constantinople qui se distingue par la présence des quatre colonnes surmontées de la coupole et de deux pilastres près de l'abside pour former l'espace supplémentaire qui caractérise cette variante.

A cette deuxième période, à la différence de celle précédente, les églises en forme de croix inscrite avec coupole surmontant le tambour, sont déjà formées avec des traits distincts, généralement ceux de la variante provinciale. On n'y rencontre plus les traces d'hésitations que l'on rencontre dans l'église de Notre Dame à Peshkëpi e Sipërme. Les exemples conservés

démontrent l'introduction de ce type dans le répertoire architectural des constructeurs vernaculaires.

Deux des meilleurs constructions de l'architecture médiévale en Albanie, l'église de Notre Dame à Labovë e Kryqit et celle de Saint Nicolas à Mesopotam, restent à l'écart de cette classification. La partie intérieure de l'église de Notre Dame à Labovë e Kryqit, appartient au type à pièce centrale avec coupole entouré de galerie, tandis que la partie supérieure au type, dont le plus ancien exemple est celui de Sainte-Sophie à Selanique, se répète au cours des XIIe-XIIIe sc à Constantinople par une série d'exemples qui, paraît-il, inspirent les constructeurs et ceux qui l'ont commandé. La solution qu'ils trouvent est influée par la tradition vernaculaire la partie supérieure ayant la forme de croix inscrite avec coupole qui se reflète même à l'extérieur. L'église du monastère de Saint Nicolas à Mesopotam représente une solution unique pour l'architecture byzantine. Elle est composée d'une seule pièce où se trouvent le naos couvert de quatre coupoles avec une colonne au milieu, l'endonarthex et l'autel avec deux absides. Autrefois, cet ensemble était entouré de trois côtés par des portiques.

L'aperçu complet de la typologie de cette deuxième période témoigne de la grande diversité des types utilisés. Les constructions de cette époque se distinguent par les bons résultats atteints par l'architecture et l'ornementation.

Tel est la prédominance des églises à une nef en Albanie septentrionale, la construction des églises du type en forme de croix inscrite avec coupole en Albanie méridionale de pair à l'utilisation massive des églises à une nef. De même la continuité de la tradition des basiliques constitue une caractéristique non moins importante, qui explique ses origines et ses dimensions réelles dans notre pays.

La diversité des types se voit par l'utilisation de beaucoup de constructions qui se distinguent des types et des variantes de base. Il faut souligner surtout les constructions particulières de Labovë e Kryqit et de Mesopotam. Les influences de l'architecture occidentale en Albanie méridionale ainsi que l'inclusion de l'Albanie du nord et des zones aux alentours de Durrës dans l'architecture romane-gothique, représentent assez d'intérêt.

monumentet

Sulejman DASHI
Gjergj FRASHËRI

ZHVILLIMI I ARKITEKTURËS ISLAMIKE SHQIPTARE TË XHAMIVE

(Probleme të periudhizimit)

Në prodhimtarinë artistike dhe arkitektonike mesjetare të trojeve, shqiptare, një vend të rëndësishëm zënë veprat e artit dhe të arkitekturës së sferës islamike. Ato janë të lidhura me pushtimin osman të Shqipërisë, prandaj ato fillojnë të shfaqen qysh në fund të shek. XIV. Si kudo edhe këtu, përpjekjet që bënë sulltanët osmanë për të konsoliduar sundimin e tyre politik, u shoqëruan, përveç të tjerave, me përhapjen e ideologjisë islamike dhe të kultit islam në masën e popullsisë shqiptare. Përçuesit e saj në fushën e arkitekturës u bënë xhamitë, mesxhidet, teqetë, tyrbet. Por pati edhe objekte arkitektonike, të cilët nuk qenë të lidhur drejtpërdrejt me kultin islamik, siç qenë për shembull, medresetë, hamamet, imaretet, etj. Ndër to, një vlerë të veçantë për historinë e arkitekturës shqiptare të periudhës së fundit mesjetare, zënë padyshim xhamitë¹⁾.

Si faktore të fesë islamike, xhamitë u ngritën në të gjitha viset ku u përhap feja e Muhamedit, që nga ishujt indonezianë deri në Gadishullin Iberik. Pavarësisht nga vendi ku u ngritën, ato u ndërtuan në përshtatje me kanonet e kultit islam. Të gjitha xhamitë kanë komponentët e tyre funksionalë: mih-rabin, mimberin, mafilin, minarenë, etj. Por nga ana

arkitektonike, ato nuk janë kudo njësoj. Dallime të rëndësishme kanë gjithashtu nga përmbajtja e tyre artistike. Në kompozimin arkitektonik dhe artistik të xhamive ka ndikuar niveli kulturor dhe kërkesat artistike të popullsisë lokale. Veç ndryshimeve në hapësirë, xhamitë kanë pësuar ndryshime edhe në kohë. Si rrjedhim xhamitë e ndërtuar në Perandorinë Osmane paraqesin ndryshime të rëndësishme nga faktoret e ndërtuara në atdheun e xhamisë, në Arabinë Saudite, jo vetëm në shekujt e parë të islamizmit por edhe në kohën e sulltanëve turq. Edhe xhamitë e ndërtuara në viset e Perandorisë Osmane nuk qenë kudo njësoj. Zakonisht flitet për një arkitekturë osmane të xhamive, por edhe ky përcaktim nuk është absolut. Ka autorë që e përcaktojnë arkitekturën osmane si një arkitekturë turke. As ky përcaktim nuk është i drejtë, sepse tiparet dalluese të arkitekturës osmane të xhamisë nuk i përpunuan mjeshttrat e kombësisë turke por talentet e kombësive të islamizuara të Perandorisë Osmane. Më tej akoma, edhe arkitektura osmane e xhamisë nuk është në vetvete uniforme, mbasi ajo u zhvillua në hapësirë dhe në kohë. Në zhvillimin e saj, lanë vullën e tyre, komponentët kulturorë të popullsisë lokale. Për këtë arsye, arti dhe arkitektura islamike

1) Në krahasim me gjinitë e tjera të arkitekturës mesjetare shqiptare, studimet me karakter përgjithësues mbi arkitekturën e xhamive në Shqipëri, kanë filluar relativisht vonë. Midis tyre mund të përmenden: Gj. Frashëri, S. Dashi, *Karakteristika arkitektonike të disa xhamive në vendin tonë*, në «Monumentet historike në vendin tonë», Tiranë 1978, fq. 41 - 48. M. Kiel, *Aspects of ottoman-turkish architecture in Albania*, në: «Fifth International Congress of Turkish Art» Budapest 1978, fq. 541-548. A. Meksi, *Ndërtimet e kultit mysliman në Shqipëri*, në «Studime Historike», Tiranë 1 (1980) 189 - 218. Z. Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes kombëtare*, Tiranë 1984, fq. 406 - 420.

në Shqipëri, ndonse në thelb mbeten islamike, nuk qenë identike me artin dhe arkitekturën islamike të viseve të tjera të Perandorisë Osmane. Nën ndikimin e faktorëve lokalë, arti dhe arkitektura islamike në Shqipëri morën në fillim nënshtetësi dhe më vonë tipare shqiptare. Në lidhje me këtë çështje është e nevojshme të jepen disa konsiderata historike mbi përmbajtjen e arkitekturës osmane, të arkitekturës turke dhe të arkitekturës shqiptare islamike.

Arkitektura turke islamike ka lindur para se të formohej Perandoria Osmane, pra para se të lindë arkitektura osmane islamike. Ajo është e lidhur me formimin e kombësisë turke. Siç dihet kombësia turke islamike u mbryt në Azinë e Vogël. Shtresën e saj të parë e formuan turqit selxhukë, të cilët gjatë shek. X, pasi përqaftuan islamizmin hynë në Azinë e Vogël, në territorët lindorë të Perandorisë Bizantine, ku, në shek. XI u vendosën përfundimisht në provincën e Konias. Më vonë në shek. XIII popullata të tjera turke të fisit të madh Oguz, të shtyrë nga mongolët hynë në Azinë e Vogël. Në atdheun e tyre të ri, popullatat e reja turke morën nga turqit selxhukë fenë islame së bashku me artin dhe arkitekturën islamike që kishte filluar të lulëzonte në Sulltanatin e Konias. Gjatë çerekut të fundit të shek. XIII ndërsa sulltanati selxhuk erdhi duke u shthurur, në trojet e tij u ngrit fuqishëm Emirati Osman,²⁾ i cili filloi të zgjerohej edhe në kurriz të trojeve, që Bizantit i kishin mbetur në Veriperëndim të Azisë së Vogël. Madje, më 1326, Osmani, sulltani i parë i shtetit turk, apo siç njihet në histori, i shtetit turko-osman, e shpërnguli kryeqytetin e vet në Brusë, më afër kryeqytetit të Bizantit, Kostandinopojës. Pikërisht në këto troje, arti dhe arkitektura islamike e përpunuar nga turqit selxhukë dhe e përvetësuar nga turqit osmanë, të cilët e zhvilluan më tej në përshtatje me nivelin e tyre kulturor dhe me shijet e tyre artistike, u formuan arti dhe arkitektura turke islamike.

Sulltanati osman u formua si një shtet feudal-ushtarak despotik dhe teokratik. Si i tillë ai u lidh me luftat plaçkitëse. Në fund të shek. XIV osmanët kishin pushtuar krejt Bullgarinë, Maqedoninë, Kosovën dhe një sërë qytetesh të tjera të Gadishullit Ballkanik. Gjatë sundimit të sulltan Muratit II ata nënshtruan pothuajse krejt Gadishullin Ballkanik. Pastaj, me gjithë rezistencën heroike që ndeshën në Shqipëri dhe në Hungari, sulltan Mehmeti II, i dha

fund Perandorisë Bizantine, duke pushtuar më 1453 kryeqytetin e saj Kostandinopojën³⁾, duke e kthyer kështu shtetin e vet turk në një perandori euro-aziatike.

Përfshirja e tokave ballkanike në perandorinë osmane pati rezultate të thella për të dy palët në art. Ballkani u bë vendi i ndeshjes më të ashpër i dy ideologjive kundërshtarë të kohës dhe i dy sferave të mëdha kulturore, i ideologjisë së krishterë që lëvrohej nga popujt ballkanikë prej më se dhjetë shekujsh dhe ideologjisë islamike, e cila vinte me dhunë nga lindja. Kuptohet se sundimi osman mbi popujt ballkanikë nuk mund të sigurohej vetëm me fushata pushtimesh. Perandoria feudale-ushtarak osmane kishte nevojë edhe për armën e ideologjisë së saj. Një nga reformat më të rëndësishme që porta e lartë zbatoi qysh herët për këtë qëllim, ishte tërheqja me mjete të ndryshme e elementit të krishterë ballkanik në fenë islame dhe në jetën shtetërore të Perandorisë. Kështu qysh në fund të shek. XIV e sidomos gjatë shek. XV elementi i islamizuar ballkanik zuri vend gjerësisht në superstrukturën e shtetit osman deri dhe postet më të larta të aparatit politik, ideologjik, ekonomik e kulturor të Perandorisë. Ky fenomen u bë aq normal sa familjet e vjetra fisnike turke u detyruan t'u a linin vendin që kishin në aparatit politik, ushtarak e kulturor osman, personaliteteve të kombësive të tjera të perandorisë⁴⁾. Në shek. XV, me emërtimin osman nuk nënkuptohej aspak banori turk. Përkundrazi, osmanë quheshin të gjithë pjesarët e administratës shtetërore të Perandorisë, pavarësisht nga origjinat e tyre etnike. Madje, osmanët e konsideronin popullsinë turke të vendosur në Azi të Vogël, si një masë të nënshtruar si dhe kombësitë e tjera.

Arti osman u ushqye padyshim nga ideologjia islamike osmane. Natyra e islamizmit që osmanët përhapën në viset ballkanike kishte mjaft ndryshime nga islamizmi i botës arabe, ku ishte vatra e lindjes dhe e zhvillimit të tij. Por ai kishte gjithashtu ndryshime edhe nga islamizmi që turqit kishin përpunuar në Azi të Vogël gjatë shek. X – XIII. Turqit osmanllinj, aspak konservatorë të ortodoksisë islame, e ndryshuan disa herë me rradhë kodin e tyre ideologjik, në përshtatje me kushtet konkrete politike, shoqërore, ekonomike e kulturore që ua imponoi mjedisit ballkanik. Ata e adaptuan dhe e modifikuan vazhdimisht ideologjinë islame që sollën me vete

2) Historia e Shqipërisë, Vëll. I, Tiranë 1959, fq. 239.

3) The Byzantine Empire, Part. I. Byzantium and its Neighbours. The Cambridge Medieval History. Vo. IV. 1966. fq. 770.

4) F. Babinger, Maometto il conquistatore, Milano 1957, fq. 772.

nga Azia e Vogël, duke e kthyer në një islamizëm të asimilueshëm nga popujt ballkanikë, me qëllim që ai t'i shërbente vendosjes së një pushteti të qëndrueshëm të tyre në këtë trevë. Nga ana tjetër, është e natyrshme se botkuptimi i krishterë i shoqërisë ballkanike dhe i asaj të Azisë së Vogël, depërtoi dhe hyri në sintezë me ideologjinë islamike të importuar, bile në atë masë sa e bëri islamizmin zyrtar të Portës së Lartë të dallueshëm nga të gjitha ngjyrat e tij në vendet e tjera të Azisë, Afrikës apo Spanjës. Ai mund të konsiderohet një islamizëm evropian me rrjedhimet e veta origjinale në kulturën dhe në jetën shoqërore të Perandorisë. Prova më e dukshme e këtij fenomeni është vetë gjuha osmane, e cila nuk është identifikuar me gjuhën turke, por një produkt origjinal i gjuhëve aziatike me ato evropiane. Madje, ajo nuk i mbeti në përdorim asnjëherë prej kombeve të Perandorisë Osmane por u shua së bashku me shëmbjen e saj.

Ashtu siç ndodhi me ideologjinë dhe me gjuhën, një sintezë të tillë e pësoi edhe arti osman. As që mund të pranohet se arti e arkitektura fillestare e turqve në Azi të Vogël dhe aq më tepër ajo e botës arabe, u zhvillua në mënyrë shabllone me të njëjtat tipare në trevat e Perandorisë Bizantine të shek. XIV-XV. Turqit osmanllinj ishin vërtet bartësit e ideologjisë e të kulturës islame në marshimin e tyre drejt Evropës Juglindore, por në procesin e krijimit të Perandorisë osmane në shek. XIV e më pas, me islamizimin e popujve të krishterë, nuk ishin ata protagonistët e vetëm që e përhapën dhe e lëvruan ideologjinë, kulturën dhe artin islamik. Përkundrazi, arti i sferës islamike që u zhvillua nën ombrellën e Perandorisë Osmane e ka bazën në mpleksjen e ideologjisë dhe të kulturës islame me qytetërimin bizantin dhe me atë bashkëkohor evropian. Këtë fenomen studiuesit e konstatojnë qysh herët, në qendrat e para qytetare të Perandorisë së ardhëshme osmane si Brusa dhe Adrenea⁵⁾, tek të cilat qysh në shek. XIV shihet një art dhe një arkitekturë islamike nën ndikimin e pamohueshëm të artit bashkëkohor të Renesancës.⁶⁾ Lidhjet shpirtërore që studiuesit modernë vërejnë qysh herët në arkitekturën osmane me atë bizantine dhe arkitekturën e Renesancës, tregon se osmanët i kërkuan në mënyrë koshiente, ashtu siç kërkuan përparimet e shkencës e të teknikës perëndimore, edhe epërsitë strukturale të ndërtimit. Në këtë drejtim eksperiën-

cat e Lindjes nuk mund t'u jepnin atë energji ndërtimore dhe atë realitet artistik monumenteve të tyre islamike të cilat arritën të jetonin shpirtërisht në masën e popujve të porsanënështuar me dhunë, të pranoheshin natyrshëm në mjediset urbane të trashëguara bizantine dhe të arrinin së fundi të dominonin edhe mbi monumentet madhore, që kishte lënë Perandoria e mëparshme e Krishterë. Praktikisht, gjatë rrugës së pushtimeve të qyteteve si Izmiri, Brusa, Adrianopoja, Kostandinopoja dhe të qyteteve ballkanike, kthimi në masë i kishave me pak modifikime në faltore islamike, është domethënëse në ndikimin apriori të traditës vëndase bizantine në arkitekturën e saj. Kjo është një tjetër arsye, që për formimin e artit e të arkitekturës zyrtare perandorake, Porta e Lartë mbledhi prej vendeve të nënështuara, veçanërisht prej trevave ballkanike, arkitektë, konstruktorë, piktorë e mjeshtra të shumtë, kontributi i të cilëve u bë vendimtar në arritjen e stilit osman. Epiqendra e kësaj krijmtarie origjinale islamike u bë Kostandinopoja.

Me pushtimin e Kostandinopojës, arti dhe arkitektura osmane arriti nivelin më të lartë artistik dhe pikën më monumentale nga kursi i zhvillimit të mëparshëm. Duke dashur ta futin në kornizën e një përkufizimi, studiuesit pranojnë njëzëri se, pas kësaj ngjarjeje, arkitektura monumentale osmane pësoi hapi cilësor ndaj eksperimentimeve të kryera më parë, si pasojë e ndikimit të pashmangshëm të artit kryeqytetas bizantin, i cili me forcën e tij u bë determinues.⁷⁾ Arti i kryeqytetit të Perandorisë, Stambollit, është pikërisht simboli i artit osman.

Kujt kombi atëhere i takon arti dhe arkitektura osmane? Siç dihet Perandoria e gjysmëhënës synonte të shkombëtarizojë popujt që u përfshinë brenda kufijve të saj dhe të sillte unifikimin e tyre kulturor. Rrjedhimisht ajo synonte të krijojë një arkitekturë unike zyrtare për krejt Perandorinë. Kjo çoi detyrimisht në vjeljen dhe në përgjithësimin e elementeve dhe karakteristikave tradicionale të vendeve të ndryshme të hapsirës së saj. Është në natyrën e çdo perandorie që të tërheqë nga gjiri i popujve të saj forcat krijuese njerëzore më të shquara dhe t'i përqëndrojë ato në kryeqytet, për t'i vënë në shërbim të interesave madhore të saj. Prandaj veprimtaria e arkitektëve të angazhuar në këto interesa të Perandorisë osmane nuk mund të kishte karakter turk. Në fakt ata nuk ishin vetëm arkitektë

5) Adrianopoja ose siç u quajt nga osmanët Edrenea, u pushtua prej tyre në vitin 1362 dhe u shpall kryeqytet në vënd të Brusës që kish qenë më parë.

6) The Byzantine ..., po aty, ff. 772 - 773.

7) The Byzantine Empire, Po aty.

të kombësisë turke. Krijuesit e veprave të arkitekturës osmane u takonin qysh në gjeneratën e tyre të parë, arkitektëve osmanë, pavarësisht nga kombësia e tyre. Midis tyre pati mjaft arkitektë të shquar me origjinë shqiptare, roli i të cilëve që i ndjeshëm në krijimin e veprave monumentale osmane.

Arti dhe arkitektura perandorake osmane e xhamisë së Stambollit, e zhvilluar në shek XV-XVII dhe e përhapur në viset e Perandorisë, është veprimtari shumëkombëshe. Ajo u takon të gjitha kombësive përbërëse të saj. Secila prej tyre dha nga vetja e saj kush më shumë e kush më pak, ato që duheshin për sintezat monumentale. Në këtë kontekst, kontributi i kombësisë turke në ciklin tre shekullor të zhvillimit të artit dhe të arkitekturës osmane të ftores islamike nuk duhet as të absolutizohet, as të teprohet në kurriz të kontributit që dhanë kombësitë e tjera përbërëse të Perandorisë. Ta quash artin osman si prodhimtari turke nuk është një vlerësim i saktë. Natyrisht nuk mund të mohohet roli që luajtën turqit fillimisht në përhapjen e ideologjisë dhe të temave në arkitekturën e sferës islamike. Përkundrazi, në formimin e artit sintezë osmane turqit dhanë kontributin e tyre po aq sa dhe kombësitë e tjera të Perandorisë si grekët, shqiptarët, boshnjakët, rumunët, armenët, egjiptianët, persianët etj. Madje në disa raste të veçanta, ata dhanë qoftë në front të gjerë nëpërmjet shkollave lokale, qoftë në front të ngushtë nëpërmjet individëve të talentuar, një kontribut tepër të madh. Elementët bizantinë dhe ndikimet e Renesancës që përmban arti dhe arkitektura klasike osmane e xhamisë, janë për mendimin tonë, një kontribut i dukshëm ballkanik.

Prej gjysmës së dytë të shek. XV deri në gjysmën e parë të shek. XVII, perandoria Osmane ua imponoi nëpërmjet sistemit të vet të centralizuar modelin e arkitekturës klasike të xhamisë të gjitha qendrave qytetare të afërta dhe të largëta të saj. Por është e kuptueshme se arkitektura e saj zyrtare sado e sintetizuar dhe përgjithësuese që ishte, nuk u zbatua pa rezistencë nga kombësitë e saj përbërëse madje edhe nga vetë populli turk⁸⁾, kur ajo nuk pajtohet me traditat e tyre. Në këtë periudhë me gjithë kontrollin e fortë të Portës së Lartë, këto tradita nuk qëndruan në pasivitet, por shpesh ndërhyjnë në përpunimin e elementeve të ndryshëm të artit e të arkitekturës së xhamisë. Për

më tepër prej gjysmës së dytë të shek. XVII; ku filloi shthurja e pushtetit të centralizuar osman dhe sidomos kur nisën lëvizjet nacionale të kombësive përbërëse të Perandorisë, nën shtytjen e traditave të tyre arkitektonike tashmë të formuara në sferën islamike, të kushteve të veçanta ekonomike - shoqërore ku ato u ndodhën dhe të sekteve të veçanta islamike që ato përfaqëuan⁹⁾ filluan të lindin shkolla rajonale të artit dhe të arkitekturës islamike osmane. Kështu ndodhi në Gadishullin Ballkanik, në rradhët e kombësisë turke, bullgare, shqiptare, boshnjake. E njëjta gjë ndodhi edhe në kombësitë e sunduara në Azinë e Vogël dhe në Afrikën Veriore. Këto shkolla rajonale qenë një shkëlqim nga kozmopolitizmi perandorak osman; ato qenë degëzime të veçanta që i bëjnë të dallohen njëra nga tjetra, duke qenë të gjitha të lindura nga baza e artit osman. Midis përpjekjeve për t'i shpëtuat asimilimit osman njihet në këtë periudhë edhe vetë lëvizja nacionale e popullit turk. Me këtë rast meriton të vihet në dukje se arkitektura e re turke e ftores islamike në krahasim me ato të vendeve ballkanike i largohet shumë më tepër artit osman.

Si përfundim mund të themi se cilësimi arkitekturë «turke» e xhamisë përfaqëson ato veçori, të cilat ajo i fitoi nga veprimtaria e traditës turke në rajonet e banuara historikisht prej tyre. Ndërsa arkitektura osmane ose arkitektura (shumëkombëshe perandorake është e lidhur me stilin zyrtar që përhapte Porta e Lartë në vendet e nënshtruara prej saj (përfshirë këtu edhe viset e banuara nga turqit në Anadoll) për aq kohë sa pushteti qëndror perandorak ishte në gjendje t'ua importonte kanonet e saj. Kështu, modelet perandorake të arkitekturës së xhamisë që u ngritën si kudo edhe në trojet shqiptare, ato ndëshën këtu në rezistencën e faktorëve historikë, ekonomikë, shoqërorë e kulturorë. Si rrjedhim ato nuk janë krijime të kulturës turke, por ndonëse u ndërtuan në kuadrin e stilit të përgjithshëm otoman, ato janë krijime shqiptare osmane dhe madje, sikurse do të shihet disa ekzemplarë të veçantë na japin të drejtë të flasim edhe për arkitekturë shqiptare të sferës islamike.

&

1. Fillimet e artit e të arkitekturës islamike në qytetet shqiptare¹⁰⁾, parimisht duhen kërkuar pa fillimit të procesit të islamizimit të popullsisë që

8) M. Sozen, Turkish architecture and architect Sinan Istanbul 1976. fq. 27.

9) H.A.R. Mohammedanism — an historical survey, New York, 1955, fq. 123.

10) Në këtë punim nuk kemi përfshirë një numër të konsiderueshëm xhamish, kryesisht ato të ndërtuara nëpër fshatra.

tetare. Në përshtatje me këtë kriter, vijnë edhe bu-
rimet historike të cilat deri sot caktojnë si faltoren
më të herëshme islamike në Shqipëri, xhaminë e
Fatihut, ndërtuar mbi kullën e hyrjes së kalasë së
Elbasanit në vitin 1466, po atë vit që u ndërtua
edhe vetë kalaja¹¹. Tashmë kjo tezë duhet të rishi-
kohet, mbasi ka shenja që tregojnë se faltoret e
para islamike janë ndërtuar përpara fillimit të pro-
çesit të islamizimit të popullsisë qytetare, madje fill
pas pushtimit të qyteteve, ngandonjëherë brenda
vitit të pushtimit të tyre nga ushtritë osmane — pra
jo për nevojat e popullsisë qytetare por për ato të
garnizoneve ushtarake të huaja.

Sipas pikpamjes së historiografisë shqiptare, Be-
rati, Vlora, Kanina e Gjirokastra u pushtuan nga
ushtritë osmane në vite 1417-1419, në kohën e fu-
shatave që ndërmori sulltan Mehmeti I Celebiu për
pushtimin e Shqipërisë Jugore¹². Kjo do të thotë se
xhamitë më të lashta në këto qytete nuk mund të
jenë ndërtuar para sundimit të Mehmet Celebiut,
pra përpara vitit 1417. Por as ky pohim tani nuk
qëndron. Nga defteri mufasal i sanxhakut Arvanid
i hartuar në vitin 835 të hexhirsës (1431 — 1432) del
në mënyrë gjerësisht të argumentuar se në krahinën
e Beratit, Skraparit, Tomoricës, etj regjimi i timarit
është vendosur qysh në kohën e Mehmetit I (Çele-
biut), domethënë përpara vitit 1421 kur ai vdiq¹³.
Por vendosja e regjimit të timarit nënkuptonte push-
timin ushtarak të këtyre krahinave në një kohë të
mëparëshme. Gjithashtu, nga disa shënime që ndo-
dhen në dy defterët më të hershëm mufasal që dis-
ponojmë deri sot, del se në disa qytete të Shqipë-
risë, si në Krujë, Korçë, Përmet, garnizonet oto-
mane duhet të jenë vendosur qysh në kohën e sull-
tan Bajazitit I (1389 — 1402) dhe me shumë proba-
bilitet në vitet e fundit të shek. XIV¹⁴. Shënimet fla-
sin gjithashtu për praninë e ushtrive osmane në ka-
zatë e Korçës, Përmetit dhe Krujës, por kjo për men-

dimin tonë nuk e përjashton mundësinë e pranisë së
garnizoneve perandorake në fund të shek. XIV edhe
në qytetin e Beratit, Vlorës, Kaninës apo Gjirokastrës.
Si rrjedhim, në disa nga qytete e viseve shqiptare
egzistenca e faltoreve islamike duhet kërkuar qysh
në fund të shek. XIV.

Gjurmimet tona na kanë çuar në përfundimin se
faltorja më e herëshme islamike e diktuar deri sot
i takon të jetë pikërisht në qytetin e Beratit, pranë
akropolit të kalasë, e quajtur **Xhamia e Kuqe**¹⁵.
Për identifikimin dhe datimin e kësaj ndërtese na
ndihmon në rradhë të parë përshkrimi i Celebiut
gjatë vizitës së tij të dytë në Berat (1671). Sipas tij,
në kalanë e Beratit ai ka parë dy faltore islamike,
njëra pranë akropolit e quajtur e Bajazit Khanit dhe
tjetra brenda në akropol e quajtur xhamia e Hun-
qarit, që i thonë ndryshe edhe Fotëhije¹⁶. Në fakt,
akoma deri sot, në kalanë e Beratit janë gjithsej
rrënojat e dy xhamive të quajtura njëra «e Kuqe»,
me sa duket prej përdorimit me shumicë në muret
e saj të tullave me të njëjtën ngjyrë dhe tjetra e
«Bardhë», e ndërtuar krejt me gurë të gdhendur gël-
qerorë. Për faltoren e Bajazit Khanit, Celebiu na
tregon se ajo është një ndërtesë e vjetër në stilin
antik, e gjerë, e mbuluar me tjegulla dhe me mina-
ren e ndërtuar prej qargjiri. Ajo është një xhami, si-
pas tij, e vetmuar dhe e çuditëshme¹⁷. Këto karak-
teristika na çojnë menjëherë tek xhamia e kuqe.¹⁸

Një nga arsyt që Celebiu ka shprehur një
farë çudie për këtë faltore besojmë se është edhe
vendosja e pazakontë e minaresë në krahun e
majtë të hyrjes në sallë. Në të vërtetë një dukuri
e tillë është një rast i veçantë në xhamitë e ndërtua-
ra në trojet tona mesjetare. Një rast të tillë të dytë,
të vendosjes së minaresë në krahun e majtë të hy-
rjes, nuk kemi hasur gjatë gjurmimeve tona në
monumentet e arkitekturës së kësaj gjinie në vëndin

11) E. Celebiu, Shqipëria para dy shekujsh, Tiranë, 1930, fq. 101-102.

12) Historia e Shqipërisë, fq. 248.

13) H. Inalçik, Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-i Arvanid, Ankara 1954, fq. 55 — 74.

14) Inalçik, Arnavudluk' ta Osmanli hakimiyetinin yerleamesi ve Iskender beg isi-taninin mensei, në «Fatih ve Istanbul», nr. 2, 1953. Po ai, Hicri 835 tarihli, etj. f. XV.

15) Autori A. Meksi, (vep. cit, fq. 194) mendon se kjo xhami është ndërtuar rreth vitit 1492, në kohën e Bajazitit II. Për këtë datim ai i referohet E. Celebiut, Mendojmë se referimi nuk është shfrytëzuar me saktësi, pasi aty është fjala për Bajazitin I dhe jo për Bajazitin e Shenjtë.

16) E. Çelebi, Vep. cit, fq. 56, 57, 63.

17) Po aty, fq. 57. (Të dhënat e tjera rreth kësaj faltoreje janë nxjerrë nga për-kthimi i veprës Celebiut në gjuhën turke).

18) Punimet e konservimit arkeologjik në këtë monument janë kryer nga Dega e Monumenteve të Kulturës së Beratit në vitet 1976-77, nën drejtimin e S. Dashit. Për-fundimet e këtyre punimeve nuk janë publikuar.

tonë.¹⁹⁾ Veç kësaj, minareja e xhamisë së Kuqe në kalanë e Beratit ka edhe cilësi të tjera dalluese tipologjike. Njëherazi vjen në konsideratë zhvillimi cilindrik i trupit të minaresë (pa faqe), që është gjithashtu një shfaqje shumë e rrallë në arkitekturën e minareve tona, qoftë edhe në ato të dekadave të para të sundimit osman.

Nga të tridhjetë xhamitë e Beratit që na përshkruan Celebiu, me të drejtë ai e dallon këtë ndërtesë, për stilin antik të saj ndaj të tjerave. Proportionet e minaresë e plotësojnë më tepër këtë pershtypje. Minareja ngrihet mbi një bazament prizmatik pesëfaqësh, që përfundon me kornizë. Mbi të, mbështeten pjesa konike tetëfaqëshe dhe trupi cilindrik i saj, i cili në vënd që të jetë më i gjatë se bazamenti, sipas traditës osmane, ndodh e kundërta. Kazani konturohet me alternimin e konsolave të vegjël prej tullash. Maja e minaresë ka humbur, por ajo mund të gjykohej se ka qenë shumë e shkurtër. Mungesa e lartësisë së trupit të minaresë, po t'i shtosh edhe trashësinë e seksionit rrethor të tij, e bën atë të peshojë më rëndë mbi bazamentin, po ashtu të gjërë, duke humbur në këtë mënyrë krejt elegancën e gjymtyrës. Këto cilësi të kujtojnë direkt minaretë e xhamive e medreseve selxhuke të qyteteve të Anadollit. Më tepër, minare të tilla nga pikpamja tipologjike dhe proporcionet arkitektonike në lartësi shfaqen gjatë shek. XIII-XIV, në periudhën e principatave selxhuke, si minaretë e xhamisë së Alaudinit në Nigje (1223), të medresesë Gok në Sivas (1271), etj.²⁰⁾ Nuk ka dyshim se xhamia e Kuqe në kalanë e Beratit dëshmon për një nga faltoret më të herëshme islamike të ndërtuara në vëndin tonë. Nga pikpamja e tipologjisë ajo vjen direkt si një import nga territoret osmane të Azisë së Vogël dhe nga periudha kur osmanët janë ende në rrugë heterogjene dhe larg stilit përfaqësues të tyre në art e arkitekturë.

Veç këtyre elementeve tipologjike e stilistike, për një kohë shumë të herëshme të themelimit të xhamisë së Kuqe flet edhe teknika e ndërtimit të saj. Qargjiri, ose siç quhet ndryshe kluasonazhi, është një teknikë e vjetër tradicionale e aplikuar në të gjitha llojet e ndërtimeve të qytetit të Beratit, të paktën për sa njihet deri sot, qysh nga shek. XI. Akoma në shek. XVII Celebiu e shikon përdorimin gjerësisht të kësaj teknike në ndërtesat e varoshit të

qytetit²¹⁾. Madje, vërehet se qargjiri në bazamentin e minaresë së xhamisë së Kuqe ngjason me kluasonazhin e mureve të kishave pranë saj, të ndërtuara në shek. XIII-XIV²²⁾. Për mendimin tonë kjo ngjashmëri teknikash qëndron vetëm përsa i takon pjesës së bazamentit të minaresë, gjë e cila vlen si një argument më tepër për t'a parë kohën e ndërtimit të faltores islamike të lidhur ngushtë me atë të këtyre prodhimeve të traditës beratase. Përgjithësisht bën këtë teknikë e realizimit të trupit të minaresë e cila ashtu si dhe forma arkitektonike e saj, të çon përsëri në minaretë e Anadollit të periudhës selxhuke. Ajo është ndërtuar në formë rripash horizontale, të formuar nga një apo dy rradhë gurësh çmërsi, të punuar, dhe nga tri rradhë tullash. Edhe nga pikpamja e teknikës së ndërtimit, trupi i minaresë, së kësaj xhamie është i vetmi rast që na paraqitet në vëndin tonë, ndonëse materialet e ndërtimit të saj janë po ato të mjedisit të kalasë. Sipas nesh, kjo tregon se ndërtimi i minareve ende nuk njihet nga vëndasit. Me këto cilësi, xhamia e Kuqe pranë akropolit të kalasë së Beratit, i takon të jetë ndërtuar jo në kohën e Bajazitit II (1481 – 1512), por në fund të shek. XIV. Ajo mban emrin e Bajazitit I dhe tregon se është ndërtuar probablisht midis viteve 1389 – 1402.

Xhamia e Kuqe ose e Bajazit Khanit zbulon pra gjurmë të herëshme të zanafillës së jetës islamike në qytetin shqiptar. Ajo është padyshim një faltore e ngritur jo në konditat e pushtimit të qytetit, por disa kohë përpara vitit 1417, për mendimin tonë për të plotësuar nevojat e përfaqësisë diplomatike osmane të kohës së Bajazitit I, e cila pa dyshim ka qenë vendosur brenda në kalanë e Beratit. Me këtë rast vërejmë se në dekadat e fundit të shek. XIV, kur marshimi i furishëm osman nëpër viset e Ballkanit nuk kishte trokitur ende në dyert e Shqipërisë, disa nga feudalët e pavarur të qyteteve shqiptare duket se qenë nxituar t'a njihnin shtetin osman dhe bile të këmbenin edhe përfaqësitë përkatëse diplomatike. Një gjë e tillë me feudalët Muzakaj të Beratit duket se ka ndodhur në vitet 80' të këtij shekulli, dhe me siguri pas humbjes së koaliti-

19) Gj. Frashëri, S. Dashi, Diskutim rreth kumtesës «Kontribut i traditës vëndase në formimin e xhamisë tipike tiranase», Monumentet 12, Tiranë 1976, fq. 237 – 239.

20) M. Sezen, Vep. cit, fq. 30.

21) E. Celebiu, vep. cit, fq. 60.

22) A. Meksi, Vep. cit, fq. 194.

cionit të madh ballkanik në vitin 1389²³). Fakti që kjo xhami në kohën e Celebiut ishte «pa xhema-at»²⁴ domethënë se ajo nuk frekuentohej nga besimtarët në këtë kohë, flet tërthorazi për lashtësinë e saj. Nga ana tjetër, përkujdesja artistike e saj, e dallon atë nga xhamitë e ngritura me shpejtësi për nevojat e garnizoneve ushtarake, siç ndodhte zakonisht në qendrat e porsapushuara nga osmanët.

Mbi këto konsiderata historike dhe arkitektonike mund të shihen si bashkëkohëse me xhaminë e Kuqe, sigurisht pak vite më vonë, edhe xhamia e Vjetër e Përmetit²⁵, e ndërtuar në kohën e sulltan Mehmetit I (1402 – 1421), ajo në Kardhiq e po kësaj kohe dhe siç mund të supozohet egzistenca e një xhamie të vjetër të Muratit II në Vlorë (1421-1451) e ndonjë tjetër, të cilat qenë thjeshtë ndërtime për nevojat e garnizoneve ushtarake osmane.

Ndërtimi i faltoreve islamike për nevojat e garnizoneve ushtarake që duhet të ketë filluar në rajonet periferike të vendit tonë në fund të shek. XIV,

u shtri në viset shqiptare pothuajse në të gjithë shek. XV, periudhë kjo që përkon me kohën e rezistencës së njohur që u bëri populli ynë ushtrive otomane dhe nga ana tjetër kur popullsia e myslimanizuar ishte e pakët dhe nuk çonte ndonjë peshë në jetën shoqërore të vendit. Megjithatë, në gjysmën e dytë të shek. XV numri i xhamive të ndërtuara për nevojat e garnizoneve osmane erdhi duke u rritur me pushtimin e qyteteve apo të vendbanimeve të fortifikuara. Shumica e tyre janë të lidhura me periudhën e Mehmetit II (1451 – 1481), siç është xhamia e Hunqarit në Delvinë, e ndërtuar për mendimin tonë në mes të shek. XV²⁶), xhamia e Gazi Ali Beut në Vuçiternë (mesi i shek. XV)²⁷ e Fatihut në kalanë e Kaninës (1463 – 1465)²⁸), ajo e Hunqarit (ose siç quhet sot Xhamia e Bardhë) në kalanë e Beratit (për mendimin tonë në vitet 60 të shek. XV)²⁹), e Hunqarit mbi portën kullë të kalasë së Elbasanit³⁰) (1466) e Fatiut në kalanë e Krujës

23) Njoftime dokumentare për këtë çështje nxirren nga Burime të Zgjedhura për Historinë e Shqipërisë (shek. VIII-XV), vëll. II, Tiranë 1962, fq. 196-225, Shif. edhe A. Ducellier, La façade Maritime de l'Albanie au moyen age, Thessalonik 1981, fq. 491, 492, 505, M. Kiel, Aspects of Ottoman Turkish Architecture in Albania, Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1978, fq. 542, etj.

24) E. Celebiu, ..., vep. cit, fq. 57.

25) Në punimin e cituar të A. Meksi (S. Hist) është dhënë për xhami të Vjetër të Përmetit një foto e xhamisë me minare me dy kazanë. Në fakt xhamia e dhënë në foto (tab. 6) njihet me emrin xhamia Mbretërore. Ajo është ndërtuar nga sulltan Bajaziti II në vitin 900h. (1494-1495) dhe është riparuar në vitet 1202 h (1783) dhe më 1306 h (1887). Si xhami e vjetër e Përmetit njihet nga tradita xhamia tjetër e qytetit, me përmasa më të vogla, një minare cilindrike dhe me një kazan.

26) Përshkrimin e kësaj xhamie e jep Celebiu, me planimetri katërkëndëshe, me minare me gurë të gdhendur, e mbuluar me çati druri e tjegulla, e vogël në madhësi dhe që funksiononte akoma në kohën e tij. Ajo që vendosur në krahun e djathtë kur dilje nga kështjella (vep/cit fq. 22).

27) Duhet vënë në dukje se në këtë punim mungojnë shëmbuj të tjerë faltore të ndërtuara në krahinat e banuara nga shqiptarët mesjetarë, të cilat sot ndodhen jashtë kufijve tanë, për arsye të mungesës së studimeve të kryera për to.

28) Faltorja ndodhej brenda kalasë së Kaninës, por jashtë akropolit të saj. Ajo ka qenë e mbuluar me tjegulla dhe ka patur një minare të bukur (E. Celebiu, vep; cit, fq. 75). Koha e ndërtimit të saj lidhet me pushtimin për herë të parë të kalasë së Kaninës nga veziri i sulltan Mehmetit II, Khexha Mahmud pashës.

29) Punimet e pastrimit e të konservimit arkeologjik në këtë faltore u kryen nga Dega e Monumenteve të Kulturës të Beratit në vitin 1977 nën drejtimin e S. Dashit. Materiali i këtyre punimeve ende nuk është publikuar. Pas pastrimeve doli se ndërtesa përbëhej nga salla e mbuluar me çati druri e tjegulla, hajati përpara hyrjes së saj dhe minarenë e vendosur në krahun e djathtë. Xhamia e Bardhë e vendosur brenda në akropolin e kalasë së Beratit dëshmon për pushtimin e qytetit dhe se në kohën e Mehmetit II akropoli na del tashmë si strehë e garnizonit otoman, të rrethuar nga banorët e krishterë të kalasë.

30) Sipas Celebiut xhamia ka qenë vendosur mbi kullën e hyrjes së kalasë dhe u ndërtua njëherazi me të në vitin 1466. Ndërtesa ka patur formën planimetrike të zakonshme dhe ishte e mbuluar me çati druri e tjegulla (vep. cit, fq. 102).

(1478)³¹⁾, e Fatihut në kalanë e Shkodrës (1479)³²⁾, ajo e Mehmetit II në kalanë e Ulqinit (1479)³³⁾, e Fatihut në kalanë e Tivarit (1479)³⁴⁾, xhamia e Fatihut në kalanë e Durrësit (për mendimin tonë e ndërtuar në vitet 1479-1481)³⁵⁾, ajo e Fatihut në Shtëpanjë të Elbasanit (1479 - 1480)³⁶⁾, e Fatihut në kalanë e Lezhës (1480)³⁷⁾, e Mehmetit II në kalanë e Podgoricës (1479-1480)³⁸⁾, ajo në kështjellën e Jenikalasë në Dukagjin etj.

Si karakteristika të përgjithshme të këtyre faltoreve mund të nënvizohen se prania e tyre u shfaq fillimisht aty ku ishte synimi kryesor i pushtuesit - në qytetet dhe në pikat e mbrojtura strategjike, aty ku u vendosën në mënyrë permanente garnizonet ushtarake. Në qytetet, xhamitë u ndërtuan sigurisht në pjesët më të mbrojtura të kalave, që ishin akropole.

Nga pikpamja tipologjike ato përfaqësonin modele të thjeshta, kryesisht të kompozura nga një sallë me planimetri katërkëndëshe në përmasa modeste dhe një hajat përpara hyrjes. Minaretë, të vendosura në krahun e djathtë të hyrjes së sallës, u ngritën gjithashtu në lartësi modeste në raport me vetë madhësinë e faltoreve. Ndërtesat e kultit islamik të kësaj periudhe, për vetë funksionin e tyre të kufizuar, u realizuan me shpejtësi dhe si të tilla, në të shumtën e rasteve, nuk pretenduan për vlera të veçanta artistike. Një pjesë tjetër qenë adaptime ndërtesash egzistuese dhe si rasti më tipik paraqitet ai i transformimit të faltoreve të krishtera, arkitektura e të cilave si kudo në Perandorinë Osmane, la sigurisht gjurmë në artin e të ndërtuarit dhe në stilin arkitektonik të xhamive të mëvonshme osmane.

Ndryshe nga rasti i xhamisë së Kuqe dhe i asaj

të Përmetit, xhamitë e ndërtuara pas viteve 30 të shek. XV, i u larguan në mënyrë të theksuar momenteve artistike të artit selxhuk dhe megjithëse na paraqiten pa pretendime arkitektonike të veçanta, tek ato shihen inspirimet e reja që kishte fituar ndërkohë arti osman gjatë marshimit në Evropën Juglindore.

2. Pas njëqind e ca vjet lufrash të pandërprera Shqipëria e rrënuar nga ekonomia dhe e rralluar nga popullsia ra plotësisht më 1506 nën sundimin e Perandorisë Osmane. Pushtimi osman nuk i solli viseve shqiptare vetëm zgjedhën e huaj politike por edhe vendosjen me dhunë të regjimit feudal të timareve, i cili e përmbysi strukturën e mëparshme shoqërore të vendit. Krerët tradicionale u zëvendësuan nga feudalët spahij. Fshati dhe qyteti shqiptar u detyruan të futen në guaskën e një sistemi të tillë feudal, i cili për Shqipërinë ishte një hap mbrapa. Veç kësaj, pushtimi osman, pati edhe pasojë të thellë në fushën ideologjike së bashku me spahinj të feudalë erdhi dhe armata e imamëve islamikë, përhapësit e fesë në masat e gjera popullore dhe nxitësit e ndërtimit të faltoreve islamike.

Periudha e dytë e zhvillimit të arkitekturës shqiptare osmane të xhamisë përkon pra, me ushtrimin në trojet tona të pushtetit të fortë të centralizuar shtetëror të Portës së Lartë, me forcimin e procesit të islamizimit dhe paralelisht me rritjen e peshës së popullsisë vëndase të myslimanizuar në jetën shoqërore të vëndit. Nga ana tjetër, kjo periudhë e cila fillon në fundin e shek. XV (koha e Bajazitit II) dhe mbaron në gjysmën e parë të shek. XVII, është e përfshirë tërësisht brenda kohës së formimit e të lulëzimit të arkitekturës klasike osmane, që mund të

31) Ajo është ndërtuar në kohën e rënies së kalasë më 1478. Gjatë vitit 1980 Dega e Monumenteve të Kulturës së Tiranës nën drejtimin e Gj. Frashërit kreu punimet e konservimit arkeologjik, rezultatet e të cilave nuk janë botuar. Prej tyre doli se ndërtesa i takonte tipit me sallë dhe hajat të mbuluar me çati druri të tjegulla dhe minare në të djathtë të hyrjes.

32) A. Meksi, *vep. cit.*, fq. 192, Xhamia është ndërtuar në kohën e rënies së kalasë së Shkodrës më 1479. Ajo është një transformim i kishës së Shën Stefanit me shtimin e minaresë, fenomen i shpeshtë ky në ndërtimet e para fetare islamike.

33) E. Celebiu, *vep. cit.*, fq. 165.

34) Po aty, fq. 164 - 165.

35) A. Meksi, *vep. cit.*, fq. 195. Faltorja është ndërtuar mbi rrënojat e një bazilike mesjetare dhe ka arritur në ditët tona si ndërtesë e plotë me përjashtim të trupit të minaresë. Për mendimin tonë, xhamia e Fatihut në Durrës nuk duhet të jetë transformuar në vitin 1502-1503, siç e trajton autori në fjalë, por në vitet 1479-1480, në kohën kur osmanët e morën për pak kohë Durrësin në fushatën e Ahmet Gjedik pashës në Shqipëri.

36) Sipas mbishkrimit të përkthyer nga V. Buharaja (dorëshkrim), xhamia është ndërtuar në vitin 884 h (1479-1480).

37) Kjo xhami ndodhet në akropolin e kalasë mesjetare.

38) E. Celebiu, *vep. cit.*, fq. 163.

konsiderohet se nisi me pushtimin e Kostandinopojës më 1453 dhe mbaroi me shëmbullin e xhamisë Blu të Ahmetit më 1617. Këto kushte çuan padyshim në rritjen e intensitetit të ndërtimit të xhamive në trojet tona, si nga pikpamja sasiore, ashtu edhe në anën e kërkesave për cilësinë e tyre artistike. Dukuritë e para të modeleve klasike osmane të xhamive u dukën sigurisht në rajonet ku pushteti osman u vendos më herët dhe u pasuan nga të tjerat në viset e push-tuara më vonë.

Ndër xhamitë e para të kësaj periudhe mund

të përmendim faltoren e Fatihut në Prishtinë (1461)³⁹⁾, të Gazi Isa begut në Shkup (1475)⁴⁰⁾ xhaminë Mbret (të Bajazitit II) në Përmet (1494-1495)⁴¹⁾, të Mustafa Pashës në Shkup (1492)⁴²⁾, xhamia Mbret në Elbasan (1492)⁴³⁾, atë me të njëjtin emër në Berat probabilisht në vitin 1492)⁴⁴⁾, po ashtu xhaminë Mbret në Shkodër (fundi i shek. XV) e quajtur mbas rindërtimit të vitit 1854-1855 me emrin e Selvisë⁴⁵⁾, xhaminë e Tetovës (1495)⁴⁶⁾, të I. Mirahorit në Korçë (1496)⁴⁷⁾, atë të Imaretit në Ohër

39) H. Redziç, *Pet esmanlijskih potkupolnih spomenika na Kosovu i Metohuje*, vëll. I, 1961, fq. 97.

40) H. Redziç, *Islamika umjetnost*, 1967, fq. 42. (foto 20).

41) Sipas A. Zenelit «(Xhamia e Qendrës së Përmetit) në: *Kultura islame*, Tiranë Kallnuer 1940, fq. 190-193), xhamia quhet Mbretërore pasi u ndërtua me urdhërin e Bajazitit II në vitin 900 h që i korespondon vitit 1494. Si shenjë tjetër që tregon se ajo është mbretërore, autori shikon edhe praninë e dy kazanëve të minaresë. Gjithashtu, sipas mbishkrimit që ndodhej mbi derën e xhamisë, ai tregon se faltorja është riparuar herën e parë në kohën e sulltan Hamidit I në vitin 1202 h (1783) herën e dytë në vitin 1306 h (1887) në kohën e sulltan Hamidit II dhe herën e tretë në kohën e Mehmed Reshadit. Mbishkrimi i xhamisë Mbret – (të Bajazitit II) të Përmetit është bërë objekt edhe i orientalistit V. Buharaja (dorëshkrim), i cili e ka gjetur atë në Muzeun e qytetit meqenëse xhamia u dogj gjatë luftës së fundit. Sipas tij, kronogrami prej 8 distikësh është i gdhendur me shkronja elegante në dy rrasa të punuara mermeri (100 x 60 cm), secila me rradhë nga tetë vargje (në çdo rrasë), të cilat kanë qenë të murosura pranë të puthitura mbi derën e xhamisë. Shkronjat janë të madhësisë së dukshme dhe janë lyster me ngjyrë të verdhë. Teksti i mbishkrimit është ky: «Khani i khanëve të bujarisë sulltan Hamidi, palla e tij e mprehtë vendos rregullin në shtatë ngastrat (e botës). Kjo – vepër) nuk është e vetmja nga veprat e tij të bukura. (Ai) ka patur gjithmonë dashuri për vendin e vet. Për kaq kohë (faltorja) pat mbetur në gjendje të shkatërruar dhe të keqe, krejt një çerdhe kukuvaikash ishte çdo çip i saj, ku kryhet falja (ku kukuvaika) lutej e falej brenda saj. /Kurse sot në migrabin e saj qëndron si imam kryeshenjtë. Tashti me të vërtetë, roli i veçantë i atij perandori plot virtute Silahdari që ka qenë gjithmonë bujar (me këtë rast) themeluesi i parë (i faltores) Bajazit Velu, ai mbret i zgjedhur arriti shkallën e lartë të Kryeshenjtë të ringjalli (Sihladari) dhe i dha shkëlqim këtij tempulli. Po e ringjalli inisiativa dhe vullneti i zotërisë së tij. /Jahja Sihladari me emër / Me gjashtë shkronjat myxhevher - (me pika) u tregua viti i rindërtimit të Hatib (fjala e Hatib na tregon datën e ngjarjes për të cilën është hartuar kronogrami, por nuk përjashtohet mundësia që Hatibi të jetë autor i mbishkrimit V.B). /Kjo faltore është altari i botës, një xhami me madhësi të shenjtë (viti) 1201 (1786-1787).

42) Smail Tihic, *Islamika Umjetnost na tlu Jugoslavije*, në: «Svijetislama», Beograd 1979, fq. 309.

43) Viti 1492 është supozuar nga A. Meksi në: «Historia e arkitekturës shqiptare» (Maket), Tiranë 1979, fq. 347.

44) Sipas mbishkrimit në frizin e mafilit të hartuar me rastin e rikonstruksionit të kësaj xhamie në vitet 1832 – 1833, del se xhamia është ndërtuar në kohën e sulltan Bajazitit, II. Vitin 1492 e ka supozuar për herë të parë L. Rey (në: *Guide de l'Albanie*. Paris 1930), fq. 110-111.

45) Sipas mbishkrimit të vendosur me rastin e meremetimit të xhamisë në vitin 1854-1855 del se xhamia është themeluar në vitin 1478 – 1479. Teksti i mbishkrimit është ky: «Mirëbërësi dhe porositësi / i veprave të mira sulltan/ Bajazit Khani viti 883 (1478-79) /Meremetuesi Jusuf Xheka/ për shpirtin e Haxhi Xhekës viti 1271 (1854 – 55).

46) Smail Tihic, *Vep. cit*, fq. 309. 318. Ndërtesa ka pësuar rikonstruksion në vitin 1785.

47) P. Pepe, Berati i sulltan Bajazitit II dhe vakufnameja e Mirahorit Iljaz beut, Buletin i shkencave shoqërore, nr. 3. Tiranë 1956, fq.

Sipas mbishkrimit xhamia është themeluar në vitin 901 h, që i takon viti 1496.

(1493)⁴⁸⁾, etj. Sigurisht që ndërtimet më të shumta të faltoreve islamike u dukën në shek. XVI – XVII, siç ishin midis të tjerave, xhamia e Isak begut në Manastir (1508)⁴⁹⁾, ajo e Varoshit ose e Pazarit në Krujë (1533-1534)⁵⁰⁾ e Muradies (1536 – 1538)⁵¹⁾ dhe ajo e Vjetër ose e Pashallarëve në Vlorë (rreth vitit 1540)⁵²⁾, e Plumbit në Berat (1533-1554)⁵³⁾, e Allajbegisë në fshatin Burim të Dibrës (mesi i shek. XVI)⁵⁴⁾, xhamia e Re (1558-1559) dhe ajo e Hajdar

Kadisë në Manastir (1561)⁵⁵⁾, e Gazi Mehmet pashës në Prizren (1561)⁵⁶⁾, e Sinan pashës në Kaçanik (1594-1595)⁵⁷⁾ e Hadunit në Gjakovë (1595)⁵⁸⁾, e Nazireshtës në Elbasan (përpara vitit 1599)⁵⁹⁾ xhamitë e Hasan Agës në Rugovë, të Gjin Aleksit në Rumanj të Delvinës, të Pirinasit në Prishtinë, të Mozhiqit në Mitrovicë dhe të tjera të ndërtuara gjatë shek. XVII, xhamia e Ballies në Elbasan (1605-1606)⁶⁰⁾, e Sinan pashës në Prizren (rreth vitit

48) H. Kaleshi, Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na Arapskom jeziku, Pristina 1972, fq. 111-143, kjo faltore është ndërtuar nga kadiu Jusuf Celebiu disa vjet përpara vdekjes së tij më 1493.

49) Po aty, fq. 145 – 228.

50) Sipas mbishkrimit mbi derën e dytë (të brendshme) të xhamisë së Varoshit në Krujë del se ajo është themeluar në vitin 1533-1534 dhe meremetuar në vitin 1837-1838. Teksti i mbishkrimit është ky: «Ai është udhërrëfyesi absolut / Mirëbërësi, të cilin e pat pushtuar/dëshira për të fituar shkallët e larta (shpirtërore) / Murat bej efendiu viti 940 (1535-34). Data e rindërtimit, meqë me kalimin e kohës i qe ekspozuar (rrezikut) të shëmbjes, viti 1253 (1837-38) (V. Buharaja, dorëshkrim).

51) Gj. Frashëri, S. Dashi Ku lindi Sinani i Madh, Nëntori 2, Tiranë 1981, fq.

52) Sipas mbishkrimit të gdhendur në anën e djathtë të derës së dytë të xhamisë së Pashallarëve, del se ajo është ndërtuar në vitin 1542 dhe se të paktën deri në shek. XVII ajo emërtohej dhe njihej si xhamia e sulltan Sulejmanit (Shqip, para, vep. cit, fq. 81). Gjithashtu nga mbishkrimi bëhet e ditur se ajo u ndërtua në vendin e një xhamie më të herëshme, prej të cilës tradita e përmend ndryshe edhe si xhamia e vjetër. Emërtimin «e Pashallarëve» ajo e ka marrë shekullin e fundit. Teksti i mbishkrimit të përkthyer nga V. Buharaja (dorëshkrim), i cili përsa i takon transkriptimit përputhet edhe me atë të E. Celebiut është ky: «Së pari Jakupi, sheh i militantëve të Zotit. / për hajrin e Zotit bëri raitore shëpërinë e vet / së dyti Sulejmani, sulltan i kohës/fali (këtu) xhumanë / i lumtë dhe e bekoftë zoti / thuaja Hazbi vitin (e ndërtimit) të saj / drita e zotit është kjo xhami e miqve të Perëndisë / viti 949» (i shifruar sipas metodës obxhed i takon viti 1542).

53) V. Buharaja, Mbishkrimet turke-arabe të vendit tonë si dëshmi historike, Konferenca II e Studimeve Albanologjike, Tiranë 1968, II, fq. 81 – 85. Gjatë punimeve të restaurimit të kryera në monument në vitin 1978 – 79, nën drejtimin e S. Dashit, të publikuara në revistën «Monumentet», nr. 15-16, Tiranë 1978, fq. 101-108, mbi portën e hyrjes se sallës së xhamisë u gjend vendi i mbishkrimit të themelimit të saj, i mbyllur me suva në kohën e rikonstruksionit në gjysmën e dytë të shek. XIX. Mbishkrimi mungonte. Por sipas një dëshmie të vitit 1853-1854, një mexhmuaqe (përmbledhje vjershash aforizmesh) të mbledhur e të kopiuar nga teologu beratas Sali Bisha, mbishkrimi është kopiuar prej tij. Kronogrami përbëhet prej 3 distikësh njëmbëdhjetë rrokësh të shkruar me shkronja ta'lik. Teksti i tij është: «Këtë xhami e ndërtoi Gazu Izgurliu, e vërteta është se kjo xhami plot dritë i dha qytetit një shkëlqim si dita, viti 961». Data e kronogramit del nga liogaritja e bxhed të vargut të fundit, që i takon vitit 1553 – 1554. Ky kronogram është më i vjetri që njihet deri sot në gjuhën osmanishte në qytetin e Beratit (V.B. dorësh).

54) A. Meksi, L. Suli, Punimet konservuese dhe arkitektura e xhamisë së Allajbegisë në Burim të Dibrës, Monumentet 17, Tiranë 1979, fq. 147 – 153.

55) H. Kaleshi, vep. cit, fq. 145 – 228. S. Tihic, vep. cit, fq. 309 – 310.

56) S. Tihic, Po aty.

57) Data është nxjerrë nga mbishkrimi mbi portalin e hyrjes.

58) Ndertesa është një vepër me rëndësi për arkitekturën tonë mesjetare. Ajo mban emrin e ndëruesit të saj. Salla e xhamisë është e mbuluar me kupolë me hapsirë 13.5 m, e cila mbanetetet mbi trepe. Hajati formohet nga tre harqe dhe është i mbuluar me kupola.

59) V. Buharaja, Mbishkrimet turko-arabe të vendit tonë si dëshmi historike, Konferenca II e Studimeve Albanologjike, Tiranë 1968, II, fq. 81 – 85.

60) Moishkrimi i kesaj xhamie është deshifruar nga Celebiu, (Shqip, vep. cit, fq. 105). por këtu po japim atë të deshifruar nga V. Buharaja (dorsh). Mbishkrimi përbëhet prej katër distikes dhe ka qenë vendosur mbi harkun e portës së dytë të xhamisë. Teksti i mbishkrimit është ky: «Ndërtoi Hasan Baliu, për hir të Prerëndis/ këtë shtrëpi të Zotit, e cila i shëmbëllen parajsës /lëvdur qoftë zotil ai e kreu gjer në fund

1610)⁶¹, xhamia e Vjetër ose e Sulejman pashës në Tiranë (1614)⁶², ajo e Plumbit ose e quajtur e Defterdarit në Pejë (përpara 1624)⁶³, e Tophanes në Shkodër (1627-1628)⁶⁴, etj.

Në përgjithësi xhamitë e kësaj periudhe u ndërtuan dy tipesh — tipi monumental me kupolë të vetme në sallën qendrore dhe tipi bazilikal me sallë të mbuluar me çati. Në të dy rastet këto ndërtesa në vëndin tonë u pajisën me portikë arkadash përpara hyrjes së sallës dhe me një minare të vetme në krahun e djathtë të saj. Minaretë tashmë u ndërtuan të holla e të larta, me seksion poligonal, cilësi që i dallojnë ato të tipit «gjilpërë». Një tjetër dukuri karakteristike e tyre ishte realizimi i strukturave të ndërtesës me teknikën e qargjirit në të shumtën e rasteve), teknikë e cila në shek. XV, XVI dhe në pjesën e parë të shek. XVII, vazhdoi të aplikohet gjerësisht nga tradita vendase në lloje të ndryshme ndërtimeve⁶⁵, qysh nga periudha bizantine por tashmë me efekte të reja plastike.

Si kudo në rajonet e nënshtruara të Perandorisë Osmane, edhe në vëndin tonë për ndërtimin e këtyre xhamive të para monumentale, modelet arkitektonike qenë në përgjithësi projekte të importuara nga zyrat qendrore perandorake osmane, pasi përveç qëllimeve imponuese të Portës për unifikimin ideologjik e kulturor të vendeve të nënshtruara prej saj, kانونet islamike të këtyre ndërtesave përfaqësuese ende nuk njiheshin nga popullsia e krishtera. Por sado që ishin të tilla, nuk mund të thuhet se në arkitekturën e xhamive që u realizuan në viset e Evropës Juglindore gjatë shek. XV-XVII, elementi vendas ballkanik nuk mori pjesë. Përkundrazi, janë këto tradita ballkanike, të cilat për mendimin tonë luajtën rolin vëndimtar në formimin e arkitekturës klasike osmane të xhamive. Rreth kësaj çështjeje qëndrojnë përballë njëri tjetrit shumë pikëpamje të ndryshme, bile edhe

kontradiktore, të shfaqura nga historianët e artit e të arkitekturës. Ballafaqimi me to kërkon një angazhim të posaçëm, madje këtu nuk është vëndi për t'u ndalur në këtë çështje dhe shpresojmë që ajo do të trajtohet në një punim të veçantë. Sipas nesh stili klasik i xhamisë osmane që një sintezë e formuar mbi platformën e arkitekturës orientale të saj, të sjellë nga turqit selxhukë dhe nga veprimi i fuqishëm mbi të, fillimisht i traditës bizantine të Anadolli dhe më pas, në mënyrë vëndimtare i tradicionit artistik e kulturor të popujve ballkanikë. Në mënyrë më të qartë, autorë të ndryshëm i shohin dukuritë e këtij fenomeni në vetë kryeqytetin e Perandorisë, ku arritjet madhore të Bizantit vihen në themel të shkollës osmane të arkitekturës së saj islamike. Ata gjithashtu vërejnë se pas pushtimit të Kostandinopojës, arkitektura monumentale osmane e xhamisë pësoi hop cilësor ndaj kursit të mëparshëm, si pasojë e ndikimit të pashmangshëm të artit kryeqytetas bizantin, i cili me forcën e tij u bë determinues⁶⁶. Provë për këtë është vetëm fakti se modelet e këtyre xhamive qëndruan shumë më natyrshëm në mjediset urbane ballkanike, të cilat në atë periudhë trashëgonin kulturë bizantine, se sa në mjediset e qyteteve të Arabisë apo të Azisë, nga ishte vetë origjina e faktoreve islamike. Në këtë drejtim pra, do të pranojmë dy aspekte të kontributit ballkanik në zhvillimin e arkitekturës klasike osmane të xhamisë. Nga njëra anë, atë të veprimit frontal të traditave të vendeve ballkanike në bashkësi, në formën e saj. Nga ana tjetër, ky kontribut shihet edhe në veprimtarinë e çdo tradite në mënyrë të veçantë, të cilat qysh në këtë etapë fillojnë t'u bëjnë projekteve të sjella nga qëndra, përshatje sipas preferencave vetjake në disa elementë të veçantë arkitektonike. Kjo është arsyeja që xhamitë e ndërtuara në këtë etapë në vëndin tonë, ndryshe nga ato të

këtë vepër mirësie/ ju pranoftë, se e meriton, zoti i pashoq/se ç'lumturi është që gjer në ditën e ringjalljes/ t'i japin bota ndjesë ditë e natë shpirtit të tij/ Lialiu nga Manastiri tha vitin / Ç'fatore e bukur u ngrit për bashkësinë myslimane/ viti 1017 (1605-1606).

61) S. Tihic, *Vep. cit.*, fq. 310.

62) K. Frashëri, Vështrim mbi zhvillimin shoqëror, arsimor e kulturor në Tiranë deri në mesin e shek. XIX, *Arsimi popullor*, 4-1964, fq. 65.

63) M. Mujezinovic, *Starine Kosova i Metohije*, nr. IV-V. Prishtinë 1971, fq. 327 — 330.

64) Në punimin: Banesa popullore në Shkodër gjatë shek. XVIII-XIX, *Monumente* 4 1972 fq. 142; autori E. Riza, jep për ndërtimin e xhamisë vitin 1617, i mbështetur në dorëshkrimin e H. Bushatit (*Historia e Shkodrës*) që ruhet në Bibliotekën lokale). Viti i ndërtimit 1627 i dhënë prej nesh, është nxjerrë nga teksti i të njëjtit mbishkrim të deshifruar nga V. Buharaja.

65) Të dhëna të mjaftueshme për këtë çështje mund të nxirren nga Celebiu. (*vep. cit.*).

66) The Byzantine Empire, *vep. cit.*, Part. II, fq. 372, M. Sozen, *vep. cit.*, fq. 27, F. Babinger, *vep. cit.*, fq. 673-681, C. Brancati, *Struttura e architettura*, Torino 1967, fq. 216, K. Otto-Dorn, *Islam*, Milano 1964, fq. 260-261, C. Perogalli, *Storia dell'Architettura*, Milano 1964, fq. 380 etj.

periudhës së parë, hynë në mjediset urbane të qyteteve tona në mënyrë më të perceptueshme e më të pranueshme. Tek ato fillojnë të shfaqen bile zgjidhje tradicionale në elementët e veçantë, siç vërehet në trajtimin stilistik të portaleve, portikëve, dritareve, harqeve, kollonave, tavaneve prej druri e ndonjë element tjetër, të aplikuar veçanërisht në tipat bazilikalë të xhamive.

Dy nga karakteristikat kryesore dalluese të xhamive të kësaj periudhe nga ndërtesat e periudhës së parë mund të shihen në planin urbanistik dhe në atë arkitektonik. E para është se, xhamitë nuk u ndërtuan më brenda por dolën jashtë mureve të kështjellave, ku garnizonet osmane qëndronin të izoluar. Trualli mbi të cilën zunë vend tashmë këto objekte përfaqësuese të ideologjisë së re, u zgjodh zëmra e lagjeve të qytetarëve dhe shpesh ato shërbyen për të formuar qendrat apo bërthamat urbane të qyteteve (varosheve). E dyta është se xhamitë, tashmë si ndërtesa që i shërbenin masës së gjerë të qytetarëve, marrin zhvillim edhe në aspektin arkitektonik. Sipas modeleve të sjella nga zyrat perandorake, edhe në viset tona, xhamia u ngrit brenda sistemit të kullies⁶⁷, ku ajo ishte bërthama e saj, përreth së cilës qëndronin ndërtesat e tjera si medreseja, imareti, teqeja, shkolla, hamami, hotelet, etj. Midis shembujve më të hershëm të kullijeve që ruhen akoma sot janë ajo e xhamisë Mbret në Berat, me xhaminë të tipit bazilikal, ajo e Iljaz Mirahorit në Korçë, me faltoren e tipit me kupolë, etj. Gjithashtu xhamitë nuk u trajtuan më me modestinë arkitektonike të periudhës së parë, por tani u ndërtuan më të mëdha dhe u bënë objektet ku u derdhën energjitë dhe aftësitë e mjeshtërve më të mirë si të artit të ndërtuarit ashtu edhe të arteve të aplikuar. Nga pikpamja arkitektonike ato synuan të bëheshin veprat më monumentale të qytetit me ambicjen për t'ia kaluar në këtë drejtim faltoreve të krishtera. Bile në këtë periudhë transformimet e kishave në faltore islamike u ndërprehen.

3. Etapa e tretë e zhvillimit të arkitekturës së xhamisë në trojet mesjetare shqiptare i përket periudhës prej gjysmës së dytë të shek. XVII e deri në fillim të shek. XIX, e cila karakterizohet nga rritja e rolit të mëtejshëm ekonomik të qyteteve nga formi-

mi i klasës feudale shqiptare, nga konvertimi në fenë muhamedane të pjesës dërmuese të popullsisë dhe nga lulëzimi i kulturës islamike shqiptare. Nga pikpamja politike kjo periudhë përkon nga njëra anë, me krizën e rendit feudal ushtarak të shtetit osman dhe me shthurjen e sistemit të tij të centralizuar (faktor i jashtëm), ndërsa nga ana tjetër, me rritjen e fuqisë ekonomike të vëndit dhe përpjekjeve të feudalëve vendas për shkëputje nga Porta e Lartë, dukuri kjo që ërdhi duke u fuqizuar gjatë shek. XVIII e më tej (faktor i brendshëm). Rritja e rolit ekonomik të qyteteve dhe aktivizimi i masave popullore shqiptare në përpjekjet politike, shoqërore, ekonomike e kulturore për autonomi, u pasqyruan veç të tjerave, edhe në synimet e tyre për thellimin e individualitetit nacional në fushën e arkitekturës në përgjithësi dhe të arkitekturës së faltore islamike, në veçanti, fenomen që ndodhi në këtë periudhë edhe me popullsitë e tjera të nënshtruar të Perandorisë, bile dhe në vetë popullsinë turke.

Tendenca politike dhe kombëtare popullore për autonomi u pasqyruan edhe në fushën ideologjike. Ato u shfaqën në kundërshtimin e platformës ideologjike osmane nga ana e masave popullore duke i kundërvënë asaj një botkuptim të veçantë islamik, tashmë të formuar e të kristalizuar prej tyre. Kjo prirje në fushën ideologjike duket në këtë kohë në përqafimin nga ana e popullsisë së myslimanizuar të sekteve të ndryshme të sferës islame, të cilat nuk pajtoheshin dhe bile ndonjëherë ishin në kundërshtim të hapur me sektin zyrtar të Portës së Lartë. Të tillë faktorë gjetën materializimin e tyre në përgjithësi në veprat e arkitekturës së shek. XVIII-XIX dhe në veçanti në trajtimin artistik e arkitektonik të xhamive, ku ndjehet veprimi në përmasa dominuese e traditës vëndase. Fuqizimin e veprimtarisë së kësaj tradite e ndihmoi sigurisht dobësimi i pushtetit të centralizuar osman, si pasojë e të cilit tashmë në shumë qytete u ngritën zyra të veçanta projektimi që i modeluan faltoret në përshtatje me kërkesat arkitektonike lokale. Të tilla zyra në vëndin tonë njihen në këtë periudhë në qytetet Elbasan, Berat, Prizren, Shkodër, Gjirokastrë, Janinë, Korçë, Tiranë, etj. Një prej dukurive që shërben për të provuar veprimtarinë e fuqishme të traditës lokale në këtë etapë

67) Në traditat e vjetra selxhuke, rolin kryesor në ansamblet urbane e zinte medreseja, ndërsa xhamia shpesh ishte aneksi i saj. Osmanët i dhanë një orientim të ri këtyre ansambleve, të cilat u quajtën kullie. Rolin kryesor e fitoi tashmë xhamia, e cila u vu në epiqendër të organizimit urbanistik të tyre, e shoqëruar përreth me objekte të tjera ndihmëse. Si model i parë i kullies klasike osmane konsiderohet ajo e sulltan Mehmetit II në Stamboll, e ndërtuar në vitin 1471 nga arkitekti Sinan Atik nga.

dhe largimin gjithnjë e më tepër nga frymëzimet artistike të qendrës së perandorisë, është kalimi pa u përfillur i stilit «lala Devri», i cili lulëzoi në arkitekturën turke dhe në Kostandinopojë në fund të shek. XVII dhe në shek. XVIII.⁶⁸⁾ Si rrjedhim, etapa e tretë e zhvillimit të arkitekturës së xhamisë në trojet tona karakterizohet nga kërkimet dhe arritjet vetjake të arkitekturës klasike shqiptare të faltores islamike.

Midis egzemplarëve të ndërtuar në këtë periudhë mund të përmenden xhamia e Agait në Elbasan

(1650 – 1660)⁶⁹⁾, ajo e Hamamit në Pejë (gjysma e dytë e shek. XVII), e Hysen pashës në Berat (1670-1671)⁷⁰⁾, ajo në fshatin Roshnik në rrethin e Beratit (1641 – 1655)⁷¹⁾, xhamia Atik në Gilan (shek. XVII), ajo e lagjes Ndocaj në Shkodër (1722 – 23)⁷²⁾, e Velabishtit në Berat (përpara vitit 1727 – 1728)⁷³⁾, ajo Kubelije e Kavajës (1735 – 36)⁷⁴⁾, e Teges në Gjirokastrë (1742 – 1743)⁷⁵⁾, ajo në lagjen Perash të Shkodrës (1744)⁷⁶⁾, e Kaninës në Vlorë (1756 – 1757)⁷⁷⁾ e Pazarit në Gjirokastrë (1757)⁷⁸⁾, e Mehmet

68) 1. Autori holandez M. Kiel në punimin e tij: «Aspects of ottoman turkish architecture in Albania», mbajtur në Kongresin e 5-të ndërkombëtar të artit turk në Budapest 1975, e vëren me të drejtë mungesën e një ndikimi të plotë të stilit «lala Devri» në arkitekturën e xhamive të vendit tonë në fund të shek. XVII dhe në shek. XVIII. Por, si arësye kryesore si shikon mungesën e një kontakti direkt të Shqipërisë me artin e kryeqytetit të Perandorisë Osmane në këtë periudhë. Arësyetimi i tij nuk qëndron, pasi në këtë kohë kontaktet e qyteteve shqiptare me Stambollin kanë qenë më të mëdha se më parë, nëpërmjet marrëdhënieve të shtrira në të gjitha sferat. Aq më tepër në sferën e ndërtimeve, nuk mund të flitet për mungesë kontakti, pasi ndërtuesit shqiptarë punonin kudo në viset ballkanike, përfshirë edhe vetë Stambollin, madje kjo e fundit është një fakt i njohur, i pranuar edhe nga vetë autori në fjalë (fq 547, N. Moutsopoulos, I laiki arhitektoniki tis Verrias, Athos 1967, fq. 50 – 63).

69) E. Celebiu, vep. cit, fq. 106.

70) Mbishkrimi i xhamisë ndodhet mbi portën e hajatit, i gdhendur në relief me shkronja të karakterit thuluth të grafisë arabe, mbi një pllakë guri të bardhë me përmasa 45 x 60cm. Hartuesi i vargjeve ku: «Hysen pasha, i nderuar – lëvduar qoftë zoti /derdhi përsëri hirin e tij në (ngritje) veprash të mira / themeloi këtë xhami të lartë/për të fituar kënaqësinë e zotit dhe me qëllim të mirë/pranoje (këtë vepër) e zot i madh/ bëja mbarë atij paraqjen dhe soditjen e bukurisë hyjnore/në mbarim (të veprës) Nabiu dhe kronogramin /aty ku duhej u ngrit faltorja e bashkësisë myslimane /S (hevval), viti 1081 «që i takon vitit 1670-1671 (V. Buharaja, dorësh). Për këtë xhami bën fjalë dhe Celebiu (vep. cit, fq. 63), ku ka lënë edhe ai vetë një mbishkrim.

71) Mbishkrimi i xhamisë mbi portën e hyrjes nuk është gjetur, por për vitin e ndërtimit të saj na ndihmon një mbishkrim tjetër prej 4 rradhësh, me shkronja të mëdha, i realizuar me penel në niken e mirabit. Sipas tij merret vesh se ndërtuesi i xhamisë ka qenë veziri i madh Mehmet Pasha nga familja e qypërlinjve me origjinë nga fshati Reshnik. Mbishkrimi në nike i kushtohet vitit të vdekjes së tij, më 1671. Sipas gjurmëve tona të bëra posaçërisht për veprimtarinë e arkitekt Kasemit në Shqipëri na rezultojnë që xhamia duhet të jetë ndërtuar midis viteve 1640-1655. Teksti i mbishkrimit është ky: «Viti i vdekjes së ndërtuesit të xhamisë së shenjtë/ vezirit të madh Kypri Mehmet pashës/. cilido do t'a shohë (këtë shënim) për hir të zotit të madhërisëm/ le të shqiptojë një Fatih/viti 1082», që i takon vitit 1671.

72) Sipas V. Buharasë (dorësh)

73) Mbishkrimi i xhamisë mungon. Por sipas një nekrologjie të shkruar mbi dritaren në të majtë të portës së hyrjes së xhamisë, e cila bën fjalë për vdekjen e Mahmud Pashës në vitin 1727 – 28, del se ndërtesa është themeluar përpara kësaj date. Duke patur parasysh se Mahmud pasha ka qenë i ati i sundimtarit të Beratit, Ismail pashë Velabishti, mendojmë se ai duhet të jetë ndërtuesi i xhamisë.

74) Mbishkrimi ka qenë vendosur mbi harkun e portës, i gdhendur në dy vargje, mbi një pllakë mermeri me përmasa 45 x 30 cm. Teksti i mbishkrimit është ky: «Me çiltërsi zemre shpenzoi pasurinë në rrugën e zotit shkallëllarti Kapllan bej, ngriti një faltore të shenjtë/ një xhami e bukur jetëdhënëse, u shënuar për t'u mbajtur mënd dhe viti i ndërtimit, se çfarë xhamie (të hijshme) e zot i madh ndërtoi Kapllan beu, viti 1148», i cili i takon vitit 1735 – 1736 (V. Buharaja, dorësh).

75) Sipas mbishkrimit, i cili ka qenë vendosur mbi portën e hyrjes mësohet se faltorja është ndërtuar nga Ahmet Agai, në vitin 1145 h. (V.B.)

76) Sipas deshifrimit të V. Buharasë (dorësh.).

77) Mbishkrimi ka qenë shkruar në dy vargje me bojë të zezë në një pllakë të gurtë me përmasa 35 x 35 cm, mbi derën e xhamisë në fshatin Kaninë. Teksti i mbishkrimit

pashës në Shkodër (1773-1774)⁷⁹⁾ e Zajmit në Tiranë (1774)⁸⁰⁾, e Kasem pashës në Vlorë (1783 – 1784)⁸¹⁾, e Sulejman pashës (rreth vitit 1800)⁸²⁾ dhe ajo e Beqarëve (rreth vitit 1800)⁸³⁾ në Berat e Haxhi Ethem beut në Tiranë (1794-1821)⁸⁴⁾, xhamia e Peqinit (1822), etj.

Në etapën e tretë, e cila mund të cilësohet si koha e formimit të stilit klasik shqiptar në arkitekturën e xhamisë, dallojmë dy shkallëzime të ecurisë

së saj – periudhën e kërkimeve dhe eksperimentimeve (paraklasike) të traditës vendase, e cila nga pikpamja kohore arrin deri në gjysmën e parë të shek. XVIII dhe periudhën e lulëzimit të arkitekturës shqiptare osmane të xhamisë, të cilën e përfaqësojnë mirë shumë ekzemplare duke pranuar si shëmbull të parë xhaminë Kubelije të Kavajës (1735 – 36) dhe si shëmbull përmbyllës të periudhës, xhaminë e Peqinit (1822).

është ky: «Trego me saktësi vitin (e ndërtimit) e Lutfi (/lëvdur qoftë perëndia: Sa bukur u stolis kjo xhami e këndshme, viti 1170» (V. Buharaja, dorësh.).

78) Kronogrami i përbërë nga titulli dhe 5 distikë, ka qenë shkruar me bojë të bardhë mbi dy pllaka xhami lyer me bojë manushaqe (23 x 35cm) të vendosura këtu mbi kamaren mbi derën e xhamisë. Ndërtuesi i saj del se është Ahmet Agai. Teksti i mbishkrimit është ky: «Mirëbërësi Ahmet Celebiu / bir i Mehmet Celebiut bir i Seran (Serejan) agait / bujari i kohës, Ahmet Agai ka vetitë e engjëllit/ dhe që fisi i tij ka qenë bujar gjysh pas gjyshi/ në rrugë të zotit shpenzoi pasuri të madhe dhe bëri një xhami / po çfarë xhamie se? një xhami me kupolë si të qiellit që s'e ka shoqen / ju bëftë mbarë që të arrijë lumturinë e lartë edhe dëlirtë e Ahmet Agait/ e ndohmoftë këtë ditën e gjyqit profeti i nderuar dhe i shenjtëruar / kur Mehdi shërbëtori pa se vepra mbaroi, shkroi datën / faltore e bashkësisë (islame) dhe vend i stolitur kjo xhami e Ahmetit /viti 1145» (V.B. Dorësh.).

79) Mbishkrimi ndodhet mbi derën e dytë të xhamisë dhe ka këto fjalë. «Data e ngritjes së xhamisë së shenjtë/ nga ana e mirëbërësit Mehmet pasha/ viti 1187» Ndërtesa ka edhe një mbishkrim të dytë, i cili tregon për kohën e rindërtimit të saj. Teksti është ky: «Data e rindërtimit të xhamisë së shenjtë/ nga ana e myteveiliut të saj Haxhi Mahmut Ber ... /viti 1280», që i takon viti 1863-1864 (V. Buharaja, dorësh.).

80) Mbishkrimi ka qenë murosur mbi derën e xhamisë, i përbërë prej pesë rradhësh osmanisht dhe i gdhendur në një pllakë guri me përmasa 60 x 30 cm. Teksti i mbishkrimit është ky: «(Këtu) tregohet data e ndërtimit nga ana e mirëbërësit Molla Hysenji të minaresë që kanë ngritur së bashku vëllezërit e tij, të ndjerët Molla Mustafa dhe Molla Islam, bij të Avsllan Hoxhës, më 30 ramazan viti 1189», që i takon viti 1774 (V. Buharaja, dorësh.).

81) Kronogrami ndodhet sot në Muzeun e qytetit të Vlorës. Prej tij del se ajo është themeluar nga Kasem pasha dhe se është rindërtuar nga një farë Sadiku. Data e ndërtimit është viti 1198 h, që i takon të jetë viti 1783-84 (V. Buharaja, dorësh.).

82) Mbishkrimi është i vendosur mbi derën e dytë të xhamisë, i shkruar me bojë të zezë brenda një panoje të suvatuar (75 x 35cm). Por rënia e suvasë ka bërë që të humbasë pjesa më e madhe e rreshtave të tij, duke mbetur sot vetëm tri rradhë të cinguar. Teksti i mbetur i kronogramit është ky: «Viti 1269 (h.) i zoti i veprave humanitare dhe të dobishme... / i ndjeri fajfalur Sulejman pasha...» Viti 1269, h. i takon vitit 1852 – 1853, por ky vit tregon kohën e një rindërtimi të xhamisë, pasi nga një mbishkrim tjetër të cilin nuk po e botojmë këtu, del se xhamia ka pësuar një rindërtim të mëparshëm në vitin 1825-26, po nga Sulejman pasha (kjo përputhet me kronogramin e dhënë, sepse në vitin 1852-53, Sulejman Pasha del i vdekur më parë). Si rrjedhim rezulton se xhamia nuk duhet të jetë ndërtuar nga Sulejman pasha, emrin e të cilit ajo e ka marrë më sa duket prej rindërtimeve që ai ka kryer po prej të atit të tij Ibrahim pashës, rreth vitit 1800 (V. Buharaja, Dorësh.).

83) K. Frashëri, *vep. cit.*, fq.

84) Kronogrami është gdhendur me shkronja elegante tealik në dy rase mermëri, të cilat kanë qenë vendosur mbi derën e dytë të xhamisë. Teksti është ky: «I zoti i mirësisë dhe i bujarisë në rrugën e zotit të gjithësisë, robi zëmërciltër i zotërisë së tij, lavdisë së profetëve, kërkuesi i kënaqësisë së profetëve dhe shenjtoreve/Mir Ismaili, dashurues i katër shahive të zgjedhur/në rasën e zemrës së tij lapsi i mbarësisë hyjnore/vizatoi figurën e veprave të mira dhe idenë për t'i shërbyer fesë së vëtetë / (Ai) ngiti një faltore të lartë, që s'ka shoqe në bukuri/kupola e saj e rrumbullakët i shtie zili qiellit të lartë/zoti i madh ja pranofte (këtë vepër) dhe i dhëntë shpërblim ndihmën hyjnore pastë me vete në çdo punë/krijuesi ja bëftë mbarë që të kryej vepra të tjera si kjo /...lidhur me plotësimin e saj Fehmiu tha këtë datë të plotë-një xhami që i shëmbëlleen parajsës vënd falje për myslimanët, zoti është hirplotë për robët/ e shkroi Abdurrazaku viti 1238», që i takon vitit 1822 – 1823 (V. Buharaja, dorësh.).

Eksperimentimet në etapën e tretë u bënë në përgjithësi mbi bazën e tipologjisë të mëparëshme të xhamive, domethënë të të dy tipeve tashmë të përmendur. Prej tyre, si më përfaqësuese për stilistikën arkitektonike vendase u zgjodh me prioritet tipi monumental me kupolë. Kërkimet për krijimin e një arkitekture me karakteristika të veçanta të këtij tipi xhamie, konsistuan në zbulimin e vlerave të reja të elementeve formues të saj, në përputhje me nevojat shoqërore, shpirtërore e artistike të popullsisë, me mundësitë ekonomike si dhe me të tjera kërkesa që impononte mjedisi shqiptar i kohës. Në krahasim me xhamitë e ndërtuara në etapën e dytë dhe me ato të mjedisve kulturore fqinjë (ballkanike — osmane), dallime cilësore fitoi arkitektura shqiptare-osmane e xhamisë në disa drejtime: në gjetjen e përmasave më racionale, për formulimin planimetriko-hapsinor të sallës, hajatit e minaresë, në lidhjen e xhamisë me mjedisin urban ku u ndërtua, në gjuhën plastike të fituar nga përdorimi i teknikave tradicionale, në preferencat kromatike, ornamentale e dekorative që shihen në fasada e në brendinë e tyre, etj.

Duhet vënë në dukje se notën origjinale që fitoi arkitektura e xhamive në këtë etapë në vendin tonë e ndihmoi në mënyrë të konsiderueshme një rezultat tjetër — sinteza e re që kreu në përgjithësi arkitektura shqiptare në shek. XVIII-XIX. Dihet se lëvizjet popullore që përshkuan Evropën gjatë shek. XVIII-XIX, të cilat kishin për synim zgjimin e ndjenjës nacionale të popujve, u shoqërua nga një orientim i ri në zhvillimin e artit e të kulturës të tyre nga frymëzimi në dukuritë stilistike të epokave klasike e mesjetare. Një lëvizje e këtij karakteri ndodhi padyshim edhe në Shqipëri, e cila u shpreh në mënyrë të konkretizuar në kohën e pashallëqeve të mëdha e më tej me Rilindjen Kombëtare. Rrjedhimet e saj u shfaqën edhe në fushën e arkitekturës, shënjat e së cilës fillojnë të duken qysh në fillim të shek. XVIII. Në mjaft nga monumentet tona të artit e të arkitekturës të shek. XVIII-XIX, veçanërisht ndër faltoret e krishtera dhe islamike, mund të shikohen elemente arkitektonike të frymëzuara nga dukuritë klasike e bizantine, një frymëmarrje artistike kjo, në thellësi të kohës, e cila mund të cilësohet edhe si stil neoklasik shqiptar. Si elemente të këtij orientimi në arkitekturën e faltoreve islamike do të dallonim siluetin e portikëve me arkadë në hajatet e xhamive të Kavajës, Tiranës, Shkodrës, Peqinit, etj., në finesën e pu-

nimit të gurit në sipërfaqen e fasadave, në finesën dhe motivet arkitektonike apo zbukurimore me të cilët janë realizuar kollonat, kornizat e dritareve, kapitelet, kornizat e portaleve, etj. Po aq dukshëm u paraqit kjo frymë stilistike në artin zbukurimor prej druri të interierëve, në motivet e gdhendura me frymëzim nga tradita etnografike shqiptare, të cilat shihen në tavanë, mafile, dollapë dritare, etj. Përkim të plotë me shijen vëndase paraqet gjithashtu në këtë kohë piktura murale në brenditë apo eksterierët e mjaft xhamive, jo vetëm në ato të ndërtuara në këtë periudhë si të xhamia e Haxhi Ethem Beut. në Tiranë, në atë të Beqarëve në Berat, e Peqinit, e Stërmasit në Tiranë, etj. por edhe në xhamitë më të vjetra, të cilat gjatë shek. XVIII-XIX u rikonstruktuan, si të xhamia e Vjetër në Tiranë, e Pazarit në Krujë, ajo Mbret në Berat etj.

Nga pikpamja urbane, një tjetër tipar i arkitekturës shqiptare osmane e xhamisë ishte konsolidimi i bashkëjetesës së binomit xhami-kullë Sahati, brenda hapsirës së kullies. Prezenca e kullave të Sahatit pranë xhamive vihet re në trojet tona qysh në etapën e dytë ndoshta më herët se kudo në viset e tjera të Perandorisë Osmane⁸⁵⁾ dhe në këtë çështje duhet të ketë ndikuar padyshim afërsia e viseve shqiptare me perëndimin, siç është rasti i kullës së Sahatit pranë xhamisë së Shkupit (ndërtuar rreth viteve 1560-1570), apo ajo pranë xhamisë së Prizrenit, të Elbasanit e të tjera më vonë⁸⁶⁾. Por në etapën e tretë, prania e tyre bëhet karakteristike dhe në periudhën e lulëzimit të arkitekturës shqiptare islamike, silueti i minaresë është gjithnjë i shoqëruar nga ai i Kullës së Sahatit (Krujë, Shkodër, Berat, Korçës, Prishtinë, Pejë, Prezë, Libohovë, Durrës, Gjirokastrë, Kaninë, Delvinë etj.). Si pikë kulinante të evolucionit të bashkëjetesës së këtij binomi, qëndron rasti i xhamisë së Peqinit, në të cilin struktura e kullës është e lidhur me atë të xhamisë. Kulla e Sahatit ka arritur tashmë të bëhet këtu pjesë përbërëse e ndërtesës së faltores.

4. Etapa e katërt e rrugës së arkitekturës së xhamive në trojet tona përkon me periudhën e Rilindjes Kombëtare, kur lind dhe zhvillohet kultura refleksive laike shqiptare, kur dogma fetare fillon të tërhiqet përballë iluminizmit patriotik dhe kur lëvizja kombëtare ja shkallmon privilegjet që kishin fituar më parë institucionet e kultit në fushën e ndërgjegjes shoqërore. Për rrjedhim, kjo periudhë e luftës për pavarësi ndaj Perandorisë Osmane çoi dety-

85) S. Dashi, Kullat mesjetare të sahatit në vëndin tonë, Monumentet 12, Tiranë 1976, fq. 101 — 108.

86) Po aty, fq. 101.

rimisht në rënien e theksuar të aktivitetit ndërtimor të xhamive, për pasojë edhe të arkitekturës së tyre. Tashmë vërehen vetëm disa rindërtime e meremetime të faltoreve egzistuese islamike. Ndonjë xhami e re që u ngrit, që nga pikpamja arkitektonike vetëm përpjekje për të përsëritur modelet e mëparëshme, siç ishte rasti i xhamisë së Stërmasit në Tiranë (1840)⁸⁷, si imitim i asaj të Haxhi Ethem beut, etj. Arkitektura shqiptare e kultit islamik në periudhën e Rilindjes nuk mund të ndiqet më nëpërmjet xhamive. Objektet përfaqësuese ku u dukën pak dukuri të reja arkitektonike, u bënë teqetë, të cilat në një farë mase vazhduan të ndërtoheshin, por edhe këto të kufizuara në numër.

5. Etapa e pestë lidhet me periudhën e shtetit shqiptar të pavarur, kur Komuniteti Mysliman fitoi autoqefalinë nga Sheh-ul-Islamati i Stambollit dhe xhamia u nda nga shteti. Sigurisht që numri i xhamive të ndërtuara në këtë periudhë që jo vetëm fare i pakët, por arkitektura e tyre që krejtësisht një braktisje nga stili klasik shqiptar i arritur, siç ishte rasti i xhamisë së Madhe në Durrës, xhamia e Re e Tiranës, xhamitë e tjera në Sarandë, në Lushnjë, e ndonjë tjetër. Arësyeja nuk ishte te vërshimi i teknikave dhe teknologjive të reja bashkëkohore në sferën e ndërtimit, por për mendimin tonë, në prirjen e projektuesve për të transmetuar ndikimet e arkitekturës perëndimore në mënyrë shabllone dhe të pa përtypur nga tradicioni vendas. Qoftë për vlerat funksionale, qoftë edhe për ato arkitektonike, këto ndërtesa mbetën jashtë evolucionit llogjik të zhvillimit historik të arkitekturës së xhamive në vendin tonë.

*

Rrënimin përfundimtar si temë arkitektonike xhamia e mori vetëm pas çlirimit të vendit, atëherë kur u bë e mundur të shëmben njëherë e përgjith-

monë themelet e saj — ideologjia islame. Por kjo periudhë e mohimit të saj, është në të njëjtën kohë edhe periudha e lindjes dhe e pohimit të një aspekti tjetër të xhamive-të mbrojtjes shkencore të vlerave të tyre historike e artistike, nëpërmjet shkençës së restaurimit të monumenteve të kulturës.

Si për të gjithë monumentet e kulturës, edhe restaurimi i xhamive në vendin tonë është bazuar në vlerën historike e artistike dhe në gjendjen e ruajtjes fizike të tyre. Të paraprirë nga studimet ndërhyrjet restauruese janë kryer si në faltoret islamike që ruajnë hapsirën e plotë arkitektonike (si p.sh. në xhaminë e Haxhi Ethem beut) në Tiranë, atë të Plumbit, të Beqarëve dhe Mbret në Berat, të Nazire-shës në Elbasan, të Mirahorit në Korçë, të Allajbegisë në Burim të Peshkopisë, të Pazarit në Gjiro-kastër, etj) ashtu edhe në ato që ruhen në gjëndje rrënojë, tek të cilat është kryer gërmimi dhe konservimi arkeologjik (si p.sh. në xhaminë e Kuqe dhe të Bardhë në Berat, ajo e Fatihut në Krujë, e Fatihut në kalanë e Shkodrës etj.). Qëndrimi ynë aktiv në vlerësimin e kësaj gjinie monumentesh, shpesh i ka avancuar detyrat e restaurimit, duke i pajisur ato edhe me funksione bashkëkohore, konkretisht duke riorganizuar brendinë e tyre me funksionet e muzeumeve (si p.sh. Muzeu i Arkitekturës tradicionale të Beratit, në xhaminë e Plumbit, Muzeumi me të njëjtën tematikë në xhaminë e Muradies në Vlorë, Muzeu i kulturës Popullore dhe ai Arkeologjik të rrethit të Beratit, respektivisht në xhaminë e Beqarëve dhe atë Mbret, etj). Këto monumente janë kthyer sot në vatra të edukimit patriotik e revolucionar të masave tona punonjëse me traditën e pasur historike.

87) K. Frashëri, Historia e Tiranës (dorëshkrim) fq. 140, xhamia është ndërtuar nga Mahmud Muhsin Stërmasi. shih edhe K. Frashëri, Zhvillimi kulturor dhe arsimor në Tiranë e shek. XVIII, Arsimi Popullor, Nr. 4, 1964.

Gjergj FRASHËRI
Sulejman DASHI

L'EVOLUTION DE L'ARCHITECTURE ISLAMIQUE ALBANAISE DES MOSQUEES

RESUME

Les oeuvres islamiques occupent une place importante dans la création artistique et architectonique médiévale de l'Albanie. Elles commencent à apparaître dès la fin du XIVe sc et les mosquées, sans doute, représentent une valeur particulière dans l'histoire de l'architecture albanaise.

On doit chercher les débuts de l'art islamique dans les villes albanaises, après le processus de l'islamisation de la population urbaine. D'après ce critère, on est de l'avis que le plus ancien temple islamique en Albanie est représenté par la mosquée de Fatih, construite au-dessus de la porte d'entrée de la forteresse d'Elbasan, en 1466. Mais il faut toujours revenir sur cette idée, parce qu'il y a des traces qui démontrent l'existence des premiers temples islamiques dans les contrées albanaises, avant le commencement de ce processus. C'étaient des temples construits pour les garnisons militaires étrangères. Nos recherches actuelles nous amènent à la conclusion que la première mosquée se situa près du acropole de la forteresse de Berat. Nommée par la tradition orale la Mosquée Rouge, et mentionnée dans les sources par le nom de Bayazit Ichan, elle fut construite au cours de la période 1389-1402. C'était l'époque des alliances temporaires que les féodaux albanais établirent avec l'état ottoman, à cause de leurs conflits intérieurs. Cette datation est témoinnée particulièrement par le minaret, qui, du point de vue stylistique typologique, nous rappelle les minarets des mosquées seldjoukides d'Anatolie, comme celui de la mosquée d'Alaedin à Nigde (1223) et Gök Médressé (1271) à Sivas et beaucoup d'autres plus récents. A l'époque de la construction de la Mosquée Rouge remontent aussi l'Ancienne Mosquée de Përmet (1402-1421), celle de Kardhiq, l'ancienne mosquée de Murat II à Vlora (1421-1451) etc.

La construction des temples islamiques destinés aux garnisons militaires, qui commença vers la fin du XIVe sc., se poursuivit dans les contrées albanaises presque pendant tout le XVe sc., le siècle de la résistance héroïque de notre peuple contre les occupants ottomans quand la population islamisée était peu nombreuse pour influer dans la vie culturelle du pays. Pendant la deuxième moitié du XVe sc., avec l'occupation des villes et des habitats fortifiés, le nombre de ces temples s'accrut. La plupart se rattachent à la période de Mehmet II (1451-1481) telles, la mosquée de Hunqar à Delvine, construite au milieu du XVe sc., celle de Gazi Ali Bey à Vuçitern (milieu du XVe sc), celle de Fatih dans la forteresse de Ioannina (1459-1465), celle

de Hunqar sur le tour de la porte de la forteresse de Kruja (1478), celle de Fatih dans la forteresse de Shkodra (1479), celle de Mehmet II dans la forteresse d'Ulqin (1479), celle de Fatih dans la forteresse de Tivar (1479), celle de Fatih dans la forteresse de Durrës (1479-1481), celle de Fatih à Shtëpanj d'Elbasan (1479-1480), celle de Fatih dans la forteresse de Lezhë (1480), de Mehmet II dans la forteresse de Podgoricë (1479-1480) etc.

A part les mosquées construites dans les grandes villes, ces temples en général étaient très modestes du point de vue des valeurs architectoniques, souvent ils sont construits en hâte et dans quelques cas ils se réalisèrent par l'adaptation des églises, dont l'architecture laissa des traces dans l'art de la construction des mosquées plus récents.

La seconde étape de l'évolution de l'architecture albanaise islamique des mosquées concorde avec l'exercice du pouvoir centralisé de l'Etat par la Porte Sublime avec le renforcement de l'islamisation et parallèlement avec l'accroissement de l'influence, dans la vie sociale du pays, de la population islamisée. Cette période, qui commence à la fin du XVe sc et se termine à la première moitié du XVIIe sc, d'autre part est totalement limitée à l'intérieur du temps de formation et d'épanouissement de l'architecture classique ottomane.

Ces conditions apportent une intensification des constructions des mosquées, tant au point de vue de quantité qu'au point de vue exigences artistiques. Les premiers modèles classiques apparurent dans les zones occupées, puis ils se réalisèrent aussi dans les contrées qui furent occupées plus tard.

Parmi les premières mosquées de cette période on peut mentionner: Le temple de Fatih à Prishtinë (1461), celui de Gazi Isa Beg à Skopije (1475) la mosquée Mbret (de Bayazit II) à Përmet (1494-1495), de Mustafa Pacha à Skopije (1492), la mosquée Mbret à Elbasan (1492), la mosquée Mbret à Berat (vers 1492), la mosquée Mbret à Shkodër (fin du XVe sc), la mosquée de Tetove (1495), celle d'Illiaz Mirahor bey à Korçë (1496), celle de Imaret à Ohër, etc. Certainement les plus nombreux temples islamiques apparurent aux XVIe-XVIIe sc, comme la mosquée d'Isak Beg à Manastir (1508), celle de Varosh ou de Bazar à Krujë (1533-1534), celle de Muradiye (1536-1538) et l'ancienne mosquée de Vlora (vers 1540), celle de Plumb à Berat (1553-1554), celle d'Allaj begi à Dibër (milieu du XVIe sc) la nouvelle mosquée (1558-1559) et celle d'Hajdar

Kodi à Manastir (1561), celle de Gazi Mehmet Pacha à Prizren (1561) et Sinan Pacha à Kaçanik (1594-1595), celle d'Hadum à Gjakovë (1595), de Naziresh à Elbasan (avant 1599), la mosquée d'Hasan Aga à Rugovë, de Gjin Aleks à Rusanj de Delvina, celle de Pirinas à Prishtinë, de Mozhiq à Mitrovicë et d'autres construites au cours du XVIIe sc, la mosquée de Ballie à Elbasan (1605-1606) celle de Sinan Pacha à Prizren (vers 1610-1615), celle de Sulejman Pacha à Tirana (1614) etc.

En général, les temples de cette période se présentent par deux types. Le type monumental à une seule coupole centrale et le type basilical à toit. Pour les deux types on préféra les portiques à arcades avant l'entrée en salle, ainsi qu'un seul minaret placé à droite. Ces minarets étaient déjà minces et hauts, à section polygonale, ce qui les différe de ceux du type «aiguille». Les caractéristiques particulières de cette période sont: premièrement ces mosquées furent construites en dehors des murs des garnisons ottoman, en constituant ainsi le noyau pour la formation des «varosh». Deuxièmement, les mosquées servaient déjà à la large population citadine. Selon les modèles apportés par l'office de l'Empire, comme partout ailleurs, chez nous aussi la mosquée fut construite à l'intérieur du système de «Kulliye» à laquelle elle servait, et elle était entourée par les autres constructions telles: le «tekke» l'école, le «hamam» etc. Les deux plus anciens exemples des «kulliye» conservés jusqu'à l'heure actuelle sont, celle de la Mosquée Mbret à Berat (1492) du type basilical et celle de la mosquée de Mirahor à Korçë, du type avec coupole. (1496). De même, les mosquées ne sont plus traitées modestement, comme pendant la première période, elles sont devenues l'objet où les maîtres renommés exercent leur talent. Du point de vue architecture, la mosquée est devenue l'objet le plus monumental de la ville. A cette époque-là on ne convertissait plus les églises en temples islamiques.

La troisième étape de l'évolution de l'architecture des mosquées aux contrées moyenâgeuses albanaises se situe de la seconde moitié du XVIIe sc jusqu'au début du XIXe sc. Cette période se caractérise par l'essor ultérieur du rôle économique des villes par la formation de la classe féodale albanaise, par le convertissement en musulmans de la plupart de la population des villes et par l'épanouissement de la culture islamique albanaise. Du point de vue politique, cette période coïncide, d'une part avec l'une des crises du système féodal militaire et la dégénération de son système centralisé, d'autre part avec l'essor de la puissance économique du pays et l'effort des féodaux vernaculaires pour se détacher de la Porte Sublime, surtout au cours de XVIIIe sc.

L'essor du rôle économique dans les villes et les efforts des féodaux albanais pour l'autonomie de leurs possessions se reflétèrent même à leur intention pour approfondir l'individualité dans le domaine de l'architecture. Par conséquent, la troisième étape de l'évolution de l'architecture des mosquées dans notre pays se caractérise par les recherches et les arrivées typiques de l'architecture classique albanaise des temples islamiques. Parmi les exemples construits à cette époque, on peut mention-

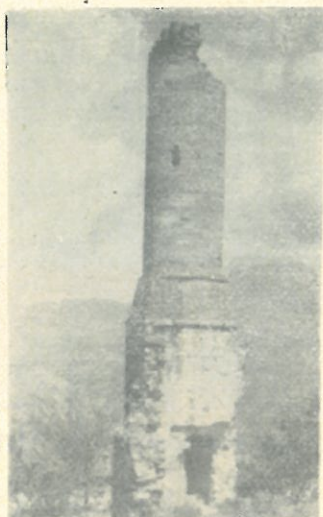
ner la mosquée d'Aga à Elbasan (1650-1660), la mosquée de Pejë (deuxième moitié du XVIIe sc), celle de Hysen Pacha à Berat (1670-1671), celle du village Roshnik à Berat (1641-1655), la mosquée Atik à Gëlan (XVIIe sc) celle du quartier Ndoca (1722-23) à Shkodër, celle de Velabisht à Berat (avant 1727) celle de Kubelie à Kavajë (1735-1736), la mosquée de Teqe à Gjirokastër (1742-1743), celle du quartier Perash à Shkodër (1773-74), celle de Zajm à Tirana (1774) celle de Kasem Pacha à Vlora (1783-84), la mosquée des Beqar (vers 1800) à Berat, celle d'Haxhi Ethem Bey à Tirana (1794-1821), celle de Peqin (1822) etc.

Dans la troisième étape, qui peut être considérée comme l'époque de la formation du modèle albanais de l'architecture des mosquées on remarque deux graduations – la période des expérimentations et des recherches de la tradition vernaculaire qui va jusqu'à la première moitié du XVIIIe sc et la période de son épanouissement représentée par la construction de la mosquée de Kubelie à Kavaja, la mosquée de Haxhi Ethem Bey à Tirana et la mosquée de Peqin. Au début on effectua les expériences sur la base typologique antérieure, mais on donna de la priorité au type avec coupole. Puis l'architecture de la mosquée commença à avoir des traits originaux avec l'accompagnement de la mosquée par la tour de l'horloge à l'intérieur de l'ensemble de «kulliye», un phénomène qui fut remarqué même à l'étape précédente. (Skopje, Elbasan, Prizren, Berat etc.). Mais, déjà la présence de la tour de l'horloge devient une caractéristique et à la période de l'épanouissement de l'architecture albanaise islamique, la silhouette du minaret est toujours accompagnée en harmonie avec la tour monumentale de l'horloge tout près. Le comble de cette évolution est représenté par la mosquée de Peqin, où la tour l'horloge fait partie du temple.

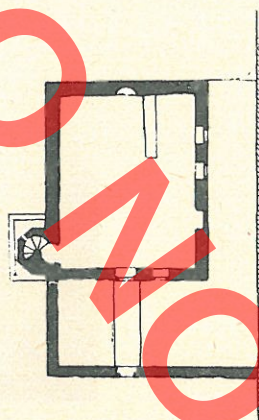
La quatrième étape se limite à la période de la Renaissance Nationale où commença et s'éleva la culture reflexive laïque albanaise et où le dogme religieux se retire devant l'illuminisme patriotique. Par conséquent, cette période de la lutte pour l'indépendance amena à diminution accentuée de la construction des mosquées ou à l'imitation des modèles précédents. Pendant cette période, les objets représentatifs furent considérés les «tekke».

La cinquième étape correspond à la période de l'existence de l'état indépendant albanais, quand la communauté musulmane albanaise obtint l'indépendance de Sheh'-ul-islam à Istanbul et la mosquée fut séparée de l'Etat. Certainement non seulement, le nombre des mosquées construites à cette période fut inconsidérable, mais leur architecture aussi fut un abandon de la voie traditionnelle (p. ex. la grande mosquée de Durrës, la nouvelle mosquée de Tirana).

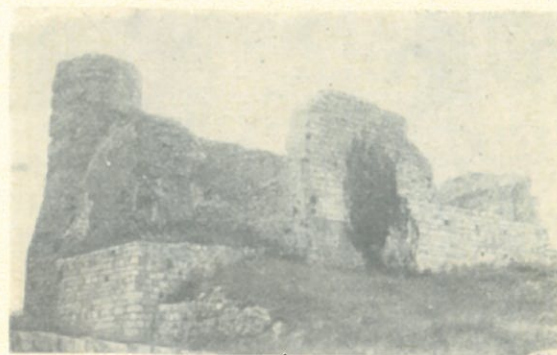
Après la libération nationale du pays, la mosquée ne se connaît plus comme thème de la création architectonique. Mais cette période de son reniement fut en même temps l'époque de la naissance et de l'affirmation d'un autre aspect-celui de la protection scientifique de leurs valeurs historiques et artistiques.

Xhamia e Kuqe në Kala të Beratit (1389 - 1402).

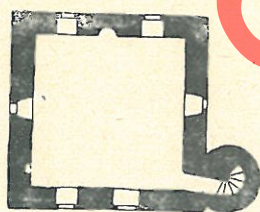
Planimetria e xhamisë së Kuqe.

Xhamia e Fatihut në kala të Shkodrës (1479).

Xhamia e vjetër në Përmet (1402 - 1421).

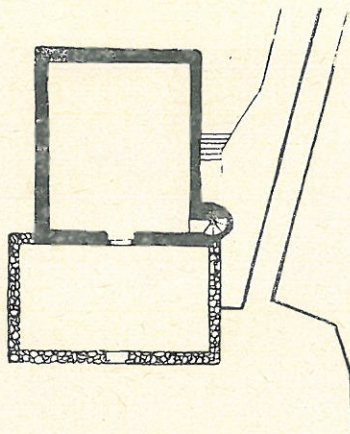
Planimetria e xhamisë së vjetër të Përmetit.

Minareja e xhamisë në Kardiha (shek. XV).

Xhamia e Bardhë në Kala të Beratit (vitet 60 të shek. XV).

Planimetria e xhamisë së Bardhë.

Bazamenti i minaresë së xhamisë së bardhë.

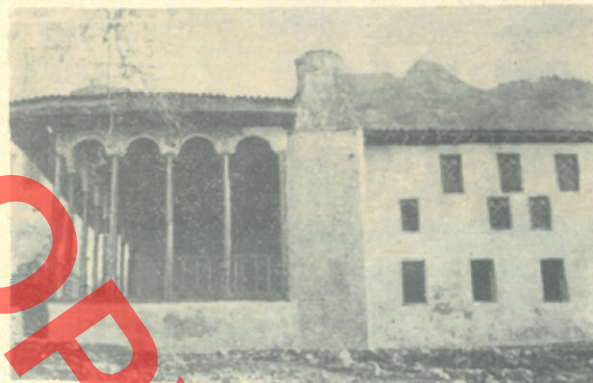
Xhamia Mbret në Përmet (1494 – 1495).

Xhamia e Fatihut në qytetin e Durrësit (1479 – 1481).

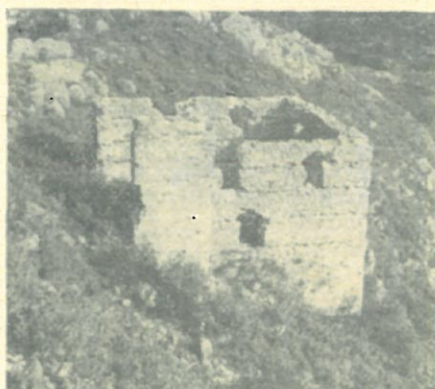
Xhamia e Poloskës (shek. 15 – 16).

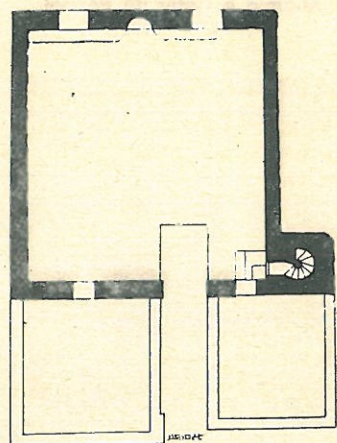
Xhamia e Fatihut në Kallanë e Krujës (1478).

Minareja e xhamisë së Delvinës (shek. 15-16).

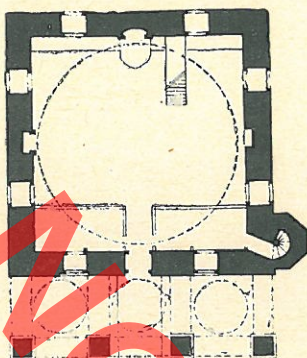
Xhamia e Fatihut pranë kështjellës së Delvinës (mesi shek. XV).

Planimetria e xhamisë së Fatihut në Kallanë e Krujës (1478).

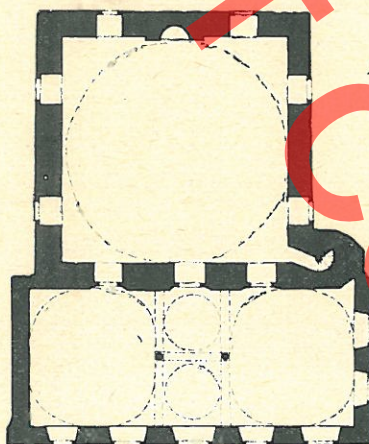
Xhamia e Iliaz Mirahorit në qytetin e Korçës (1496).

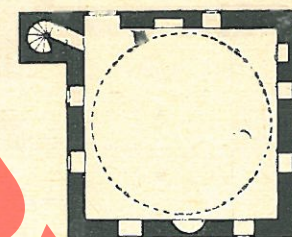
Planimetria e xhamisë së Iliaz Mirahorit

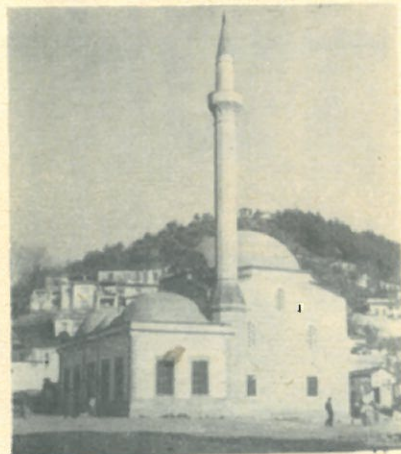
Xhamia e Nazireshtës në qytetin e Elbasanit (para 1599).

Planimetria e xhamisë së Plumbit.

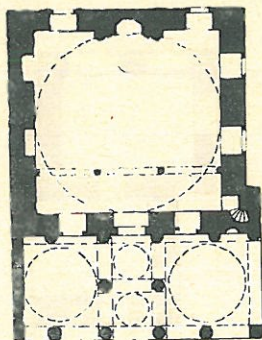
Planimetria e xhamisë së Nazireshtës.

Xhamia e Plumbit në qytetin e Beratit (1553 - 1554).

Xhamia e Gjin Aleksit në fshatin Rusanj të Delvinës (shek. XVI).

Planimetria e xhamisë së Gjin Aleksit.

Xhamia e Allajbegisë në fshatin Burim të Dibrës (mes i shek. XVI).

Xhamia Mbret në kala të Elbasanit
(1492).

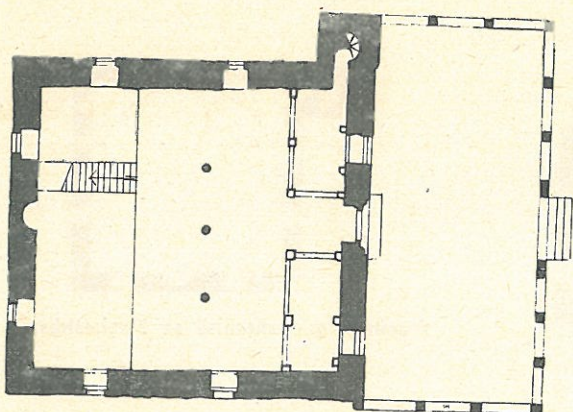

Mbishkrimi në xhaminë e Ballies
në qytetin e Elbasanit.

Xhamia e Ballies në qytetin e
Elbasanit (1605 – 1606).

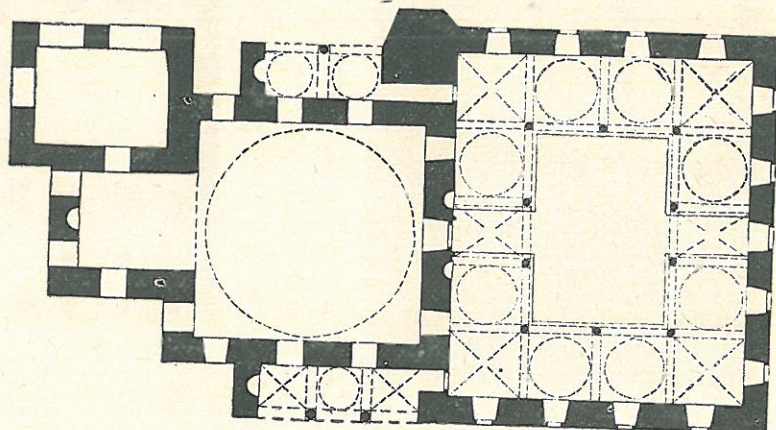
Planimetria e xhamisë Mbret në Kala të Elbasanit.

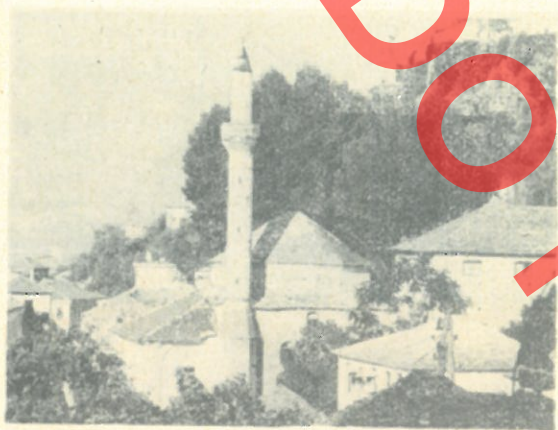
Portali i xhamisë së Agait në qytetin
e Elbasanit (1650-1660).

Xhamia e Mehmet Pashës në qytetin e Shkodrës
(1773-1774).

Planimetria e xhamisë së Mehmet Pashës në Shkodër.

Xhamia e Pazarit në qytetin e Gjirokastrës (1757).

Xhamia e lagjes Hazmurat Gjirokastrë

Xhamia e lagjes Dunavat Gjirokastrë
(rindërtim 1886).

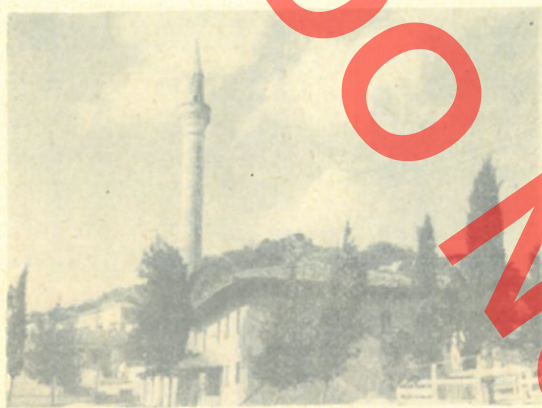
Xhamia e Sulejman Pashës në qytetin
e Tiranës (1614).

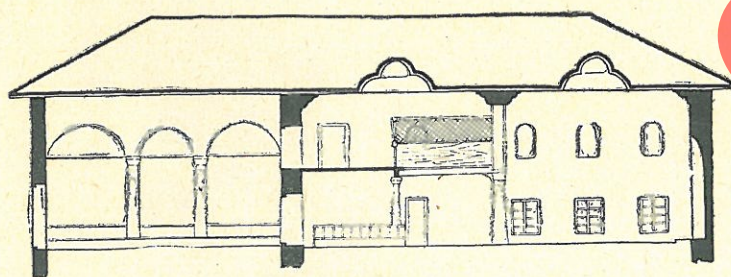
Xhamia e Teqes në qytetin e Gjirokastrës
(1742 - 1743).

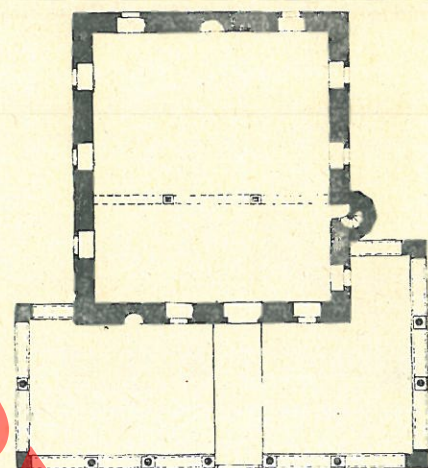
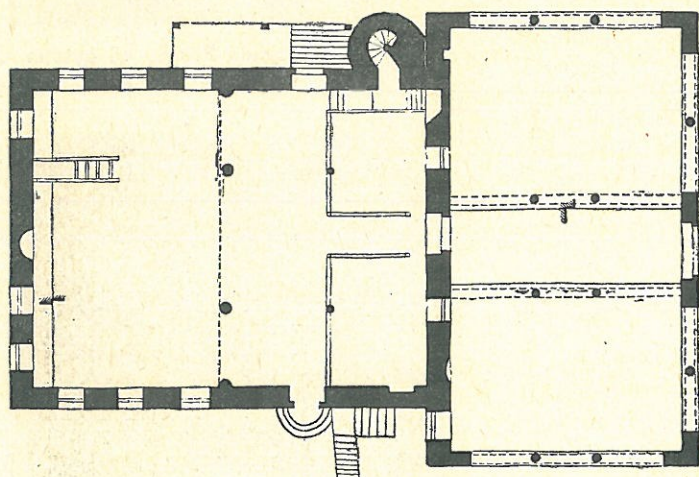
Xhamia e Pazarit në qytetin
e Krujës (1533 - 1534).

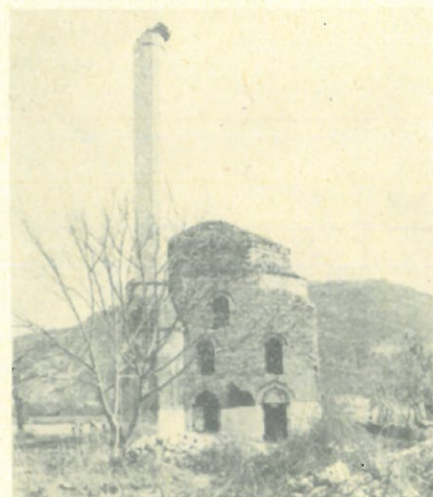
Xhamia Mbret në qytetin e Beratit (1492).

Xhamia e Beqarit në qytetin e Beratit
(rreth 1800)

Premje gjatësore e xhamisë Mbret në Berat

Planimetria e xhamisë së
Beqarit në Berat

Planimetria e xhamisë Mbret në Berat

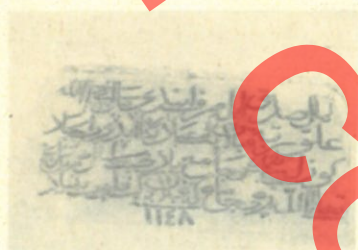
Xhamia e Velabishtit në Berat
(para 1727)

Xhamia kubelie në qytetin e Kavajës
(1735 - 1736)

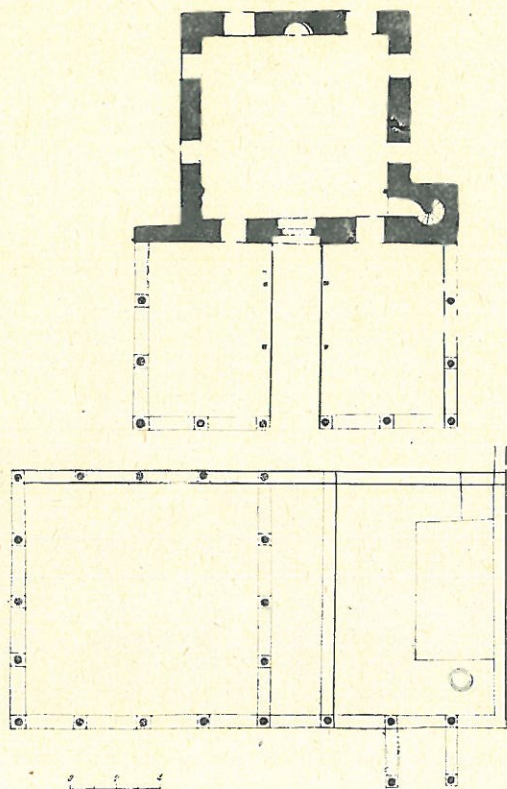
Xhamia e Haxhi Ethem Beut në
qytetin e Tiranës (1794 - 1821)

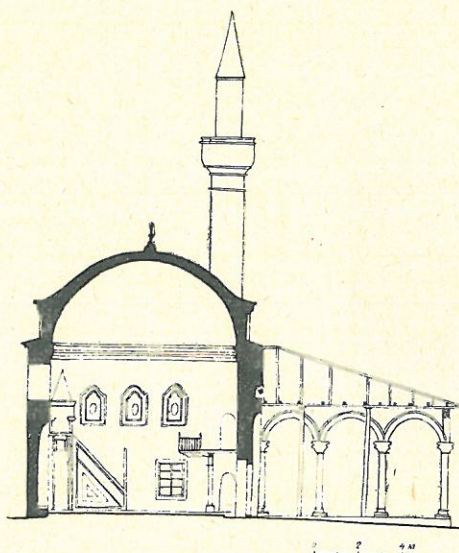
Mbishkrim në xhaminë kubelie
të Kavajës

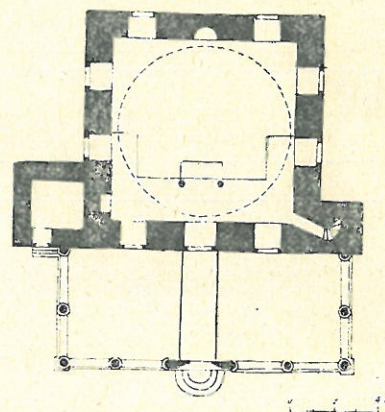
Xhamia e Peqinit (1822)

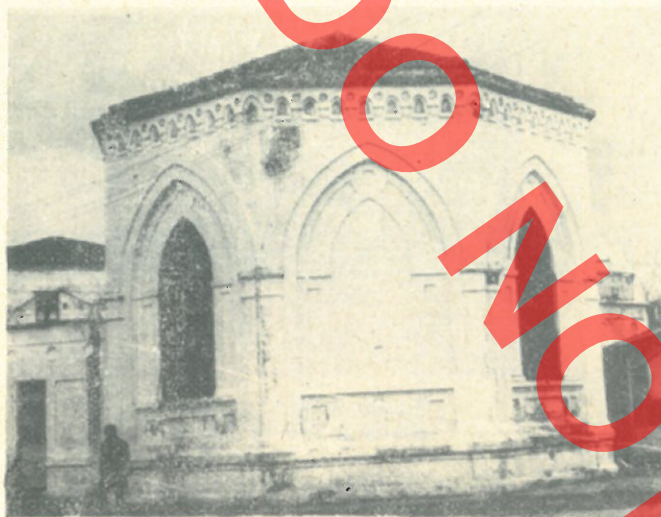
Planimetria e xhamisë Kubelie të Kavajës

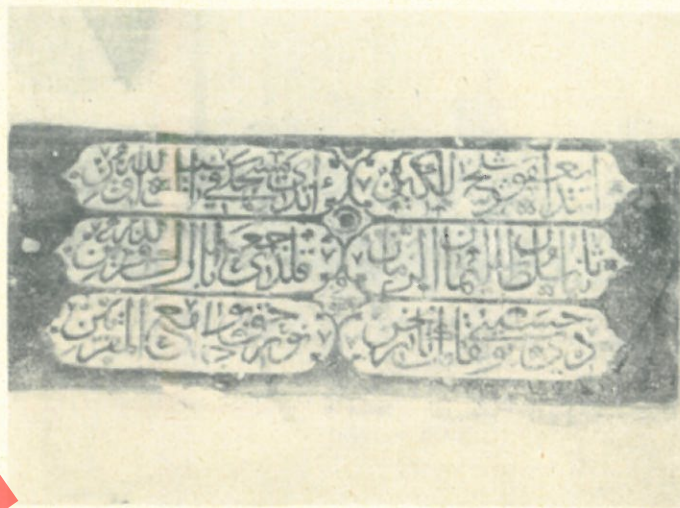
Premje gjatësore e xhamisë së Peqinit

Planimetria e xhamisë së Peqinit

Xhamia e Pashallarëve në qytetin e Vlorës

Mbishkrim në xhaminë e Pashallarëve në qytetin e Vlorës

Xhamia e Re e qytetit të Durrësit

Xhamia e Dire Hoxhës në qytetin e Tiranës

monumentet

Skënder MIHALÇKA

**MANASTIRI I ARDENICËS DHE KONSERVIMI
I PIKTURAVE MURORE TË TIJ**

Në kuadrin e punimeve konservuese-restauruese që po i bëhen këtij ansambli arkitekturor një vend të veçantë zënë edhe pikturat murale të kishës së këtij manastiri: Lindja e Shën Mërisë¹⁾, për të cilat do të bëjmë fjalë në këtë shkrim.

Manastiri i Ardenicës ndodhet në fushën pjellore të Myzeqesë, mbi vargun kodrinor të Ardenicës, 200 m mbi nivelin e detit²⁾. Ky varg ndan pjesërisht këtë fushë më dy pjesë, siç quhet nga vëndasit: Myzeqeja e Madhe dhe Myzeqeja e Vogël, nga ana lindore e kësaj fushe ngrihen butë kodrat e Mallakastrës, kurse nga ana perëndimore hapësira fushore ndërpritet nga brigjet e detit Adriatik. Monumenti përfshihet në një klimë mesdhetare të lagët.³⁾

Manastiri ruan karakteristikat e tij mesjetare, është i rrethuar me mure të larta, përreth ka qiparisë, pisha dhe ullinj, të cilët e zbukurojnë pamjen e tij, duke e bërë një nga monumentet më të bukura të këtij lloji në vendin tonë. (fot. 1).

Në afërsi të tij, në anën lindore ndodhen fshatrat Ardenicë dhe Kolonjë, kurse nga ana perëndimore në fushë fshati Libofshë, ku ndodhet dhe kisha e tij e Shën Gjergjit.

Burime të ndryshme historike bëjnë fjalë për kohën e themelimit të këtij monumenti, por më e besueshme është ajo e themelimit në kohën e des-

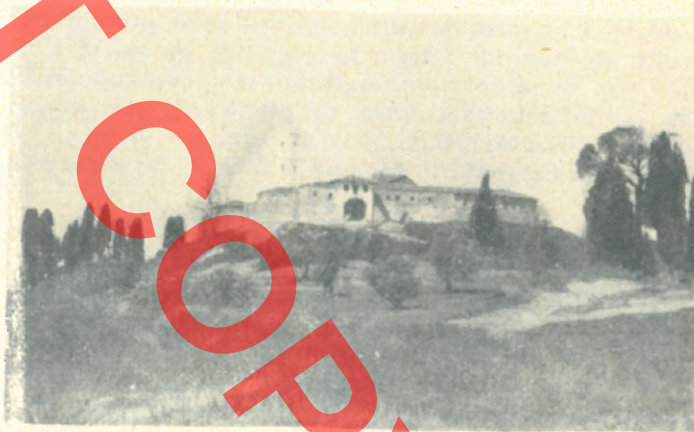

Fig. 1

potatit të Epirit në shek. XIII-XIV, pasi në truallin e tij, gjenden nënstruktura mesjetare të kësaj kohe.⁴⁾ Ndërtimet e shumta të tij përbëjnë një ansambël unikar arkitekturor (tab. I) me hajate dhe dhoma që shërbenin për banim, dhoma klerikësh, qeli murgjish, ose të karakterit kulturor si biblioteka⁵⁾ dhe shkolla⁶⁾. Në manastir hyhet nga ana lindore nëpërmjet një porte të madhe me qemer të thellë që të çon në oborrin, i cili zihet në pjesën më të madhe

1) Kuptimi i saj është Shën Mëria që ujit, vadit si mbrojtëse e bujqësisë që mbizotëron në fushën e Myzeqesë.

2) A. Ostreni, *Gjeografia e Shqipërisë*, Tiranë 1982, f. 46.

3) *Po aty*, f. 47.

4) A. Baçe, A. Meksi, E. Riza, Gj. Karaiskaj, P. Thomo, *Historia e arkitekturës shqiptare (maket)* Tiranë 1979, f. 279. S. Adhami, *Një ansambël monumental në Myzeqe*, Tralita ndërtimore në Shqipëri, Tiranë 1982, f. 19.

5) *Historia e bibliotekave në Shqipëri*, Ylli i Dritës, 1938 V, XIV, nr. 4, f. 162-169.

6) *Historia e bibliotekave në Shqipëri*, vep.cit, f. 163.

nga kisha Lindja e Shën Mërisë, rindërtuar në vitin 1743, dhe kambanarja, në veri të saj ndodhet kisha e vjetër e Shën Triadhës, rindërtuar në vitin 1922.

Fasadat e ndërtesave janë zbukuruar me mbe-
turina antike të sjella nga qyteti antik i Apolonisë⁷⁾
dhe mbishkrime, të cilat hedhin dritë mbi kohën e
rindertimeve ose të njerëzve që kanë kontribuar. Më
i vjetri prej tyre është ai i shek. XV, murosur në por-
tën kryesore⁸⁾, por më të shumtat e tyre janë të
shek. XVIII të kohës së peshkopëve Methodi dhe Joa-
safi i Ri me origjinë nga Myzeqeja.⁹⁾ Burime historike
bëjnë fjalë për fejesën e Heroit tonë Kombëtar
Gjergj Kastriot-Skënderbeu në vitin 1451 në këtë ma-
nastir,¹⁰⁾ që e bën të rëndësishëm këtë monument.

Për një periudhë të gjatë deri në fillim të shek.
XVIII burimet historike heshtin, ndërkohë që ma-
nastiri do të ketë qenë i rrënuar. Gjatë shek. XVIII
ndikimi i tij rritet jo vetëm në krahinën përreth por
edhe në krahinat e tjera të vendit si në atë të Kor-
çës dhe qendrën tregtare-kulturore të Voskopojës,¹¹⁾
ku lidhjet me këtë trevë të përparuar nuk duhen
parë si të rastësishme, por si rezultat i rizgjimit të
ndjenjave kombëtare dhe ideve të reja që vinin prej
andej.

Në këtë kohë, si rezultat i lulëzimit të ekono-
misë së vendit dhe zhvillimit të forcave prodhuese¹²⁾,
manastiri pasurohet së tepërmi nëpërmjet shfrytë-
zimit të pronave që kishte në zotërim dhe ndihmave
që i vinin nga jashtë vendit. Rindërtimi i këtij mo-
numenti në qendër të Myzeqesë, si i pari në këtë
periudhë dhe zbukurimi me vepra arti, u bë shem-
bull për të gjitha kishat e kësaj zone të ndërtuara
gjatë shek. XVIII dhe fillimit të shek. XIX.

Kisha Lindja e Shën Mërisë. Struktura, teknika dhe vlerat artistike të veprës së artit.

Kisha Lindja e Shën Mërisë që përbën ndërtimin
kryesor të këtij ansambli është e tipit të thjeshtë ba-

zilikal me hapësirë volumore të madhe: (14 x 26 x
x 5.40 m). Kisha përbëhet nga naosi, portiku në anën
jugore dhe narteksi me ekzonarteksin të përbërë nga
dy kate në anën perëndimore. Naosi, salla qendrore
ndahet në tri nefe nëpërmjet dy vargje shtyllash pre-
druri, të cilat mbajnë një tavan dekorativ. Nga
ambienti i altarit naosi veçohet nëpërmjet një iko-
nostasi prej druri të gdhendur artistikisht, i cili mbar-
ikona të artistit të shek. XVIII Kostandin Shpatara-
kut.¹³⁾ Faqja lindore përbëhet nga absida dhe nga
dy nife, njëra në anën veriore dhe tjetra në anën
jugore. Brendia e monumentit ndriçohet nga dritare
e faqeve veriore dhe jugore, kurse dritaret e faqe-
perëndimore që korrespondojnë me narteksin nuk ka-
në funksion ndriçues.

Në kishë hyhet nga ana jugore. Trupi i saj dhe
shtesat e mëvonshme janë mbuluar nga një çat
dyujëse të përbërë nga tjegulla. Muri i saj është
ndërtuar me gur shtuf të përzier me gur të bardhë
të cilët janë lidhur me llaç gëlqereje me përzierje
70% rërë dhe 30% gëlqere. Trashësia e tij është
85 cm. Nga ana e jashtme muri është i punuar, gu-
rët kanë formën katërkëndëshe këndrejtë dhe katro-
re dhe midis tyre ka copa tullash. Nga ana e
brendshme muri është i papunuar dhe vende-ve-
nde i çrregullt çka doli pas zhbllokimit të suvasi
joorigjinale. Absida është e punuar me gurë të bar-
dhë të puthitur mirë dhe të zbukuruar me elemen-
të dekorativë. Mbi dritaret në anët veriore dhe ju-
gore ka ullukë prej guri që shërbejnë për kalimin
ujërave të çatisë.

Suvaja e pikturuar që shtrihet në gjithë sipër-
faqen e brendshme të mureve, ka një trashësi 3
-12 mm. Ajo përbëhet nga 100% gëlqere hidroksid
lidhur me kashtë gruri. Në strukturën e saj dallohe-
dy shtresa¹⁴⁾ (foto. 2). Shtresa e parë përgatitore ka
trashësi 10 mm. Shtresa e dytë 2-3 mm përbëhet
vetëm me gëlqere, mbi të cilën është ekzekutuar pik-
tura. Por në përgjithësi suvaja unifikohet në një
shtresë të vetme gëlqereje dhe kashtë, fijet e s

7) L. Rey, *Guide d'Albanie*, Paris 1930, f. 119.

8) Th. Popa; *Mbishkrimet e kishave të Shqipërisë si burime historike*, Tiranë 1958.
BUSH, nr. 1, f. 240.

9) Th. Popa, *Vep.cit.*, f. 236.

10) *Historia e bibliotekave në Shqipëri*, *Vep.cit.*, f. 165.

11) E. Kurrilla. I. Moskopolis që i nea Akademia Athinë 1935. *Historia e Shqipërisë*,
Tiranë 1959. Vol. I, f. 414. Z. Shkodra. *Esnaftët shqiptarë shek. XV-XIX*. Tiranë, 1979, f. 292.
I.M.Qafëzezi. *Kontribut në historinë e pedagogjisë dhe kulturës në Shqipëri në qindë-
vjetët XVII-XIX (1637-1902)*, parathënie e komedisë historike «Dhaskal Gjoka apo shkolla
korçare e qëmoçme viti 1826», Korçë 1936.

12) Z. Shkodra *Vep.cit.*, f. 277.

13) Th. Popa, *Piktorët mesjetarë shqiptarë*, Tiranë 1961, f. 73.

14) Të dhëna të laboratorit të Institutit të Monumenteve të Kulturës, Tiranë 1985.

Fig. 2

cilës dalin në disa raste mbi sipërfaqen e afreskave. Shtrati pikturor është i përbërë nga disa shtresa pikturore që lidhen me ekzekutimin e pikturës në disa faza. Pikturimi i skenave ikonografike me përmasa 1.20 x 90 cm. dhe personazheve me lartësi gati natyrore 1.65 cm ka krijuar mundësinë e ekzekutimit sipas një radhe të filluar nga lart horizontalisht, kurse vënia re e ngjitjeve të skenave në afërsi të bordurave të kuqe ka përcaktuar afatin e kryerjes së secilës prej këtyre brenda një etape të caktuar ditore.

Piktura është ekzekutuar në gëlqere të njomë, pigmentet e së cilës janë fiksuar në sajë të karbonizimit,¹⁵⁾ por mundësia e lidhjes së të gjitha shtresave të saj, ndërkohë kur gjendja e lyerjes ndryshon gjatë procesit të ekzekutimit dhe ajo fillon të thahet, ka qenë e pakët. Në përgjithësi, piktura ka njëfarë zbardhëllimi, ngjyrat nuk kanë shkëlqim, gjë që shpjegohet në përfundimin më të thatë të pikturimit ose të përdorimit të shumtë të gëlqeres.

Analizat fizike të ngjyrave tregojnë natyrën e tyre¹⁶⁾ inorganike. Ngjyra e verdhë-okër ka si substancë bazë hekurin dhe gëlqeren hidrokside si përzierje. Ngjyra e kuqe ka substancë bazë zhivën. Ngjyra jeshile ka substancë bazë nikelin dhe gëlqeren si përzierje. Ngjyra e zezë mendojmë se duhet

të jetë e natyrës organike (kockë, dru). Në sfondin e zi, konstatohen e kaltra smerald dhe mbi të e zeza.

Prania e gëlqeres¹⁷⁾ në përzierjen e ngjyrave në gjysmëtonet ose fazat përfundimtare ka luajtur më shumë rolin e pigmentit për të krijuar variacione të ndryshme të ngjyrave sesa atë të lidhësit.¹⁸⁾ Duke përfutur nga degradimet e shtratit pikturor, kemi hasur në tonin e bardhë të lyerjes, mbi të cilën është ekzekutuar vizatimi përgatitor me ngjyrë okër të kuqe, i cili që në fillim i përmbahet një vizatimi të përafërt të modelit për të mos lëvizur shumë deri në përfundimin e pikturimit.

Një lloj tjetër vizatimi përgatitor është ai me incizim në pelerinën e Shën Mëhillit, në valëzimet e palave ku kemi një rikthim në teknikën e vjetër mesjetare të shek. XIII-XIV.

Gjatë ekzekutimit sipërfaqësor të shtresave pikturore, në portretin e ShënDjelës (Tab. II) mundëm të riprodhojmë fazat e ekzekutimit të pikturës, për këtë qëllim përdorëm edhe një aparaturë me rreze ultraviolette, e cila lokalizonte më mirë rëniet e shtresave pikturore.

Si fazë e parë e pikturimit është vizatimi përgatitor me ngjyrë okër të kuqe mbi tonin e bardhë të lyerjes, në të cilin janë vizatuar pjesët e fytyrës, sytë, hunda, buzët, siluetat etj. Mbi të është vendosur një ngjyrë lokale e hollë okër në jeshile, e cila ka mbuluar gjithë portretin dhe ka shërbyer si ton lidhës me ngjyrën tjetër që vjen pas kësaj dhe ka formuar edhe ngjyrën bazë të mishit në okër. Në të janë vendosur gjysmëtonet me ngjyrë jeshile, e cila fillon gradalisht nga mollëzat, duke u kombinuar me ngjyrën kafe e përfundon me pjesët e errëta të nofullave, në zgavrat e syve, në hundë, duke shërbyer njëkohësisht për modelimin e tyre.

Në fazën e fundit rimerret vizatimi, vihen theksat, vendosen pjesët e ndritshme, pikturohen flokët, silueta e kurorës dhe elementet dekorative. Me të njëjtin parim janë ekzekutuar edhe pikturimet e veshjeve. Si fazë e parë është toni bazë që mbulon gjithë figurën, si fazë e dytë janë gjysmëtonet të përbërë nga e njëjta ngjyrë, por në një ton më të lartë dhe si fazë përfundimtare është rimarrja e vizatimit me ngjyrë të zezë duke vizatuar siluetat, palat dhe pjesët e thella në një kohë që vendosen

15) Paolo dhe Laura Moro. P. Philippot, *La conservation des peintures murales*. Bo-lonjë 1977; f. 64.

16) Të dhëna të laboratorit të Institutit të Monumenteve të Kulturës, Tiranë 1985.

17) Po aty.

18) P. Moro. *Vep.cit.*, f. 156.

edhe pjesët e ndritshme të përziera në të bardhën e gëlqeres.

Nëpërmjet kësaj teknike dhe ngjyrave të reduktuara piktorët kanë zbuluar gjithë ansamblin piktoror. Tonet janë të përafërta me njëra tjetrën pa krijuar kontraste, figurat shkrihen natyrshëm me sfondin, peisazhin dhe arkitekturën dhe vizatimi linear gati humbet midis tyre. Me anën e ngjyrave të gjetura artistët kërkojnë të interpretojnë ngjyrën e fytyrës, rrobave, ambientit përreth, duke u dhënë atyre volum dhe plastikë. Sipas mënyrës së tyre të pikturimit, ato kërkojnë vizatimin e përgjithshëm pa u ndalur te detajet, konstruksioni i figurave është i lehtë dhe pa trajtime të theksuara të anatomisë dhe zbulimi i figurave kalon në një masë të tillë, aq sa bëhet një manierë e stilit të tyre.

Duke e krahasuar teknikën e pikturimit të këtyre piktorëve me traditën piktorore të vendit tonë dhe të dhënave të përfutuara nga ekzaminimet, mund të themi se këta artistë kanë vazhduar teknikën tradicionale të afreskut, por kjo teknikë në këtë kohë punohej dobët.¹⁹⁾

Piktura murale që zbuluron këtë kishë e vitit 1744²⁰⁾, është vepër e artistëve korçarë Kostandin dhe Athanas Zografi (fot. 3), të cilët bënë pjesë në shkollën e Korçës, shkollë e cila, duke u mbështetur në traditën e vjetër piktorore të vendit tonë, që përkon me periudhën e Paleologëve²¹⁾, u zhvillua në një fazë të re korresponduese me kushtet e reja historike të pushtimit osman gjatë shek. XVIII²²⁾. Pa dyshim Zografët tanë e kanë njohur artin e vjetër të kësaj periudhe nëpërmjet monumenteve mesjetare të vendit tonë, të vendeve fqinjë ose të manastirëve të malit Athos ku kanë punuar²³⁾. Por, krahas këtyre, ata kanë parë edhe rezultatet e pikturës sonë pas-bizantine në veprat e Onufrit dhe birit të tij, Nikollës, të shek. XVI²⁴⁾ si dhe të monumenteve të tjera

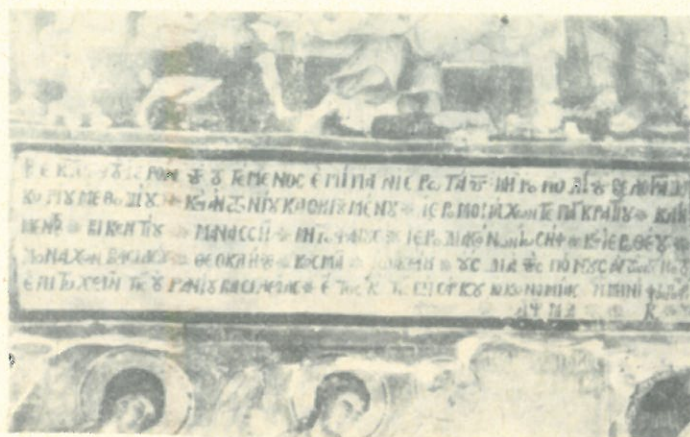

Fig. 3

të vendit të pikturuara gjatë shek. XVII dhe XVIII, ku spikaste talenti i kryemjeshtër të kësaj shkolle, David Selenicasit.²⁵⁾ Pra, edhe piktura e manastirit të Ardenicës është vazhdim i kësaj tradite artistike të pandërprerë, e cila trashëgon që nga shek. XIV²⁶⁾ elemente të ndryshme të kësaj periudhe, siç janë thekset dramatike, efektet patetike, shprehja e ndjenjave dhe skenat me prirje realiste. Piktura e kësaj kishë përmban një numër të madh skenash të kushtëzuara nga vetë dimensionet e mëdha të ndërtesës.

Sistemi i skenave nëpërmjet regjistrash në pjesët e sipërme të mureve, brezit të medalioneve dhe shënjtoreve në këmbë në këtë periudhë ishte bërë i zakonshëm. Faqja lindore, në absidë paraqet Shën Mërinë me Krishtin e ulur në prehër dhe poshtë saj Kungimin e Apostujve dhe Etërit e kishës, ndërsa sipër Trapezën e shenjtë, Sheshjen e Krishtit dhe në të dy anët e absidës figura peshkopësh dhe shenjtorësh.

19) V. Puzanova, *Shënime mbi artin shqiptar të shek. XVIII*, Tiranë 1957, BUSH nr. 4. f. 45.

20) V. Puzanova, *Prap mbi artin shqiptar të shek. XVIII*, Tiranë 1958, BUSH nr. 2. f. 152.

21) A. Grabar, *L'art byzantin du moyen age de VIII au XV siècle*. Paris 1963, f. 80. Dh. Dhomo, *Piktorët shqiptarë të shek. XVI-XVIII dhe veprat e tyre në Shqipëri dhe në vise të tjera të Ballkanit*, Tiranë 1985, Stud. Hist. nr. 3, f. 165. Th. Popa; *Shkolla e Korçës dhe tradita e saj në pikturën kishtare*, Konferenca e dytë e Studimeve Albanologjike, Tiranë 1968. Vol. II, f. 91.

22) M. Chadzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIV siècle*, (Les recherches sur l'évolution du style) në *Actes du Congrès International des études byzantines*. Bukuresht 1974, Tom I, f. 177.

23) V. Puzanova, *Vep.cit.*, f. 155.

24) Th. Popa, *Onufri, piktor i madh shqiptar i shek. XVI*. Tiranë 1957, BUSH nr. 1. f. 208.

25) Th. Popa; *Shkolla e Korçës*, *vep.cit.*, f. 97.

26) M. Chadzidakis, *Vep.cit.*, f. 159.

Në faqen jugore ndodhet skena «Lindja e Shën Mërisë» dhe skena të tjera që i kushtohen jetës së saj, si dhe skena nga jeta e Krishtit. Në faqen perëndimore, sipas traditës, në qendër është pikturuar skena Fjetja e Shën Mërisë dhe skena të tjera përreth saj si Mohimi i Shën Pjetrit, Rrahja e Krishtit, Ipapandi etj. Simetria ndryshon në këtë faqe nga paraqitja monumentale e kryeëngjëllit Shën Mëhill (fot. 4). dhe grupit të peshkopëve me në krye Metodin, që mban maketin e kishës. Në këtë radhë është pikturuar edhe muzikologu shqiptar i shek. XII, Joan Kukuzeli²⁷⁾ dhe përfundon me Kostandinin dhe Ele-nën.

Piktura në faqen veriore në gjysmën e saj mun-gon, por, duke u nisur nga kronologjia e skenave të ruajtura në vazhdim, ato duhet të kenë qenë nga

cikli: Mundimet e Krishtit dhe vazhdojnë më tej me subjekte nga mrekullitë e tij, pas Ringjalljes.

Në pikturimin e kësaj kishe shikohet shija ar-tistike e zotërimit të teknikës, por edhe e njerëzve të mësuar, të pajisur me kulturë. Piktura e saj vjen duke u larguar nga e kaluara, «artistët shqiptarë kërkojnë të krijojnë një stil kompromisi duke marrë formalisht format e Bizantit, që në atë kohë përdorshin ku-do. Piktoret fillojnë t'u japin tipave më tepër ka-rakter të jetës reale»²⁸⁾, siç thotë studiuesja V. Pu-zanova.

Kërkesa të tilla vihen re edhe te Zografët, pik-tura e tyre vjen duke u afruar me realitetin me anë të elementeve realiste që përmban. Në skenën: Hy-rja e Shën Mërisë në tempull (fot. 5). gjen shfaqje të kësaj natyre në marrëdhëniet midis vajzave ose në

Fig. 4

Fig. 5

27) V. Puzanova, *Prap mbi artin shqiptar*, vep.cit., f. 153.

28) V. Puzanova, *Vep.cit.*, 153-154.

Fig. 6

skenën: Takimi i Maries me Elisabetën (fot. 6), ku ndjenjat njerëzore jepen natyrshëm nga përfaqimi i dy personazheve. Nëpër kompozimet lëvizjet dhe frakturat e trupave janë të lira, ato janë në raport me arkitekturën dhe peisazhin. Në skenën Larja e këmbëve lëvizjet bëhen gati jetësore, personazhet qëndrojnë natyrshëm dhe palat e rrobave janë modeluar sipas trupit, ngjarja imagjinare duket sikur është zëvendësuar me atë të realitetit.

Efektet patetike vihen re në skenën Shetja e Krishtit në figurën e Shën Mërisë dhe të apostujvë dhe thekset dramatike në kompozimet: Fjetja e Shën Mërisë dhe Puthja e Judës.

Në brezin e shenjtorëve janë paraqitur një radhë personazhesh, ku secili prej tyre ka individualitetin e tij. Shën Minai (fot. 7). shpreh mençurinë e

Fig. 7

njerëzve të ditur të kohës, kurse te portretet e të rinjve dhe të të rejave shprehet gjallëria, bukuria fizike, melankolia, të gjitha këto të përshkuara nga një frymë realiste. Radhisim këtu si realizime të mira portretin e Prokopit (fot. 8), të Trifonit (fot. 9), të Djelës (fot. 10), Minaït, etj.

Interesant paraqiten figura të veçanta, ku vihet re një vrojtim i drejtpërdrejtë i piktorëve mbi njeriun dhe botën përreth, si p.sh. në figurën e Shën Nestorit, ku krahas ndjenjës ato marrin elegancë nëpërmjet lëvizjes në gjysmëprofil dhe përkuljes së kokës pak përpara.

Personazhet janë të veshura me kostume luksoze, zbukuruar me dekoracione të ndryshme dhe të karakterit kombëtar.²⁹⁾ Nëpër to ka dhe elemente të peisazhit vendas. Me karakterin e saj popullor,³⁰⁾

29) V. Puzanova, *Vep.cit*, f. 153.

30) A.M. Musicescu, *Etapes du langage pictural aux XVI-XVIII-siècle*, në *Révue des études sud-est Européennes*, f. 12. Tom. X, Bukuresht 1972.

Fig. 8

pasuruar me elemente të reja origjinale të jetës, ajo ka gjetur përgjigjen e saj në popull duke u dhënë këtyre artistëve emrin e piktorëve të «shquar» dhe «famën» që gëzonin.³¹⁾ Piktura e narteksit i përket një grupi tjetër piktorësh Çetirve³²⁾ dhe paraqet skenën Gjyqi i fundit.

Gjendja e veprës së artit, dëmtimet

Monumenti, si rrjedhojë e vetë jetës së tij të gjatë, ka pësuar dëmtime në suvanë e pikturuar. Për shqyrtimin e këtyre dëmtimeve jemi nisur nga shkak-ku dhe pastaj te pasojat, duke i parë njëkohësisht në lidhje me strukturën teknike të saj. Përshkrimi është bërë sipas faqeve të murit ku shtrihet piktura, duke

Fig. 9

dhënë llojin e dëmtimit që prek ikonografinë, ose në zona të veçanta të saj. Për këtë qëllim jemi mbështetur në materialet grafike në shk. 1 : 10, në fotografitë e ndryshme, në fishat e konservimit për problemet më përfaqësuese etj. Në veprën e artit ka pasur edhe më parë ndërhyrje dhe projekte restaurimi.

NAOSI

Faqja lindore (Tab. III rilevimi).

Në faqen lindore dëmtimet kryesore janë shkaktuar nga lagështia dhe llojet e saj, e cila duke de-

31) V. Puzanova, Vep.cit., fq. 155.

32) Th. Popa; Vep. cit, f. 113.

Fig. 10

përtuar nëpërmjet strukturës, ka shkaktuar shkoputje, humbje të lidhjes midis suvasë dhe murit në formën e boshllëqeve dhe prishjeve të shtratis pikturor. Por në bashkëveprim me këto shkaqe, të tjera janë lëvizja e arkitekturës dhe degradimet e gurëve të ndërtimit. Në anën jugore nga lart suvaja origjinale ka pësuar një shkoputje prej (4.50 cm²), duke përfshirë një pjesë të skenës masive Trapeza e shenjtë dhe skenën Shestja e Krishtit, këto shkoputje vazhdojnë edhe më poshtë duke marrë pjesë nga regjistri i figurave të peshkopëve të paraqitur deri në mes. Këto dëmtime të suvasë kanë ardhur si rezultat i depërtimit të lagështisë nëpërmjet sipërfaqes së murit nga jashtë dhe deri në brendësi të strukturës.

Për së gjati bazës së kësaj faqeje lagështia e kapilaritetit ka shkoputur pjesë afresku deri në lartësinë 160 cm dhe 1.90 cm. Kjo sasi lagështie është shkaktuar nga grumbullimet e dherave në këtë anë

nga jashtë monumentit dhe nga afërsia e një mbi-strukture, e cila ka shërbyer si burim për grumbullimin e ujërave. Duke filluar nga ana veriore, shkoputjet kanë prekur të gjithë këtë zonë deri në figurën e Krishtit brenda në nike (fot. 11), duke i marrë gjysmën e figurës edhe vazhdojnë brenda në absidë, duke prekur pjesë nga këmbët dhe pjesët e trupit të etërve të kishës. Si rezultat i veprimit të fortë të saj, në këtë zonë janë krijuar boshllëqe midis suvasë dhe murit dhe shtrati piktural është plurëzuar. Një e çarë gjatësore (fot. 12), që fillon nga pjesa e sipërme e murit me gjerësi (1 cm), përshkon anën veriore të absidës, duke prekur figurën e kryeëngjëllit, skenën Kungimi i Apostujve dhe portretin e Grigorit duke i kaluar në afërsi të syrit derisa përfundon poshtë kësaj. Në anën jugore shkoputjet e suvasë arrijnë edhe këto deri në mesin e nikes, duke prishur figurën e Shën Injat Theoforit me luanët, dhe pjesët fundore të murit me dekoracionet. Dëm-

Fig. 11

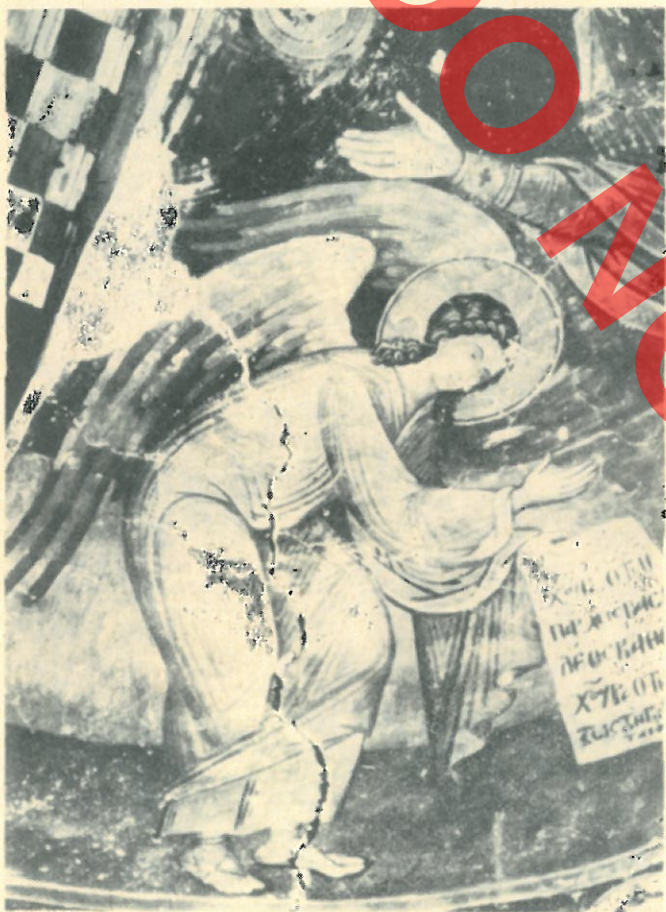

Fig. 12

Fig. 13

time të tjera të karakterit kimik janë zhvillimet e kri-përave në kokën e absidës të shkaktuara nga infil-trimet që kanë prishur shtratin pikturor të figurës së Krishtit (fot. 13). Në pjesën e sipërme të murit trarët mbështetës të tavanit kanë krijuar tensione mbi strukturën, duke e çarë atë dhe si rrjedhojë, edhe suvanë. Në përgjithësi rënia e cipës së pikturës është e dendur në anën veriore në portretet e Stefanit dhe Germanoit, në figurën e Krishtit në nike etj. Gjithë faqja lindore është e mbuluar nga pluhurat atmosfë-rikë, shtresat e dendura të tymit të qirinjve, ndërsa mbi protezisin vende-vende ka mbeturina të dyllit të qirinjve. Në zonat e shkëputura të suvasë origji-nale ka rindërtime të boshllëqeve me llaç të zakon-shëm sipërfaqja e të cilave është edhe e lyer me bojëra muri ngjyrë gri ose të kuqërremtë, duke mbu-luar edhe sipërfaqen e pikturës origjinale,

Faqja jugore (Tab. IV rilevime).

Lagështia e depërtimit ka qenë e dendur, ajo ka përfshirë gjithë sipërfaqen e pikturës, me përja-shtim të brezit të shenjtorëve në këmbë të mbrojm-tur nga portiku. Kjo lloj lagështie, në bashkëveprim dhe me shkaqet e tjera, si lëvizja e arkitekturës, ka shkaktuar shkëputje të konsiderueshme të afreskave në anën lindore në masën (8 m²).

Përfshihen në këto dëmtime nga lart pjesët fundore të skenave: Pagëzimi me lumin Jordan, Hyrja e Shën Mërisë në tempull, një pjesë e skenës së paidentifikuar e mbuluar nga boja e murit, brezi i medalioneve, regjistri i figurave të peshkopëve dhe shenjtorëve, duke përfunduar me copëtime të su-vasë në pjesën e poshtme të murit.

Dëmtime të karakterit fizik, si çarje të suvasë ose humbje të lidhjes me bazën, ka skena «Lindja e Shën Mërisë». Një e çarë përshkon figurën e shër-bëtores në këtë skenë dhe vazhdon poshtë në ske-nën «Ungjëlizimi», duke prekur dorën dhe breroren e kryeengjellit Gabriel dhe përfundon në bazën e dritares.

Në skenën «Hyrja e Shën Mërisë në tempull» mungon një pjesë e afreskut të figurës së Joakinit, prej së cilës fillon një krisje që vazhdon në pjesën e sipërme të skenës në figurën e Shën Mërisë dhe en-gjëllit. Në skenën «Pagëzimi në lumin Jordan», bo-shllëqet dhe degradimi i shtratis pikturor janë të theksuara. Në përgjithësi kemi një rënie të cipës së pikturës në gjithë faqen e murit, por më të shpeshta në skenat «Ngjallja e Llazarit», «Darka mistike», «Hy-rja e Krishtit në Jeruzalem», «Magët» dhe në brezin e medalioneve. Kullimet e ujërave të shiut nëpër-

mjet dritareve kanë shkaktuar prishjen e shtratit piktoral për së gjati, figurave të Minait, Katerinës, të Djelës (fot. 10) dhe të shenjtoreve Pavli e Pjetri. Në këtë faqe shiu i rrëmbyeshëm ka degraduar figurat e profetëve të ekspozuara jashtë në dritaret.

Infiltrimet në pjesët e sipërme kanë shkaktuar zhvillimin e kripërave të gëlqeres që vihen re nëpër skenat.

Faqja perëndimore (Tab. V. Rilevimi).

Kjo faqe paraqitet më e dëmtuar se të tjerat dhe paraqet probleme të veçanta të konservimit të saj. Rezultojnë dy faza pikturimi, në fazën e parë është pikturuar gjithë sipërfaqja e murit (sondazhet e vërtetuan këtë), kurse në fazën e dytë me anën e një lyerjeje me trashësi (5 mm) është mbuluar një pjesë e saj, duke lënë pa mbuluar skenën Fjetja e Shën Mërisë dhe mbishkrimin e piktorëve. Këtë ripikturim të dytë mund ta shpjegojmë me ndryshimin e arkitekturës. Krahassimi nga ana stilistike e të dy fazave i përngjason ato dhe nga ana tjetër mosmbulimi i mbishkrimit në fazën e dytë vërteton autorësinë e këtyre piktorëve edhe për fazën e parë. Lyerja e dytë është ekzekutuar në një kohë me përfundimin e pikturimit të të gjithë ansamblit brenda vitit 1744.

Në përgjithësi, piktura e fazës së dytë paraqet dëmtime që rrezikojnë rënien e disa pjesëve të saj. Ajo ka humbur lidhjen me fazën e parë për vetë mungesën teknike të ekzekutimit, të mosbashkimit të mirë, e cila është bërë me anën e çukitjes së suvasë së parë. Më rëndë paraqitet ana veriore ku rëniet e pikturës kanë filluar nga lart-poshtë në një masë (1.50 cm²). Ato zenë pjesët mbi harkun e dritares nën traun, 60% të skenës Rrahja e Krishtit (fot. 14). vazhdojnë poshtë në skenën Magët deri në brezin e shenjtoreve, duke prekur figurën e Elenës. Nëpërmjet këtyre dëmtimeve vihen re mbetjet e fazës së parë. Ruhen disa fragmente në skenën Rrahja e Krishtit që janë përsëritje të lëvizjeve dhe personazheve po të të njëjtit subjekt që janë përsëritur për së dyti. Prishje të pikturës ka edhe ana jugore si rënia e gjysmës së figurës së engjëllit mbi dritare dhe (75%) të shkëputjes së skenës Gjyqi i Pilatit. Në vazhdim poshtë rrezikohet skena: Rrehprerja e Krishtit, e cila ka humbur lidhjen dhe ka të çara të shumta të suvasë. Nga ana fizike suvaja paraqet të çara që fillojnë nga lart dhe mbarojnë në pjesën e poshtme të murit, shkaktuar nga lëvizjet e arkitekturës. Mbi portën skena që paraqet Krishtin si djalë i fjetur është rrethuar nga një e çarë, e cila takon me mbishkrimin ku mendojmë të jetë konturi i një porte të vulosur.

Fig. 14

Boshllëqet kapin grupin e peshkopëve në pjesën e sipërme të tyre dhe skenën: Ipapandi. Infiltrimet në këtë zonë kanë prekur skenën Fjetja e Shën Mërisë deri poshtë te grupi i peshkopëve. Rënie të shtratit piktoral kanë pësuar portretet e shenjtoreve më këmbë, ku më i dëmtuar është portreti i Elenës, nën të cilën është formuar një boshllëk.

Sipërfaqja e pikturës është lyer me rrëshirë dhe përfshin skenat e sipërme të anës veriore, brezin e medalioneve dhe shenjtoreve, duke lënë pa mbuluar skenën qendrore të Shën Mërisë. Në disa vende për së gjati çarjeve piktura është lyer me bojëra vaj industrial. Mbi sipërfaqe ka grumbullime pluhurash atmosferike, lëndë organike dhe papastërti të tjera. Nëpërmjet të çarave të afreskave vihen re pjesë arkitekturore të vulosura, të cilat korrespondojnë me ato të anës tjetër të murit që bie në nar-

teks. Në vitin 1960 ishin marrë masa konservuese të afreskave duke i përforcuar në pëlhurë, e cila qëndroi për një kohë të gjatë duke ruajtur mosshkëputjen, por, me heqjen e tyre, u shkëputën disa fragmente, të cilat u pasuan nga disa të tjera nga lëkundja e ndërtesës nga tërmeti i vitit 1983. Gjatë kësaj kohe në këto zona ishin bërë përf forcime të afreskave.

Faqja veriore (Tab. VI, Rilevim).

Edhe dëmtimet e pikturave murale të kësaj faqeje kanë pasur si shkak kryesor lagështinë në llojet e ndryshme të saj, në bashkëveprim me lëkundjen e arkitekturës nga tërmeti i viteve 1959-60. Nga ana e jashtme e murit niveli i vijës së tokës ishte rritur deri në (50 cm), duke lejuar grumbullimin superficialisht të ujërave të shiut për së gjati bazës së tij, dhe, përveç kësaj, në këtë anë ishte krijuar një korridor i mbyllur edhe nga muri rrethues i manastirit.

Kështu lagështia e ardhur nga toka kishte depërtuar nëpërmjet kapilaritetit të murit deri në lartësinë (1.60 cm), pasojat e së cilës vihen re në anën e brendshme.

Depërtimi nëpërmjet sipërfaqes së murit dhe infiltrimi nën strukturën e suvasë kishin krijuar mundësinë e humbjes së lidhjes së saj me bazën. Në 50 % të saj piktura e kësaj faqeje mungon, ruhen disa mbetje të saj. Kapilariteti i zhvilluar në pjesën tjetër të afreskave ka shkëputur pjesët fundore të shenjtoreve të këmbët dhe suvaja është dërrmuar.

Në këtë zonë janë krijuar boshllëqe që lidhen midis tyre deri në një gjatësi (3 – 4 m) për së gjati brezit të shenjtoreve dhe të çara të dendura të saj. Shtrati pikturor është prishur në thellësi (fot. 15), duke humbur lidhjen e tij me shtresën përgatitore të llaçit. Si rezultat i aksionit të kapilaritetit, dëmtimet e suvasë dhe të shtratit pikturor arrijnë deri në lartësinë (2.50 cm) rënia e cipës së pikturës është e shpeshtë në portretet. Ndryshime kanë pësuar ngjyrat, ato janë errësuar dhe ngjyra e kuqe është kthyer në rozë.

Në paraqitjen e Vizionit të Shën Pjetrit të Aleksandrisë suvaja është degraduar dhe shtrati pikturor është thërrmuar, larëzimet e kripërave të gëlqeres janë përhapur mbi sipërfaqen e pikturës duke krijuar efloreshenca të bardha. Mbi veprën e artit ka të mbivëna të ndryshme si blözë qirinsh, lëndë organike (shpendësh) dhe pluhura atmosferike.

Një pjesë e pikturës është lyer me rrëshirë, nëpërmjet së cilës dallojmë shenjat e skenave Ngja-

llja e Krishtit, Zbritja e Krishtit në ferr, Shën Thoma Mosbesuesi dhe skena të tjera të mbuluara nga rrëshira.

Në zonat e shkëputura ka përf forcime dhe integritime në bojëra muri.

NARTEKSI

Faqja lindore (Tab. VII, Rilevimi).

Piktura shtrihet në gjithë sipërfaqen e murit të katit të dytë të narteksit. Dikur ajo shtrihej edhe në katin e parë, prerjet e së cilës u zbuluan gjatë sondazheve. Kjo pikturë është më e vonë se ajo e naosit që i takon gjysmës së dytë të shek. XVIII dhe mendojmë se është e një kohe me ndërtimin e narteksit.

Fig. 15

Struktura në këtë faqe ka pësuar modifikime, siç është ngritja e tavanit, i cili në fillim ishte deri në lartësinë e pikturës dhe hapjen e dritareve që korrespondojnë me ato të naosit, duke prerë njëkohësisht edhe afreskat (fot. 16). Në përgjithësi piktura ruhet e plotë, nga ajo mungojnë pjesë të anës veriore, e cila është e ekspozuar ndaj ujërave të shiut. Muri i kësaj faqeje ka pësuar degradime nga pesha e rëndë e trarëve, pasojat vihen re edhe në suvanë e pikturuar.

Në anën jugore muri është degraduar me anë të një çarjeje që ka prekur edhe suvanë për së gjati dhe kështu janë veçuar tri figurat e apostujve. Kjo e çarë vazhdon deri poshtë në afërsi të dritares, përreth së cilës ka shkëputje të konsiderueshme të afreskave.

Në anën veriore trau i tavanit ka krijuar tension mbi pikturën duke e deformuar atë. Shtrati pikturor në disa pjesë ka rënë dhe është gërvishtur mekanikisht, duke krijuar çrregullime në perceptimin e pikturës.

Në përgjithësi vepra e artit ruan formën e saj por me ndryshime si në aspektin fizik ashtu edhe estetik. Këto ndryshime janë si rrjedhojë e vetë jetës së monumentit dhe e dëmtimeve që ka pësuar, të cilat konsistojnë në humbjen e «unitetit potencial»³³⁾ në disa pjesë të tij. Duke e parë atë në raportin pikturë-arkitekturë në zonat ku piktura është shkëputur në masa të mëdha, problemi paraqitet më i vështirë sesa në pjesët e vogla. Rindërtimi i këtyre boshllëqeve nuk është bërë sipas parimeve të restaurimit dhe këtu është fjala për punimet që janë bërë nga ustallarë popullorë shumë vjetër para ose dhe më vonë.

Rindërtimi i këtyre zonave, duke mos ruajtur diferencën nga struktura origjinale e suvasë nuk dallohet nga ajo, por krijon një plan të vetëm që luan rolin e integritetit të sipërfaqes së pikturës sesa të strukturës së llaçit që duhet të luante. Materialet e përdorura kanë qenë teknologjikisht të dobëta duke pasur në kohë edhe vetë dëmtime që rreziknin shkëputje së bashku me suvanë origjinale. Prania e dy fazave pikturore paraqet ngatërime jo vetëm midis tyre, por edhe në vetë aparatit e murit të zbuluar, kurse të mbivënat e ndryshme siç janë integritet me bojëra muri të papërshtatshme ose mbulimet me llaçra të holluara kanë krijuar njolla të mëdha mbi pikturë.

Ndryshime në paraqitjen e afreskeve paraqesin degradimet e vernikut me të mbivënat e tjera siç

Fig. 16

janë pluhurat atmosferikë, shtresat e blözës së qirinjve, efloreshencat e kripërave dhe papastërtitë e tjera që krijojnë aspekte të tjera të saj. Ruhët në gjendje të mirë piktura në faqen jugore, brezi i shenjtoreve, e cila përveç patinës kohore, ruan gjendjen fillestare që do të na shërbente si model për trajtimin e afreskeve të këtij ansambli (fot. 17).

Paraqitja në këtë ekspozitë e gjendjes së veprës së artit që ka qenë edhe qëllimi i këtij shkrimi u ka paraprirë punimeve konservuese-restauruese në të dy etapat e viteve 1984 dhe 1985, (fot. 18).

Trajtimi i afreskeve gjatë këtyre dy viteve ka pasur si qëllim kryesor nevojën e ndërhyrjeve të shpejta të konsolidimit të një pjese të tyre me bazën ose të përforcimeve me anë të trajtimit të bordu-

33) Ç. Brandi, *Teoria del restauro*, Roma, 1963.

Fig. 17

rave, ngjitjes me anën e injektimeve, qepjen e të çarave etj. Por, për të pasur një ide më të plotë të gjendjes ekzistuese të pikturës, të mbuluar nga su-

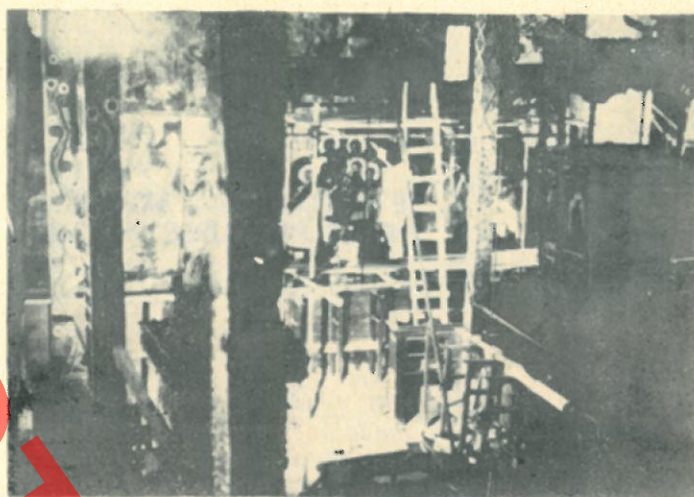

Fig. 18

vatimet e vona, u bënë ndërhyrje në heqjen e tyre dhe lokalizimin e pjesëve origjinale.

Krahas këtyre trajtimeve, punime më të thella ishin ato të rindërtimit të boshllëqeve në zonat relativisht të mundshme për t'u integruar, duke bërë njëkohësisht edhe evidentimin e dy fazave pikturore. Mbi sipërfaqen e pikturës heqja e një pjese të rrëshirës së degraduar përfshiu një pjesë të mirë të afreskeve krahas fiksimit të shtratit pikturor. Punime të tjera do të kryhen në të ardhmen krahas thellimit në problemet e konservimit, siç janë ato të marrëdhënieve pikturë-arkitekturë, të cilat do të vëjnë njëkohësisht në vlerë edhe pikturat murore të këtij monumenti.

Skënder MIHALÇKA

LE MONASTÈRE D'ARDENICE ET LA CONSERVATION DE SES PEINTURES MURALES

R E S U M E

Le monastère d'Ardenice, connu par ses valeurs architectoniques et artistiques, attira l'attention de différents chercheurs. A l'ensemble des travaux de restauration effectués dans ce monastère une place importante revient à ses peintures murales: «La nativité de Sainte Marie». Cet ensemble se situe sur les collines d'Ardenice, qui dominent la plaine fertile de Myzéqeja. D'après les sources historiques, il fut construit à l'époque du despotat d'Epire, aux XIIIe-XIVe sc. Dans les façades des murs se trouvent insérés des débris antiques apportés de la ville antique d'Apollonie et des inscriptions du XVe et XVIIIe sc. On dit que dans ce monastère se fiança en 1451 notre héros national Gjergj Kastriot Skënderbej, ce qui rend plus important ce monument historique. A son centre se situe l'église «La nativité de Sainte Marie» reconstruite en 1743, tandis que au nord la vieille église de Sainte Trinité reconstruite en 1928. Pendant longtemps, depuis le Moyen-Age jusqu'au XVIIIe sc., l'époque où le monastère était ruiné, les sources historiques s'absentèrent, mais au cours du XVIIIe sc. il redevient important par son influence non seulement dans sa région mais aussi dans les autres régions du pays, tels la ville de Korça et le centre commercial et culturel de Voskopojë.

La reconstruction de ce monument au centre de la région de Myzeqe, le premier de cette époque, et la décoration par des oeuvres d'art, devint un exemple pour toutes les églises construites dans cette zone au cours du XVIIIe sc. et au début du XIXe sc. et on peut l'appeler à juste titre, «la mère de ces monuments».

L'église «La nativité de Sainte Marie», la principale construction du monastère, est une basilique volumineuse couverte d'un toit à deux pentes en tuiles. Elle est composée du naos, du bēma, du portique méridional et du narthex et exo-narthex à deux étages à l'ouest.

Les murs sont construits en pierres liées au mortier, mélange de chaux et de sable. L'enduit peint qui s'étend sur toute la surface inférieure du monument, est composé de deux couches, la première en paille mélangée avec de la chaux et la deuxième, plus mince, en chaux, mais en général, cet enduit est unifié en une seule couche de chaux et de paille.

La peinture est réalisée à fresque mais ses couches ne sont pas bien entrelées au cours des phases de leur exécution, ce qui se voit dans ses couleurs qui ne sont pas assez éclatantes. Pendant l'examen superficiel du portrait de Saint Dominique, délabré par l'humidité, on peut reproduire les phases de l'exécution de la peinture. Premièrement c'est le dessin préparatoire en couleur ocre-rouge, puis le ton local et les demi-tons et enfin la précision du dessin, les parties accentuées et la réalisation des parties bien distinctes. De la même manière sont réalisés aussi les vêtements et les autres parties de la peinture.

La décoration en peinture de cette église, fut l'oeuvre des artistes de Korça, Costandin et Anastas Zografi, qui suivaient les cours à l'école de la ville de Korça. Cette école, qui s'appuyait sur la tradition de peinture de notre pays, entre dans une nouvelle phase, s'adoptant aux nouvelles conditions historiques de l'occupation ottomane au cours du XVIIIe sc.

Sans doute, nos peintures connurent l'art de cette période par les monuments médiévaux de notre pays et des pays voisins ou par les monastères du Mont Athos où ils ont travaillé mais en même temps ils virent aussi les résultats de la peinture post-byzantine dans les oeuvres d'Onufre, et de son fils Nicolas au XVe sc. et des autres monuments peints au cours des XVIIe-XVIIIe sc. où dominait le talent du maître de cette école, David Selenica. Donc, même la peinture d'Ardenice n'est qu'une suite de cette tradition ininterrompue depuis le XIVe sc.

Son programme iconographique traite des sujets évangéliques du Nouveau Testament lesquels se développent de façon narrative dans les parois des murs. Il commence dans la face méridionale par la scène de: «La nativité du Christ», et se termine dans la face septentrionale par le cycle «des miracles de Christ après la Résurrection».

La peinture s'éloigne un peu du passé et les peintres réalisent des types qui sont plus proches à la vie réelle, comme le pense aussi V. Puzanova. Dans la scène «La présentation de la Sainte Marie au temple» on s'aperçoit d'éléments réalistes dans les relations entre les filles ou dans la scène «La rencontre de Sainte Marie avec Elisabeth» les sentiments humains s'expriment par l'embrassement des deux personnages.

D'un esprit réaliste sont réalisés aussi les portraits de Saint Mina, Saint Procope, Saint Triphone et Saint Dominique. Dans quelques figures intéressantes, comme celle de Nestor p. ex., on remarque l'attention que l'auteur porte directement sur l'homme et le monde tout autour. C'est le peuple qui en appelant ces artistes «peintres renommés», apprécia cette peinture populaire enrichie d'éléments originaux réalistes. Avec le temps, l'enduit peint du monument, a subi des altérations. Pour l'étude de ces dégradations, nous avons considérés tout d'abord les causes et puis les conséquences, toujours en rapport avec sa structure technique. Premièrement l'altération des fresques est due aux différentes sortes d'humidité.

Ainsi dans le paroi à l'Est, l'humidité a provoqué un détachement de la peinture au bas du murs. L'enduit a perdu sa liaison avec la maçonnerie et dans la zone de l'abside l'enduit est délabré et la couche-support est pulvérisée, rempli de poussière. A cause du mouvement de l'architecture, des légardes ont été créées, dont la plus profonde traverse l'abside du haut en bas. L'infiltration des murs apporta le dépôt des sels de chaux. Au nord, au-dessus de la prothèse, la peinture est couverte d'une assez dense voile de fumée de bougis et de poussière atmosphériques. Dans la face méridionale, l'enduit est détaché en touchant les scènes «La présentation de la Sainte Marie au temple», «Le baptême dans le fleuve Jordan» où l'humidité a provoqué la friabilité accentuée de la peinture et de l'enduit. En général, il y a un détachement de la couche de peinture mais la frise des Saints protégée par le portique, se conserve en bon état. Les écoulements des eaux pluviales à travers les fenêtres provoquent de dégradation de la couche-support des peintures de quelques Saints. Dans les parties supérieures du mur l'infiltration provoqua des dépôts de sel.

Les dégradations de la paroi occidentale représentent des problèmes particuliers qui se rattachent à l'existence de deux phases de peinture et à la perte de leur liaison. Pendant la première phase on a peint toute la surface du mur tandis que pendant la deuxième phase une couche de 5 mm couvre toute

la surface à part celle de la scène: «La nativité de Sainte Marie» et l'inscription du peintre.

La refecton de la peinture peut être expliquée par le changement du programme icônographique. Par la comparaison stylistique ces deux phases se ressemblent, d'autre part, le fait que la première inscription demeure la même pendant la deuxième phase, atteste qu'on a à faire aux mêmes peintres. La plus grande partie des fresques est enduite de résine.

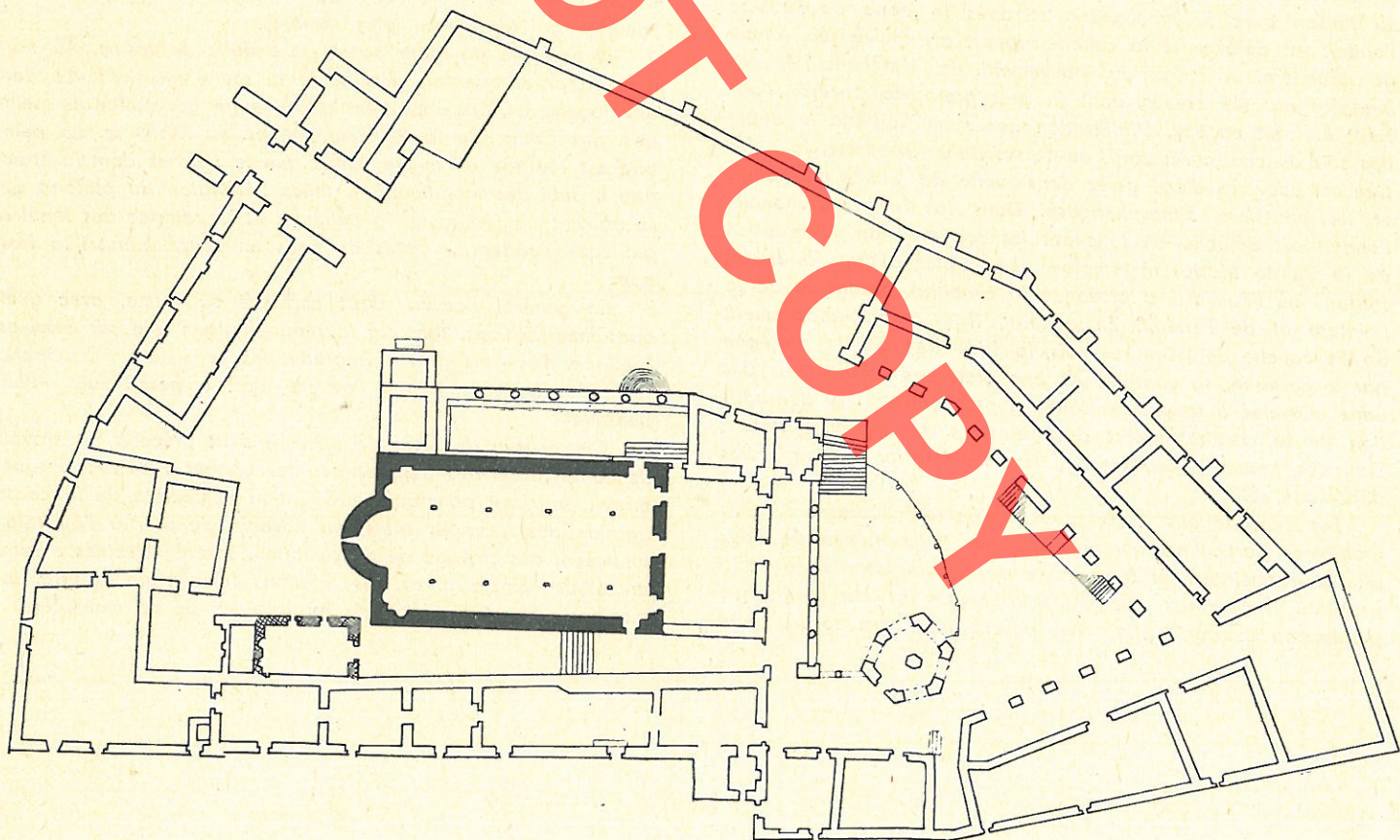
Dans la paroi au nord on ne conserve que 50% de la fresque. L'humidité et l'infiltration avaient affaibli la liaison de l'enduit avec la maçonnerie, par conséquent, le tremblement de terre en 1959-1960 causa son détachement. La partie conservée de la fresque est dégradée par l'humidité, jusqu'à une hauteur de 1,60 m où l'on constate de temps en temps le détachement de la couche de peinture et l'altération des couleurs qui deviennent plus sombres.

Une partie de cette paroi est enduite de résine. Au narthex, la paroi orientale représente la scène massive: «Le dernier jugement», qui appartient à une autre génération de peintres, aux Çetirs, de la deuxième moitié du XVIIIe sc. La peinture est réalisée en même temps que le narthex dont la structure a subi des modifications, telles l'élévation du plafond qui se trouvait au niveau de la peinture, et le perçage des fenêtres qui correspondent à celles du naos en coupant aussi la fresque.

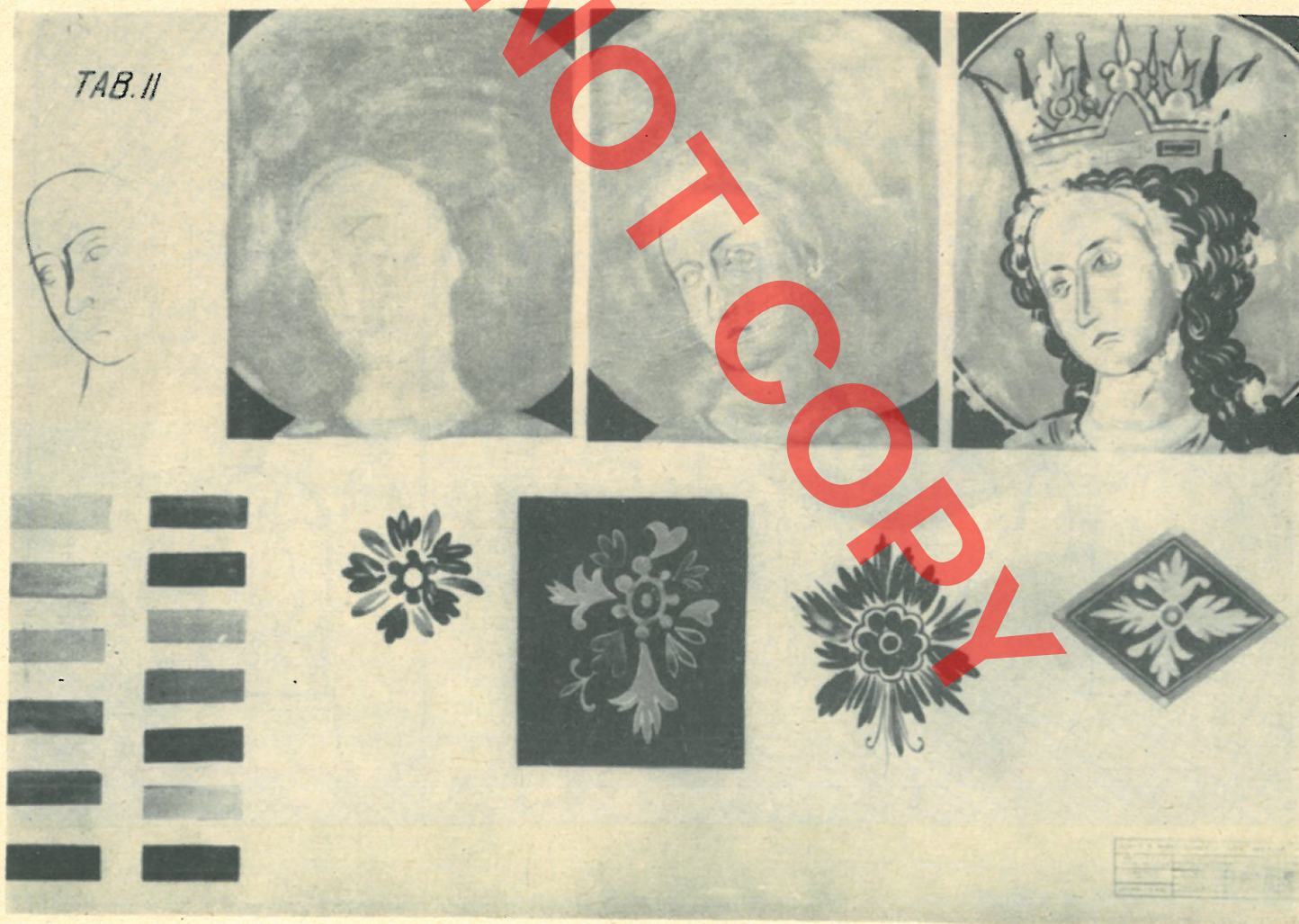
En général l'oeuvre d'art conserve sa forme, avec quelques modifications, tant sur le plan physique que sur celui esthétique. Les plus graves dégradations consistent au détachement des fresques, là où l'oeuvre d'art a perdu son «unité potentiel».

Cet exposé de l'état de l'oeuvre d'art précéda les travaux de conservation aux deux étapes des années 1984-1985 lesquels eurent pour but principal l'intervention immédiate de la consolidation des fresques. Mais, en l'avenir, de pair à l'approfondissement des travaux de conservation, seront effectués d'autres processus comme p. ex. les relations fresque-architecture, lesquelles mettront en évidence les fresques de ce monastère.

TAB. I

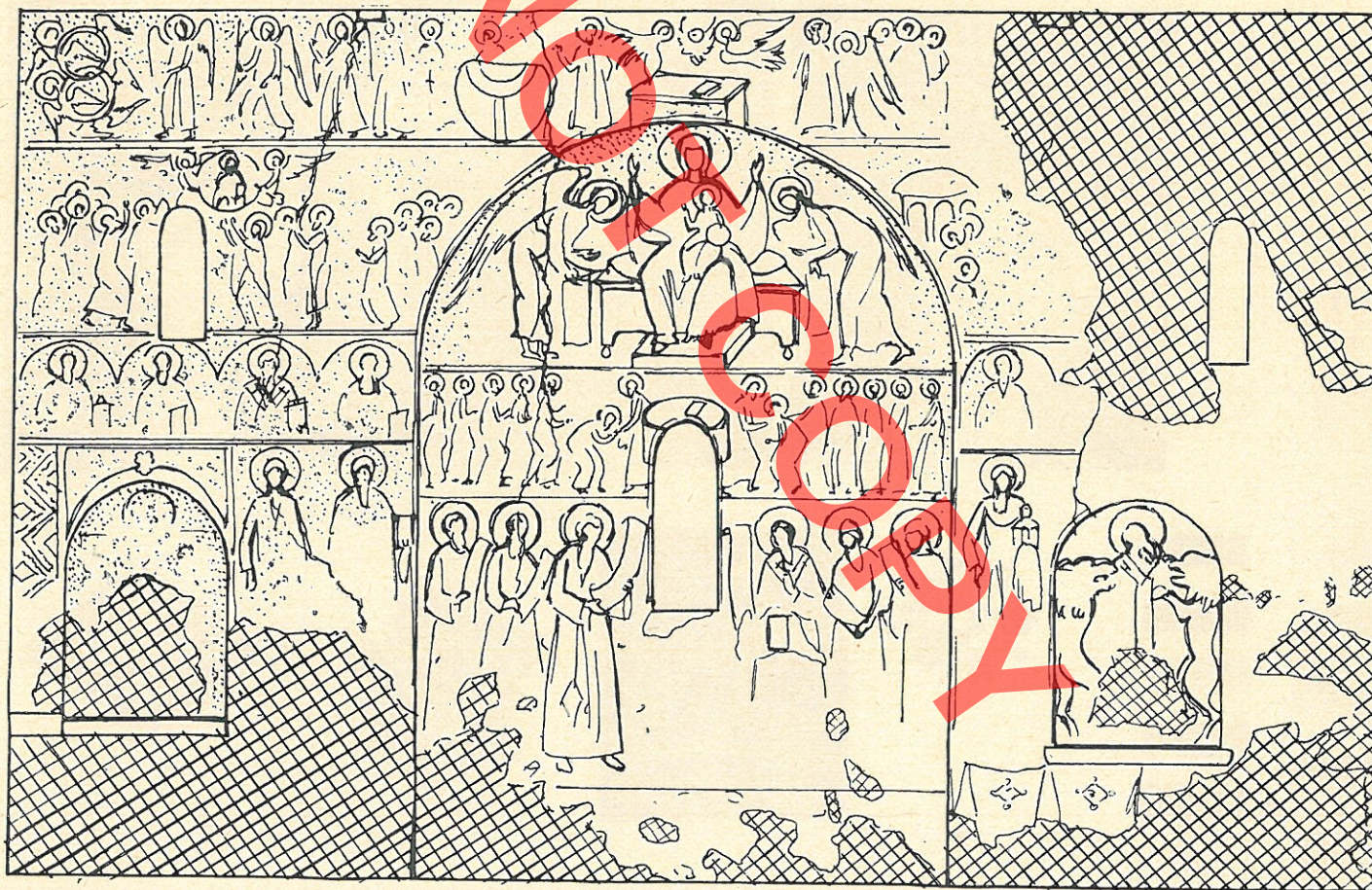
PLANIMETRIA E MANASTIRIT*Shkalla 1:100*

TAB. II

TAB. III

NAOSI. *Faqja Lindore* SHK. 1:10

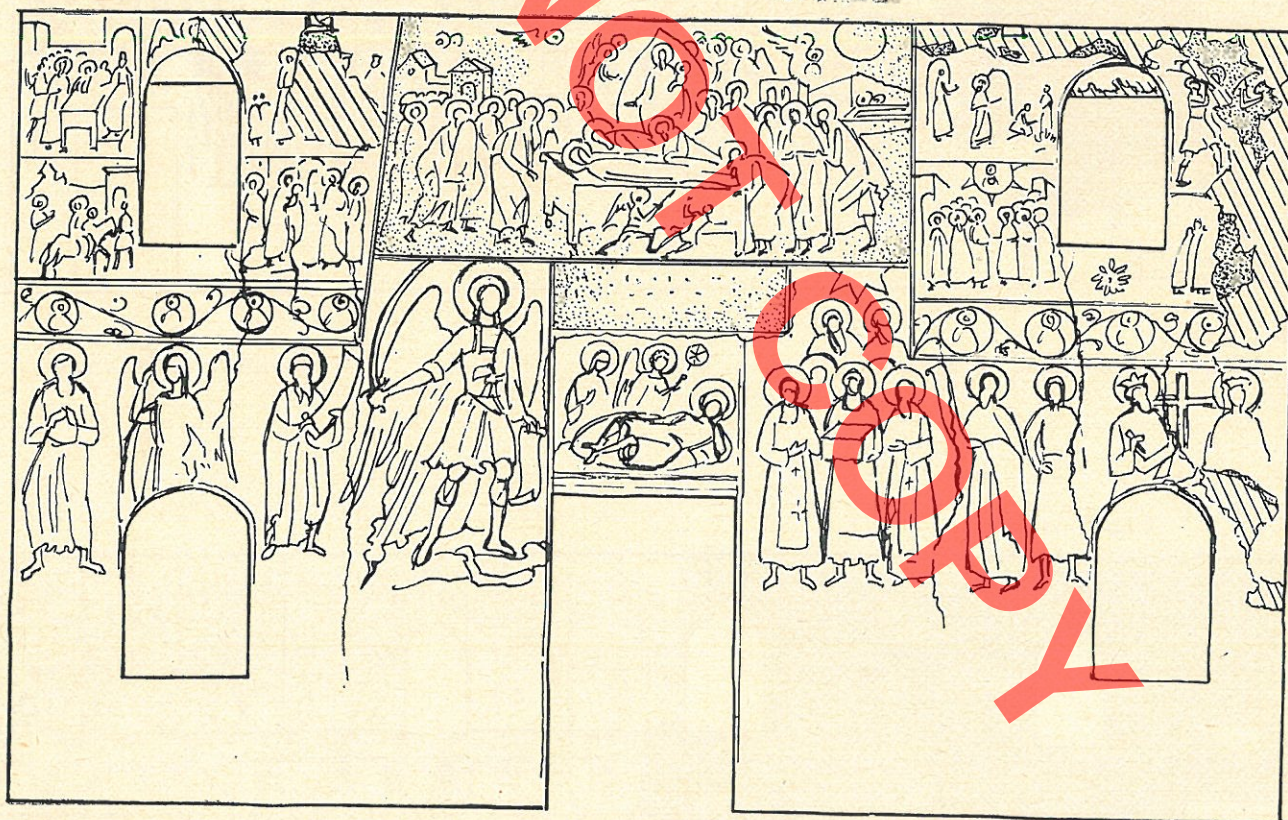
Suva e ribërë

Shitresë tymi dhe pluhra atmosferikë

TAB. V

FAQJA PERENDIMORE SHK. 1:10

Shkëputje e suvasë origjinale

Faza e parë e pikturimit

0 1 2 m

TAB. IV

FAQIA JUGORE SHK. 1:10

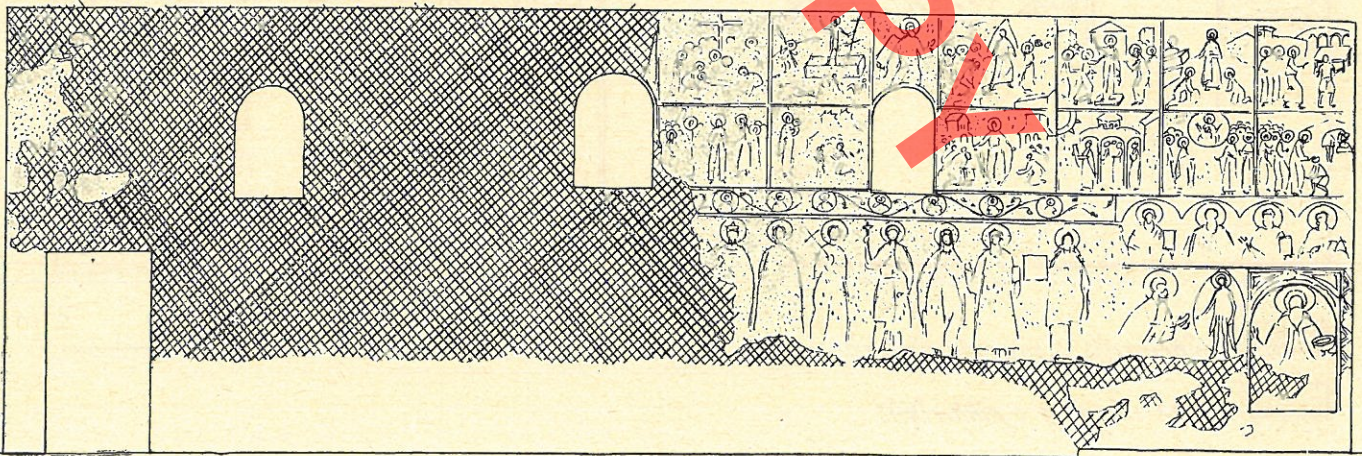

Suva e ribërë
 Shtrësë plumburi atmosferik dhe bojë mur

Rilevimet: Mihalçka

TAB. VI

FAQIA VERIORE SHK. 1:10

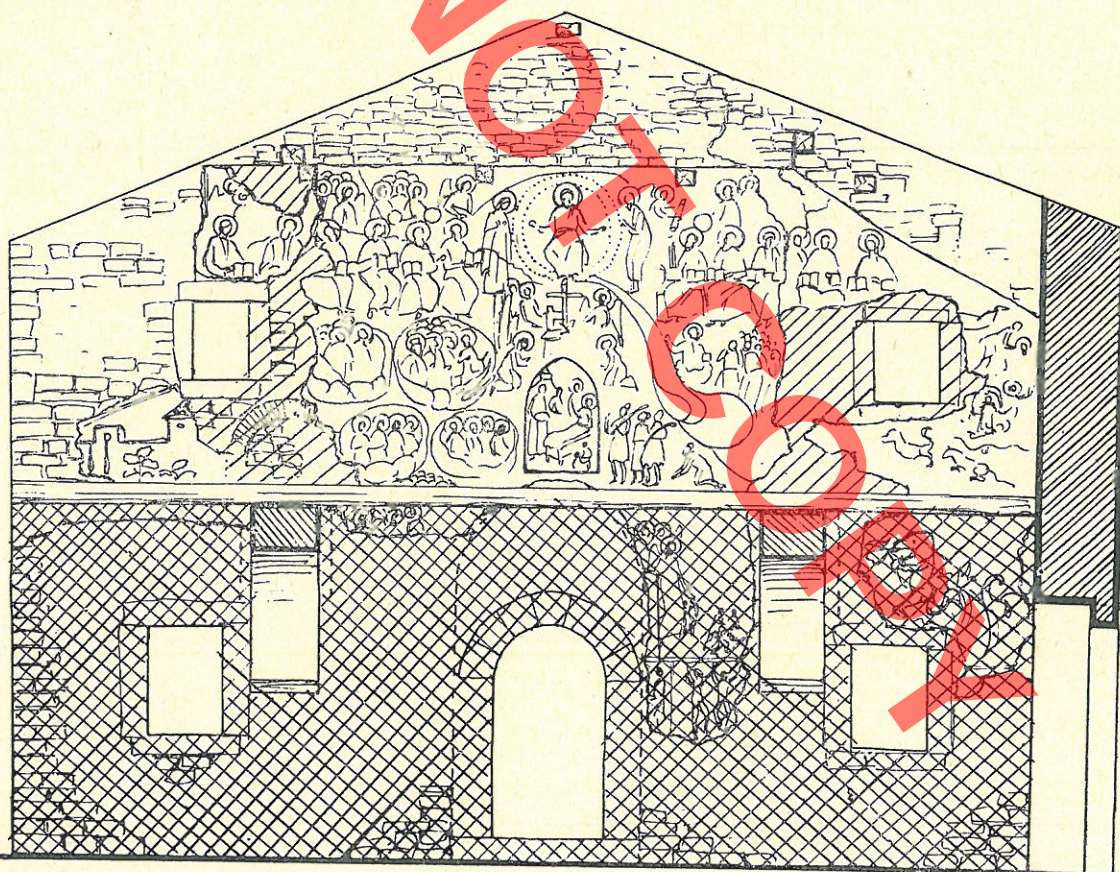
Shtrësë vërniku e dendur
 Suva e ribërë

0 1 2 m

TAB. VII

NARTEKSI.

Fraqja Lindore

Shkëputje e suvasë origjinale

Suva e ribërë nën të cilën kish pikturë

DO NOT COPY

Fatbardha SHKUPI

ZBUKURIMORJA E DISA BANESAVE GJIROKASTRITE

Për qytetin e Gjirokastrës kanë dhënë mendime mjaft udhëtarë e studjues të së kaluarës si Çelebiu, Hani e Shuflai të cilët janë kufizuar në përshkrimin arkitekturor. Arkitekturën e qytetit-muze e njohim nga monografia «Qyteti-muze i Gjirokastrës»¹⁾ në të cilën trajtohen edhe pjesët përbërëse të brendisë. Në të del zhvillimi shkallëzor i tavaneve, rafteve, dyerve, trapazanëve e tymtarëve, kështu që jemi ndihmuar për kategorizimin e tyre artistik. Duke marrë gjithashtu të dhëna nga popullsia e vendit dhe nga pasardhësit e mjeshtëreve korçarë, e kolonjarë, kryesisht prej Rehove, si dhe kujtimet e patriotit Petro Nini Luarasi i ati i të cilit Nini ka qenë gurskalitës në qytetin e Gjirokastrës gjatë shek. 19, mësuam se ndërtuesit kryesorë të këtij qyteti gjatë shek. 18 e 19, kanë qenë nga Vakëfet, Kolonja, Luarasi, Orgocka, Opari, Gramozi e Konica.

Këta ndërtues quheshin mjeshtrokë. Në mes tyre vepronin gurskalitësit, drugdhendësit e piktorët e mureve²⁾. Veprat e shquara që ata krijuan na bindin për shkallën e zhvillimit ekonomik të qytetit, i cili që në shek. XIII njihej si kështjella «Argirokastron»³⁾.

Pozita gjeografike e saj e ka ndihmuar të ketë lidhje me Shkodrën në veri, Manastirin e Janinën

në jug dhe kështu të këmbejë përvojën në fushën e krijimtarisë zbukuruese të brendisë në tërësi.

Pothuaj në të gjithë qytetet shqiptare gjatë shek. 18 dhe 19, brenditë u pasuruan me tavane, tymtarë, rafte e trapazanë të zbukuruar me piktura, gdhendje druri e plazmime të shkëlqyera që u dalluan nga pikpamja artistike prej dhomave të thjeshta të kateve të dyta.⁴⁾

Duke vrojtuar dhomat e pikturuara me shije të këtyre brendive në qytetin e Gjirokastrës të zbatuara nga fundi i shek. 18 e fillimi i shek. 19 përkatësisht tek Zekatët, Çuberajt e Gegët kemi vënë re trajta të stilizuara drethkash ku krahas motivit të traditës popullore ndjehet ndikimi i arabeskut dhe i gobelinave tip rokoko e direktorat që ndofta kanë depërtuar në rrugë tregëtare nga Europa qendrore e jugore⁵⁾. Kjo dukuri që shfaqet në prag të sundimit të Ali Pashë Tepelenës duke vazhduar në mënyrë të izoluar, do të zëvendësohet gjatë kohës së tij me një zbukurimore të zbatuar kryesisht në gdhendje druri gjatë shek. 19 në pallatin e sundimtarit Maliq Pasha (Hadërajt), tek Çabejt, Babametot e Hajrot. Megjithatë në mes të dy grupeve të zbukurimores ndjehet një vazhdimësi organike e kompozimeve të pikturuara tipike të shek. 18 që paraqesin motive të njohura popullore në të gjitha qytetet e

1) E. Riza, — Qyteti — muze i Gjirokastrës, Tiranë 1981.

2) Të dhëna nga mjeshtër ndërtimi arsimtarë e studjues gjirokastritë e kolonjarë si Lefter Dilo, Familja Babameto, Skënder Luarasi, Naum Prifti e të tjerë.

3) Historia e Shqipërisë, V-I fq. 230-232, Tiranë 1959.

4) S. M. Nenadoviq — Prizrenske tavanice, Glasnik Kos -Met. 1956, fq. 289-293.

5) G. Marçais, L'art musulman, Paris 1962 — Ku flitet për punishtet e sixhadeve me arabeska të Siçiljes — që shiteshin në Europë e Ballkan). M. de Fayet «Comment installer son intérieur en directoire et empire, Paris 1964, 13 — 19 ku paraqiten trajtat e kompozuar të stileve përkatëse në brenditë e mobiljet.

Shqipërisë.⁶⁾ Këto punime si në Gjirokastrë dhe qytete të tjera vetëkuptohet se janë udhëhequr nga arkitektë të aftë që kanë qenë në gjendje të venë në zbatim vepra të tilla të rëndësishme. Njëri prej tyre ishte Petro Korçari, Kryearkitekt i Ali Pashës që udhëhoqi punimet e disa pallateve të Janinës, Gjirokastrës e Korçës⁷⁾. Faktet e mësipërme na qartësojnë për karakterin e pashallëkut të Janinës, i cili gjatë shekujve 18-19 i dha një farë lirie zhvillimit ekonomik të artizanëve popullorë dhe përkrahu elementin vendas. Ali Pasha dëshironte të grumbullonte rreth vëhtes mjeshtër shqiptarë në të gjitha fushat e veprimtarisë dhe të mënjanonte ndikimet e huaja brenda mundësive të lejueshme për kohën⁸⁾. Zbukurimet e brendive të disa pallateve në Janinë dhe korrabartësit (ikonostasët) e Sopikut e të Lashovës i kreu mjeshtër Nikolla dibrani, artisti i Ali Pashës sipas të dhënave të krahinës së Pogonit dhe të Lashovës. Ali Pashë Tepelena që interesuar të sillte në pashallëk mjeshtër të aftë nga Dibra e Kolonja⁹⁾. Këta artistë zbulurues që i njihnin mirë stilet e kohës i kanë zbatuar në veprat e tyre duke i ndërthurur me motivet trashëgimore të popullit në kompozimet e tyre vetiake që do ti shtellojmë më poshtë.

Në bazë të studimit për arkitekturën e qytetit-muze bindemi se në banesat që ruajnë vlera të larta arkitekturore e artistike të ndërtuara gjatë shek. 18 e në vazhdim e shek. 19 dhomat paraqiten të larta dhe të zgjatura. Mbi ballin e tyre janë renditur tri dritare këndrejtë, në disa raste shihen dhe dy dritare anësore si tek banesa e Zekatëve (fig. 1). Pamja e dhomës së parë tip. shek. 18 tek Zekati). Në murin ballor të shumtën e herës vendosen mbi-dritarëza me xham të pikturuar.

Trapazani i quajtur dhipato që ndodhet nga ana e hyrjes, në fillim të shek. 18 ka qenë i mbyllur me pano dërrase të modeluara me harqe të prefta si i kemi ndeshur në banesën e Muhedinëve, të Sokolajve në Shkodër dhe në mjedise turke që na kujtojnë gotikën islamike¹⁰⁾. Më vonë nga fundi i shek. 18 e fillimi i shek. 19 u pais me katër ose pesë harqe të larta me ballorë të luhatur në trajtë barroke, si trapazani i dhomës së dytë tip shek. 18 tek Zekatët (fig. 2).

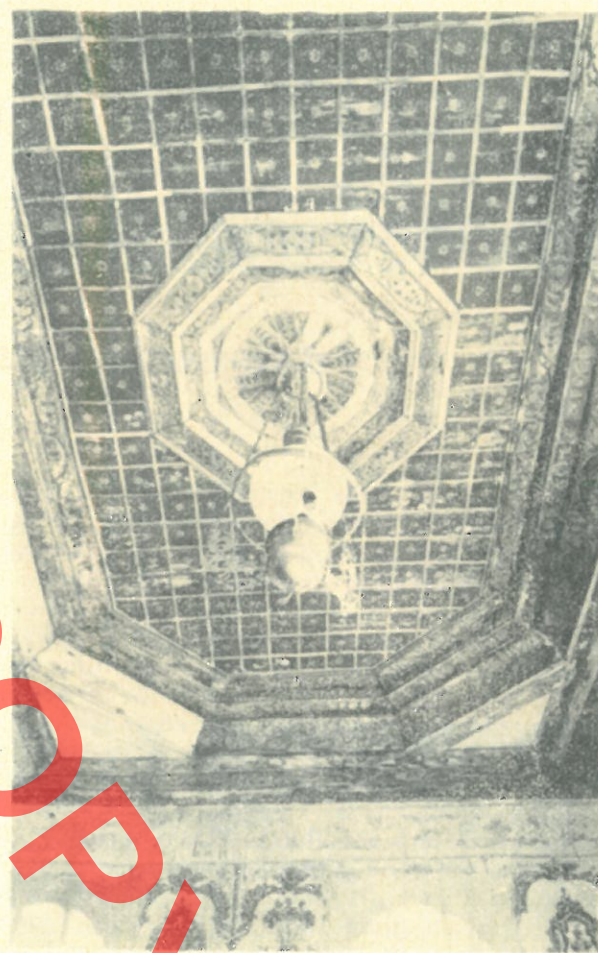

Fig. 1

Musandra anash mban nga tri kamare njëra mbi tjetrën si në brendinë e Elbasanit, kurse dyert e hyrjes dhe të banjës ruajnë ballorë hark luhatur si në brendinë e Shkodrës, pa zbulurime. Mbi muret anësore të ndarë prej brezash dërrase vendosen dy ose tri rafte muri këndrejtë të kufizuar prej bedonash. Mbi njërin nga muret plazmohet tymtari i cili gjatë shek. 18 e fillimi i shek. 19 paraqitet me ba-

6) F. Shkupi, *Tipari popullor i zbulurimores së banesës shkodrane*, Monumentet 20/1980 fq. 105-123 ku flitet për motivet e përbashkëta shqiptare.

7) Dh. S. Shuteriqi – Petro Korçari – *Kryearkitekti i Ali Pashë Tepelenës*, Tiranë 1976.

8) L. Mile, *Sur le caractère du pouvoir d'Ali Pasha de Tepelene*, në Edition du comité National albanais des études balcaniques, Tirana 1969, 8-10.

9) Bashkëbisedim me ksilografin e mirënjohur Sopiqot mësuesin Arqile Papadhimitri për mjeshtër të Ali Pashës, Nikolla nga Magarova.

10) E. Riza, *Vep. cit*, fq. 29 – 109, R. Günay – *Sofranbolu evleri ve oluştumu*, Ankara 1981, 141, 201, 202, ku shihen trapazanë me patavra gotike islamike.

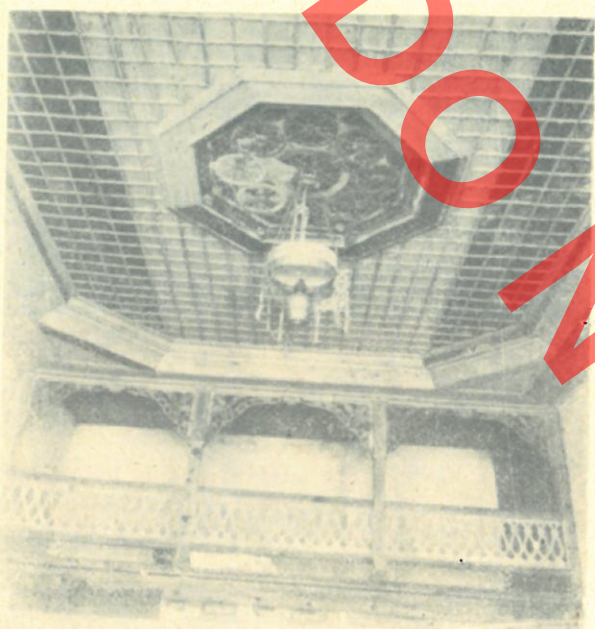

Fig. 2

Ilor prizmatik të paisur me kurorë, anash shihen kamaret e vogla. Ndërsa muret përshkohen prej tavlash të gdhendura me bedena, nimet ngrihen 20 cm më lart shtrojes (fig. 3. Ana e tymtarit në dhomën e parë tip. shek. 18 të Zekatit).

Tavanet paraqiten këndrejtë me fusha tetë këndore të zgjatura të përshkuara prej rripash katrore. Të katër trekëndëshat daltohen me lule të thjeshta ose paisen me tufëza gjethesh si rreze. Në disa raste ato paraqesin figurën ballore të përfutur prej dyfish vijëzash të ndërprera.¹¹⁾

Të gjitha pjesët e gdhendura mbulohen me lulëza e drethka të pikturuara të cilat përfshijnë në disa raste dhe tymtarët e punuar në stuk relief. Në zbukurimoren gjirokastrite të fundit të shek. 18 e fillimit të shek. 19 dallojmë elementë tipikë të cilët i gjejmë të zbatuar në brenditë e Beratit që në fillim të shek. 18. Kjo dukuri na bind për drejtësinë e të dhënës gojore të mbledhur në qytetin e Beratit se mjeshtrit e aftë vendas u larguan nga qyteti

i tyre për të punuar gjetkë pas grindjes që patën me disa feudalë të rrethit të Kurt Pashait. Sipas kësaj të dhëne dhe konstatimeve tona në rrethin e Kolonjës e të Dibrës nga pasardhësit e mjeshtërvë, grupe të organizuara ndërtuesish shqiptarë kryesisht Oparakë, Kolonjarë, pjesërisht dhe Beratas vepronin në Greqinë e Veriut e Shqipërinë e Jugut si Janinë, Gramoz, Follorinë, Selanik, Dramë, Brusë, Stamboll, Maqedoni, Bullgari, e brigjet e detit të Zi.¹²⁾ Sipas pohimit të popullsisë mjeshtrit shqip-

Fig. 3

11) F. Shkupi, *Artet e aplikuara në banesën Shkodrane, në «Mjeshtrit» dhe arkitektura popullore*, Tiranë 1976, 133 – 138, Ku flitet për motive të shek. 18 të afërta me ato të Gjirokastrës e Beratit.

12) E. Riza – H. Nallbani, *Një ndërtim i tipit kullë në Berat. Monumentet 10*, Tiranë 1975, fq. 126, ku flitet për ngjashmërinë e brendisë beratase me atë të Gjirokastrës; F. Shkupi, – *Zbukurimorja e disa monumenteve të kultit në rrethin e Kolonjës*, Kultura Popullore 2, Tiranë 1985, fq. 86 – 97.

Fig. 4

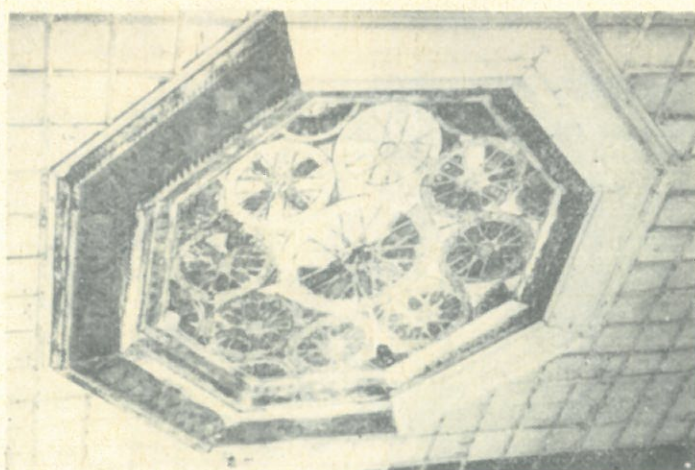

Fig. 6

tarë pranoreshin përpara grekëve e bullgarëve për të zbukuruar brenditë e banesave sepse ishin më të aftësuar se ata në këtë kohë. Nga Turqia filluan të depërtonin shiritat e gjerë me lajle tip hatai si lëpjeta të lakuara që në Shqipëri i quajtën «krah zogu» dhe bisqet e valëzuara tip rumi të përafërta me groteskën që këtu u emërtuan «bisht dallëndyshe».

Për këtë arsye vënja në pah e krahasueseve kombëtare, sidomos nga Betrati është kërkesë e do-

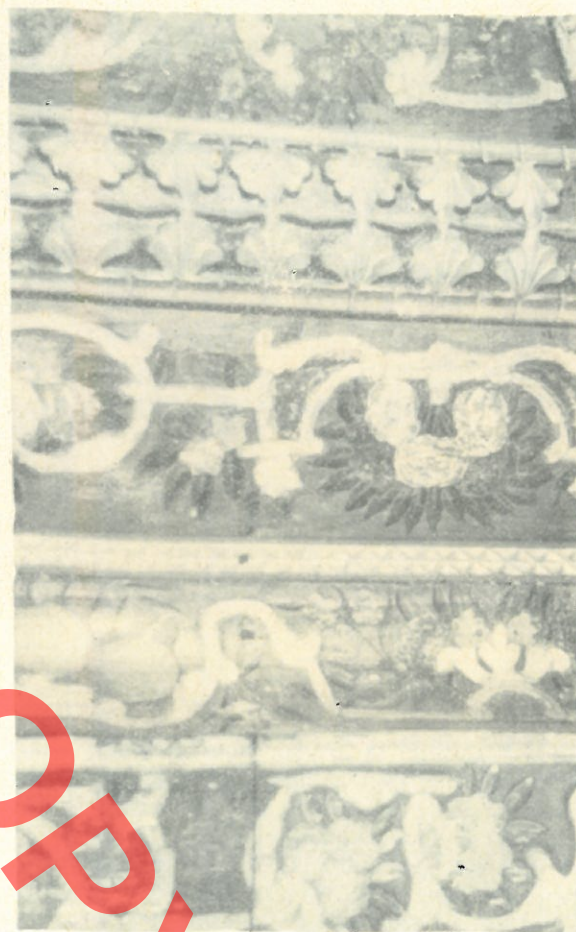

Fig. 5

mosdoshme për shtjellimin e zbukurimores gjirokastrite.

Duke analizuar brendinë e banesës së Zekatit të shek. 18-19 shohim se tavanit i madh i dhomës së miqve ruan një fushë të blertë të përshtuar prej rripash katrorë me lule të bardha në mes (Fig. 4). Të katër trekëndëshat paraqesin lule, ndërsa brezat anësorë të tavanit vizatohen me dredhëse bisqesh të kuq e të kaltër. Në mes tyre sajohen zemërza, trëndafila mbi fusha të blerta të krahas-këmbyera me dy mollë ngjyrë okër të kufizuara prej bisqesh të kuq që na kujtojnë panotë e kompozuar me kafshë e mollë të kishës së Shën Pjetrit e Pavlit e shekujve 18 – 19 në Vithkuq. Këto lajle, bisqe e mollë janë trajtuar me ngjyra të çelura e të arta mbi fusha të kafenjta ose të kuqe që i përshtaten stilit rumi të shoqëruar me gjethë të gjëra

hatai sipas artit islamik.¹³⁾ Tipari shqiptar dallohet në mënyrën e veçantë të kompozimit të trëndafilave, dardhave, e mollëve në vend të jaseminave, pjeprave e shalqinjve që mbushin repertorin e zbukurimores turke me lajle të ngathta.

Mbi tavanin e vogël të teqesë së Xhelvetive, të shek. 18 në Berat vejmë re tipare të ngjashme sidomos në brezin e dytë ku paraqiten grupe prej dy mollësh ngjyrë okër të qarkuara prej bisqesh të vezët që krahaskëmbehen me lule të kuqe e gjethe të blerta (Fig. 5).

Motive të përafërta paisin tetëkëndorin e rozetës së vendosur në qendrën e thelluar e cila është daltuar si rreth mezak i qarkuar prej tetë rrathësh anësorë ku vizatohen tetë dyfish vijëza të ndërprera si yll. Mbi të janë pikturuar lule të kaltra mbi fusha të kuqe e lule të kuqe mbi të kaltër të kufizuara prej buzinash ngjyrë okër. Shiritat anësore të rozetës sajojnë bisqe lakuese të blertë mbi fushë të kuqe (Fig. 6. Rozetë tip shek. 18 në banesën e Zekatit).

Yllin e vizatuar me dyfish vijëza të ndërprera e kemi ndeshur fillimisht në shtrojet e kishave të shek. 17 në Berat, në disa banesa të lagjes Partizani po të këtij qyteti si në banesën e Tutulanëve të shek. 18 (Fig. 7). dhe në banesat shkodrane të shek. 18. Siç dihet ky motiv u krijua në Egjipt nga Koptët për të pasqyruar diellin që në shek. 13 dhe u përhap në të gjithë perandorinë osmane pas pushtimit të Aleksandrisë¹⁴⁾. Mjeshtrit shqiptarë pikturuan me zambakë të bardhë mbi fushë të blertë në banesën gjirokastrite sipas kompozimeve vetiake.¹⁵⁾

Në të kundërt tek rozetat e tavanit të math të teqes së xhelvetive motivi diellor kompozohet prej gjetesh të zgjatura si rreze me spira që njihet në trevën e Ballkanit si karakteristikë e artit shqiptar. Sipas rastit mbi muret anësore pranë tymtarit zbukurimorja mvishet me pano ku shihen peisazhe me ngjyra të kuqërremta, të blerta, të vezëta, të vizuara në të zezë ose të kaltër. Krahastyrë vizatohen brroke, tufa trëndeline e gjethe shpatull gjëra, të përafërta me disa paraqitje brendish turke.¹⁶⁾

Pano të kësaj natyre gjenden në banesën e Gegëve dhe tek dhoma e mirë e Zekatit ku shihen tufëza lulesh të shoqëruara me gjethe përkulëse të kufizuara prej bisqesh vezake. Ato paraqiten të zgjatura, këndrejtë me harqe të valëzuara tipike për artin barrok (Fig. 8. Pano zbukurimi të shek. 18 në banesën e Zekatit).

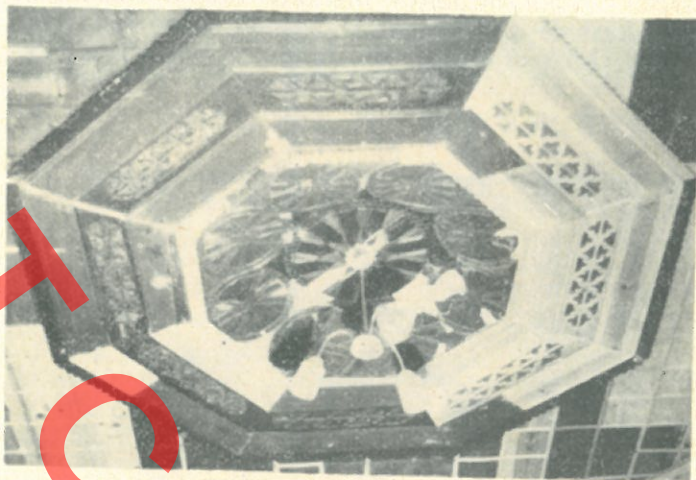

Fig. 7

Fig. 8

13) V. Hahn — *Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens en XVI et durant les premiers décennies du XVII siècle dans les régions des balkans*, Balcanica 1 — Beograd 1970, fq. 240 — 245.

14) Q. Cig — *A unique ceiling style Newly discovered in the Harem of the Top Kapi Palace*, Atti del secondo congresso Internazionale di arte Turca Venezia — settembre 1963 — Napoli 1965, 57-60. G. Bazin-Histoire de l'art — Paris 1951, f. 19.

15) F. Shkupi — *Dekoracioni i arkitekturës popullore në qytetin e Shkodrës*, në Monument 12, Tiranë 1976, fq. 196-200.

16) E. Esin, *An Eighteenth Century (Jali) viewed in the line of development forms in turkish architecture*, në Atti fq. 105-110 për stilet rumi e hatai në panotë e mureve.

Trajta të ngjashme shohim tek panotë e teqes Xhelvetive. Aty në vend të tufëzave të luleve të ngjeshura paraqiten peisazhe me banesa (Fig. 9. Pano e teqes së Beratit e punuar gjatë shek. 18).

Teqeja e Xhelvetive u pikturua gati 25 vjet përpara Zekatit, në kohën e sundimit të Kurt Pashait sipas mbishkrimeve që e datojnë në vitin 1782.¹⁷⁾ Sigurisht të dy brenditë ruajnë kompozime të ndryshme por fryma e zbatimit është e përbashkët. Duke krahasuar zbukurimet e banesës së Zekatit me ato të teqes së Xhelvetive ne shtrojmë hipotezën se grupi i punës pas ndërtimit të teqesë

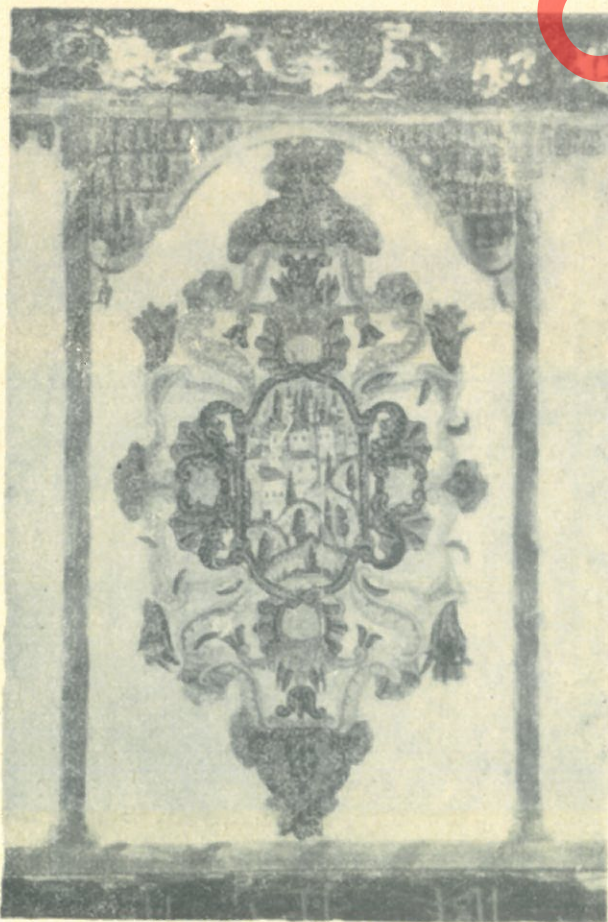

Fig. 9

u largua në drejtim të Gjirokastrës ku punoi në fillim të shek. 19 gjatë sundimit të Ali Pashait, me mënyrën e vjetër të pikturimit.

Të dhëna të sakta mbi këta piktorë ende nuk kemi gjetur. Sipas të dhënave gojore, mjeshtrit, Kurt Pashai i solli nga larg. Sipas të dhënave të rrethit të Kolonjës, piktorët zbukurues të brendive në atë kohë vinin nga Pilkati, Fjonjati, Ellova e Radimishti, fshatra shqiptare të Gramozit.¹⁸⁾ Në qytetin e Gjirokastrës flitet se piktorët e banesave nuk ishin vendas. Kështu që për të prirëmi të pranojmë se këta piktorë që me veprat e tyre pasuruan Beratin e Gjirokastrën, duhet të kenë qenë kolonjarë, në grupin e të cilëve punonin dhe mjeshtrë beratas. Po të kishin qenë të huaj nuk do të vazhdonin punën e tyre në Shqipërinë e Jugut për tridhjet vite të tjera duke lënë pasardhës. Vetëkuptohet që sejcili grup mbronte elementët e vet tipikë që nuk përsëriteshin nga grupet e tjera si folëm për rastin e mollëve. Simbolet e përbashkëta trashëgimore i paraqitnin të gjithë në veprat e tyre si në rastin tymtarëve, të cilët pothuaj kudo në Shqipëri ruajnë motive të diellit, hënës e në disa raste helikën e gjarpërin.

Tek tymtarët e banesës gjirokastrite brenda trajtës së njohur kombëtare u zbatuan elementë tipikë të veçantë që mbeten si pasuri vetiake e zbukurimores së këtij qyteti. Në brendin e Zekatit tymtari mban një daulle prizmatike me shtatë faqe ku shihen pano të pikturuara me bisqe të hajthët zambakësh e trëndafilash të kuqe me gjethe të blerta e të dherta. Tip shek. 18. Baza e ballorit është e luhatur në trajtën e një harku barrok. Shatorja gjysmë konike, në pjesën e sipërme mvishet me pemë e perime të plazmuara e të pikturuara si natyra të gjalla. Mbi to vendoset mbulesa gjysmë cilindrike prej xhami mbi të cilën janë plazmuar pesë zymbyla. Sipër tyre ngrihet një trajtë këmbane me tufa gjethesh fletë gjëra në majë, dhe pesë hapje vezake me ndarse gjethesh pingule. Shatorja rrethohet prej kurorës së gjetheve shpatull gjëra të valëzuara dhe një trine me pala e xhufka. Brenda tyre janë plazmuar e pikturuar motive të njëjta si tek tavanet me drethka, e gjethe të përthyera që mbyllin nga tri kokrra mollë në të dy anët e kurorës. Tymtari është paisur me dy kamare anësore harkore (shih. fig. 3).

17) Mbishkrime të teqes së Xhelvetive të Beratit në turqishte të vjetër, të përkëthyer nga Vexhi Buharaja ku caktohen datat e ndërtimit si çereku i tretë i shekullit 18.

18) N. Moutcopulos — *The popular architecture of Verria*, — Athinai 1967, fq. 56, 104-107, ku flitet për mjeshtrë shqiptarë të pikturës prej Gramozi. F. Shkupi, Vep. cit, — Zbukurimorja kolonjare.

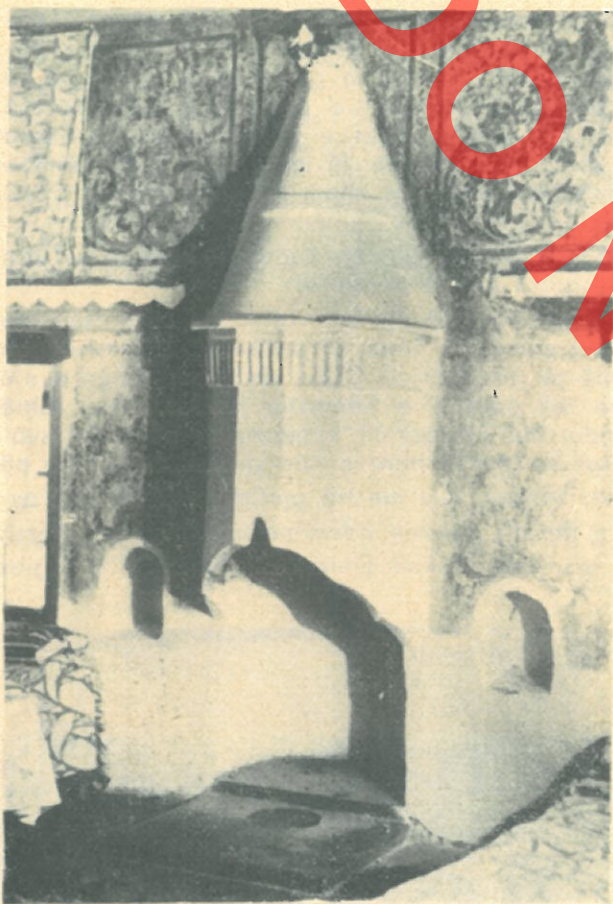

Fig. 10

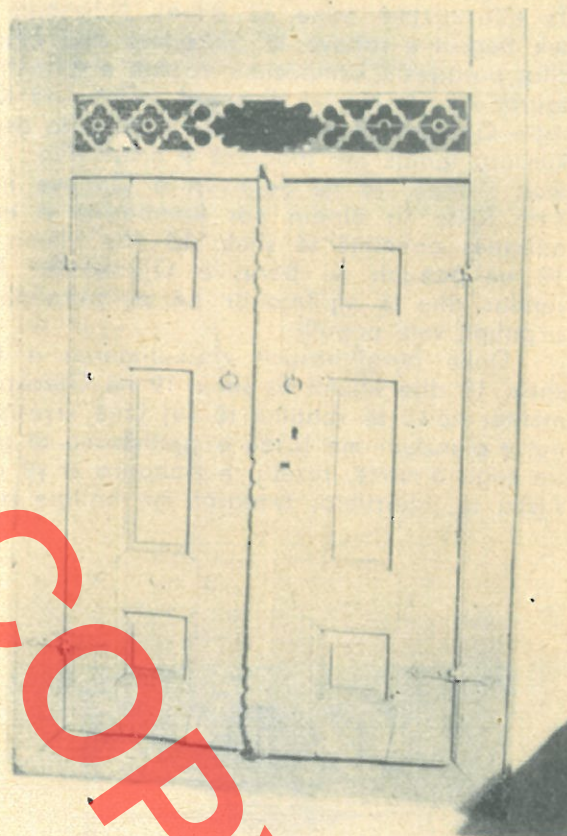

Fig. 11

Tek tymtarët e Beratit të ndërtuar prej grupit të mjeshtëreve beratas, oparakë e kolonjarë gjatë shek. 18, daullet paraqiten prizmatike. Në një banesë të lagjes «Partizani» (Nr. 276) tymtari i bardhë i cili duhet të ketë qenë i pikturuar (fig 10) paraqet veti të ngjashme si ballori prizmatik e shatorja gjysmë konike me simotrën e vet të Zekatit.

Meqenëse në krahinën e Kosovës, krah Vardarit dhe Elbasanit gjatë shekujve 18 – 19 mjeshtrit dibranë punonin tymtarë me daulle gjysmë cilindrike, ne shfaqëm mendimin, sipas të dhënave të familjeve Kuqani, Çoba e Kaçulini të Shkodrës, se tymtarët me daulle gjysmë prizmatike kaluan nga Shqipëria e Jugut në Shkodër e Lezhë me anë të familjes suljote të Arsen Idromenos. Nipi i tyre Zef Arseni ka modeluar me kallëpe ballorët e zbukuruar me bisqe të drejta që na kujtojnë tufëzat hollake të pikturuara

të tymtarëve gjirokastrite ndërsa shatoret i plazmonin mjeshtrit dibranë.¹⁹⁾

Raftet e murit të kësaj kohe paraqiten fare të thjeshtë, si i gjetëm në disa banesa të lagjeve Pazar i vjetër të Karallinjës, Manalës e Dunavat. Një nga më tipikët e këtij lloji e shohim në banesën e Zanajve. Ai mban dy flegra të ndara nga një rrip i daltuar të cilat anash vizatohen me katrorë ndërsa në mes me drejtkëndësh. Të dy flegrat janë mbërthyer me nga gjashtë kunjat kovaçi. Në pjesën e sipërme ndodhet kamarja e azhruar me gardhime të rombuara të luhatura dhe rrathë që përshkohen brenda rombeve të lidhura prej fijesh të drunjtë (Fig. 11). Më vonë këto raftet mvishen me piktura lulëzore ose bisqe hardhije si në banesën e Gegëve nga fillimi i shek. 19. Gardhime gjeometrike të kësaj periudhe gjinden në të gjitha raftet e Shqipërisë, në

19) F. Shkupi, Dekoracioni, vep. cit, 197, 199, 201, 211 – Tymtarët me daulle cilindrike e prizmatike.

Shkodër me zymbylë e shermashekë, në Krujë dhe Elbasan me rombe të valëzuar dhe lule katërpetlash. Të tillë gjejmë edhe në Berat. Ndryshimi qëndron tek flegtrat e rafteve të Shkodrës dhe Elbasanit të cilat paraqesin kompozime vazosh e spirash të riteve taurobolike (therori i demave) ndërsa në Krujë, Berat e Gjirokastrë flegtrat janë të thjeshta ose të zbukuruara lehtë me thonjëza e bisqe (Fig. 12 – Raft muri i shek. 18 në banesën e Qanove në Berat). Këto fakte na bindin për kombësinë e mjeshtërve ndërtues anonimë të shek. 18 dhe fillimit të shek. 19, që punuan në Berat e Gjirokastrë. Ata qenë vendas dhe të mirënjohur në perandorinë osmane si pohon vetë populli.

Duke përgjithësuar zbulimin e fundit të shek. 18 dhe fillimit të shek. 19 në Gjirokastrë, elementët tipikë të zbatimit të saj janë kryesisht: tavaret e pikturuar me bisqe e gjethëzime të gjëra, flatra zogu e mollë, rozetat e daluara si yll me dyfish vijëza të ndërprera, tymtarët me ballorë prizmatikë,

kurora të stolisura me drethka e natyra të qeta pemëzore, trapazanët me ballkon dhe raftet me flegra të thjeshta, gardhime gjeometrike e natyra të qeta pemëzore, panotë e pikturuara mes brezash ndarës mbi muret, raftet e përbërë nga dy flegra të thjeshta me kamare të gardhuara ndër rombe dhe mbidritarëzat me xham të pikturuar në trajtë vezake.

Brendi të tilla gjinden kudo në Ballkan e Turqi të pikturuara ose të daluara.

Gjatë shek. 19 dyert e raftet do të paisen me motive gjeometrike rreth shtjellëse që u trashëguar me anë të gurskalitjes. Duke vështuar derën e një dhome tek banesa e Shemsho Hajros, ajo është gdhendur me pjesëza të kapërthyer në trajtë shtike rombe të trefishuar e lule shermasheku dhe në të katër këndet, lule me tre gjethë (Fig. 13). Në qytetin e Beratit gjinden ndërtime të ngjashme dyersh gjatë të njëjtit shekull. Dera e banesës 32 të lagjes

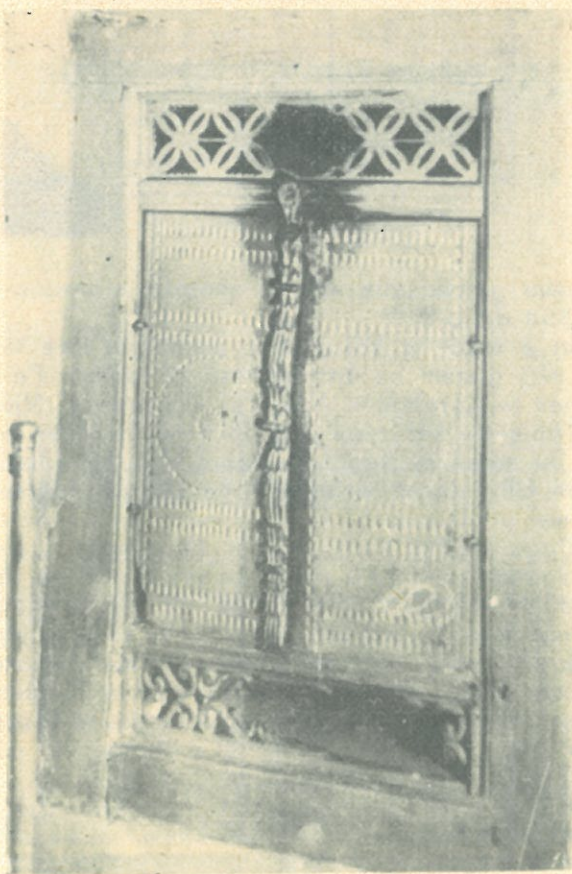

Fig. 12

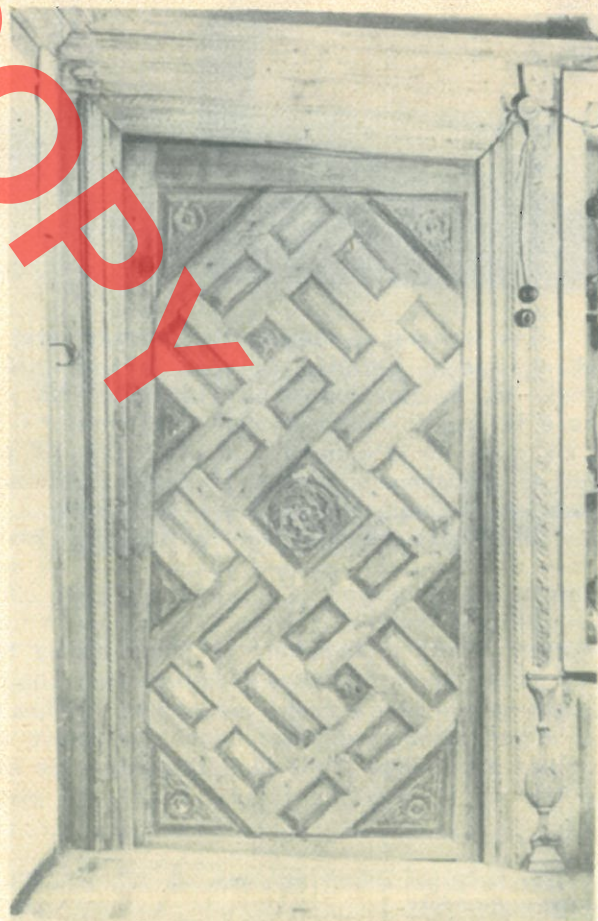

Fig. 13

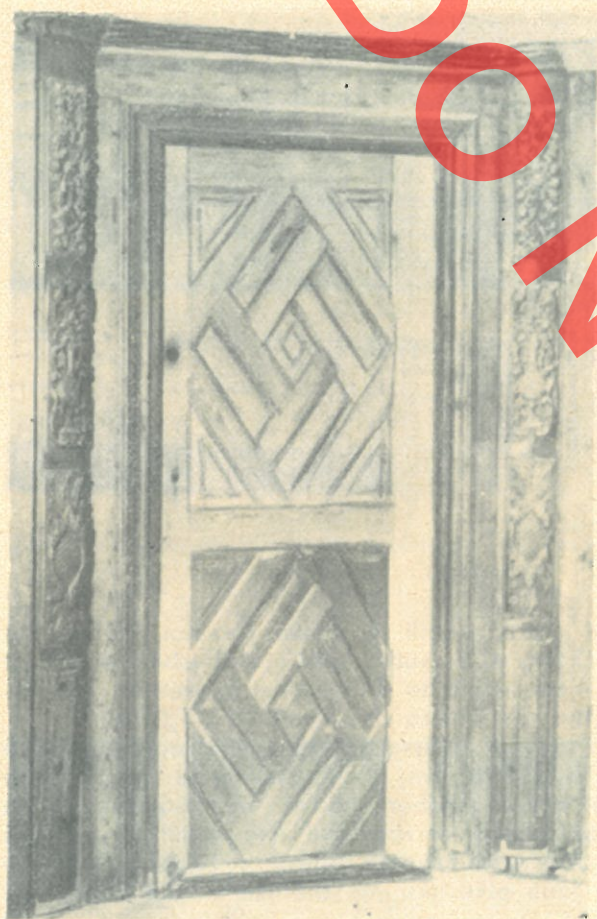

Fig. 14

8 Nëntori në Berat paraqitet me dy svastika rombe (Fig. 14).

Dyert e zbukuruara me motivin e svastikës janë përhapur në të gjithë Shqipërinë²⁰⁾. Musandra me motive të njëjta që si duket qenë punuar fillimisht prej rumëve do ti gjejmë tek brenditë e qytetit Sofranbollu në bregun e detit të Zi.²¹⁾

Në se brendia gjirokastrite ruan autoktonin e vet apo është krijuar si rrjedhojë e bashkimit të elementëve ilirë, bizantinë, ballkanas e islamikë ne nuk mund ta përcaktojmë. Hedhim vetëm hipotezën

se trajtat e tymtarëve, të dritareve e musandrave ngjajnë me ato që shohim në kullat paraturke të rrethit të Vlorës e Mistras në Greqi.²²⁾ Gardhimet e harqet e trapazanëve mund t'i krahasojmë me pjer-gullën e çardakut të shtëpisë elbasanase.

Me anë të historianit Lefter Dilo u njohëm me pasardhësit e një grupi mjeshtresh që në fillim të shek. 19 erdhën në Gjirokastër nga Hormova e Tepelenës. Ata na treguan me hollësi mbi veprimtarinë e këtyre mjeshtërve të cilën ne e ndoqëm nga afër duke zbatuar metodën e krahasimit si vepruam në Shkodër dhe Elbasan. Kryetari i këtij grupi qe Nikë Bashari i cili daltoi mjedise bashkë me të birin Gjiken si tek pallati i sundimtarit Maliq Pasha, tek Shemsho Hajro, tek Çabejt, Çoçolatët, Selfatët. Në grupin e tyre u përfshinë më vonë Niko Lumi, Mihal Kosta, Fotaq Bakalli, Dhimitër e Zoto Bashari, Ngjeli Poga, Niko e Koço Kalemi, Naqo Prifti, Paço Kromidha, Stefan Koçollari, Selim Gjirokastriti, Spiro Pano, Stavri Duholi, Vangjel Bashari gjatë shek. XIX e në fillim të shek. XX, si ndërtues gurskalitës e drugdhendës.

Me ardhjen e Nikë Basharit zbukurimorja gjirokastrite u zhvillua në drejtim të drugdhendjes. Mjeshtri ruajti bashkërenditjen e mëparshme të brendisë po në vend të pikturës ai krijoi zbukurime të daltuara dhe të plazmuara. Brenditë e pallatit të sundimtarit u punuan në kohë të ndryshme prej Nikës e djemve të tij Gjike e Dhimitër.

Duke vështruar dhomën e zbukuruar nga dora e Nikës vejmë re se ajo përbëhet prej dy tavanesh tek të cilët janë gdhendur breza me gjethe të hajthta të krahaskëmbyera (alternim) me lulëza në vargje anakesh (guirlands). Ato kufizohen prej bed-nash zymbylka rreth fushave të përshkuara me rombe të gjethtëzuara (Fig. 15). Mjeshtri ka krijuar dhe tavanë të tjerë të përkryer, si p.sh. në kullën e Shemsho Hajros, ku dhe musandrat e raftet ruajnë motive të veçanta. Në brezin e parë shin vargëzi-me gjetthesh të pasura prej margaritarësh. Brezi i dytë është i thjeshtë, ndërsa i treti paraqet zambakë të vargëzuar me shirita kordon. Brezi i katërtë vijon i thjeshtë. Pas tij vijnë tufëzat e luleve, rreshti i gjetheve S vazhduese dhe dredhëset (Fig. 16). Harqet e musandrës, panotë e mureve dhe kufizat e dritareve përshkohen gjithashtu nga një larmi mo-

20) K.A. Makri, *I Laiqi Tehni tu Pellu*, Atenai 196, 115-118 (dyert svastikoide). L. Mile, *Aspekte të mënyrës së jetesës në fshatin shqiptar (fundi i shek. XVIII-vitet 20 të shek. XIX)*, Studime Historike Nr. 3 Tiranë 1977, fq. 123-126.

21) R. Günay – *Vep. cit*, 141, 175, 244. Autorja na flet për mjeshtër ballkanas rumelë që skalitën gurin, të cilët u larguan pas këmbimit të popullsisë greke me turqit e Greqisë.

22) A.K. Orlandos, *Ta astika tu Mistras*, A.V.M.E. Tomos 1937, Athinai (ku ipen skica e fotografi brendish mesjetare të njëjta me banesat tona të shekujve 18 – 19).

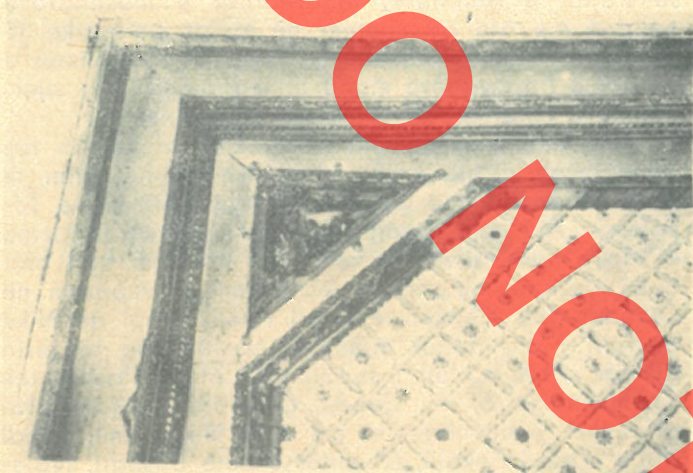

Fig. 15

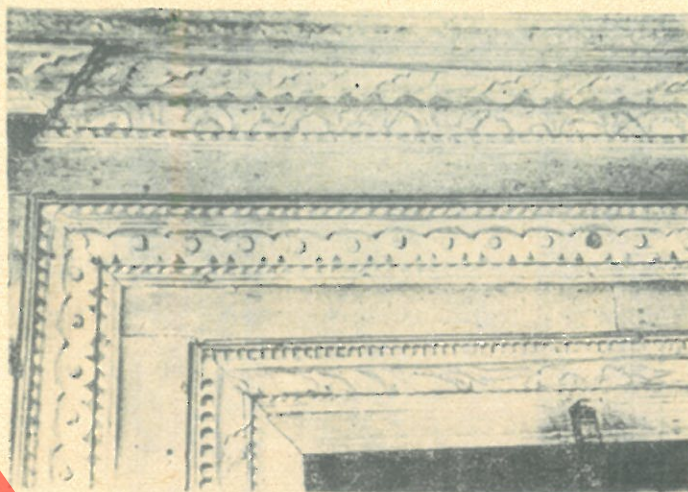

Fig. 16

tivesh të kompozuar në trajta këndrejtë të pranë-na që lehtësojnë përmasat e mëdha të dhomës dhe hijeshojnë dritaret. Kemi parasysh njërin prej harqeve me kufiza barroke. Në qendër shihen gjethe të dredhurave, anash përshkohen bisqe S vazhduese të përhapura gjerësisht në Ballkan. (Fig. 17. Harku i musandrës në pallatin e sundimtarit). Të njëjtat trajta i ndeshim në banesën e Çabejve ku punoi mjeshtri Gjike Bashari i cili vazhdoi traditën e prindërve gjatë shek. XIX. Ai i dha fuqi shtjellëse dreth-

kave të plota, pranë të cilave rreshtoi breza me gjysmë hëna dhe motive rrathësh. Fushën e tavanit e trajtoi me listela të drejta dhe në këndet kompozoi tufëza me pikëza ose zemërza (Fig. 18).

Në tavanin e dytë gjindet një rozetë yllore tetë cepash e krijuar prej dy katrorëve të mbivënë në mes të cilëve sajohen rrathët bashkëqendrorë me bisqe të luhatur e zambakë. Në sejcilin nga tetë cepat shihen përfytyrime lulesh e zogjsh. Brezat e rozetës janë pikturuar me drethka e lule ndërsa në

Fig. 17

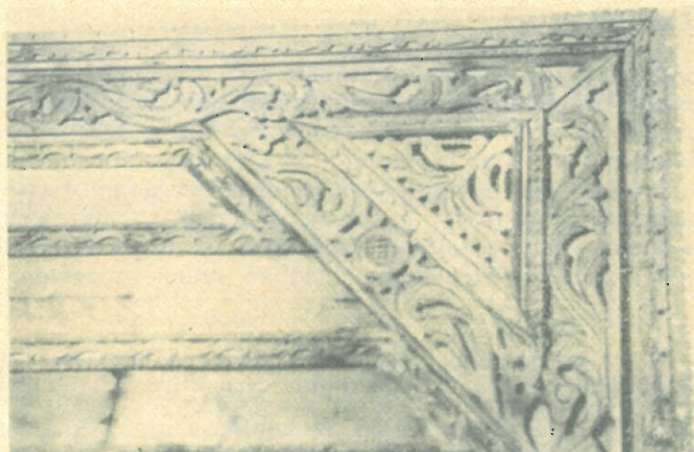

Fig. 18

qendër përmbledhen njëzetepesë rreze të gjethëzuara si diell (Fig. 19). Daltimet lyhen me ngjyra vaji në disa raste. Rozeta të ngjashme takojmë në brenditë e Beratit por në vend të figurave tek cepat vizatohen lule (Fig. 20. Rozetë yllore e shek. 18 në muzeun e artit popullor në Berat).

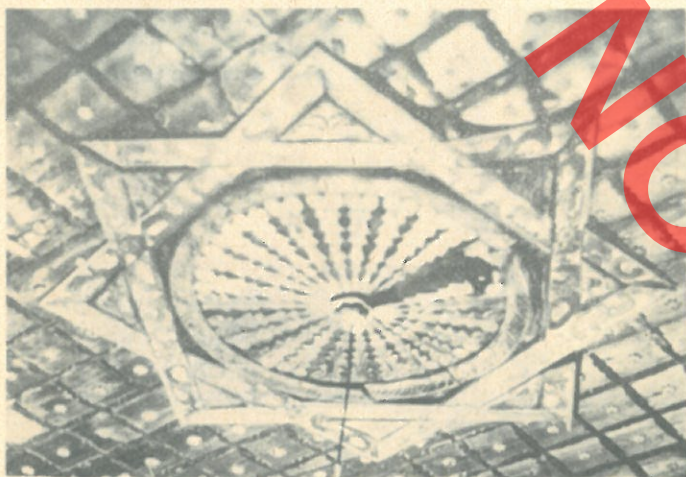

Fig. 19

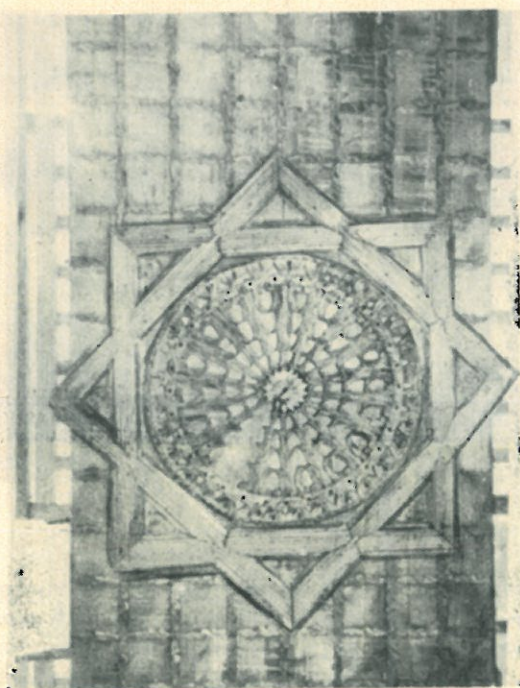

Fig. 20

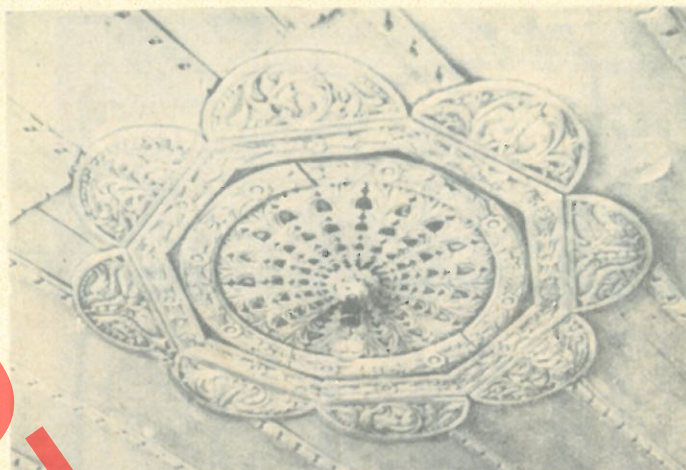

Fig. 21

Nga fundi i shek. 19 rozetat pësojnë disa ndryshime. Në njërin prej tyre rrethi i përbërë nga tetëmbëdhjetë rreze të gjethëzuara kufizohet prej dyfish gjethesh në rreth dhe në tetëkëndor. (Fig. 21. Rozetë e daltuar nga fundi i shek. 19 në banesën e Lulajve në Varosh). Mbi kufirin e tij vendosen tetë gjysmë hëna me motive gjethesh; helika shtjellëse e zogj të përballshëm anash pemës së jetës që paraqitet si bisk kokrrizor. Kjo rozetë është punuar prej mjeshtrit Dhimitër Bashari.

Raftet e mureve gjatë këtij shekulli nisin të pasurohen me kamare të zbukuruara me drethka, helika rreth hapjeve vezake ose harkuese²³⁾. Ndonjëherë shihen zogj të përballshëm anash hapjes. Flegtrat e rafteve ose janë ndërtuar me katrorë ose me copëzime në trajtën e svastikës ose me pjesë të zgjatura këndrejtë. Poshtë flegrave sajohen kamare të valëzuara me lulëzime ose drethka dy krerëshe (bipene) që krijojnë hapje barroke. Në të dy anët e rafteve vendosen gjysmë shtyllëza me krejsa dhe gjethe të vargëzuara (Fig. 22. Raft muri i shek. 19 në banesën e Shemsho Hajros).

Në ndonjë rast në vend të kamares së poshtme vendoset paneli i lulëzuar si në banesën e Çabejve. Në qytetin e Beratit raftet e shek. 19 përqa-sen me ato të Gjirokastrës si në ndërtimin e flegrave ashtu tek kamaret e sipërme të gdhendura me bisqe të valëzuar. Ndryshojnë kamaret e poshtme anash të cilave gdhenden vazo lulembajtëse (Fig. 23. Raft muri i shek. 19 në banesën 16 të lagjes Kalla në Berat).

23) F. Shkupi, Vep. cit, fq. 116-123, ku flitet për helikat e rozetat diellore.

Fig. 22

Sipas Emin Rizës në fillim të shek. 19 në Gjirrokastër u krijuan trapazanët në trajtë ballkoni të cekhtë ose si llozha të larta, me ballorë të valëzuar, të daltuar me teknikën tej e mbanë (tejshpimi), të ndërlidhur me gardhim të ulët (balustradë). Të tillë i gjejmë në banesën e Skëndulajve, sot muzeu etnografik (Fig. 24). Më vonë pas zhdukjes së trapazanit në vendin e tij mbetën tri harqet e musandres.²⁴⁾

Ne do të përqendrohemi tek lloji i fundit për të shqyrtuar pranimin e tij njëkohësisht ndër të gjashtë nga qytetet kryesore shqiptare: Gjirrokastër, Berat, Elbasan, Krujë, Dibër, Prizren. Gjatë gjithë studimit në e vumë Beratin përkrah Gjirrokastër si qytetin më të afërtë jugor të kësaj qendre me tipare të

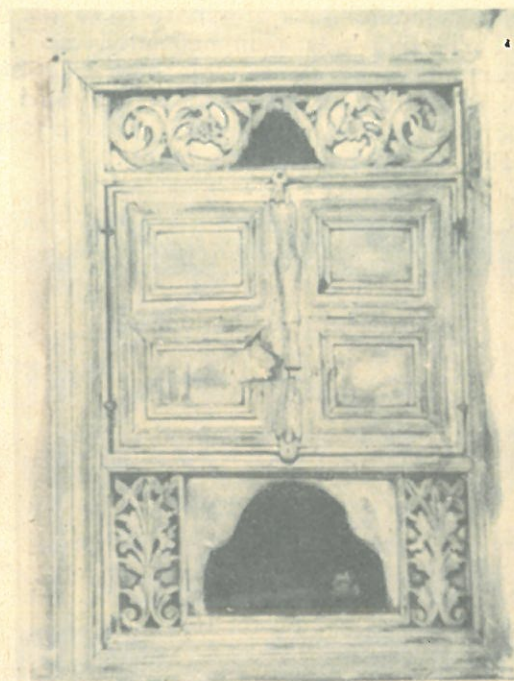

Fig. 23

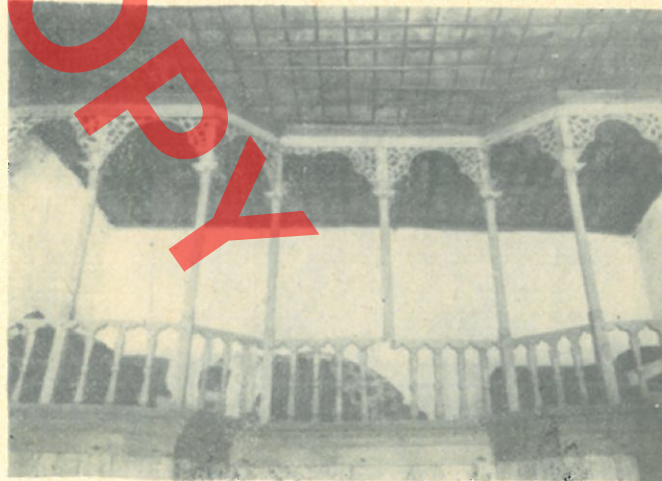

Fig. 24

njëjta arkitekturore duke u lënë rrugen e hapur qyteteve të tjerë që meritojnë trajtim të veçantë sipas pozitës gjeografike. Theksojmë se ndaj Gjirrokastër objektet e zbukurara të Beratit janë pararendëse.

Fig. 25

harku i luhatur si zemër. Në banesat e tjera e gjejmë të shoqëruar prej dy harqesh rrethorë anësorë. Në rastin tonë janë ndërtuar dy dritare katrore (Fig. 25).

Po vejmë në dukje musandrën e banesës Nr. 162 të lagjes 13 Shtatori (Mangalem) në Berat ku përsëriten të njëjtat trajta arkitekturore me disa përjashtime. Flegrat e musandrës ndahen prej rombesh, sheshorja është paisur me patavra të gjata pa zbu-kurime. Në mes të harqeve shihen dritare rrethore (Fig. 26).

Shfaqje të tilla na qartësojnë se kjo lloj musandre më tri harqe e sheshore u zbatua në banesat e vilajeteve të Janinës, Manastirit e Shkupit. Nuk u përdor në vilajetin e Shkodrës, se Zonat e më sipërme u përfshinë nga mjeshtrit e ardhur prej Reke, Zabzuni, Kosturi e Kolonja, që kishin lidhje të afërta, kurse Shkodrën e ndërtoi Golloborda dhe

Fig. 26

Në njërën nga brenditë e Çabejve, musandra është ndërtuar me flegra të thjeshta të ndara së gjati prej katër copa dërrase, pranë të cilave renditen nga tri kamare «një mbi një» të paisura me harqe majuca, të zbukuruar me zogj e tufëza rrëshqitëse. Përpara raftit shtrihet sheshorja. Sipërfaqja e përkulur nga buza e sheshores deri tek shtroja zbu-kurohet me panela të gdhendur të krahaskëmbyer me patavra të thjeshta. Sipër musandrës modelohet

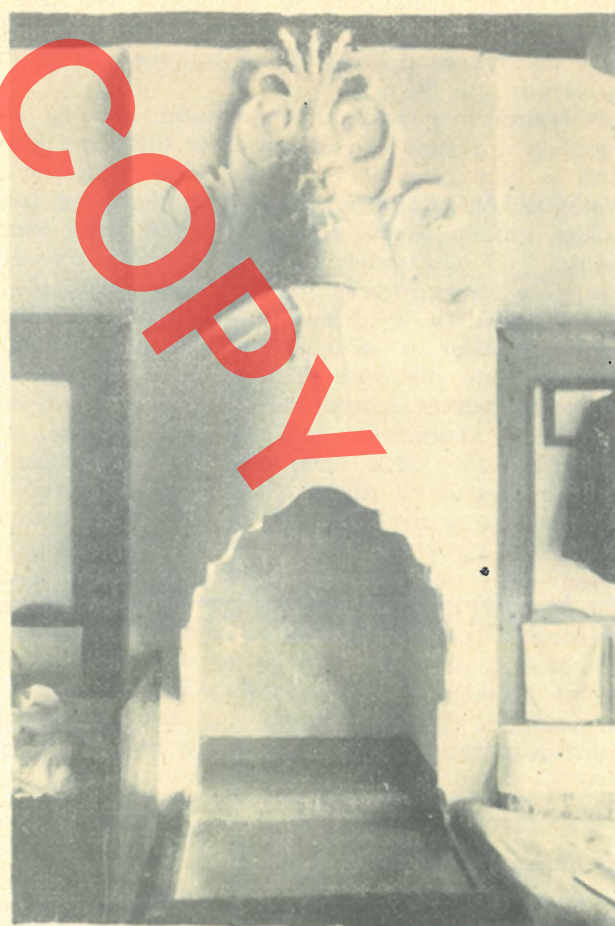

Fig. 27

disa familje prej Zabzuni, që nuk ishin përzjerë me Rekën. Mendojmë se një shtrirje e tillë e musandres me harqe lidhet me lëvizjet e vazhdueshme të mjeshtrëve dibranë, oparakë, kolonjarë e gjirokastritë të cilët këmbenin përvojën në mes tyre. Gjithashtu ndikoi tradita e ndodhjes së kamares së madhe lutëse për kujtimin e të parëve të familjes që u përdor më vonë si raft.²⁵⁾

Tymtarët e rremë të shek. 19 në Gjirokastrë plazmohen me ballorë gjysmë cilindrike. Kufiza e harkut përfton trajta të luhatura rrethore ose valëzore në buzën e poshtme kurse harku i sipërmë ruan një vijë të qetë. Mbi ballor ngrihet shatorja gjysmë konike e mbuluar me bisqe të përkulura deri në majë ku përfundon me tufëza gjethesh. Në të dy anët e tij ndodhen kamaret e vogla (Fig. 27). Tymtar i shek. 19 në banesën e Angonateve). Dukuri të tilla vërejmë në qytetet e Beratit, të Elbasanit dhe Krujës, ku ndodhen tymtarë bashkëkohorë të shek. 19 me zbukurime të përafërta. Në këtë rast buza e poshtme e ballorit paraqitet rrethore e drejtë (Fig. 28). Tymtar i shek. 19 në banesën 32 të lagjes 8 Nëntori në Berat).

Tymtarët e lulëzuar hijeshuan për dy shekuj mjedisin e dhomës së miqve duke thyer me bardhësinë e tyre pajisjet e blerta e të kuqërremta të brendisë. Ata u përhapën nga Ballkani në Turqi si dukuri autoktone me zanafillë që në kohë tepër të lashta.²⁶⁾ Si përfundim arritëm të njohim tiparet dalluese të zbukurimores me elementët përkatës.

Gjatë shek. 19 brendija e dhomës gjirokastrite ruajt gjendjen e mëparshme arkitekturore duke e pasuruar atë me daltime drethkash fletë-gjëra të luhatura ngathët, rozetat në trajtë ylli tetë cepash që paraqesin shqiponja, zogj të përballshëm, motive kokrrizore dhe rreze tufëzash. Tymtarët shfaqen me ballorë gjysmë cilindrike e kurorë gjysmë konike të thjeshtë ose të zbukuruar me modele drethkash në stuko, të pa pikturuara. Panotë zhduken. Raftet përbëhen prej flegrash të daltuara në trajtë svastike dhe kamaret gdhenden me bisqe e kafshë fantastike. Musandrat paisen me sheshore harkore, dhe tri harqe zemërza ose gjysmë hëna në vend të trapazanëve me ballkon. Këto krahasohen me simotrat e tyre të Kolonjës, Beratit, Elbasanit e Kosovës. Raftet e murit përputhen me shëmbëllesat e tyre më të lashta

ose ndërkohore të Beratit. Tymtarët e bardhë, me daulle gjysmë cilindrike hasen në Shkodër, Dibër, Elbasan, Berat e Gjirokastrë gjatë shek. 18 e fillimit të shek. 19. Ata me trajtë gjysmë prizmatike i gjejmë dhe në Shkodër nga mezi i shek. 19. Këta tymtarë të dy trajtshëm u përhapën në Maqedoni, Selanik, Brusë, e Stamboll sipas Haberlandit. Prejardhjen e tyre e gjetëm tek vatra shqiptare që nga gropa e zjarrit deri tek kulmari tymperhapës. Ata përfaqësuan në të gjitha kohrat mikpritjen të lidhur me besën e mbrojtjen kombëtare kudo në Shqipëri.

Fig. 28

25) H. Graillot – *Zothecula – Dictionnaire des antiquités grecque et romaines*, Paris, 1929, 1073 – 1074.

26) F. Nopčsa *Albanien, Bauten, Trachten und geräte nordalbanians*, Berlin – Leipzig 1925, fq. 76 – 93.

Fatbardha SHKUPI

L'ORNEMENTATION DE QUELQUES HABITATIONS DE GJIROKAstra

R E S U M E

Beaucoup de voyageurs et chercheurs du passé tel: Çelebi, Hani, Shuflai ont avancé des opinions sur la ville de Gjirokastra, mais ils se sont limités à la description de l'architecture.

Nous connaissons déjà l'architecture de la ville-musée par la monographie «La ville-musée de Gjirokastra» qui traite même l'intérieur de l'habitation. L'auteur nous fait connaître l'évolution échelonnée des plafonds, des placards, des portes, des cheminées, ce qui nous aide à préciser leur catégorie artistique. Les principaux constructeurs de cette ville au cours des XVIIIe-XIXe sc vinrent de Kolonja, Luaras, Orgocka, Opar, Gramoz et Konice. C'étaient des sculpteurs de pierre, de bois et des peintres.

La position géographique de la ville permet des relations avec la ville de Shkodra au nord, le monastère de Ioanina au sud, donc, favorisa l'échange de l'expérience de la création dans le domaine de l'ornementation de tout l'intérieur. Presque dans toutes les villes albanaises des XVIIIe-XIXe sc., les intérieurs des habitations s'enrichirent de plafonds, de cheminées, de placards ornés de peintures ou en bois sculpté qui se différencièrent des autres chambres simples des deuxième étages.

En examinant les chambres peintes de ces intérieurs d'habitations de la fin du XVIIIe sc et du début du XIXe sc, on remarque des formes de rinceau stylisées où de pair au motif de la tradition populaire, on sent l'influence de l'arabesque et des gobelins du type rococo et du style Directoire qui peut-être s'introduisirent par les échanges commerciaux avec l'Europe Centrale et Méridionale.

Cette manifestation qui apparaît à la veille de la domination d'Ali Pacha de Tepelena, se poursuivant de manière isolée, sera substituée à l'époque de sa domination, par une ornementation réalisées essentiellement en bois, au cours du XIXe sc. Malgré cela, entre les deux groupes d'ornementation, on remarque une suite organique des compositions peintes, typiques au XVIIIe sc, qui représentent des motifs populaires connus dans toutes les villes de l'Albanie. Il est évident que ces travaux sont guidés par des architectes à talent qui ont pu

réaliser, de telles oeuvres importantes. Ali Pacha de Tepelena s'intéressa d'amener dans son pachalik des maîtres affirmés de Dibra et de Kolonja.

Dans les habitations des XVIIIe-XIXe sc qui conservent des valeurs architecturales et artistiques, les chambres se présentent hautes et allongées. Dans leur partie frontale s'allongent trois fenêtres à angles droits et dans quelques cas il y a aussi deux fenêtres latérales. Souvent dans le mur frontal sont percés de petites fenêtres en verre peint.

Le «trapazan» nommé aussi «dhipato», qui se situe du côté de l'entrée au début du XVIIIe sc. était fermé en panneaux de bois modelés en arcs ogives. Plus tard, vers la fin du XVIIIe sc et le début du XIXe sc il s'enrichit de quatre ou cinq arcs ondulés de style baroque.

Des deux côtés de «musandra», se trouvent trois niches superposées, comme dans les habitations d'Elbasan, tandis que les portes d'entrée et du W.C. conservent des arcs ondulés sans ornements, comme dans la ville de Shkodra. Sur l'un des murs latéraux se trouve la cheminée qui au cours du XVIIIe sc et au début du XIXe sc se présente sous forme prismatique pourvue d'une couronne et entourée des deux côtés de petites niches.

Une superficie octogonale allongée divisée en carrées est inscrite aux plafonds qui se présentent en angles droits. Les quatres triangles des côtés sont ornés de simples fleurs sculptées ou dotés de bouquets de feuilles en forme de rayon. Toutes les parties sculptées sont ornées de petites fleurs et de rinceaux peints dans quelques cas même les cheminées en stuc relief. Dans l'ornementation de la ville de Gjirokastra de la fin du XVIIIe sc et du début du XIXe sc nous recontrons des éléments typiques qui s'appliquent même à l'intérieur de l'habitation de Berat dès le début du XVIIIe sc., cela parce que les maîtres affirmés s'éloignèrent de leur ville pour aller travailler ailleurs, après leur querelle avec les féodaux de Kurt Pacha.

Dans l'habitation des «Zekat» le plafond de la grande chambre des amis conserve un fond vert divisé en carreaux avec des fleurs blanches au milieu. Les quatre triangles représentent des fleurs, tandis que les bandes latérales du plafond

* Une sorte de loge intérieure audessus du placard.

sont dessinées de rinceaux rouges et bleus. Au milieu sur un fond vert il y a des rais de cœur, des roses qui alternent avec deux pommes en couleur ocre limitées de rameaux vermeils. Le trait albanais se distingue particulièrement par la composition des roses et des pommes au lieu des jacinthes, des meulons et pastèques dont est remplie le répertoire de la décoration turque en arabesques dilatés. Sur le petit plafond du «tekke des Xhelvetie», du XVIIIe sc à Berat, on distingue les mêmes traits surtout à la deuxième bande où l'on remarque des groupes de deux pommes en couleur ocre entourées de rameaux jaunes qui alternent avec des fleurs vermeilles et des feuilles vertes.

Presque les mêmes motifs ornent la rosace octogonale située au centre.

Le motif de l'étoile kopte apparaît premièrement dans les églises du XVIIe sc à Berat, dans quelques habitations du quartier «Partizani» de cette ville et dans les habitations de Shkodra du XVIIIe sc. La décoration de l'habitation de Gjirokastra avec des lys blancs sur un fond vert était une manière personnelle de composition des maîtres albanais.

Au contraire, le motif du soleil sur la rosace du grand plafond du «tekke des Xhelvetie» est réalisé par des feuilles allongées en guise de rayons spirales, que dans les contrées des Balkans, on les connaît comme caractéristique de l'art albanais.

La mosquée des Xhelvetie fut peinte presque 25 années avant l'habitation des Zekat, à l'époque de la domination de Kurt Pacha (d'après les inscriptions en 1782). Certainement les deux intérieurs représentent deux compositions différentes mais le mode d'application semble commun. En comparant les décorations de l'habitation des Zekat avec celles de la mosquée des Xhelvetie, on avance l'hypothèse que le groupe des constructeurs, après avoir construit la mosquée s'installa à Gjirokastra où au début du XIXe sc travailla en respectant l'ancienne mode décorative. D'après les données de la région de Kolonja, les peintres de la décoration des intérieurs, à cette époque-là venaient de Pilkat, de Fjonjat, d'Ellova et Radimisht, des villages albanais de Gramoz.

Au traitement des cheminées de l'habitation de Gjirokastra, à l'intérieur de la forme connue on appliqua des éléments typiques particuliers qui demeurèrent des éléments propres à la décoration de cette ville. Dans l'habitation des Zekat, la cheminée supporte le tambour à sept faces où l'on distingue des panneaux peints de rameaux élancés de lys et d'égglantines rouges avec des feuilles vertes et bruns de terre de Sienné. Le fond du tambour se présente ondulé en style baroque. Le baldaquin est entouré d'une couronne de feuilles plates et ondulées et d'une décoration en guise de rideau plissé et galonné. On y a modelé et peint des motifs pareils à ceux des plafonds avec des rinceaux de feuilles déclinées qui font la corniche de trois pommes des deux côtés de la couronne. La cheminée est pourvue de deux niches latérales courbées.

Les tambours des cheminées de Berat, construits par le

groupe des maîtres de Berat, Opar, Kolonjë, au cours du XVIIIe sc, se présentent en forme prismatique.

Puisque dans la région de Kosova, de Vardar, et d'Elbasan, au cours des XVIIIe-XIXe sc les maîtres de Dibra réalisaient des cheminées avec des tambours cylindriques, nous pensons que les cheminées au tambour semi-prismatiques passèrent de l'Albanie méridionale à Shkodra et Lezhe, par la famille suliotte d'Arsen Idromeno.

Les placards de cette époque se présentent assez simples. Dans quelques cas ils se composent de deux battants séparés d'un ruban ciselé et ils sont entourés de carreaux au milieu desquels se trouvent des quadrangulaires. Dans la partie supérieure se trouve la niche ajourée de motif romboïdal et de cercles entrelisés par des listaux de bois. Plus tard ces placards sont revêtus de peintures floréales ou de feuilles de vigne. Une rencontre des décorations géométriques de cette période dans tous les placards de l'Albanie, à Shkodra avec des lilas, fleurs de lis, à Kruja et à Elbasan avec des losanges ondulés et des quatre-feuilles. On en trouve même dans la ville de Berat. Une différence apparaît dans les battants des placards de Shkodra et d'Elbasan, qui représentent des compositions de vases et de spires des rites tauroboles, tandis qu'à Kruja, Berat et Gjirokastra, les battants sont simples ou ornés légèrement de formes digitales et de rameaux.

Donc, au cours de la fin du XVIIIe sc et du début du XIXe sc les éléments typiques de la décoration de Gjirokastra, sont généralement les plafonds peints de rameaux et de feuilles plates en style hataï, de pommes, les rosaces ciselées en guise d'étoile kopte les cheminées au tambour prismatique, couronnées ornées de rameaux et de nature morte de fruits, les trapézants à balcons et les placards à battants simples à balustrade et niches décorées de motifs géométriques en guise de rampe, à nature morte de fruits, les panneaux muraux peints entre les cloisonnages et les placards composés de deux simples battants avec des niches en guise de rampe en losange et de petites fenêtres peintes en forme ovale, au-dessus.

Au début du XIXe sc un groupe de maître originaires de Hormova de Tepelena, s'installa à Gjirokastra. Le chef de ce groupe, Nike Bashari, son fils Gjike et les autres collaborateurs, sculptèrent beaucoup d'intérieurs. Grâce à leur travail, l'ornementation de Gjirokastra évolua et s'orienta vers les sculptures en bois. Le maître ne toucha rien à l'ordre de l'ornementation de l'intérieur, mais il substitua à la peinture la décoration sculptée.

En contemplant la chambre décorée par Nikë nous distinguons deux plafonds ornés de bandes sculptées en feuilles élancées alternées avec des guirlandes.

Vers la fin du XIXe sc, les rosaces subissent quelques transformations. On n'utilise plus l'octogonal, mais on conserve le cercle limité d'une bande de double feuilles. Sur le périmètre sont disposés huit demi-lunes avec des motifs de double feuilles, d'hélice, d'oiseaux affrontés des deux côtés de l'arbre de vie qui se présente granulée.

Au cours de ce siècle, les placards s'enrichissent des niches ornées de rinceaux, d'hélices. Quelques fois on distingue des oiseaux affrontés des deux côtés de l'ouverture. Les battants des placards sont réalisés par des carreaux, des placages en guise de svastika ou des parties rectangulaires. A la partie inférieure des battants se trouvent les niches baroques ornées de fleurs et de rinceaux bipennes. Des deux côtés des placards se profilent deux demi-colonnes avec des chapiteaux couverts d'une rangée de feuilles. Dans quelques cas au lieu de la niche on pratique le panneau-en fleur. Dans la ville de Berat, les placards du XIXe sc ressemblent à ceux de Gjirokastra, tant par la construction des battants que par celle des niches inférieures aux côtés desquelles sont sculptées des portes-fleurs, qui diffèrent.

Au début du XIXe sc à Gjirokastra, furent créés les trapazans en arcs assez bas de hautes loges avec des frontons ondulés reliés de balustrades. On en retrouve dans l'habitation des Skëndulaj. Plus tard, avec la disparition du trapazan, substituèrent seulement les trois arcs de «musandra».

Nous allons nous arrêter à ce dernier exemple pour mieux étudier sa présence simultanée dans six villes principales albanaises: Gjirokastër, Berat, Elbasan, Krujë, Dibër, Prizren.

Dans l'habitation des Çabej, «musandra» est composé de deux simples battants divisés en longueur par quatre panneaux de bois près desquels se superposent trois niches en arcs en ogive, ornées d'oiseaux et de rameaux.

En dessus de musandra est modelé l'arc ondulé en forme de coeur. Dans les autres habitations nous le trouvons accompagné de deux arcs circulaires latéraux. Dans notre cas, on y a construit deux fenêtres carrées.

Nous rappelons ici le «musandra» d'une habitation du quartier «13 shtatori» (Mangalem Berat) où se répètent les mêmes traits architecturaux avec quelques exceptions. Les battants du

«musandra» se divisent en losanges, le plancher est pourvu de longues lattes sans ornements. Au milieu des arcs se trouvent des fenêtres circulaires. (fig. 26).

De tels exemples nous montrent que cette sorte de «musandër» pourvu de trois arcs se pratiqua dans les habitations de Ioanina, Manastir et Skoplje. On ne l'utilisa pas dans la ville de Shkodra, parce que dans les zones déjà mentionnées travaillèrent des maîtres venus de Reke, Zabzun, Kastoria et Kolonjë, tandis que dans celle de Shkodra des maîtres de Golloborda et quelques familles de Zabzuni, qui n'étaient pas liés à Reka. Il paraît qu'un tel emploi de «musandra» à trois arcs est lié aux continuels va-et-viens des maîtres de Dibra, d'Opar, de Kolonja et de Gjirokastra, qui échangeaient leur expérience.

Les fausses cheminées du XIXe sc à Gjirokastra, sont réalisées avec des frontons demi-cylindriques. Au-dessus du fronton s'élève le tambour semi-conique couvert de rameaux courbés qui se terminent par des bouquets de feuilles. Des deux côtés se trouvent les petites niches. On remarqua de tels exemples dans les villes de Berat, Elbasan, Krujë. Dans ce cas, la partie inférieure du fronton est circulaire.

Au cours du XIXe sc l'intérieur de la chambre de Gjirokastra conserva la même présentation architectonique en l'enrichissant de sculptures de rinceaux en feuilles plates de roses octogonales en forme d'étoile qui représentent des aigles, des oiseaux affrontés des motifs granulés et des rais de bouquets. Les «musandra» ressemblent à ses consœurs de Kolonja, Berat, Elbasan et Kosove. Les placards ressemblent à ceux de Berat. Les blanches cheminées, à tambour cylindrique se rencontrent à Shkodra, à Dibër, à Elbasan, à Berat et à Gjirokastra au cours du XVIIIe sc et au début du XIXe sc. Ceux en forme semi-prismatique se trouvent à Berat en cours du XVIIIe sc, à Gjirokastra au début du XIXe sc et à Shkodra, au milieu du XIXe sc.

Copyright

monumentet

Latif LAZIMI

**VËSHTRIM URBANISTIKO - ARKITEKTONIK
I FSHATIT DHËRMI - VLORË***

Fshati Dhërmi bën pjesë në vargun e fshatrave të zonës së Bregut të Detit dhe ndodhet në pjesën perëndimore të lartësisë 806 m, që shtrihet paralel me bregun e detit Jon, midis fshatrave Palas dhe Vuno (Fig. 1). Vendosja e tij gjatë shpatit të lartësive që vinë e zbuten në drejtim të detit, është bërë për të kursyer tokën e punueshme dhe për qëllime sigurie. Deti ndodhet në largësi rreth 2 km nga qendra e banuar.

Mjedisi përqark është i pasur me kullota dhe

me tokë të punueshme. Klima e butë mesdhetare është e përshtatshme për kultivimin e agrumeve, ullinjve dhe tradicionalisht të vreshtarisë. Historikisht në zhvillimin ekonomiko-shoqëror të fshatit, fillimisht blegtoria zinte vendin kryesor, pastaj kultivimi i ullinjve, agrumeve dhe vreshtaria. Në aspektin e shkëmbimeve tregtare me vendet fqinje, si Italia e Jugut, ishujt e detit Jon, deti ka luajtur rol me rëndësi në ekonominë e fshatit. Disa familje kishin varka (gjëmi) të mëdha, me 4 vela, që mbanin afërsisht 800-

Fig. 1

*) Rilevimet janë të autorit F. Zarshatit dhe H. Savës, vizatimet të F. Zarshatit dhe B. Penxhës, fotot e autorit.

-1000 kv, me të cilat, transportonin prodhimet e frutikuturës dhe olivikuturës. Nga të dhënat gojore del që Dhërmiu ka patur një port të vogël, nga ku eksportonin qitro, valanidh, rrush, agrume, ullinj etj. Këto kushte ekonomiko-shoqërore të zhvillimit të tij në kohë të ndryshme, gjejnë pasqyrim dhe në zhvillimin e tipeve të banesave. Banesa përbën elementin kryesor ndërtimor arkitektonik të fshatit dhe ndahet në dy njësi¹⁾. Në njësinë e parë hyjnë banesat që prej fillimeve të njohura deri në gjysmën e dytë të shek. XIX dhe në të dytën banesat e periudhës që prej rreth gjysmës së dytë të shek. XIX e deri në çerekun e parë të shek. XX. Këto të fundit shëkëputen nga trajtimi tradicional i mëparshëm dhe përfshihen në një trajtim të mbështetur në disa koncepte të reja, të cilat lidhen dhe me ndryshimin e kushteve ekonomiko-shoqërore, me përmirësimin material që ju solli banorëve të Dhërmiut, shkëmbimi tregëtar me vendet fqinje. Këto dukuri prekën anën kompozicionale të banesave dhe trajtimin arkitektonik të elementeve të saj. Por në aspektin e përgjithshëm urbanistiko-arkitektonik, të dy njësitë e banesave, qëndrojnë në unitet. Njësia e parë ndahet në dy grupe: në banesën pa tipare mbrojtëse dhe në banesën me tipare mbrojtëse. Në grupin e parë, në të cilin ruhet një numër i pakët shëmbujsh, janë banesat përpjendikular me truallin dhe me kat. Grupi i dytë i banesave të fortifikuara ndahet në kulla dhe banesa me kullë.

Nga të dhënat burimore Dhërmiu përmendet për herë të parë në një dokument të vitit 1581²⁾, me emrin DRIMADES. Në vitin 1693³⁾ përmendet si një qendër e zhvilluar me 1850 banorë. Nga kjo e dhënë del që Dhërmiu duke patur një numër më të madh banorësh se qendrat e tjera bashkëkohore, si Himara, Vunoi, Piluri, të cilat përmenden për herë të parë në rregjistrin fiskal të vitit 1431-1432⁴⁾, mund të ketë ekzistuar më përpara se viti 1581.

Fshati është ndërtuar në një terren shkëmbor, që ju vishet pjerrësive të shpateve, me një orientim të detyruar, duke ndjekur konfiguracionin e tyre në formë të lakuar. Këtë shtrirje horizontale të tij e coptojnë të çarat e krijuara nga përrrenjtë, që zbreasin nga mali. Vendosja e fshatit në këtë terren të

aksidentuar është bërë për arsye të kursimit të tokës, e cila mund të kultivohej. Tokat e punueshme shtriheshin në pjesën që shkon drejt detit në formë tarracash dhe lidheshin me fshatin me rrugë këmbësore të shtruar me kalldrëm. Kullotat të ndara sipas lagjeve dhe parcelat vetiake të banorëve zinin vend në pjesën lindore, prapa lartësisë ku është vendosur Dhërmiu. Ai lidhej me qendrat e tjera të banuara, të zonës së bregut të detit, me një rrugë kryesore të shtruar me kalldrëm, gjurmët e së cilës ruhen në pjesën e poshtme të tij. Në fillim të shek. XX, u hap rruga automobilistike me përmasa më të mëdha, e cila me pozicionin e saj shkon sipas konfiguracionit të terrenit në formë të lakuar, të vendosjes së lagjeve dhe shërben si arterie kryesore për ndërlidhjen e tyre. Përrrenjtë që bresin nga mali dhe e coptojnë fshatin në drejtim gjatësor janë me ujë të bollshëm dhe Dhërmiu është nga qendrat më të pasura me ujë të zonës së Bregut të Detit. Gjatë rrjedhës së përroit në pjesën e fshatit kanë qenë ndërtuar 6-7 mullinj (Fig. 2), këto mullinj i shërbenin jo vetëm Dhërmiut, por edhe fshatrave të tjera të Bregut të Detit, madje vinin dhe nga Vlora karvane me drith për bluarje. Në tërësinë e tij, fshati ndahej në lagje me bazë vëllazërie. Emërtimet e tyre merreshin nga fisi më i dëgjuar. Përroi ndan lagjen Gjilekë⁵⁾ (fig. 3) nga dy lagjet e tjera, që vinë rradhazi, Ninaj (Fig. 4) dhe në krahun e djathtë Vretaj. (Fig. 5). Në aspektin e zhvillimit urbanistik të fshatit karakteristike është ndërtimi i ngjeshur i banesave, të cilat krijojnë ansamble kompakte me një sistem të dendur rrugësh dhe një vendosje pa sistem të banesave, por që krijojnë një pamje piktoreske, duke ju nënshtruar disa rregullave, ku secila banesë nuk pengon njëra-tjetrën për diell dhe ajër. (Fig. 6). Banesat janë të vendosura pranë njëra-tjetrës dhe jo kudo ka dendësi të njëjtë. Në pjesë të veçanta ku terreni është më i përshtatshëm, ka grupime më të ngjeshura me ndërtime. Edhe në planin urbanistik shpërndarja e tipeve të ndryshme të banesave nuk ka kriter të caktuar. Pranë tipeve më të vjetër janë ndërtuar tipe më të rinj, në boshllëqet e parcelave, ose në ato vende, ku janë rrënuar banesat më të herëshme nga degradimi ose tërmetet⁶⁾ (Fig. 7), të

2) Studi Albanesi, Volume II, 1932, Roma 1932; D.N. Borgia, «I monaci basiliani d'Italia in Albania», f. 168.

3) D.N. Borgia, «I monaci basiliani d'Italia in Albania» Roma, 1942, 49.

4) H. Inalçik, Suret-i Deffer-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1954 dok. 1, 59, 60, 86.

5) Nga të dhënat gojore del që në lagjen Gjilekë janë vendosur familje të ardhura nga veriu, kryesisht Kruja, Mirdita gjatë shek. XV-XVI, prandaj ka marrë dhe atë emërtim.

6) Në lagjen Gjilekë është dhe një e dhënë me rëndësi nga një mbishkrim, gjetur të suvatuar të muraturës së një banese fshati; «Më 1858 qëlloi tërmeti dhe prishi gjithë shtëpitë».

Fig. 2

Fig. 3

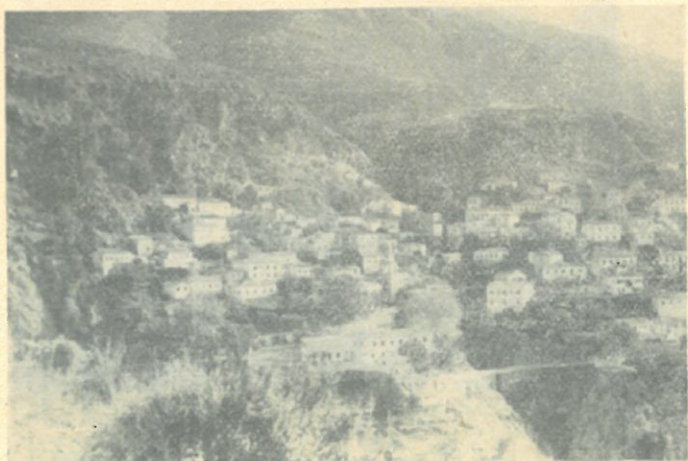

Fig. 4

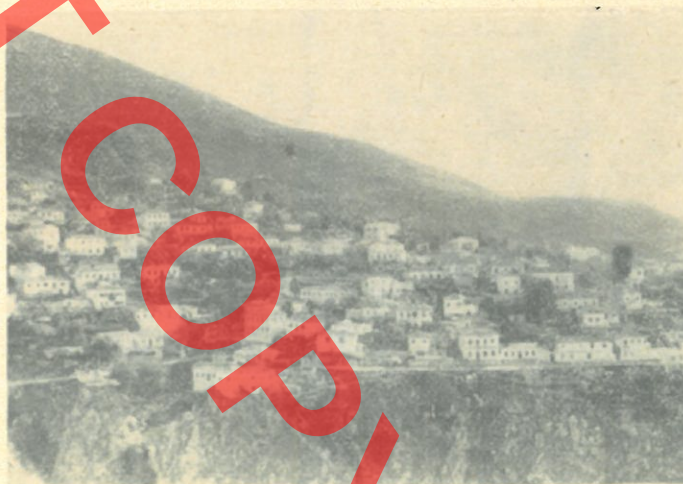

Fig. 5

Fig. 6

cilat kanë prekur edhe Dhërmiun. Banesat, që u ndërtuan nga gjysma e shek. XIX deri rreth çerekut të parë të shek. XX, zenë pjesën më të zbutur të lartësisë, ku është vendosur fshati. Është e kuptueshme që ndërtime të tilla, të mbështetura në koncepte të reja, kërkonin një terren më të rrafshët vendosje nga ana kompozicionale. Kjo mënyrë kompozimi ka krijuar një rrjet të dendur rrugor që ndjek vijat e niveleve, ku përbri tyre ndodhen banesat, por sipas truallit ndeshim dhe rrugë me pjerrësi (Fig. 8) dhe me shkallëzime të cilat lidhin arteriet kryesore për të shkurtuar kështu qarkullimin nëpër lagjet e fshatit. Rrugët janë të shtrëna me kalldrëm prej gurësh të çrregullt të lëmuar nga përdorimi, ndërsa kuneta e largimit të ujrave, që është e trajtuar me gurë të rrafshët në të dy anët, bëhet në aksin e

Fig. 7

saj. Në kryqëzimin e rrugëve, qoshet e banesave trajtohen me thyerjen karakteristike, për të lehtësuar qarkullimin në to. Shkarkimi i ujrave të zeza bëhet në gropa septike të ndërtuara në oborr pranë nyjeve sanitare. Nga fshatrat e zonës së Bregut të Detit, vetëm Vunoi ka kanalizime për ujrë të zeza.

Në trajtimin urbanistik të Dhërmiut, në krahasim me fshatrat e tjerë të zonës së Bregut të Detit, bën pjesë edhe qendra e vogël tregëtare me një varg dyqanesh të vjetër të ndërtuar në fund të gjysmës së parë të shek. XIX (Fig. 9). dhe disa shtëpi dyqan, të ndërtuara në gjysmën e dytë të shek. XIX, në të cilat kati i parë shërbente për tregëti, ndërsa kati i dytë për banim. Sheshi i qendrës formulohej nga kompleksi i dyqaneve, kisha e Shën Mitrit dhe lëmi i drithit, që ka qenë aty pranë. Aktiviteti tregëtar i shitblerjes së fshatit madje dhe me fshatrat e tjerë të zonës së Bregut të Detit, zhvillohej në këtë qendër, në të cilin dyqanet ishin ndarë sipas mallit

Fig. 8

që tregëtohej, si dyqani i mballomaxhiut (opingari), xhokaxhiut dhe i pijeve, ndërsa mishin dhe bereqetin e shitnin në natyrë. Dyqanet e vjetra ishin të paisura dhe me frëngji të shumta si masë mbrojtëse. Në gjendjen e sotme, ruhet muratura në nivelin e çatisë. Ato kanë një trajtim të thjeshtë me dritare të pakta dhe një vendosje planimetrike, e cila ndjek konfiguracionin e rrugëve dhe të terrenit.

Fshati ka patur shkollë të vjetër, aty ku është tani, e cila ka pësuar rikonstrukcion. Përveç banesave që përbëjnë masën mbizotëruese të ndërtimeve, takohen dhe ndërtimet e kultit, këto të fundit përfshihen brenda ansambleve të banesave. Çdo lagje kishte kishën e saj, ndërsa manastiri së bashku me kishën e Panajasë, e shek. XIII-XIV, e cila i shërbente gjithë fshatit (Fig. 10), është vendosur në një vend dominues, në pikën më të lartë dhe merr pjesë në pamjen panoramike të tij. Po ashtu buzë

detit ndodhen dhe dy kisha të tjera njënefshe e Ipapandisë dhe e Shën Thanasit⁷⁾, të cilat i kanë shërbyer fshatit, ndërsa kisha e Shën Stefanit në afërsi me to i takon shek. XI-XII. Ky fakt përforcon mendimin se Dhërmiu ka qenë një qendër e banuar më përpara 1581 që mbahet si dokument ku përmendet për herë të parë. Këto objekte kulti janë njënefshe dhe kanë një trajtim të thjeshtë volumor, në formë të një paralelipedit katërkëndësh, i cili thyhet nga volumi i lakuar i absidës. Dritaret janë të pakta, ndërsa muratura është prej guri e suvatuar. Çatia është katër ujëse, ndërsa mbulimi është realizuar me tjegulla të lugëta. Brendësia është e varfër me sipërfaqe të pakta afresku, me përjashtim të kishave të Panajasë, Ipapandisë dhe Shën Stefanit, të cilat kanë afresk me vlera artistike.

Sipas ndarjes së mësipërme që i bëmë tipave të banesave, duke u mbështetur në tipologjinë e banesës së zonës së Bregut të Detit, po kalojmë në analizën e tipeve kryesore.

Banesa përpendikular me terrenin

Koncepti i ndërtimit përpendikular me truallin ndeshet shpesh dhe në Dhërmi prek një numër të madh banesash, për arsye të pjerrësisë së tij. Shembullin tipik e paraqet banesa e thjeshtë Nr. (1) (Tab. I) (Fig. 11) e ndërtuar në fshatin Dhërmi, me dy mjedise, njëri për banim në katin e dytë dhe tjetri ndihmës në katin e parë, me hyrje të veçanta dhe shkallë të jashtme guri.

Në gjendjen e sotme, ajo është rrënuar, ruhet muratura në nivelin e çatisë. Nga ana kompozicionale dhe trajtimi arkitektonik paraqet zgjidhjen më të hershme të këtij tipi. Mjedisi i katit të dytë pjesërisht i vendosur mbi terren dhe mbi katua, ka qenë pa tavan, me gjurmë të vatrës së zjarrit në afërsi të pjesës fundore. Në skajin e mjedisit ndodhet furra e pjekjes, një nga shembujt e paktë të banesave, në të cilët furra ndërtohet brenda mjedisit të ndenj-tjes. Në pamjet e jashtme, trajtimi arkitektonik është i thjeshtë, me minimumin e ndriçimit, me një dritare në faqen më të ngushtë, e cila del në rrugë.

Ngjitur me të është ngritur një banesë e mëvonshme, e cila nga ana tipologjike nuk paraqet interes të veçantë.

Banesa Nr. 2 (Tab. I) ka po të njëjtin zhvillim planimetrik, si banesa e mësipërme, por dallohet në trajtimin e brendshëm të disa elementeve, duke qenë

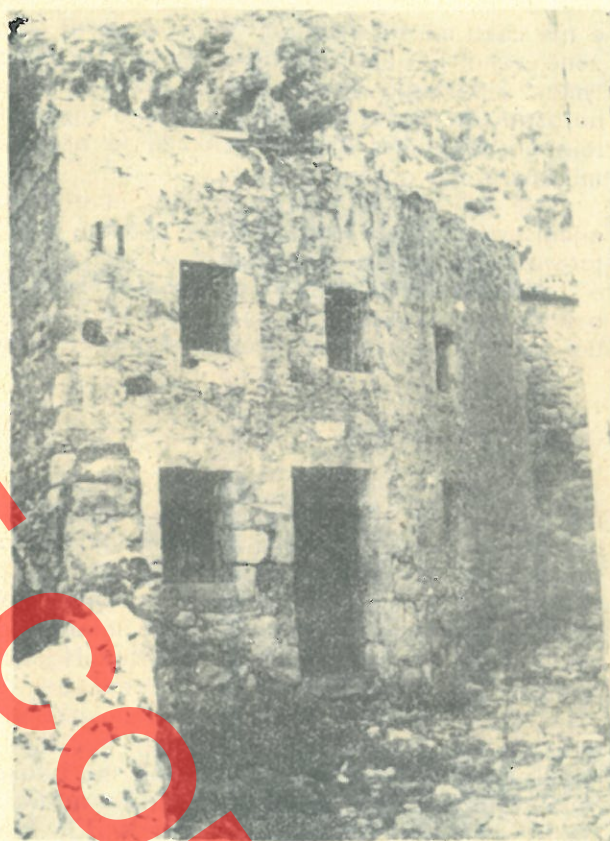

Fig. 9

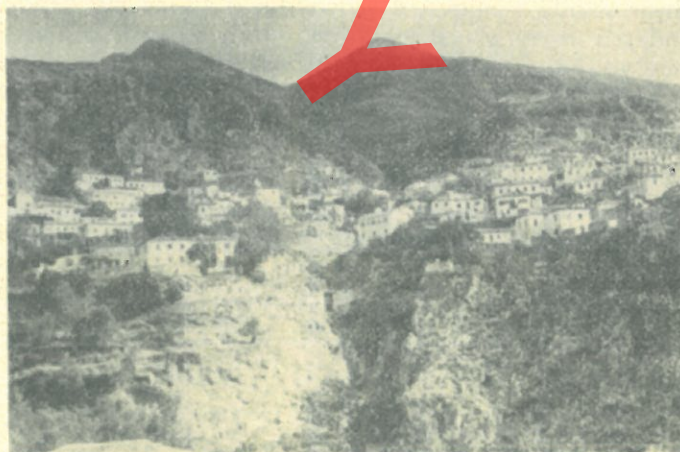

Fig. 10

7) A. Meksi, P. Thomo, Arkitektura pasbizantine në Shqipëri, kishat njënefshe, «Monumentet» 19, 1980.

e një caku më të zhvilluar. Vatra e zjarrit tashmë ka zënë vend në murin fundor të saj, e pajisur me tymar. Sipërfaqja pranë vatrës, është e shtruar me harasan dhe komunikimi i mjedisit të sipërm me katoin poshtë bëhet dhe me shkallë të brendshme të mbuluara me qepen.

Në trajtimin e jashtëm sipërfaqja e ndriçimit të mjediseve është zmadhuar duke u rritur numri i dritareve në pamjet e ndryshme.

Një trajtim të njëjtë ka banesa Nr. 3 (Tab. II) e ndërtuar në skajin më të sipërm të fshatit, e cila del buzë rrugës së vjetër të tij në pjesën e prapme.

Banesa me kat

Nga tipi i banesave me kat të ndërtuara deri në mesin e shek. XIX, takojmë pak shembuj në Dhërmi. Banesa Nr. 4 (Tab. II) në lagjen Gjilekë, paraqet variantin me dy mjedise banimi. Ajo ka një kompozim të shtrirë, me një harkadë me qemer guri në katin e parë, e cila shërben për të mbajtur platformën, nga e cila futemi në dy mjediset. Ngjitja është realizuar me shkallë dy rampëshe anësore. Vendosja e banesës është bërë mbi terren shkëmbor dhe deri në nivelin e platformës, kemi mbushje të dy mjediseve për të krijuar dyshemenë me pllaka guri. Nyja sanitare nuk zë vend brenda kontureve të banesës; por ndërtohet në oborrin e saj. Kjo është karakteristike për të gjitha banesat e Dhërmiut. Në formulimin e brendshëm ajo është e varfër, pa elementë arkitektonikë. Mjedisi i majtë, i cili ka shërbyer si odë e miqve, e ka vendin e zjarrit me oxhak, ndërsa mjedisi i djathtë ka qenë shtëpia e zjarrit me vatrën në faqen e murit. Secili nga këto mjedise merrte ndriçim nga dy dritare të vendosura nga ana jugore. Banesa që përshkruam i takon gjysmës së parë të shek. XIX, ndërsa ajo ngjitur me të është e datuar, e vitit 1908. Të dy këto banesa lidhen midis tyre me anë të derës së jashtme, e trajtuar me gurë të gdhendur dhe formojnë një bashkësi së bashku me kishën e Shën Mitrit të vitit 1843, e cila i shërbente lagjes Gjilekë. Këto ndërtime të periudhave të ndryshme kanë një trajtim të thjeshtë dhe të harmonizuar me njëra tjetrën.

Banesa e fortifikuar

Banesa e fortifikuar apo «kullat» janë ndërtime të vendosura në brendësi të lagjeve të Dhërmiut dhe dallohen qartë në siluetin e tij, me volumen e tyre, me theksin vertikal. Këto ndërtime tipike mbrojtëse, të ngritura në lartësi me një ndriçim të kufi-

Fig. 11

Fig. 12

zuar, me dritare me përmasa të vogla, me frëngji të shumta në të gjitha pamjet. Nga kullat e Dhërmiut ajo Nr. 5 (Tab. III, Fig. 12) është e datuar. Ajo është djegur disa herë dhe tani është në gjendje të rrënuar. Një pllakë mermeri në gjuhën latine (Fig. 13) e coptuar, e gjetur pranë saj, e cila i takon banesës tregon datën MDCC . . . , koha e ndërtimit të kullës ose e rikonstruksionit të saj. Në gjendjen e sotme ruhet muratura në nivelin e dykateve. Katin përdhe e formon katoi me hyrje nga jashtë, ky mjedis nuk ka dritare për ndriçim, por dy frëngji, në pamjet veriore dhe perëndimore. Në katin e ndërmjetëm, në të cilin të ngjitin shkallë të brendshme prej druri, ruhen hapsirat e tri dritareve dhe shumë frëngjive, ele-

Fig. 13

ment ky karakteristikë për këtë tip banese me karakter mbrojtës, për qitje me pushkë. Në faqen perëndimore është vendi i zjarrit gjë që tregon funksionin e këtij kati si dhomë zjarri. Koha e hershme e ndër-

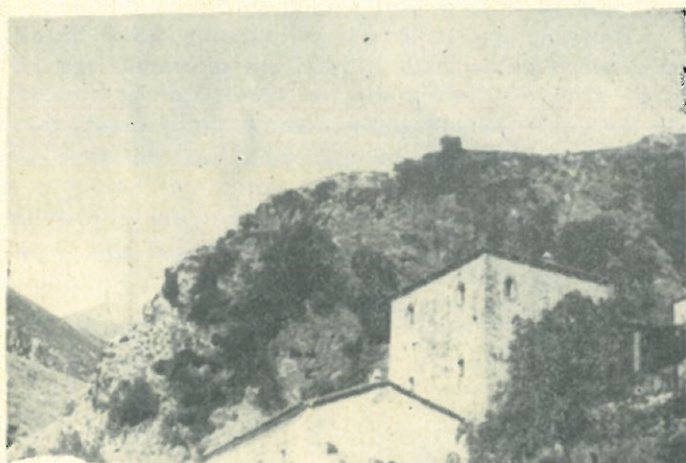

Fig. 14

Fig. 15

timit të saj tregon se ky lloj ndërtimi, njëhej dhe ndërtuhej me kohë në këto anë. Nga shembujt e kullave, e cila përbën një ndërtim të ruajtur relativisht mirë paraqet kulla Nr. 6 (Tab. III, Fig. 14). Ajo është trekatshe, me përmasa të mëdha 7.6 x 7 m dhe formohet nga katoi, mjedisi i ndërmjetëm dhe ai i sipërmi. Katoi ka hyrje të veçantë dhe katër dritare në formë frëngjije. Në katin e ndërmjetëm të çojnë shkallë të jashtme. Ky mjedis me një brendësi të thjeshtë, ndriçohet nga katër dritare të harkuara, me flegra me hapje horizontale paisur me kapakë. Në faqen jugore është oxhaku me një trajtim të thjeshtë së bashku me vatrën. Një palë shkallë të brendshme të ngjitin në katin e sipërm, ku të bie në sy një ndriçim i mirë i ambientit, i realizuar me tetë dritare, nga dy për secilën faqe, të cilat janë të ngjashme me dritaret e katit të ndërmjetëm. Brendësia e mjedisit ka një formulim të thjeshtë pa element druri ku spikatin vetëm elementët e konstruksionit të çatisë,

dhe kapakët e dritareve. Në trajtimin e jashtëm arkitektonik, volumi prizmatik i kullës është i thjeshtë, pa elementët arkitektonik të pamjeve si «dyshekllekët», «çikmatë», të trajtuara me dru ose gur, që është karakteristike e kullave të Shqipërisë së Veriut. Sipërfaqet e rrafshta të pamjes të trajtuara me muraturë të gurtë, me dritare të rralla të vogla dhe frëngji të shuma japin një pamje monumentale, e cila dallohet në të gjitha kullat e Dhërmiut dhe të zonës së Bregut të Detit.⁸⁾

Në oborrin e kullës ndodhet një sanitare, e cila nuk zë vend në volumin e banesës, furra e pjekjes dhe një ambient, i cili është ndërtuar relativisht më vonë se kulla dhe nuk ka lidhje të drejtëpërdrejtë me të. Interes paraqet në këtë ndërtim pajisja me frëngji e murit rrethues të oborrit, ku ruhen dhe gurët konsol, të cilët shërbenin për t'u ngritur nga toka dhe për të parë në nivelin e frëngjive, duke krijuar kështu një bashkësi të fortifikuar në minaturë kulla me oborrin rrethues.

Në Dhërmi krahas kullave të veçanta, ka patur përhapje dhe banesa me kullë, karakteristike kjo për të gjithë zonën e Bregut të Detit. Ky ndërtim nga ana kompozicionale formohet nga dy volume ndërtimore me diferencë një kat. Kulla me theksin vertikal dhe mjedisin e banimit ngjitur, me shtrirje horizontale, i cili ka lidhje të drejtëpërdrejtë me të. Mjedis i banimit shërbente për ndënjtjen e përditshme të anëtarëve të familjes dhe njëherazi si mjedis shërbimi, ndërsa në kullë priteshin dhe përcilleshin miqtë. Shembullin e banesës me Kullë na e jep Nr. 7 (Tab. IV). Ajo formohet nga dy njësi me lidhje funksionale, ndërtimi i ulët, me shtrirje horizontale dykateshe dhe kullës trekateshe. Pjesa dy kateshe formohet nga katoi dhe mjedisi i banimit, kulla formohet nga katoi dhe dy mjediset e banimit, i ndërmjetmi dhe ai i sipërmi. Hyrja për në të dy katuat bëhet nëpërmjet një korridorit, pasi kalon qemeret e shkallëve, të cilat të ngjitin në katin e dytë, në ambientin e banimit. Nga ky futemi në mjedisin e ndërmjetmë të kullës. Prej këtej me shkallë të brendshme ngjitemi në mjedisin e katit të tretë. Kulla ka pësuar rikonstrukcion në kohë, i cili ka prekur dritaret, vendin e shkallëve, suvatimet, dyert, duke ndryshuar një pjesë të elementeve arkitektonikë të saj, por jo kompozimin planimetriko-vëllimor të saj. Në brendësi dhe në pamje të jashtme kemi një trajtim të thjeshtë

pa elementë arkitektonik ku, spikat muratura e gurtë e çrregulltë me qoshet e gdhendura.⁹⁾

Nga mënyra dhe teknika e ndërtimit, dallohet që kjo është ndërtuar relativisht më vonë, se dy kullat e mësipërme që përshkruam.

Në shembullin tjetër të banesës me kullë Nr. 8 (Tab. IV, Fig. 15) vërejmë po atë zgjidhje nga ana kompozicionale, si në aspektin funksional, dhe trajtimin volumor, por me specifika të diktuar nga terreni i thyer e shkëmbor. Kulla me dimensione 7.5 x x 6.5 m është trekateshe, katoi dhe dy mjediset e banimit, ndërsa njësi tjetër e ndërtimit, duke shfrytëzuar terrenin e thyer nuk ka katua, por është ndërtuar në nivelin e katit të ndërmjetmë të kullës, me të cilën ka lidhje të drejtëpërdrejtë. Hyrja për në të dy këto njësi ndërtimi në veçanti bëhet nga jashtë për secilën. Nga kati i ndërmjetmë i kullës me shkallë të brendshme ngjitemi në katin e sipërm ose zbretet në katua. Brendësia e kullës në këtë shembull është më e përpunuara se në rastet e përshkruara, në drejtim të disa elementeve arkitektonik si tavan, dyert. Mjedis i katit të tretë ka një tavan dekorativ me rozetë me qendër dhe fusha të trajtuar me sektor trapezoidal dekorativ që zmadhohen nga qendra drejt perimetrit, i cili mund të jetë ndërtuar më vonë se kulla.

Mjedis i një katësh, i cili ka luajtur në këto raste më tepër rolin e mjedisit të shërbimit, se sa ndënjtjes, është i pajisur me furrën e pjekjes, e cila zë vend jashtë kontureve të tij, oxhaku për gatim dhe vendi për larjen e sendeve të ndryshme.

Kulla në brendësi dhe në trajtimin e jashtëm ka pësuar rikonstrukcion në drejtim të elementeve arkitektonik si dritare, dyer, tavanet. Ndërtimet e tjera ngjitur me të nuk lënë të lexohen qartë pamjet dhe të dal në pah volumi prizmatik i saj.

Banesat me kullë që përshkruam kanë karakteristikë të përbashkët, trajtim me diferencë një kat të dy njësive ndërtimore dhe ndërlidhjen e banesës me kullën realizohet gjithmonë në katin e ndërmjetmë të saj, pavarësisht nga pozicioni që zënë në kompozim karshi njëra-tjetrës dhe nga mënyra e shfrytëzimit të terrenit të thyer. Trajtimi i jashtëm është dinamik, nga mënyra e kompozimit dhe e lëvizjes së volumeve duke krijuar variacion në grupimet e banesave të Dhërmiut.

8) P. Thomo, Arkitektura e banesave fshatare në Shqipërinë e Veriut gjatë shekullit XIX, Monumentet 12, 1976.

9) Ky ndërtim nuk ka datim, por për ta vendosur në kohë na ndihmojnë të dhënat gojore, të cilat thonë që kulla është pesë brezëshe, pra afërsisht 150 vjeçare.

Banesa prej mesit të shek. XIX deri rreth çerekut të parë të shek. XX

Banesat që i takojnë periudhës prej mesit të shek. XIX deri rreth çerekut të parë të shek. XX, i japin tonin formulimit arkitektonik të Dhërmiut. Kjo gjë shënon një hop të rëndësishëm në rrugën e zhvillimit të banesës popullore të tij. Lindën koncepte të reja, më tepër në trajtimin e elementeve arkitektonike dhe të kompozimit të banesës, si rezultat i ndryshimit të kushteve ekonomiko-shoqërore. Këto koncepte kishin si prirje largimin nga karakteri fshatar i banesës dhe afrimin me banesën qytetare. Veçanërisht shkëmbimet tregtare me vendet fqinje, njohja e banesës së vendeve fqinje, fuqizimi i anës ekonomike të popullsisë të këtij fshati si dhe i të gjithë zonës së Bregut të Detit, luajtën rol me rëndësi në këtë proces evoluimi të karakterit të banesës dhe mënyrës së të jetuarit.

Banesat e reja që lindën janë tre tipesh kryesore: Me shtrirje gjatësore sipas vijave të truallit, perpendikular me to dhe të kombinuara midis tyre. Nga ana kompozicionale në trajtimin volumor dhe pamjen e jashtme ato nuk ndryshojnë shumë nga tipet më të vjetra.

Ndryshimi esencial është në zgjidhjen e brëndshme ku ambientet marrin funksione të reja në përputhje me kërkesat e reja të kohës. Në këto banesa përmirësohet, komoditeti, ndriçimi shtohet nëpërmjet trajtimit me shumë dritareve të ambienteve. Tashmë kati përdhe humbet funksionin e mjedisit të mbajtjes së bagëtisë, por shërben si mjedis ku përpunohen produktet e reja të olivikulturës, si ulliri, rrushi, etj. Katet e sipërme kanë një funksion më të qartë dhe të specifikuar, për ndenjtje dhe fjetje. Kjo lidhet me shtimin numerik dhe të pajisjeve të tyre me mobilje të lëvizshme. Një dukuri tjetër e koncepteve të reja, është dhe përshtatja e banesave të vjetra, kushteve të reja, e cila pasqyrohet në trajtimin e pamjeve të jashtme. Nga vrojtimi i kujdesshëm i tyre, shihet shtimi i sipërfaqes së ndriçimit nëpërmjet zmadhimit të dritareve të reja. Nga këto dy dukuri përparësi merr ndërtimi i banesave të reja, të ndërtuara nga gjysma e dytë e shek. XIX deri në fillim të shek. XX, të cilat në formulimin arkitektonik të lagjeve në veçanti dhe të Dhërmiut në tërësi, japin tonin kryesor.

Në zhvillimin tipologjik të tipeve të reja të banesave datimin më të hershëm e takojmë në banesën Nr. 9 (Tab. V, Fig. 16) e vitit 1843. Nga ana kompozicionale ngjason me tipin perpendikular me vijat e truallit, por përbën një shembull unik në mbarë zonën e Bregut të Detit, si në zhvillimin planimetri-

Fig. 16

ko-volumor, ashtu dhe në trajtimin e elementeve arkitektonike. Banesa është tre katëshe. Kati i parë ka një ambient ndihmës për mbajtjen e produkteve të ndryshme bujqësore dhe të frutikulturës, i cili ka një zhvillim më të vogël planimetrik se kati i dytë, si rezultat i shkallëzimit të krijuar nga terreni i thyer. Në katin e dytë në të cilin ngjitemi me shkallë të jashtme, kemi një ambient në tërësinë e planimetrisë, dyshemeja e të cilit është shtruar pjesërisht me harasan dhe me dysheme dërrase, sipas shtrirjes planimetrike të katit përdhe. Trajtimi i diferencuar brenda një ambjenti i elementeve arkitektonike, si dysheme, tavane, ornamentikë, tregon qartë funksionin që kryenin. Pjesa fundore pranë oxhakut shërbente për gatim dhe ngrënie. Ajo është paisur me një mobilim të lëvizshëm, dollapët për vendosjen e ndresave për fjetje dhe hambari i ushqimeve. Ndërsa vendi pranë dritareve me një ndriçim më të mirë, nga ku shiheshin pamje piktoreske, i shtruar me dysheme dërrase, me tavan dekorativ dhe dollapë muri, shërbente si vend ndenjtje. Në këtë kat kemi dhe kamerjenë, element të cilin e takojmë më shpesh në banesat qytetare, i ndërtuar mbi një sistem qemerësh dhe kollonash guri. Nga kati i dytë me shkallë një rampëshe ngjitemi në katin e tretë, i cili është organizuar nga ana funksionale, prej paradhomës dhe mjedisit kryesor të banesës, dhomës së pritjes. Trajtimi dhe mobilimi i saj paraqet një nga arritjet më të mira jo vetëm për Dhërmiun, por në mbarë banesën e zonës së Bregut të Detit. Formulimi i brëndshëm arkitektonik me elementë të shumtë të zbuku-

ruar me një ornamentikë të përpunuar dhe mënyra e organizimit të tyre ngjason me dhomat e mira të banesës qytetare. Kjo tregon se futja e dukurive të reja u bë jo vetëm në aspektin kompozicional të banesës, por dhe në brendësinë e saj, duke realizuar dhe arritje kulmore. Trajtimi i jashtëm arkitektonik i banesës është i thjeshtë, i pangarkuar me element arkitektonik. Pamjet përgjithësisht suvatohen. Në të dallohen qoshet dhe hapsirat e dritareve të konturuara me gurë të gdhendur.

Në tipin e dytë të banesave me shtrirje gjatësore sipas vijave të truallit kemi banesën Nr. 10 (Tab. V, Fig. 17) me datim të vitit 1857, kjo gjë tregon, që ky tip i ri banese tashmë kishte marrë rrugën e plotë të përhapjes, duke i dhënë fshatit Dhërmi fizionominë, të cilën ai e ruan pothuajse tani. Kjo banesë tre katëshe, ka një ndarje të qartë funksionale ndër kate, si banesa e mësipërme që përshkruam. Ndryshimi është në kompozimin volumor në tërësi të saj dhe të mjediseve, të cilat kanë një shtrirje gjatësore dhe simetrike, ku në qendër të kompozimit është mjedisi ndërlidhës, me përmasa të vogla. Kati i parë me hyrje anësore shërben si mjedisi për ruajtjen e prodhimeve të ndryshme dhe përpunimin e disa produkteve, si ullinj, rrush.

Kati i dytë me hyrje nga jashtë, është kati i ngrënies dhe i ndenjtjes, ndërsa në katin e tretë bëhet pritja e miqve dhe fjetja. Pasurimi i brendësisë me elementë arkitektonikë me ornamentikë është i pakët, me interes paraqitet vetëm hyrja kryesore e realizuar me hark guri të gdhendur me motive figurash dhe floreale. Trajtimi i jashtëm është i thjeshtë ku simetria e brendshme reflektohet dhe në

pamjet, të cilat konturohen nga qoshet e trajtuara me gurë të gdhendur. Formulimi me shumë dritare i pamjeve, krijon më tepër transparencë dhe lidhë më mirë tipin e ri të banesave me natyrën e bukur të ambientit përreth.

Banesa Nr. 11 (Tab. VI) paraqet një shembull tjetër të tipit me shtrirje gjatësore, duke ju përshtatur një terreni tepër të thyer. Ajo ngrihet buzë shkëmbit, të thepisur, duke zënë një pozicion që i jep monumentalitet në tërësinë e ansamblit të banesave, megjithëse është dy katëshe. Ajo ka një zhvillim planimetrik gjatësor, ku kati i parë me hyrje nga jashtë merr karakteristikat e mirëfillta të një mjedisi të përpunimit të ullirit, në qendër të të cilit ndodhet një mekanizëm prej guri për shtrydhjen e tyre. Ndërsa kati i dytë, ruan po atë zgjidhje funksionale të këtij tipi banese, me dy mjedise anësore për ndenjtje dhe pritje, të cilat ndërlidhen nga një sallon qendror.

Pamja e jashtme është trajtuar simetrisht duke pasqyruar zgjidhjen e brendshme funksionale, ku kati i parë është me dritare të rralla, ndërsa kati i dytë, me dritare, të cilat nga larg krijojnë pamjen e një shiriti horizontal. Pamjet anësore janë zgjidhur me kallkan, sipas konfiguracionit të çatisë, zgjidhje e cila ndeshet rëndomë në banesat e tipeve të reja.

Tipi tjetër i banesave me tre mjedise banimi, të cilin e takojmë në të gjitha lagjet e Dhërmiut dhe nga i cili ruhen një numër jo i vogël, merr në zhvillimin planimetrik formën e shkronjës L, sepse ambienti i tretë shtohet në njërin krah të bllokut kryesor, i cili ka shtrirje gjatësore. Kjo kushtëzohet edhe nga trualli, ku ndërtohet banesa. Në ato raste kur banesa ndërtohet në terren të thyer kemi një kombinim të dy tipeve të përshkruara më sipër, në aspektin e trajtimit volumor.

Banesa Nr. 12 (Tab. VI, Fig. 18) në lagjen Gjilekë na paraqet shembullin tipik të kësaj zgjidhje. Blloku kryesor i cili paraqet në vetvete banesën me shtrirje gjatësore dhe formon bërthamën e saj, është dy katëshe, ndërsa mjedisi që shtohet normal, në krah të tij nga prapa ka vetëm një kat, i cili korespondon me katin e dytë të bllokut kryesor si rezultat i terrenit të thyer. Në katin përdhe ka një katua me hyrje nga jashtë. Në katin e banuar hyrja për në të dy mjediset realizohet nga prapa banesës, drejtpërdrejtë nga jashtë, me ndërlidhje së brendshmi. Nga ana funksionale mjedisi një katësh luan në këtë tip banese rolin e shtëpisë së zjarrit, me një formulim të brendshëm i cili është karakteristikë për këtë mjedis, si vatra e zjarrit në faqen fundore të tij dhe elementët shoqërues, sqolla për larje, dyshemeja e shtruar me harasan dhe mungesa e tavanit. Mjedisi i bllokut

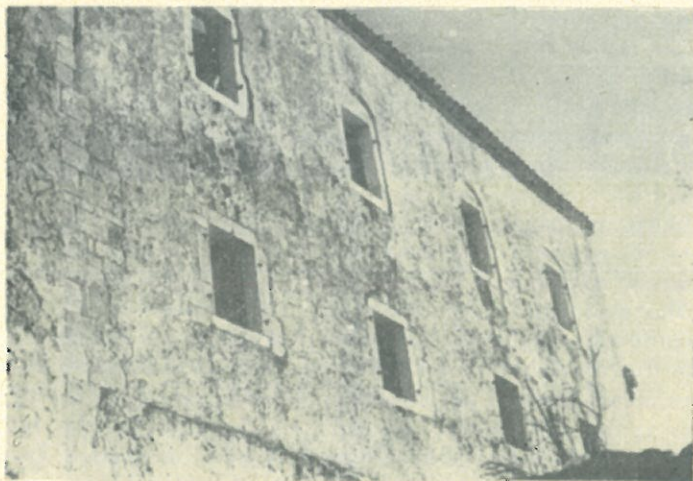

Fig. 17

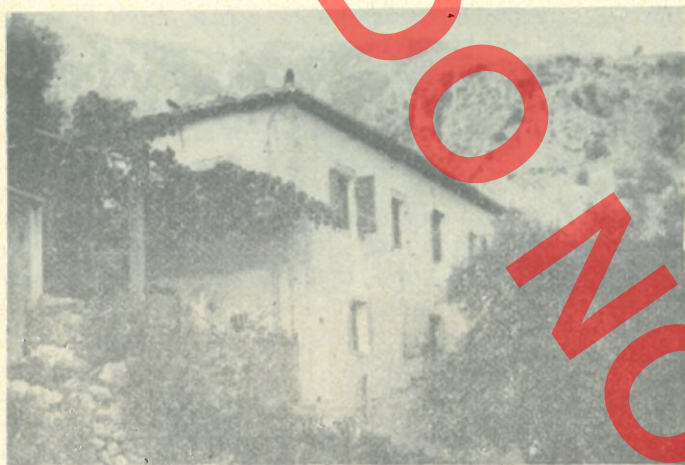

Fig. 18

kryesor është i ndarë në dy pjesë nga musandra, e cila shfrytëzohet nga të dy krahët. Pjesa, e cila është vendosur pjesërisht mbi qemerin për të krijuar vendin e padjegshëm pranë vatrës së zjarrit, shërben për ndenjtje dhe tjetra për pritje dhe ka një formulim të brendshëm me shumë dritare. Në pamjen e jashtme nuk kemi ndonjë ndryshim nga ai i tipit të përshkruar më sipër, si në aspektin e trajtimit volumor dhe të elementeve arkitektonik.

Banesa Nr. 13 (Tab. VII) me tre mjedise banimi, na jep rastin e ndërtimit të tipit me zhvillim planimetrik në formë të shkronjës L në terrenin jo të thyer. Në këtë shembull të datuar të vitit 1866 kemi një zgjidhje të përparuar të këtij tipi, në trajtimin e jashtëm dhe formulimin e brendshëm të mjedisëve. Kati parë ka tre katoj me hyrje nga jashtë, ndërsa hyrja për në katin e banuar, është realizuar nëpërmjet çardakut, tek i cili ngjitemi me disa këmbë shkallë. Nga ana funksionale ndërlidhja e tre mjedisëve të banimit të këtij kati është i njëjlojtë me banesën Nr. 9, por ndryshimi qëndron në atë, që rolin e shtëpisë së zjarrit e luan mjedisi me hyrje të ndërmjetme. Dy mjediset e tjerë, nga të cilat ai që ndahet me shtëpinë e zjarrit me anë të një musandre të lëvizshme, shërben si dhomë e miqve dhe ka brendësi më të pasur, me rafte dhe tavan dekorativ, ndërsa mjedisi tjetër si dhomë ndenjtje.

Në trajtimin e jashtëm kemi po ato elementë karakteristikë, por në këtë rast, futja e një ambjenti të ri çardakut, i jep pamjes në këtë anë një transparencë, të cilin nuk e kemi hasur në tipet e tjerë.

Duke mbetur brenda këtij tipi banese, me interese është dhe ndërtimi banesave në fillimet e

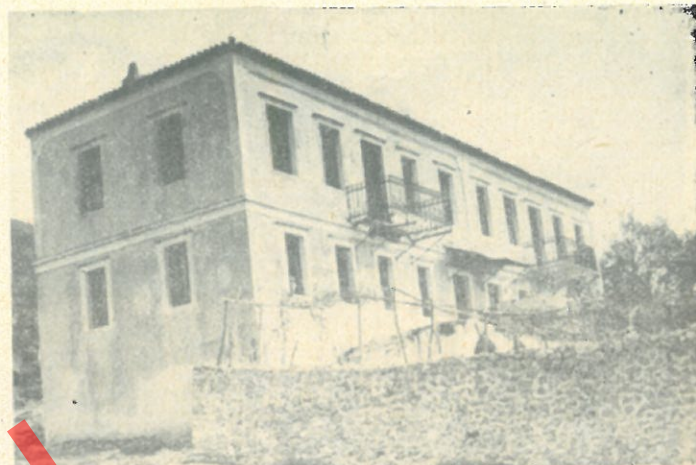

Fig. 19

shek. XX. Në to duket qartë vazhdimësia e ndërtimit të tyre me konceptet e reja duke na dhënë banesa shumë të zhvilluara në aspektin e kompozimit planimetrik volumor. Banesa (Fig. 19) është një nga shembujt më kulmor të tipit të ri. Ajo është e datuar dhe i përket vitit 1910. Në trajtimin e jashtëm ajo shquhet për një kompozim të përpiktë të pamjeve, të cilat në këtë rast janë të suvatuara dhe të konturuara me korniza suvatimi. Megjithë përmasat volumore të mëdha, trajtimi me shumë dritare të mëdha i jep transparencë të nevojshme këtij tipi banese duke marrë parasyh klimën e favorshme dhe pamjet piktoreske që hapen përpara. Trajtimi i jashtëm simetrik pasqyrohet dhe në brendësi të saj. Mjediset janë të vendosura për qark salloni qendror në të dy katet. Pozicioni dominues që zë kjo banesë rrit monumentalitetin, dhe spikat në grupin e banesave të Dhërmiut.

Në urbanistikën e Dhërmiut, përveç banesave që përbëjnë elementin kryesor në formulimin e tij dhe të ndërtimeve të tjera shoqërore, nuk duhet lënë pa u përmendur dhe mullinj të vajit nga të cilat ka patur fshati disa.

Mullirin e vajit (Tab. VII), (Fig. 20) e gjejmë të datuar në vitin 1848 dhe në gjendjen e sotme ruhet muratura në nivelin e çatisë. Përpunimi i ullirit si produkt bazë, i cili kultivohej në Dhërmi realizohej nëpër këto mullinj, të cilët kanë një planimetri të zakonshme katërkëndëshe dhe pamje të thjeshtë, me një trajtim të varfër arkitektonik, ku dallohet muratura e gurtë e çrregulltë dhe hapësirat e derës kryesore, dritares, elementët e vetëm arkitektonik të pamjes. Fillimisht, në këtë mjedis, nxjerrja e vajit bëhej

Fig. 20

me mënyrë primitive, më vonë u ndërtuan pajisje më të përparuara, të cilat vendoseshin nëpër mjediset e katit të parë të banesave siç është shembulli i banesës Nr. 11. Kati përdhe shërben si mjedis për prodhimin e vajit të ullirit me anë të një mekanizmi të thjeshtë prej guri. Në fillim të shek. XIX, u vendosën mekanizma më moderne prej druri për përpunimin e ullinjve.

Teknika e ndërtimit dhe elementët arkitektonikë

Teknika e ndërtimit të ndërtimeve në Dhermi, nuk është e shkëputur nga ajo e zonës së Bregut të Detit, por ka dhe disa veçanti të cilat kanë ardhur edhe nga materialet rrethimore të ndodhura në vend.

Materiali kryesor i ndërtimeve është guri, i cili është marrë nga mali pranë Dhermiut. Muratura ndërtohet me mur guri dhe lidhësi është llaçi i gëlqeres, por ka dhe raste në banesat e vjetra, që si lidhës është përdorur llaç balte (Banesa Nr. 1). Brezat e drurit në të gjithë shembujt janë në brendësi të muraturës, të fshehur për tu mbrojtur nga kalbëzimi.

Megjithatë terreni është shkëmbor, nuk ka qenë i nevojshëm ndërtimi i themeleve.

Trashësia e muraturës sipas viteve varion në këto përmasa, për katin e parë 85-75 cm, kati i dytë 75-70 cm, ndërsa kati i tretë 65-60 cm. Teknika e ndërtimit të muraturës është e çrregulltë me gurë kave, ku banesat e herëshme nga jashtë nuk suvatohen, por bëhet vetëm mbushja e fugave me llaç gëlqere, ndërsa në banesat e gjysmës së dytë të shek. XIX dhe fillimit të shek. XX, pamjet suvatohen,

madje dhe me dekoracione të pakta, duke lënë që të lexohen qoshtet e banesave dhe kornizat e dritareve, të cilat realizohen me gur të gdhendur të skuadruar. Në brendësi suvatohen të gjitha mjediset e banuara të saj. Çatia ndërtohet me konstrukcion druri prej lënde pishe, e cila merrej nga pyjet e malet pranë Dhermiut. Streha është e mbyllur dhe del 15-30 cm, ku radha e parë e tjegullave mbështetet mbi një kornizë me pllaka guri të latuara. Ajo është katërujëshe dhe dyjëshe me kallkan anash dhe mbulimi realizohet me tjegulla të lugëta, të cilat vendasit i merrnin nga Vlora. Struktura horizontale e ndërkateve bëhej me dysheme dërrase dhe tavan dërrase të realizuara me lëndë pishe. Në pjesë të veçanta ndërttoheshin dhe qemere guri në katet e para, si platformë para vatrave të zjarrit, në dhomat e zjarrit ose për mbajtjen e shkallëve të jashtme prej guri. Ndërtimi i tavaneve prej druri madje dhe i atyre dekorativë u përhap njëherazi me ndërtimin e tipit të ri të banesave. Ky element arkitektonik merr pjesë në formulimin e brendësisë së dhomës së miqve. Në Dhermi takojmë shembuj tavaneve të cilat mund ti ndajmë në disa llojesh sipas motivit që është aplikuar (Tab. VIII). Tavan me rozetë shumëkëndëshe dhe fusha e ndarë në rombe ose elementë gjeometrikë me anë të çibukëve të profiluar, po ashtu me rozetë në formë ylli me 8 kulme dhe fusha e trajtuar në formë rrethi, me elementë dekorativ tërthor, të vendosur nga periferia drejt qendrës së tavanit. Takojmë dhe tavan me rozetë shumëkëndëshe dhe kulme në formë gjysëm rrethi. Përveç tavaneve në dhomën e miqve, kemi dhe dollapët e murit, të punuar me dekoracion, fashaturat, minet, kanatat e dritareve, dyert e brendshme dhe të jashtme. Në banesën Nr. 9, e cila shquhet për dekoracionin e pasur me elementët arkitektonik prej druri, takojmë dhe elementë prej hekuri të rrahur të mekanizmit të mbylljes së dyerve të brendshme (Tab. VIII). Prania me shumicë e elementeve arkitektonikë të pasur me dekoracion, tregon nivel zhvillimi dhe kërkesa estetike për kohën kur u ndërtuan, kështu që Dhermiu mbetet një nga qendrat më të zhvilluara në këtë drejtim në mbarë zonën e Bregut të Detit.

Dritaret si element që shërbejnë për ndriçimin e mjediseve dhe marrin pjesë në formulimin arkitektonik të pamjeve të banesave, në ndërtimet e herëshme dhe kullat, të cilat përshkruam, i gjejmë me dimensione minimale. Në katojet, ato janë në formë frengjiçe, ndërsa në mjediset e banuara janë me dimensione 45 x 85 cm, për kullat dhe 55 x 85 cm në banesat më të herëshme. Mbulesa e tyre është me hark guri nga brenda dhe jashtë, ndërsa në banesat

e tipit të ri mbulimi realizohet me arkitra guri. Hapësirat e tyre zmadhohen dhe katet e banesave trajtohen me të njëjtin tip dritarësh me dimensione 65 x 105 cm, duke arritur në tipin më të zhvilluar përmasat 90 x 150 cm. Në të gjitha rastet dritaret janë dykatëshe me hapje horizontale dhe me kapak prej dërrase të punuar thjeshtë, të vendosura në faqen e jashtme të banesës. Dyert e brendshme janë të punuara thjeshtë, pa ndonjë dekoracion. Ato të hyrjes për në banesë janë të tipit me dërrasë vertikale të profiluara, ngjitur njëra me tjetrën, të mbërthyer me kushak nga prapa. Në dyert e jashtme është treguar kujdes më tepër (Fig. 21). Flegtrat kanë po atë trajtim si dyert e hyrjes për në banesë, ndërsa balli i tyre punohet me gurë të gdhendur, dhe mbu-

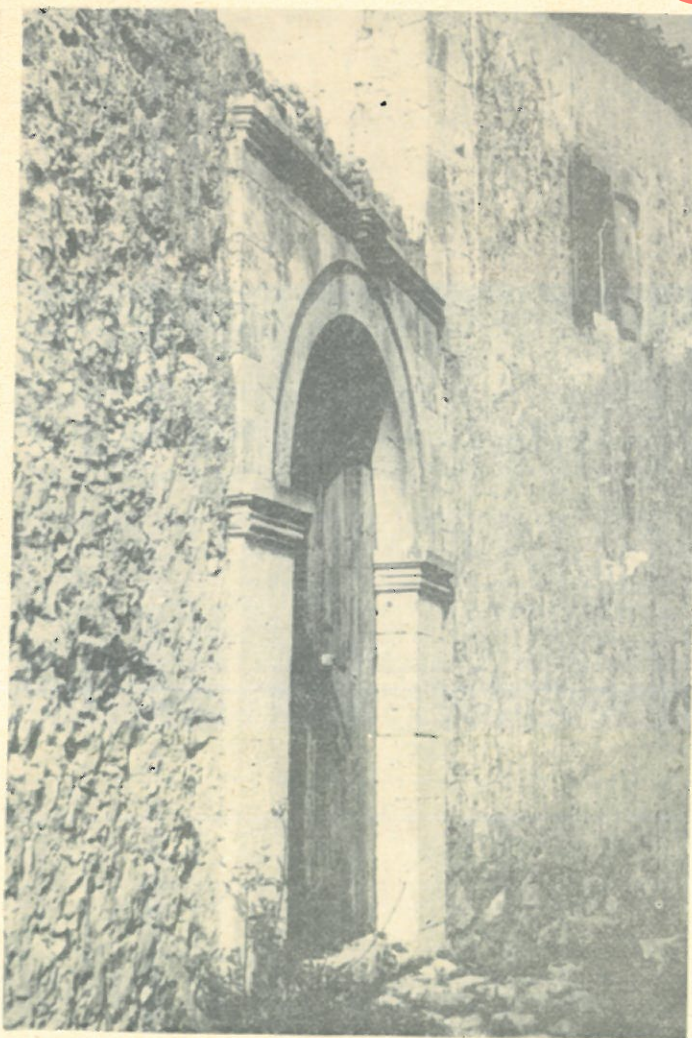

Fig. 21

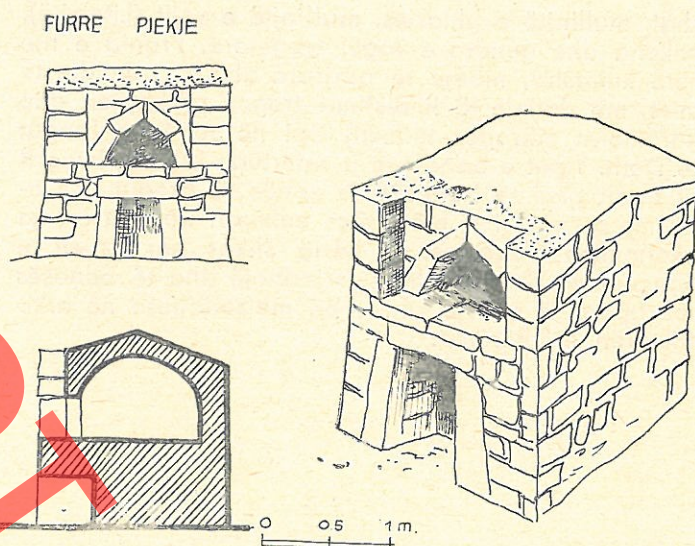

Fig. 22

lohet me hark guri të futur paksa brenda, duke u mbyllur sipër me një kornizë të profiluar guri. Ballkoni është një element që është futur në tipet më të zhvilluara të banesave. Ai mbështetet mbi elementë të profiluar hekuri dhe parmakët janë prej hekuri, me element të rrahur duke krijuar figura gjeometrike të drejta ose të lakuara.

Furra është e përhapur në të gjitha banesat. Ajo ze vend në oborrin e çdo banese, poshtë shkallëve, në qoshet e mureve rrethuese dhe në raste të veçanta brenda mjediseve, ndihmës, ose dhomës së zjarrit. Muratura është e ndërtuar me mur guri, ndërsa hapsira e kupolës së vogël është bërë nga copa tjegullash të lidhura me llaç gëlqere. Ajo përbëhet nga dy pjesë e poshtme, vendi ku bëhet zjarri, ndërsa sipër vendi i pjekjes (Fig. 22). Ndërtimet në Dhërmi sipas të dhënave gojore, janë kryer nga mjeshtër ndërtues të ardhur nga rrethet e Kolonjës, Dibrës, dhe Konicës duke patur parasysh dhe kontributin e vendasve.

*
*
*

Nga fshatrat e zonës së Bregut të Detit, në Dhërmi spikat më së miri kristalizimi i tipareve të zhvillimit urbanistiko-arkitektonik të fshatit në përgjithësi gjatë periudhës së shek. XIX dhe fillimi i shek. XX. Krahës banesës, e cila zë vendin kryesor në formulimin e ansambleve, lagjeve dhe në tërësi të fshatit, zënë vend dhe ndërtimet e tjera shoqërore si ki-

shat, mullinjtë e bluarjes, mullinjtë e vajit (Litervitë), shkolla dhe qendra e vogël tregëtare. Prania e një sërë kullash⁹⁾, madje të ruajtura dhe në gjendje të mirë, me datime të herëshme tregon përhapjen dhe karakterin mbrojtës të këtij tipi në zonën e Bregut të Detit. Tipet e banesave u ndërtuan brenda kuadrit të tipologjisë së banesës së zonës së Bregut të Detit, me përparësi të një tipi të caktuar. Kushtet e reja ekonomiko-shoqërore, u bënë shkas për futjen e koncepteve të reja dhe si rrjedhojë dhe të banesës me tipare të reja, e cila u bë mbizotëruese në arkitekturën e Dërmiut.

Banesat e tipit të ri, me banesat e ritrajtura më të herëshme qëndrojnë të harmonizuara njëra me tjetrën në pamjen e jashtme, ndërsa në brendësi ndryshimi është më i dallueshëm, ku lexohet qartë diferencimi klasor i shtresave të ndryshme që banonin në to.

Ansamblët në tërësi të Dërmiut dhe natyra e bukur, plotësojnë njëra-tjetrën dhe krijojnë një pamje piktoreske, me vlera të vërteta artistike dhe arkitektonike të realizuara nga mjeshtrit tanë të talentuar.

9) Kujtesa popullore i lidh me emrat e disa funksionarëve ushtarakë në shërbim të mbretërve të ndryshëm në Itali dhe të Garibaldit.

Latif LAZIMI

APERÇU DE L'URBANISME ET DE L'ARCHITECTURE DU VILLAGE DHËRMI-VLORE

Le village Dhërmi fait partie de la chaîne des villages de la zone de «Bregu i Detit» dans la partie occidentale d'une hauteur de 806 m qui se situe parallèlement à la côte lonniene, entre les villages Palas et Vuno.

Le village est entouré de pâturage et de terres fertiles. Le climat favorise la cultivation des agrumes des oliviers et des vignes. Historiquement, au début c'était l'élevage qui occupait la place principale au développement économique et social du village. La mer, aussi, par les échanges commerciaux avec les pays voisins, l'Italie du Sud, les îles de la mer lonniene, aida beaucoup l'économie du village.

Ces conditions économiques et sociales de son évolution dans le temps se reflètent aussi à l'évolution des types d'habitations. L'habitation constitue l'élément principal constructif, architectonique du village et se divise en deux grandes unités. Dans la première unité font partie les premières habitations connues jusqu'à la deuxième moitié du XIXe sc. tandis que dans la deuxième celles depuis la deuxième moitié du XIXe sc. jusqu'au premier quart du XXe sc.

La première unité est divisée en deux groupes, l'habitation sans traits défensifs et l'habitation avec traits défensifs.

Dans le premier groupe, dont on ne connaît que peu d'exemples, les habitations sont à étages et perpendiculaires au terrain. Le deuxième groupe comprend les tours et les habitations à tour.

D'après quelques données, le village de Dhërmi est mentionné pour la première fois dans un document de l'année 1581 avec le nom DRIMADES. En 1693 elle est mentionnée en tant que centre habité de 1850 habitants.

Il en ressort que le village de Dhërmi, avec une plus dense population que les autres centres contemporains tels Himara, Vunoj, Piluri, lesquels sont mentionnés dans les cadastres des années 1431-1432, a dû exister avant l'année 1581.

Les quartiers du village portaient le nom des familles renommées. Le torrent sépare le quartier Gjolekë des deux autres quartiers Ninaj et à droite Vretaj. Quant à l'aspect de l'évolution de l'urbanisme du village, il est caractéristique la dense construction des habitations qui forment des ensembles compacts pourvus d'un dense système routier, et qui sont disposées sans système mais en respectant quelques règlements par lequel, chaque habitation ne gêne pas l'autre, créant ainsi une vue pittoresque. Les habitations sont disposées l'une près de l'autre sans avoir toujours la même densité. Là où le terrain est plus favorable, il y a des groupes d'habitations plus denses.

Même sur le plan d'urbanisme, la répartition des différents types d'habitation n'est pas réalisée selon un critère précis. Près des anciens types sont construits ceux nouveaux sur la place des habitations ruinées.

Au traitement de l'urbanisme du village de Dhërmi fait partie aussi le petit centre commercial avec une série d'anciennes boutiques construites dans la première moitié du XIXe sc. et quelques maisons-boutiques construites dans la deuxième moitié du XIXe sc. dans lesquelles le rez-de-chaussée servait de boutique tandis que le premier étage d'habitation. Au centre se trouvait le complexe des boutiques, l'église de Saint Demètre, et l'aire qui se trouvait tout près.

A part les habitations, qui représentent la plupart des constructions, on rencontre des constructions de culte incluses dans l'ensemble des habitations. Chaque quartier avait son église tandis que le monastère, de pair à l'église de Panaja (XIII-XIVe sc) qui servait à tout le village, est situé sur un point dominant. Au bord de la mer se trouvent aussi deux églises à une nef, celle d'Ipapandi et celle de Saint Thanas et près d'elles l'église de Saint Stéphane du XI-XIIe sc. Ce fait, renforce encore une fois l'idée que Dhërmi a été habité avant 1693, qu'on tient comme le premier document où l'on mentionne Dhërmi pour la première fois.

L'habitation perpendiculaire au terrain

La construction des habitations perpendiculaires au terrain se rencontre dans plusieurs habitations de Dhërmi. L'exemple typique en est présenté par la simple habitation Nr. 1 (tab. 1), construite dans le village Dhërmi, composée de deux pièces, l'une destinée à l'habitation au premier étage, et l'autre aux différents services au rez-de-chaussée. Dans les deux pièces on accède, par des portes particulières au moyen des escaliers extérieurs en pierre.

L'habitation Nr. 2 (tab. II), présente le même développement de planimétrie que la première, mais appartenant à une phase plus évoluée elle en diffère par le traitement intérieur de quelques éléments.

L'habitation à étage

A Dhërmi on ne rencontre que peu d'exemples du type des habitations à étage construites jusqu'au milieu du XIXe sc. L'habitation Nr. 4 du quartier Gjolekë, représente la variante à deux pièces d'habitation.

L'habitation fortifiée

L'habitation fortifiée ou «les kulla», sont des constructions qui se situent à l'intérieur des quartiers de Dhërmi et se distinguent bien par leur volume et leur accent vertical. Ces constructions typiques défensives, construites en hauteur, d'une composition de volume de trois étages superposés sont éclairées par de petites fenêtres et pourvues de nombreuses meurtrières de tous les côtés. Des «kulla» de Dhërmi, celle Nr. 6 est datée. Elle a été incendiée plusieurs fois et à l'heure actuelle se trouve en état de ruine. Une plaque de marbre écrite en latin, trouvée à côté d'elle et qui appartient à l'habitation, montre les années 1700-1750, l'époque de la construction de «kulla» ou de sa reconstruction. La «kulla» Nr. 6 (tab. VI), une construction conservée relativement bien, représente l'un des exemples des «kulla».

Quant au traitement architectural de l'extérieur, le volume prismatique des «kulla» est assez simple, sans éléments architectoniques. Les surfaces plates de la façade, traitées en maçonnerie de pierres pourvues de quelques petites fenêtres et de plusieurs meurtrières, donnent à la construction un aspect monumental qui se fait remarquer dans toutes les «kulla» de Dhërmi et ceux de la zone de «Bregu i Detit».

À Dhërmi, de pair aux «kulla» particuliers, existent les habitations à «kulla» une caractéristique de toute la zone de «Bregu i Detit». Du point de vue compositionnel, cette construction est formée de volume de constructions à une différence d'un étage; la kulla» verticale et la pièce habitée juxtaposée, à une étendue horizontale qui communique directement avec elle.

Dans l'autre exemple de l'habitation à «kulla» Nr. 8 (tab. VIII) on remarque la même solution du point de vue de la composition, tant à l'aspect fonctionnel qu'à celui du traitement du volume, mais toujours dictée par le terrain abrupt et rocheux.

L'habitation datant du milieu du XIXe sc jusque vers le premier quart du XXe sc

Ces habitations marquent un pas en avant dans la voie de l'évolution de l'habitation populaire. De nouvelles conceptions surgirent plutôt sur le traitement des éléments architectoniques et compositionnels de l'habitation, à cause des nouvelles conditions économiques et sociales.

Les nouvelles habitations représentent trois types principaux; celles à étendue longitudinale selon les lignes du terrain, celles perpendiculaires et celles combinées. Du point de vue de la composition du traitement de volume et de la façade elles ne diffèrent pas beaucoup de celles plus anciennes. La différence essentielle existe au traitement des intérieurs où les pièces revêtent de nouvelles fonctions conformes aux nouvelles exigences de l'époque.

Dans ce groupe d'habitation, la plus ancienne conservée, celle Nr. 9, date de l'année 1843. Du point de vue compositionnel elle ressemble à celle du type perpendiculaire, mais elle représente un exemple unique dans toute la zone de «Bregu i Detit» tant sur son évolution de planimétrie et de volume, que

sur le traitement des éléments architectoniques.

L'habitation Nr. 10, datée de l'année 1857, représente le deuxième type d'habitation à étendue longitudinale selon les lignes du terrain. Elle montre que ce type d'habitation avait connu une large étendue, en donnant au village de Dhërmi, presque la même physionomie qu'il conserve à l'heure actuelle.

L'habitation Nr. 11 (tab. XI) représente un autre exemple du type à étendue longitudinale, en s'adoptant à un terrain à pic, occupant une position qui la rend assez monumentale dans l'ensemble des habitations, bien qu'elle soit à un étage.

L'habitation Nr. 12 du quartier Gjolekë représente l'exemple typique de cette solution. Le bloc principal qui représente en soi-même l'habitation à étendue longitudinale et forme son noyau est à un étage, tandis que la pièce qui se trouve normale à son côté en derrière, est à simple rez-de-chaussée qui à cause du terrain correspond au premier étage du bloc principal.

L'habitation Nr. 13, à trois pièces habitées nous donne le cas de la construction du type à planimétrie en forme de la lettre «L» sur un terrain non abrupt. Dans cet exemple de l'année 1866, nous reconnaissons une solution évoluée de ce type, quant au traitement extérieur et la formulation intérieure des pièces.

Dans le cadre de ce type d'habitation, la construction des habitations du début du XXe sc représente aussi de l'intérêt. On y remarque la construction des habitations selon de nouvelles conceptions, en réalisant ainsi des habitations assez évoluées du point de vue de la composition de planimétrie et de volume. L'habitation Nr. 14 en est l'exemple le plus typique. Elle est construite en 1910.

*

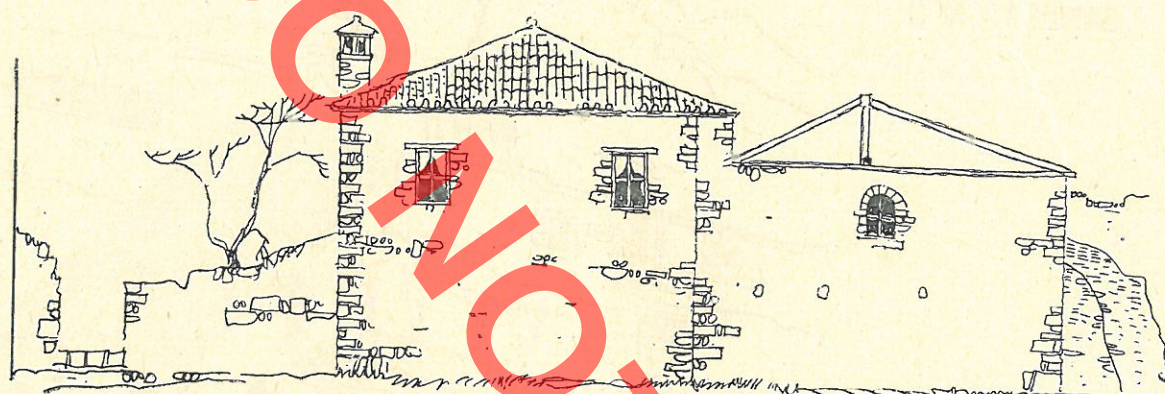
* * *

Par les villages de la zone de «Bregu i Detit» se met assez bien en relief la cristallisation des traits de l'évolution architectonique et urbanistique du village en général, au cours du XIXe sc. et du début du XXe sc. De pair à l'habitation qui occupe la place principale dans la formulation des ensembles, des quartiers et du village en tout, se rangent aussi les autres constructions sociales, tels les églises, les moulins, l'école et le petit centre commercial. La présence d'une série de «kulla», conservées en bonne état et construites depuis longtemps fait preuve de l'étendue du caractère défensif de ce type d'habitation de la zone de «Bregu i Detit». Les nouvelles conditions économiques et sociales amenèrent l'introduction des nouvelles conceptions et par conséquent de l'habitation à nouveaux traits qui prédomina dans l'architecture de Dhërmi. À l'extérieur, les habitations du nouveau type se harmonisent bien avec celles plus anciennes déjà reconstruites, tandis qu'à l'intérieur on remarque une nette différence de classe des gens qui y habitaient.

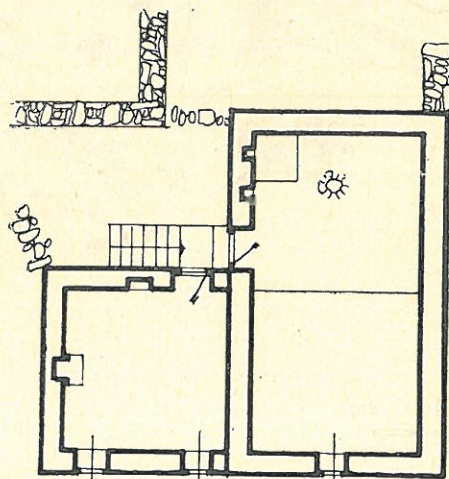
Les ensembles de constructions de Dhërmi et la belle nature se complètent en créant une vue pittoresque avec de vraies valeurs artistiques et architectoniques réalisées par nos maîtres

TAB. I

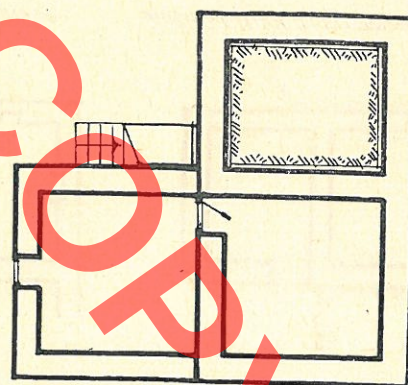
BANESA Nr 1

PANJE KRYESORE

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

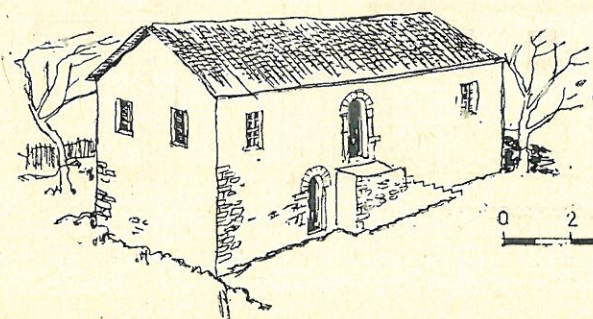

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

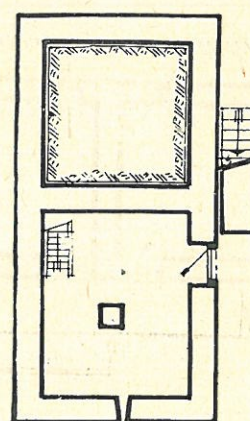
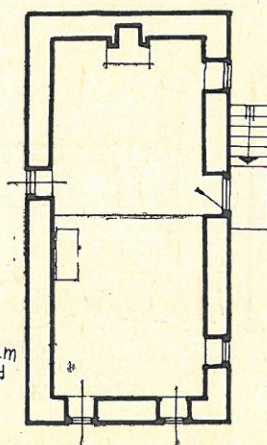
PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

BANESA Nr 2

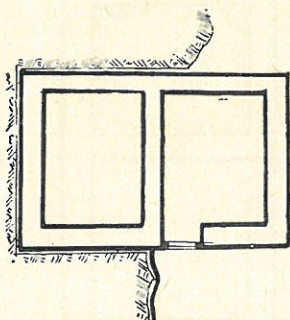

0 2 4m

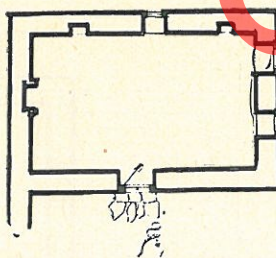

BANESA Nr 3

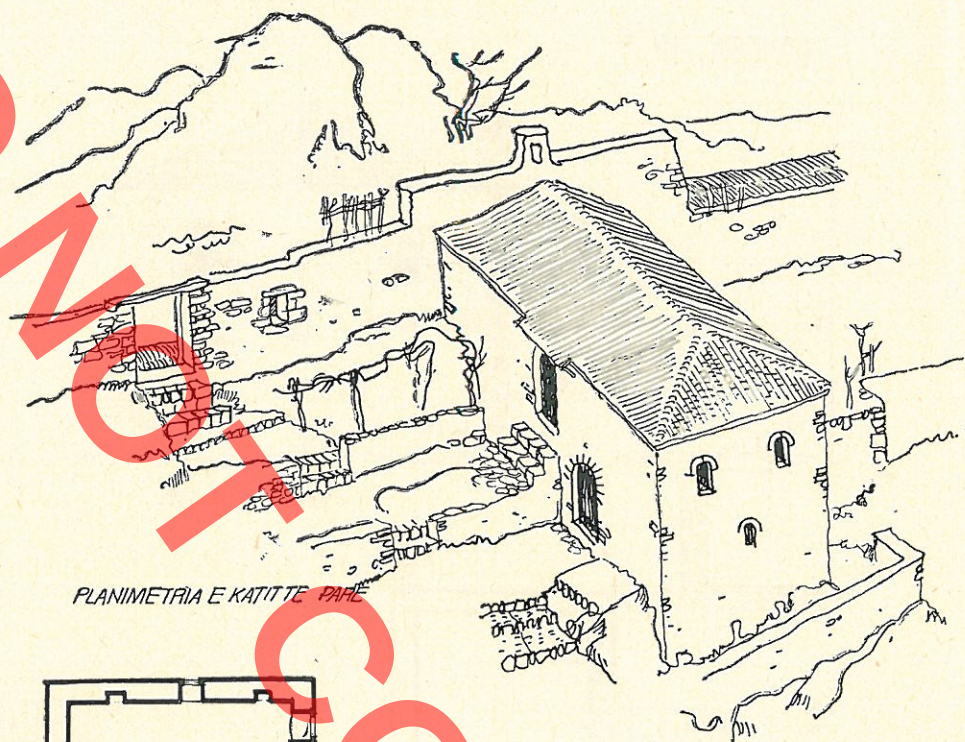
PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

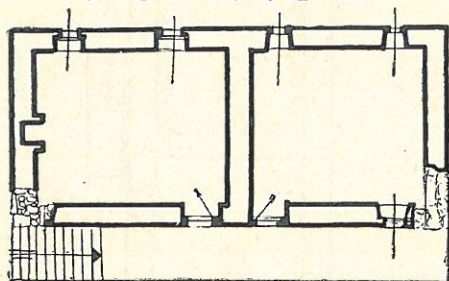

0 2 4m

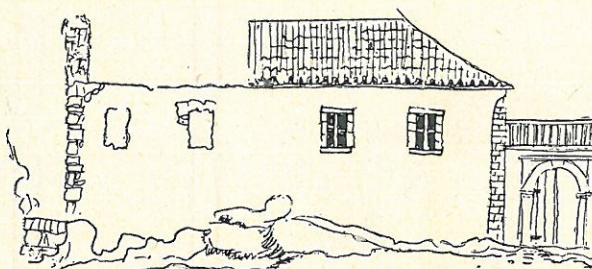

BANESA Nr 4

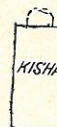
PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

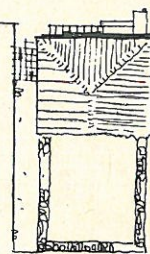
0 2 4m

PAMJE KRYESORE

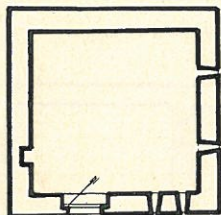
BANESA 1908

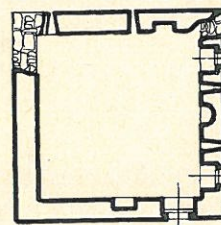
TAB. III

BANESA Nr 5

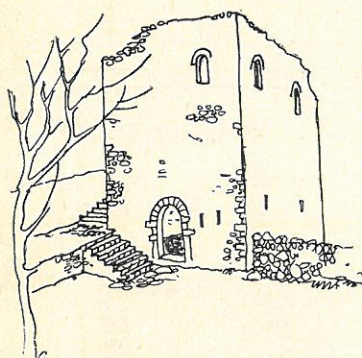
PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

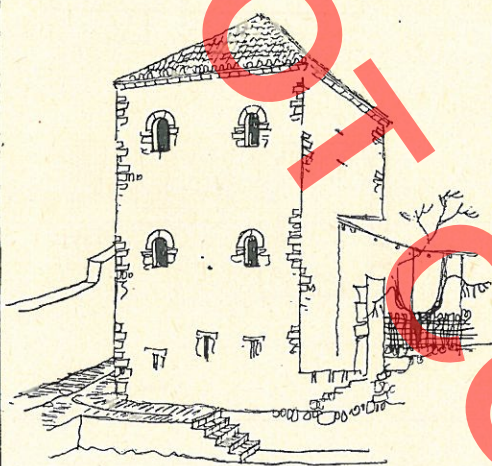
PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

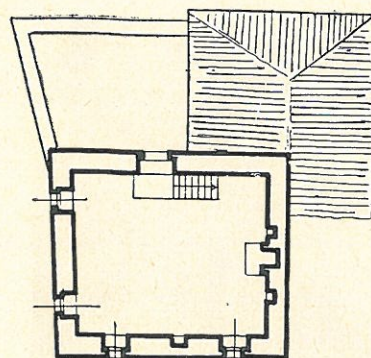
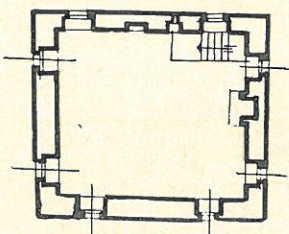
0 2 4m

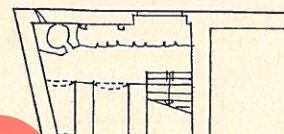
BANESA Nr 6

PLANIMETRIA E KATIT DYTE

PLANIMETRIA E KATIT PARE

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

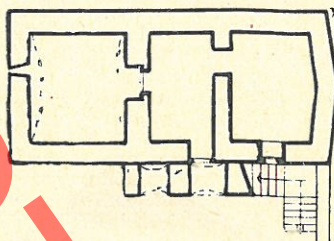
0 2 4m

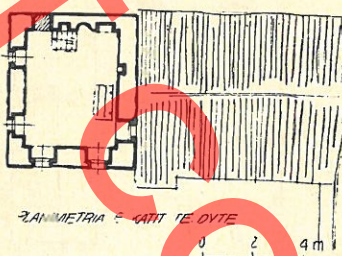
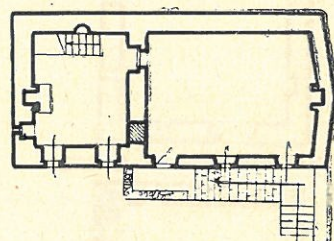
BANESA Nr. 7

PLANIMETRIA E KATIT PERQHE

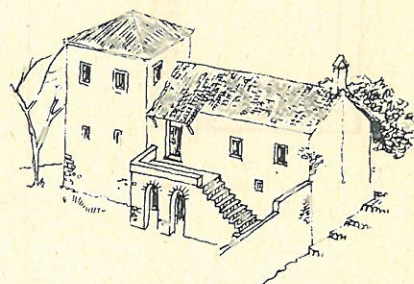

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

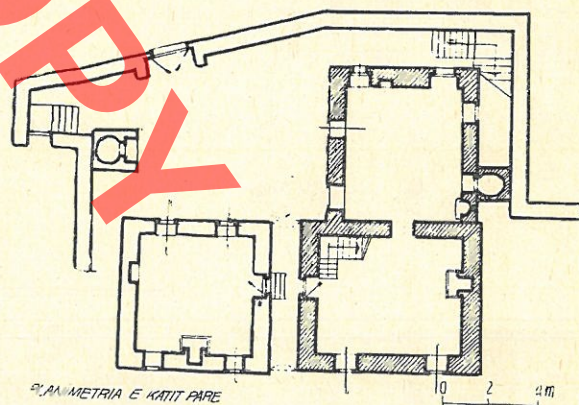
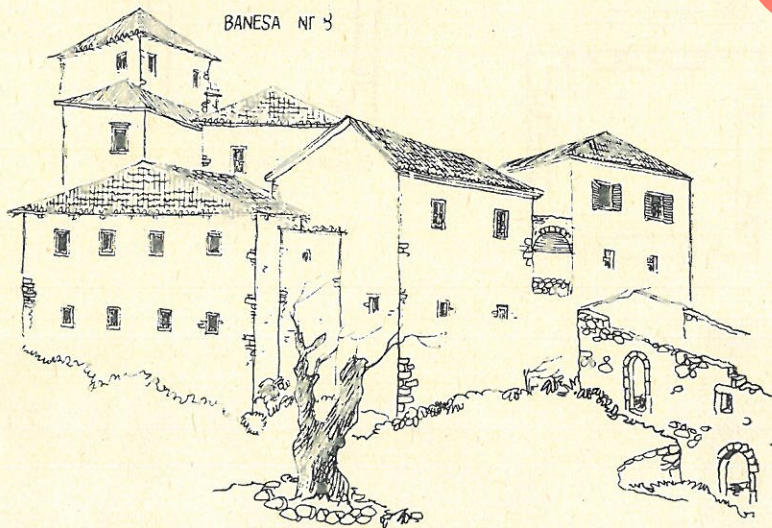

PLANIMETRIA E KATIT TE DYTE

0 2 4 m

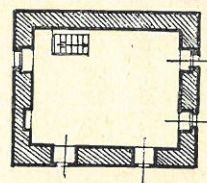
BANESA Nr. 8

PLANIMETRIA E KATIT PARE

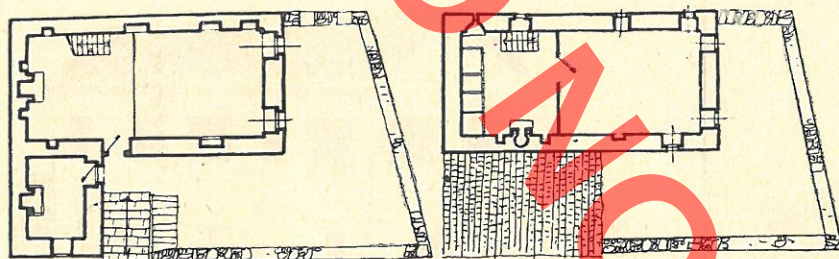
0 2 4 m

PLANIMETRIA E KATIT DYTE

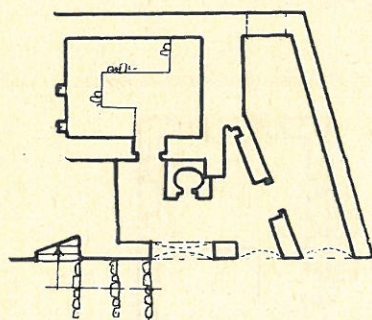
TAB. V

BANESA Nr 9

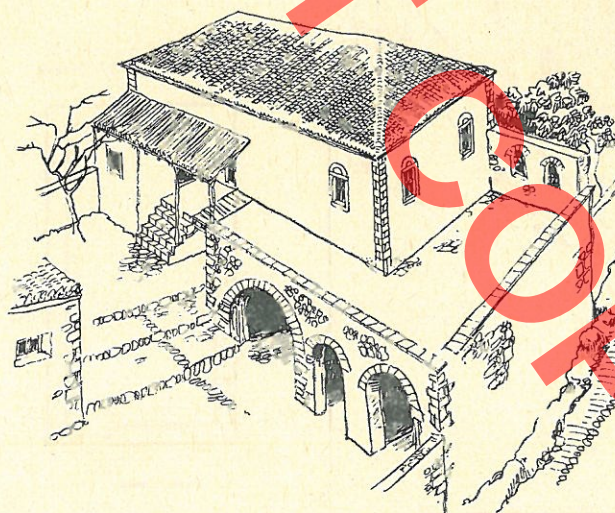
PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

PLANIMETRIA E KATIT TE DYTE

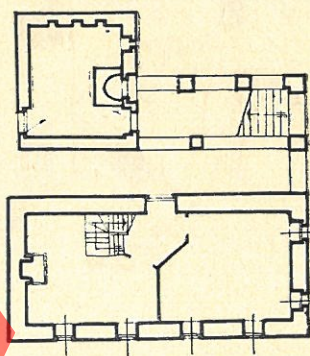

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

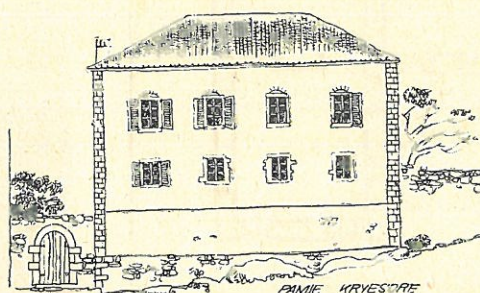
0 2 4 m

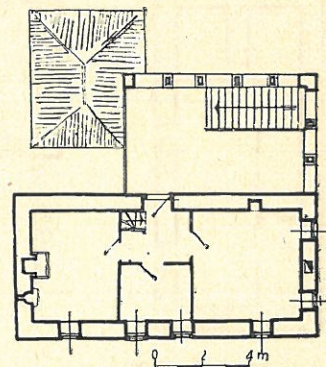
PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

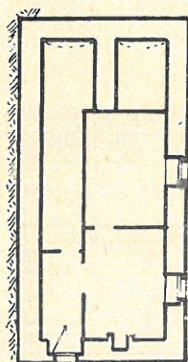
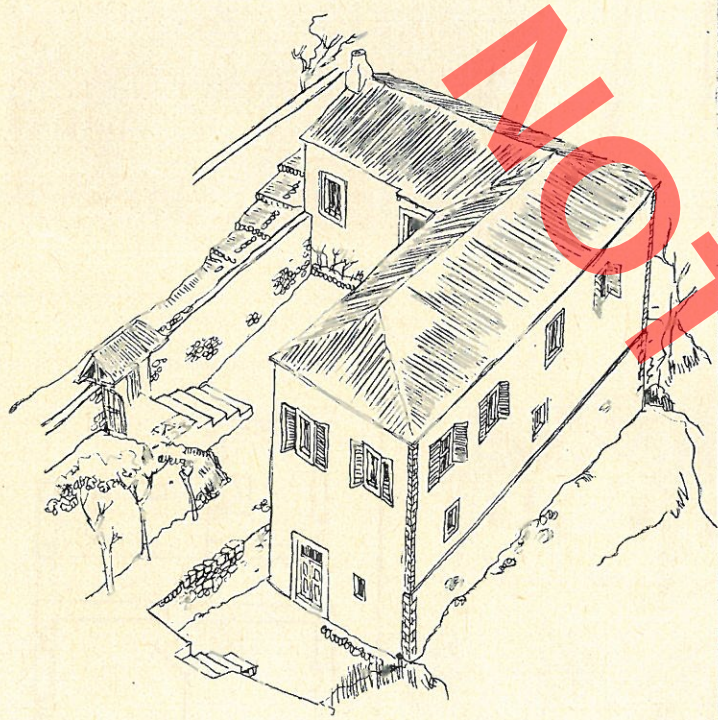

PANIE KRYESORE

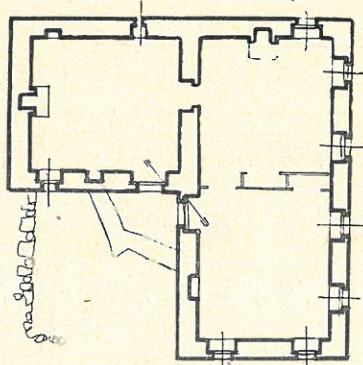

0 1 4 m

BANESA Nr 12

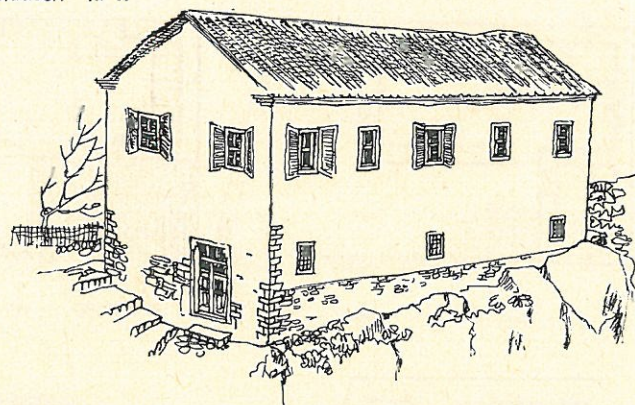
PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

0 2 4 m

BANESA Nr 11

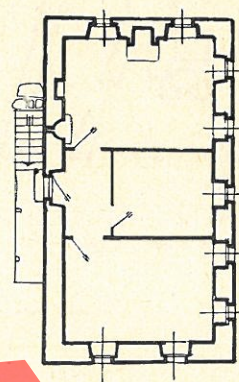

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

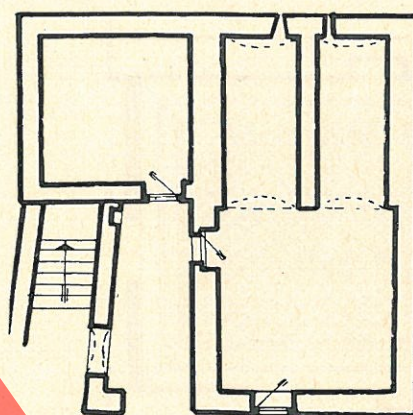
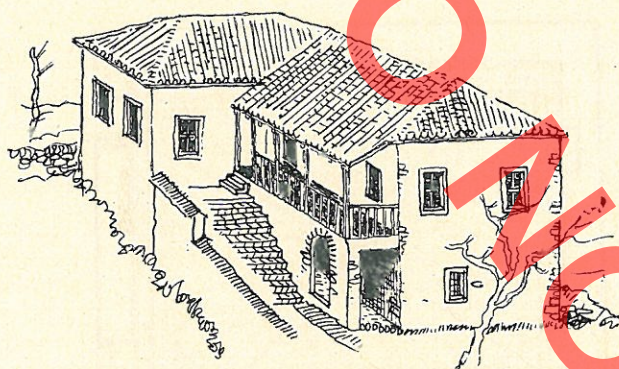
0 2 4 m

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE

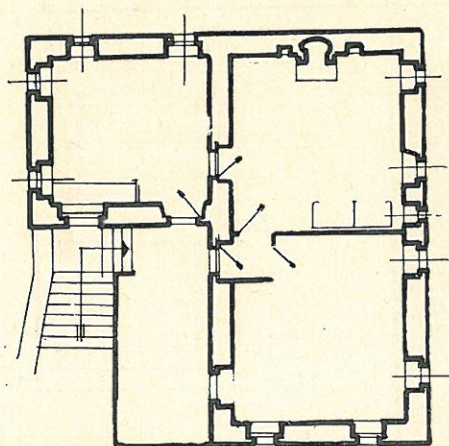

TAB. VII

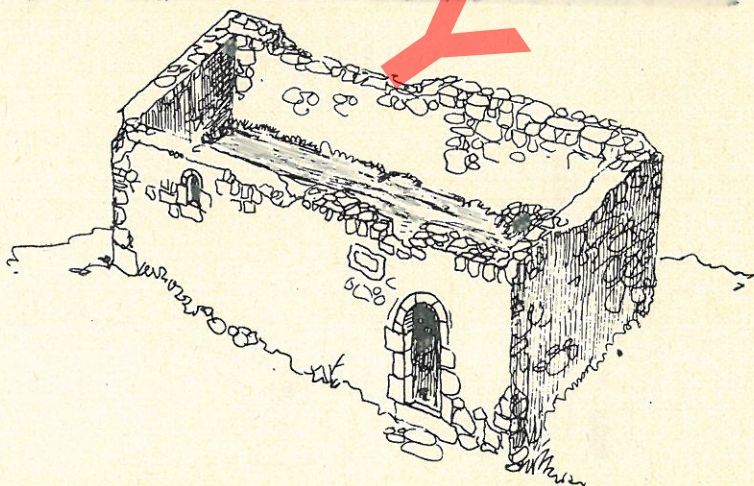
BANESA Nr 13

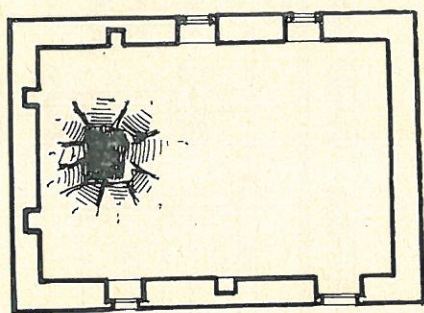
PLANIMETRIA E KATIT PERDHE

PLANIMETRIA E KATIT TE PARE 0 2 4m

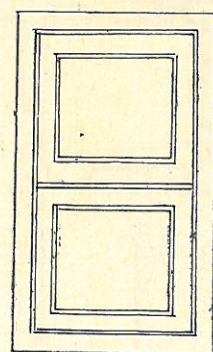
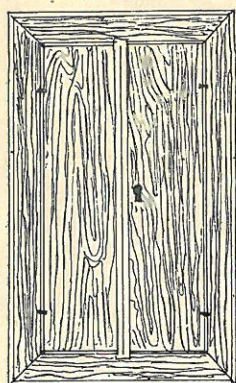
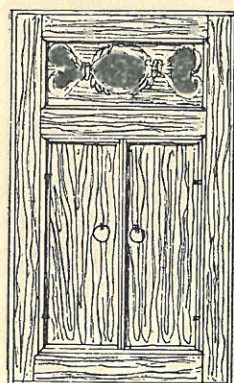
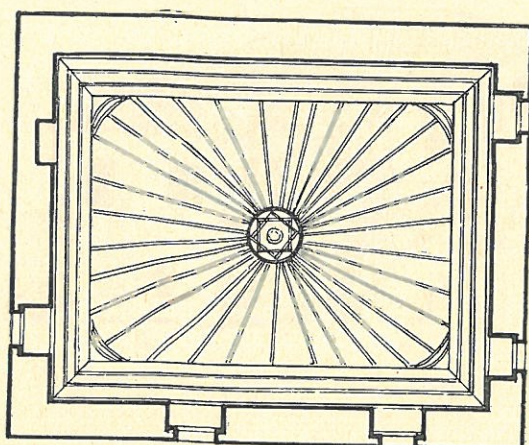
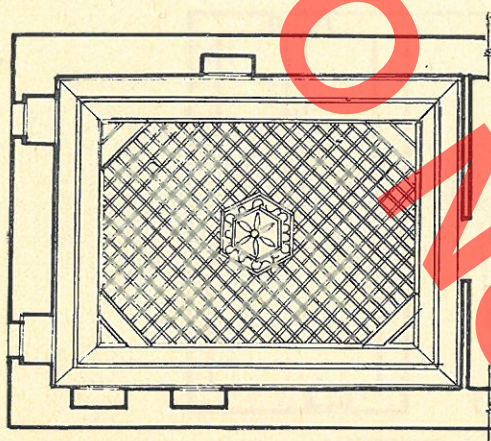

MULLIRI I VAJIT

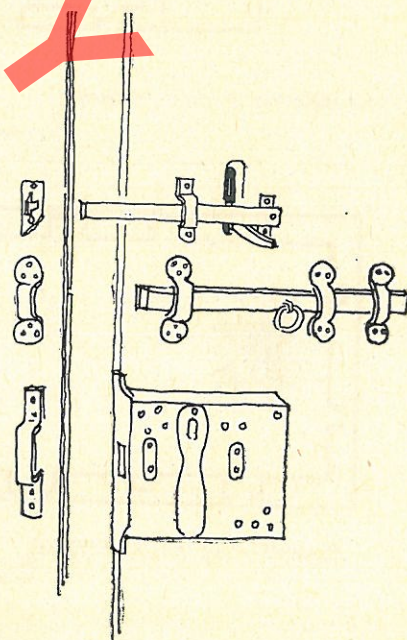
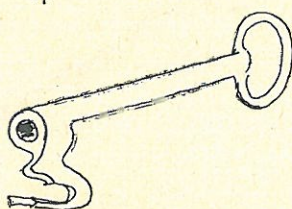
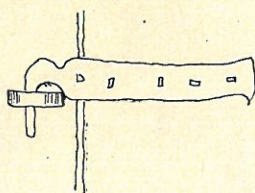
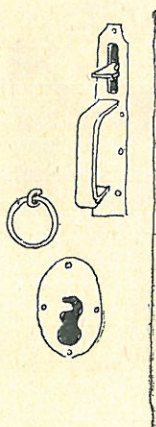

PLANIMETRIA E KATIT PERDHE 0 2 4m

TAVANE DEKORATIVE

DOLLAPE MURI

MEKANIZMI I MBYLLIES SE DERES

FABIAN MIRAJ

TULLA, MATERIAL NDËRTIMOR NË PERIU DHËN ANTIKE NË DURRËS DHE MONOGRAMET

Tulla

Gjatë gërmimeve të themeleve për ndërtimet e reja, si edhe në gërmimet arkeologjike, kanë dalë në dritë një sërë monumentesh të ndërtuara me tulla.

1. Në afërsi të Parkut Sportiv, në thellësinë 2.5 m doli një mur i gjatë 42.4 m i ndërtuar me tulla me përmasa 50 x 45 x 10 cm. Fugatura e tyre është e rregullt dhe lidhja kryhej me llaç balte. Brumi i tullave paraqitet në formë kristalesh me grimca tullash, por duket se ky fenomen vjen nga lloji i argjilës së përdorur. Ky monument mendojmë se u përket shekujve para erës sonë.

2. Në kuotën 59, ngjitur me depon e ujit të Durrësit, gjendet një banesë antike e shek. III-II p.e. sonë, e ndërtuar me tulla 45 x 39 x 9, 45 x 45 x 9 cm. Si material lidhës në të është përdorur llaçi prej balte, ndërsa në shtojcat e vona është përdorur edhe llaç gëlqeror.

3. Tulla me përmasa e mësipërme janë gjetur edhe në ndërtimet në themelet ngjitur me Mauzoleun e Dëshmorëve të rrethit të Durrësit.

4. Në Termet e Durrësit tullat e përdorura kanë përmasa të ndryshme. Kështu në muret anësore ka tulla, gjasisht të ripërdorura, me përmasa 45 x 30 x 8 cm, 42 x 32 x 5 cm, 44 x 30 x 8 cm. Tullat e shtyllave të hipokaustit kanë përmasa 23 x 23 x 4 cm ose diametër 20 cm. Tullat që formojnë shtresën e sipërme të hipokaustit janë 62.5 x 62.5 x 7 cm, por hasen edhe tulla 30 x 30 x 5 cm.

5. Tullat e amfiteatrit të Durrësit kanë përmasa 45 x 30 x 6 cm, 30 x 30 x 4.5 cm, 22 x 15 x 4 cm, 28.5 x 21 x 4.5 cm, 45 x 30 x 5-6 cm. Në shtrojën e kapeles së amfiteatrit tullat janë 66 x 48 x 4 cm.

6. Në ujësjellësin e Dyrrahut hasen tulla trekëndëshe 40 x 20 x 4 cm, 30 x 15 x 4.5 cm dhe tulla të tjera me përmasa të ndryshme.

Në fillim të shekullit V të erës sonë në ndërtimet e kohës; muret e rrethimit të qytetit, muret e Portës, kanalizimet nëntokësore, Bazilika (Xhamia e Fatihut) etj. janë përdorur tulla me përmasa 36 x 30 x 5-6 cm dhe tulla 30 x 18 x 5 cm. Si material varfërues në to është përdorur rëra e trashë.

Duke u përpjekur për një grupim kronologjik, vërejmë se tulla më të hershme të periudhës së parë janë ato me përmasa 50 x 45 x 10 cm, me material lidhës llaçin e baltës.

Tullat e periudhës së dytë kanë përmasa 45 x 45 x 8, 45 x 38 x 9, 45 x 22 x 5-8 cm. Si material lidhës është përdorur llaçi prej balte, ngandonjëherë edhe me ndonjë shtresë të hollë rëre.

Tullat e periudhës së tretë kanë përmasa të ndryshme 45 x 30 x 8 cm.

Në këtë periudhë fillon edhe prodhimi i tullës 45 x 30 x 6 cm. Këto janë tulla shumë të forta dhe kanë një pjekje të përsosur. Cilësia e mirë duket se e ka zanafillën e vet nga përdorimi i rërës si material varfërues dhe nga zbritja e trashësisë së tyre në 6 cm.

Tullat e periudhës së katërt kanë përmasa 30 x 30 x 5.5 cm dhe 30 x 30 x 4 cm, shpesh të pajisura me vija diagonale për lidhje më të mira me llaçin. Në këtë periudhë janë përdorur edhe tullat trekëndëshe me bazë 30 x 40 cm me trashësi 3 - 4.5 cm.

Tullat trekëndëshe janë përdorur sidomos në ujësjellës.

Tullat e periudhës së pestë kanë përmasa 36 x 30 x 5-6 cm. Forma dhe pjekja e këtyre tullave është e një cilësie të mirë.

MONOGRAMET E TULLAVE

Numrin më të madhe të monogrameve në materialet e ndërtimit e ka dhënë Durrësi. Ato janë the-

lluar në format e drunjtë në prodhim të tullave dhe në tullë dalin në relief, ndryshe nga prodhimet e mëparshme që stampoheshin me vulosje.

Shumica e monogrameve formohet nga një gërshetim shkronjash në një shkronjë, por ka dhe raste që monogramet të formohen edhe nga një shkronjë e vetme.

1. Gjatë punimeve të pastrimit në termet publike u gjend një tullë (29 x 35.5 x 5 cm). Pa dyshim kjo

tullë duhet të jetë me prejardhje nga kanali i shek. VI.

Në mesin e saj gjindet një monogram (7 x 9 cm) me shkronjën M dhe sipër saj 3 shkronja të vogla «O» dhe «Z», «V». Bishti i poshtëm i shkronjës M në anën e djathtë ka një vizë të kthyer hënëzore. (fig. 1).

2. Në murin rrethues perëndimor të qytetit në anën e brendshme të kullës «C» (shih Hartën) u gjet një tullë (35 x 29.5 x 5 cm) me monogram në mes

Fig. 1

Fig. 2a

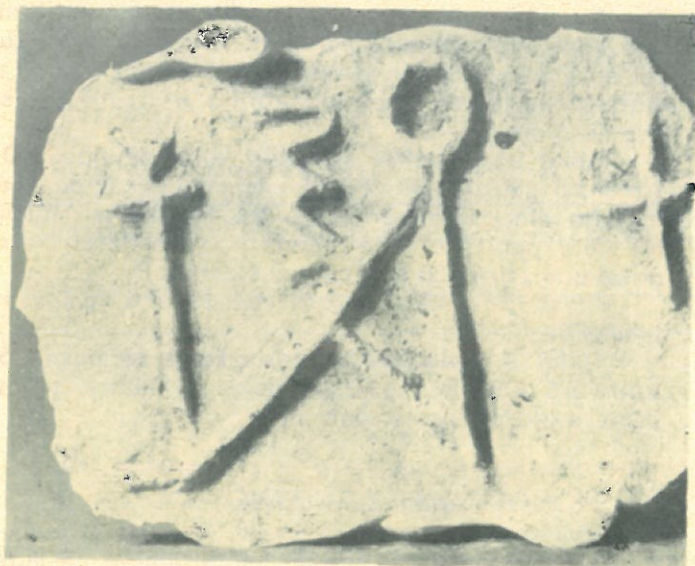

Fig. 2

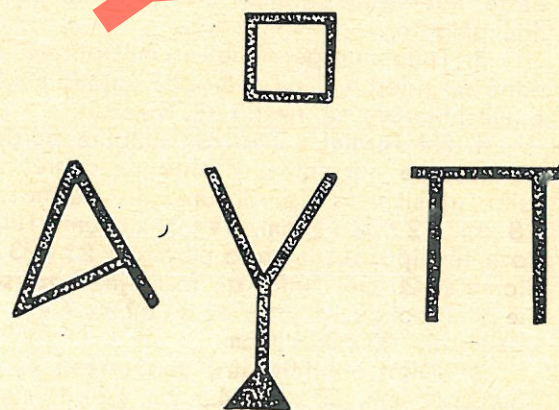

Fig. 3

Fig. 4

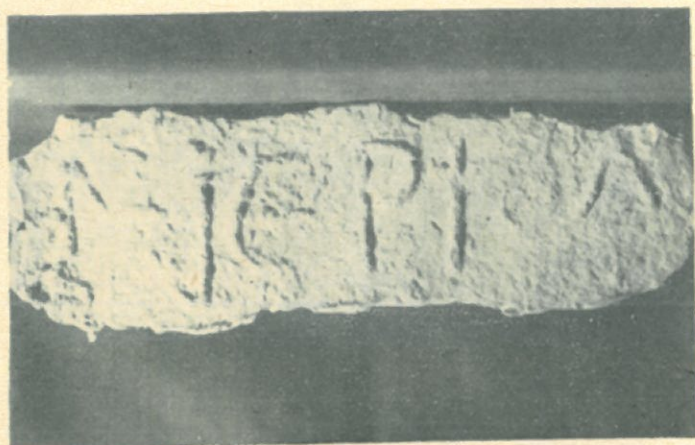

Fig. 5

(8.5 x 10 cm). Shkronja bazë është N e stampuar së prapthi. Në skajet e sipërme ka dy shkronja të vogla O dhe V dhe në mes një shkronjë gjarpërore ose dy sigma ose një ksi. Gjurmë monogrami të tillë janë gjetur edhe te kulla F e stampuar nga tulla në llaç (fig. 2, 2a).

Fig. 5a

Fig. 6

3. Në fund në rrugën «Maliq Muça» në thellësi 0.90 m u gjend një tullë me katër shkronja AGOP – Tulla 37 x 30 x 4 cm ishte pjesë e një muri 2.70 m të gjerë (fig. 3).

4. Gjatë punimeve në muret e portës u gjetën disa tulla 29 x 36 x 55 cm me shkronjën Ø në mes (5 x 5.5 cm) (fig. 4).

5. Në mes të kullës së dytë dhe të tretë (B, C) të murit perëndimor u gjend një tullë (35 x 29 x 5 cm) me mbishkrimin (29 x 8 cm). Në të lexohet monogrami Nr. 2. dhe «ergo dotes» (fig. 5, 5a).

6. Në kullën «C» të kështjellës së Durrësit u gjend një tullë (35 x 29.6 x 5.5 cm) me monogram në mes (8.5 x 10 cm). Shkronja kryesore është N me dy shkronja të vogla O dhe V. Në mes ka një shenjë në formë X (fig. 6).

7. Në mes të kullës C dhe D u gjend një tullë 29 x 36 x 5 cm) me një mbishkrim së prapthi me shkronjat Ø, M (9 x 4 cm). (fig. 7).

8. Nga kulla C dhe deri te kulla E e mureve të kështjellës gjenden tulla (28 x 35 x 5 cm) me shkro-

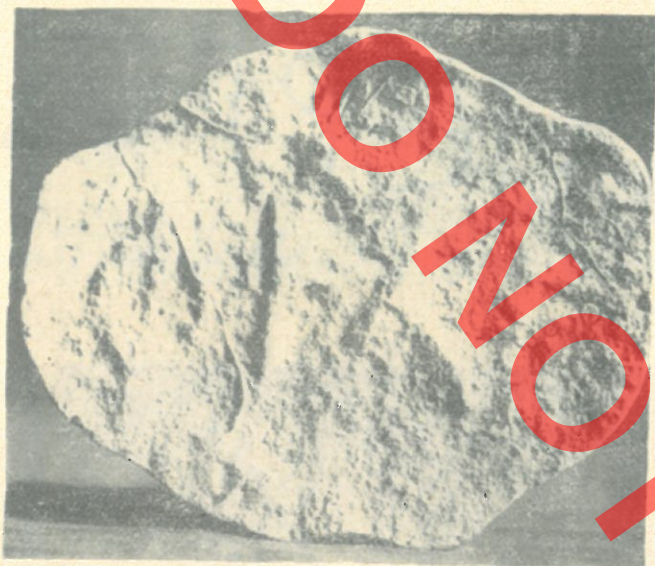

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

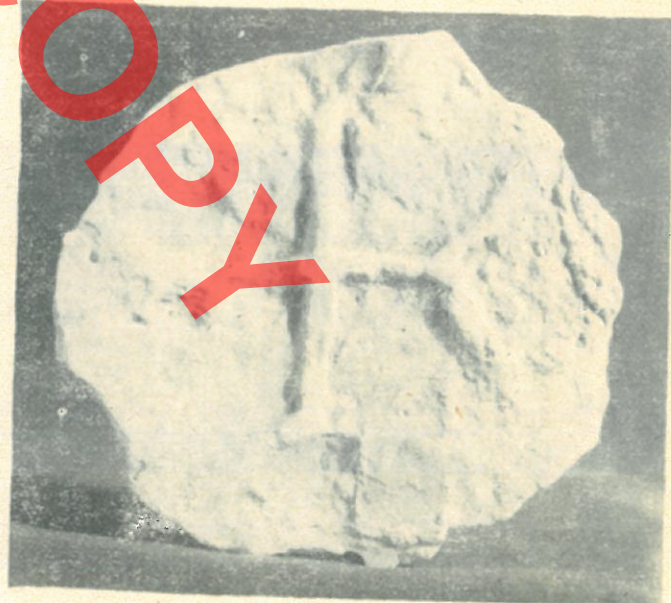

Fig. 10

njën X të mbështetur në shkronjën V (fig. 8).

9. Në mes të kullave D dhe E është gjetur një tullë (29 x 35 x 5 cm) me monogram shkronja AP (8 x 3,4 cm) (fig. 9).

10. Tullë (36 x 28 x 4.5 cm) me monogram

11. Tullë me monogram omega me një kryq –

Tulla 35 x 31 x 5 cm.

12. Në tullë të kanalit nëntoksor (35 x 28 x 5.5 cm) në zonën e Termeve u gjend një monogram me një yll me gjashtë cepa. Ky monogram është i njohur si domos në shek. V e.sonë (fig. 12).

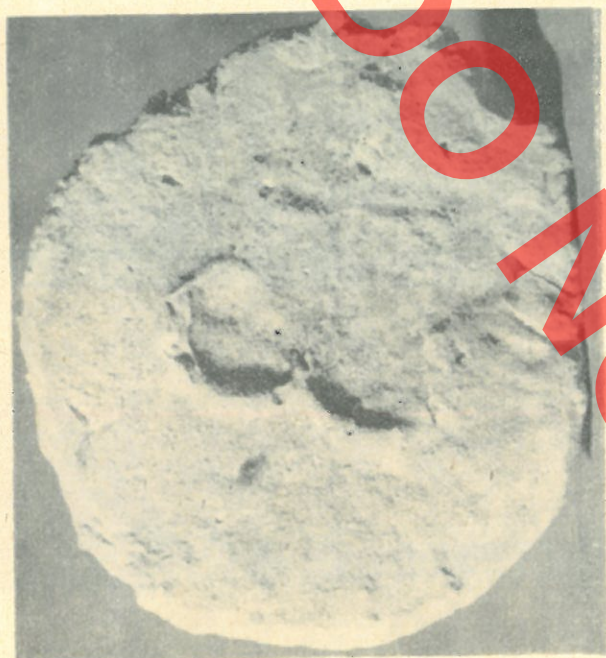

Fig. 11

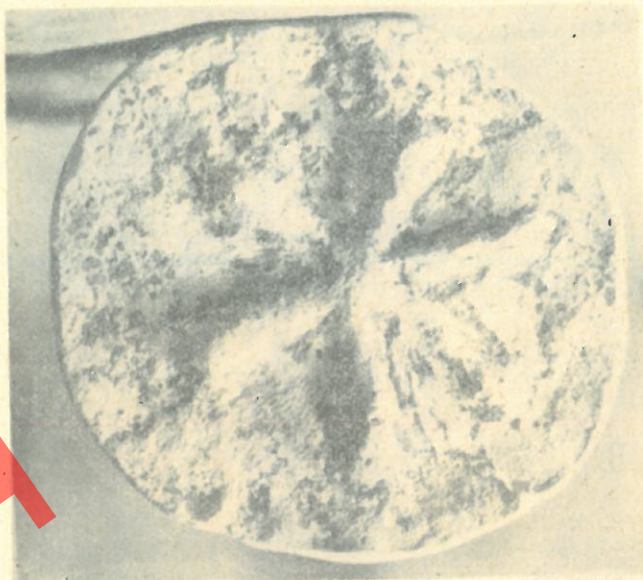

Fig. 12

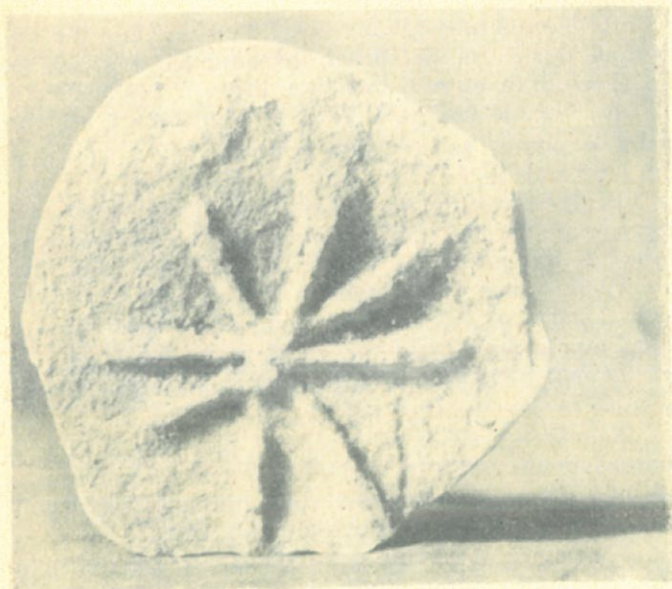

Fig. 13

13. Në themelet e PT tullë me monogram yll me 8 cepa (fig. 13).

14. Në themelet e postës së re, në muret e kanalit dolën mjaft tulla me monograme. Në një tullë

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

(33 x 29 x 6 cm) shihet monogrami (15 x 7 cm) i formuar nga një shkronjë M me 3 shkronja të vogla V, O, Z në skajet. Sipër monogramit ka një kryq dhe një hark hënëzor.¹⁾ (fig. 14).

15. Në një tullë (35.5 x 29 x 5.3 cm) në muret e kanalit të postës së re shihet shkronja Ø. Mundet që ajo të krijonte numrin 500 (fig. 15).

16. Në një tullë në kanalën nëntokësor në themelet e postës së re është shënuar një shkronjë II (3.5 x 5.5 cm) që ndoshta paraqet numrin 80 (fig. 16).

17. Në një tullë në këtë kanal shihet një monogram në formë rrethore me rreze 3.5 cm që ndodhet me katërsh me 2 vija në formë kryqi. (fig. 17).

18. Në mes të kullave B – C në një tullë (29 x 36 x 5 cm Fig. 18) shihet monogrami i formuar nga II dhe një A brendashkruar (8.5 x 7 cm). (fig. 18).

19. Në bazilikën në Arapaj u gjend një shkronjë në tullë të fragmentuar me germën Ø (fig. 19).

20. Në një tullë në grykën e pusëtës të kanalit nëntokësor në zonën e Termeve (29 x 36 x 5 cm) shihet një monogram që formohet nga një kryq i çrregullt me një vijë në anën e poshtme (fig. 20).

21. Po në themelet e postës së re në një tullë (27 x 36 x 5 cm) shihet monogrami, i cili formohet nga një X që pritët në mes me një vizë (fig. 21).

22. Në një tullë në zonën e Termeve të Durrësit të fragmentuar shihet shkronja (delta) (fig. 22).

1) F. Miraj, Monogram i tillë u gjet edhe në kanalën nëntokësor që kalonte poshtë banesës së farmacistë nr. 3 në Durrës. Kanali nëntokësor ka gjërësinë 1.73 m, të njëjlojtë me atë të postës së re.

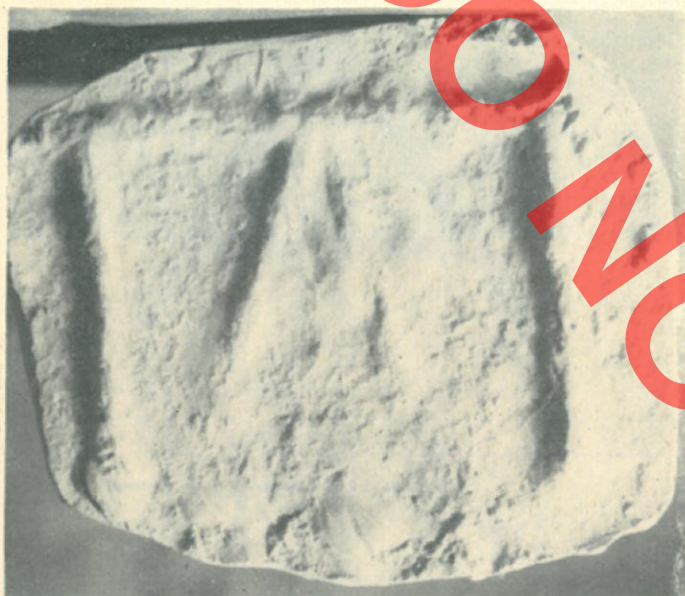

Fig. 18

23. Në kullën «C» të kështjellës së Durrësit është gjetur një tullë me shkronjën Alfa. Nuk përjashtohet rasti që të jetë edhe numër (fig. 23).

Fig. 19

24. Në afërsi të kullës J është gjetur një tullë me shkronjën N së prapthi. Mund të jetë edhe numri 50. (fig. 24).

Fig. 20

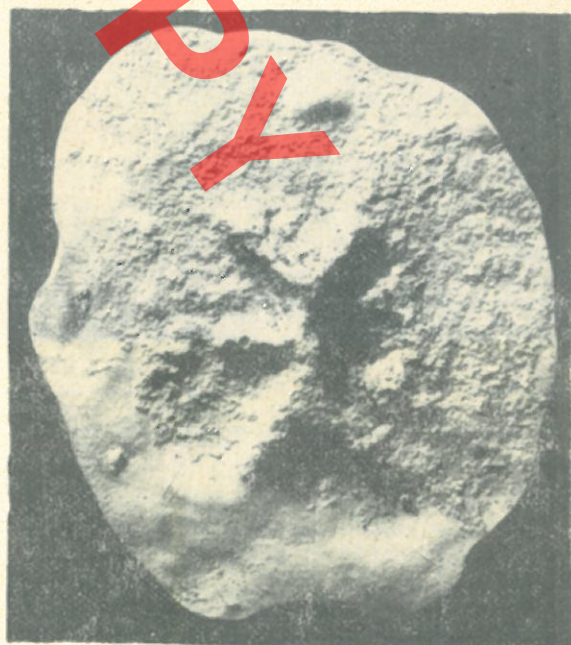

Fig. 21

Fig. 22

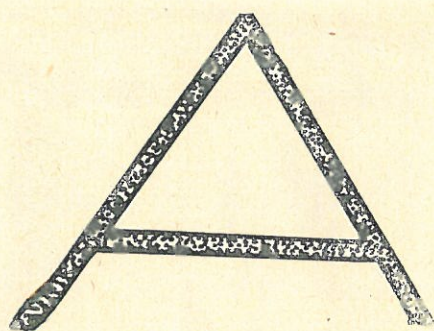

Fig. 23

Fig. 24

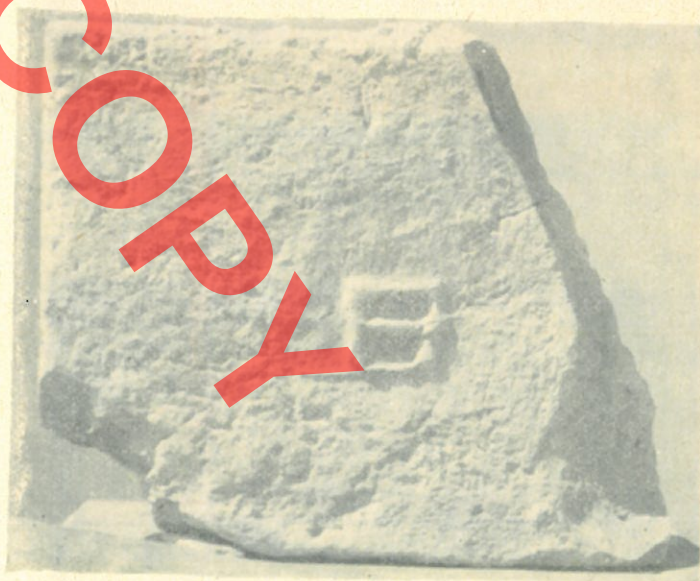

Fig. 25

25. Në një tullë (35x28x5 cm) në afërsi të kullës J shihet shkronja N ose (theta). (fig. 25).

26. Në një kapitel mermeri në muze është dhënë një monogram që formohet nga shkronja A, II dhe X (fig. 26).

27. Në kuotën 59 Leon Rey ka përshkruar kanalin e nëndheshëm. Mbi një tullë të plotë (35x28x

x 4.5 cm) shihet monogrami i formuar nga një vijë gjarpërore dhe një kryq²⁾ (fig. 27).

28. Në një tullë në kanalin afër postës së re (shihet shkronja K) fig. 28).

29) Në kullën C u gjend një tullë e thyer (x 29 x 5.5 cm). Nga mesi është stampuar rombi (9 x 7 cm) i prerë në mes nga një vijë horizontale. Në

2) F. Tartari. Monumentet nr. 20, Tiranë 1980, fq. 41.

Fig. 26

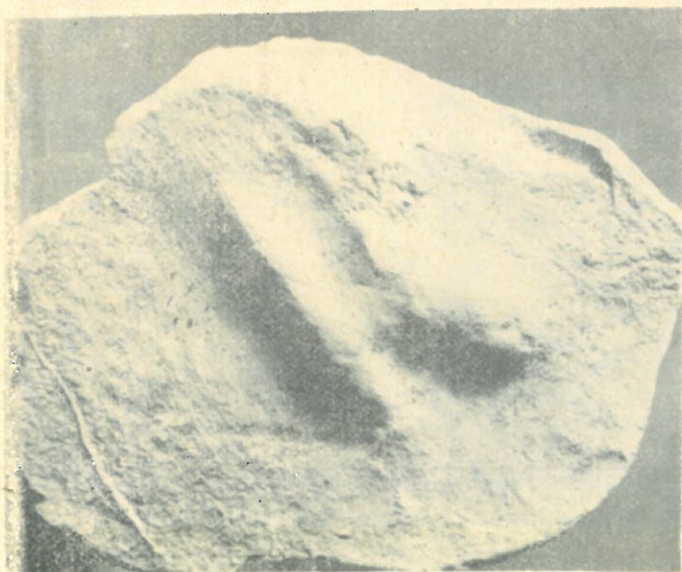

Fig. 28

katër cepat e rombit shihen katër grepça në formë të shkronjës V (fig. 29).

30. Në murin e absidës të bazilikës të Xhamia e Fatihut, u gjend një tullë (25 x 34 x 4.5 cm) me katër rradhë shkronjash në relief (fig. 30).

31. Në zonën e amfiteatrit u gjend një tullë (29 x 36 x 4.5 cm), me shkronjën e lunare. Një tullë e

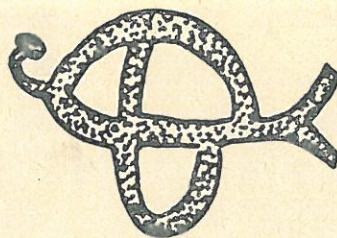

Fig. 27

Fig. 29

tillë është gjetur e ripërdorur dhe në hamamin e Durrësit. (foto 31).

32. Në Qerret të Kavajës gjenden gjurmë të një kishe bizantine. Në murin e saj u gjet një tullë me monogram i formuar nga një katror, i cili ndahet nga dy vija më katërsh. Në çdo skaj ka nga një grepç në formë të shkronjës V (fig. 32).

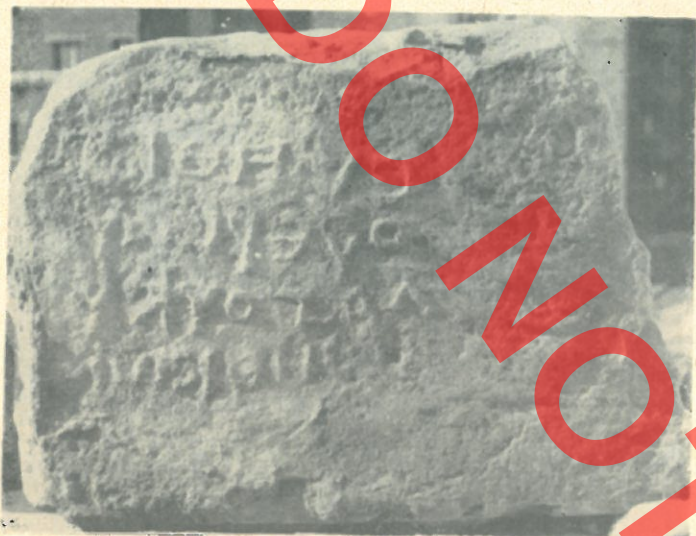

Fig. 30

Fig. 32

Fig. 31

Fig. 34

Fig. 33

33. Monogrami (8.5 x 10 cm), u gjend në një tullë në kullën C, formohet nga disa shkronja të gërshtuara rreth shkronjës N, në skajet ndodhet shkronja V e O. Në mes ka një shkronjë (fig. 33).

34. Në perëndim të mozaikut të Bukuroshes së Durrësit në gërmimet arkeologjike të vitit 1983 u gjend një monogram që formohet nga dy gjysëm rrethet me përmasa të ndryshme, lidhur me një vijë vertikale dhe dy shkronja të brendashkruara. (fig. 34).

35. Në një fragment tulle në muret e portës lexohet shkronja (Tau) (fig. 34).

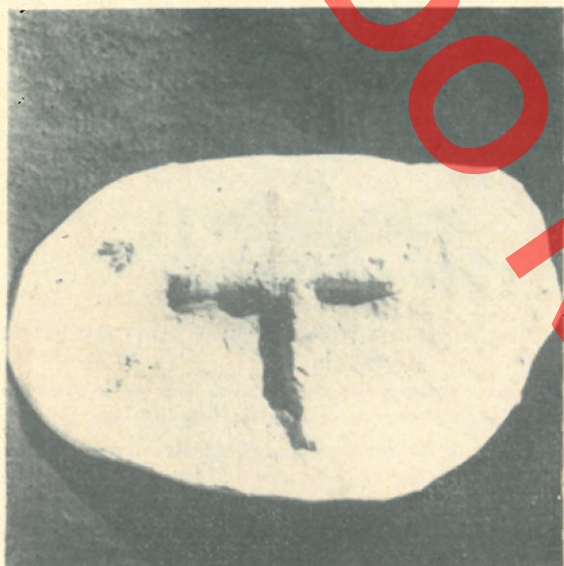

Fig. 35

Fig. 36

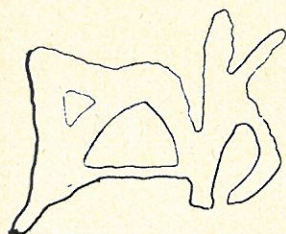
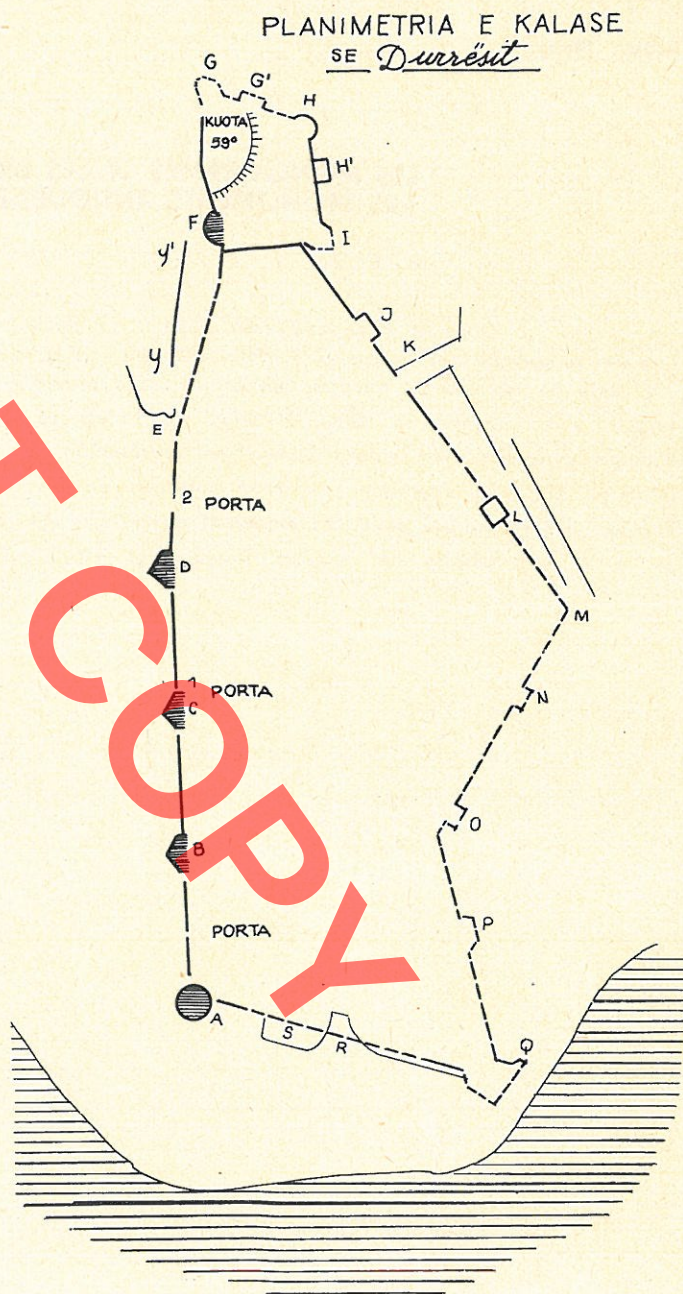

Fig. 37

36. Tullë me monogram me prejardhje të papërcaktuar (30 x 4.5 cm). Monogrami paraqet gërshetimin e shkronjave ADK (fig. 35).

37. Në muret e «Portës» (Porta Romana) një tullë me përmasa 34.5 x 27 x 5 cm ka një monogram formë «Psi» të alfabetit grek. Shkronja ka një madhësi 5 x 3 cm dhe anash ka një sigël «>» (fig. 37).

Fabian Miraj

LES MONOGRAMMES ET LES BRIQUES DANS LES MONUMENTS ANTIQUES DE DURRËS

RESUME

Dans la ville de Durrës, pendant la construction des fondations des nouveaux bâtiments, furent mis à jour une série de monuments antiques en briques. Les différentes briques sont classées en tableaux selon les objets et les époques auxquels elles appartiennent en représentant cinq périodes. On peut dire que les murs construits en briques épaisses liés en mortier de boue remontent aux IVe et IIIe sc. av. n. e. La datation des briques triangulaires est exacte

parce qu'elles appartiennent à une époque bien déterminée, le début du IIe sc. (117-138).

Plus tard, aux constructions des IV-V-VI sc. on utilise une brique aux dimensions 30 x 36 x 5 cm. En général, sur les briques de cette époque on retrouve de différents monogrammes, ce qui veut dire que les briques appartiennent à la même période, avec de petites différences temporelles. Ces monogrammes représentent de différents documents épigraphiques d'une grande valeur.

monumentet

IETA SHKENCORE

Sotir KOSTA

**U MBAJT SIMPOZIUMI «MBROJTJA, STUDIMI DHE RESTAURIMI
I MONUMENTEVE TË KULTURËS NË SHQIPËRI»**

Ministria e Arsimit dhe e Kulturës dhe Instituti i Monumenteve të Kulturës, në kuadrin e 45 vjetorit të themelimit të Partisë dhe Kongresit të 9-të të saj, organizuan më 8-9 Shtator 1986 në një nga sallat e Muzeut Historik Kombëtar të Tiranës Simpoziumin me temë: «Mbrotjtja, studimi dhe restaurimi i monumenteve të kulturës në Shqipëri».

Në simpozium merrnin pjesë studjues, historianë, arkeologë, etnografë, arkitektë, urbanistë e të ftuar të tjerë. Ndodheshin gjithashtu anëtarë i Byrosë Politike të Komitetit Qëndror të Partisë dhe zëvendëskryetar i Këshillit të Ministrave, shoku Manush Myftiu, Kandidati i Byrosë Politike dhe Sekretar i Komitetit Qëndror të Partisë, shoku Foto Çami, Kryetari i Akademisë së Shkencave të RPS të Shqipërisë, Prof. Aleks Buda dhe shokë të tjerë.

Në fjalën e hapjes shoqja Tefta Cami, Ministre e Arsimit dhe e Kulturës ndër të tjera tha: «... Në fushën e mbrojtjes, studimit dhe restaurimit të monumenteve të kulturës janë arritur rezultate të rëndësishme që lidhen me orientimet e kujdesin e veçantë të Partisë e të shtetit për trashëgiminë kulturore të popullit tonë dhe monumentet e kulturës si dëshmi materiale të kësaj trashëgimie. Theme-luesi dhe udhëheqësi i shtrenjtë e i paharruar i Partisë dhe i popullit tonë shoku Enver Hoxha na ka mësuar se këto monumente janë një thesar me vlerë për kombin, prandaj duhet të ruhen me kujdesin më të madh.

Monumentet e kulturës, që nga gjurmët më të hershme arkeologjike, nga kalatë shekullore, nga banesat, mjetet e jetesës, nga veprat e artit e shumë

të tjera, dëshmojnë për etninë dhe lashtësinë e popullit tonë, për luftën e paepur e qëndresën e pafund që i është dashur të bëjë ai për të mbrojtur gjuhën e kulturën e tij kombëtare nga dyndjet e të huajve. Ato dëshmojnë për nivelin kulturor të tij dhe për përpjekjet e vazhdueshme që ka bërë për të ruajtur, kultivuar e zhvilluar atë. Fjalimet e shokut Ramiz Alia, mbajtur në disa rrethe të vendit dhe në mitingun me rastin e dorëzimit të stafetës së aksioneve të rinisë, hapin perspektiva të reja dhe në fushën e monumenteve dhe sidomos të kalimit në një stad cilësor më të lartë duke e parë atë edhe në funksion të masivizimit e të gjallërimit të mëtejshëm të jetës kulturore të rendit tonë socialist...»

Simpoziumin e nderuan me pjesëmarrjen e tyre edhe studjues të huaj: Prof. Dr. Cevat Erder, drejtori i Qendrës Ndërkombëtare për ruajtjen dhe restaurimin e vlerave kulturore (ICCRUM); Zonja Fevziye Hayrie Osmanoglu, specialiste në sektorin e pasurive kulturore për Europën pranë UNESCO-s; Prof. Dr. Nicolas Moutsopoulos, zëvendës president i Komitetit Ndërkombëtar të arkitekturës popullore (Nga Greqia); Prof. Stavros Baltojanis, inspektor për restaurimin e monumenteve të artit në Ministrinë e Kulturës së Greqisë; Zonja Krisanthi Baltojanis, historiane arti në Muzeun bizantin të Athinës; Prof. Dr. Guntram Koch, bizantolog në Universitetin Filips të Marburgut (R.F. Gjermane); Dr. Hejdemaria Koch, bizantologe në Universitetin Filips të Marburgut (R.F. Gjermane); Prof. Dr. Helmut Bushhausen, bizantolog dhe asistentja Veronika Pirker nga Austria.

Në referatin: «Mbrotjtja, studimi dhe restaurimi

i monumenteve të kulturës në Shqipëri» mbajtur nga drejtori i Institutit të Monumenteve të Kulturës Sotir Kosta ndër të tjera theksohej se: «... monumentet e kulturës me vlerën e tyre të dyfishtë si dëshmi historike dhe si vepra arti, përbëjnë krijime me të cilat mund të ndiqet në vijshmëri gjenia krijuese e popullit tonë në shekuj, historia e tij. Puna komplekse në monumentet, mbi bazën e rritjes së përvojës ka fituar një varg tiparesh thelbësisht të reja të cilat janë rjedhojë e kushteve të krijuara në sajë të kujdesit të veçantë të Partisë, dhe të shtetit tonë socialist. Me punën e gjerë gjurmuese që bëhet prej vitesh në të katër anët e vendit janë vënë në mbrojtje shtetërore mbi 1.000 monumente të kategorisë së parë nga të gjitha gjinitë e krijimit artistik që prej muzgut të historisë së etnosit tonë deri në ditët e sotme. Ruajtja e vlerave komplekse të Beratit e Gjirokastrës me cilësinë e «qytetit-muze» të «zonave muze» në Shkodër, Korçë, Elbasan, Krujë, Tiranë e Vlorë, të qendrave arkeologjike Butrint, Apoloni, Durrës etj., janë dëshmi e kushteve, e kujdesit dhe e nivelit të mendimit shkencor për ruajtjen e traditës. Ndërhyrjet restauruese në monumente kanë ardhur përherë në rritje. Vetëm gjatë pesë vjetëve të fundit janë bërë ndërhyrje në rreth 200 monumente. Monumentet e kulturës, duke filluar nga ata mbi tokë e deri tek ata që dalin nga gërmimet arkeologjike ashtu si burimet e shkruara ose të gjalla për gjuhën, zakonet, veshjet etj., janë dëshmi që flasin për prejardhjen e lashtë dhe vazhdimësinë etniko-kulturore të popullit tonë, janë fakte të gjalla që dëshmojnë për identitetin tonë kombëtar. Në referat bëhej fjalë edhe për metodat e përparuara që përdoren nga specialistët tanë për gjurmimin e restaurimin e monumenteve si dhe për veprimtarinë që zhvillohet për njohjen nga populli e veçanërisht nga brezi ynë i ri me monumentet e kulturës. Kujdes i veçantë i është kushtuar sidomos restaurimit të monumenteve që lidhen me periudhën e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe bazat ku ka zhvilluar veprimtari gjatë kësaj periudhe udhëheqësi ynë i paharruar, shoku Enver Hoxha. Arritjet e derisotme, u vu në dukje në referat, me zgjidhjen e problemeve themelore të punës me monumentet janë mbështetje e sigurtë për një hap cilësor në të ardhmen, kryesisht në mënyrën dhe thellësinë e ndërhyrjeve restauruese, në përsosjen e fazës studimore dokumentare dhe interpretimin e drejtë të veprës në zhvillimin e saj historik...»

Në kumtesat u trajtuan probleme mbi «kriteret për restaurimin e monumenteve të arkitekturës e të artit», «qytetit-muze dhe vendi i tyre në jetën e sotme», «mbirrestaurimin e monumenteve antike», «mbi restaurimin e pazarit të Korçës», të ikonave, «mbi

tiparet e arkitekturës popullore», «studimi mbi zonifikimin arkeologjik të qytetit të Durrësit», «piktura mesjetare e Beratit», «Varret monumentale të Selcës së Poshtme dhe ruajtja e tyre» etj. U trajtuan gjithashtu probleme «... mbi banesat historike si vatra të rëndësishme gjatë luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe si baza të veprimtarisë revolucionare të shokut Enver Hoxha», «mbi rezultatet e arritura gjatë punimeve restauruese në pikturën murale të Manastirit të Ardenicës», «mbi ndihmesën e punimeve restauruese në studimin e banesave shkodrane», «përshtatjen e monumenteve për qëllime shoqërore». Vënd të veçantë zinin dhe kumtesat që trajtonin probleme «për restaurimin e pikturës murale», restaurimin e ansambleve arkitektonike në zonën muze të qytetit-muze të Beratit, për banesën popullore të rrethit të Sarandës, «ndërtuesit shqiptarë të rrugëve dhe urave gjatë shek. XV-XIX», «mbi oborrin e banesës fshatare në disa zona malore të Shqipërisë së mesme», «mbi tiparet e zbukurimores», «restaurimin e mozaikëve», ato për metodat e analizës së veprave të artit nëpërmjet rezatimit X të floureshencës» dhe «të dhëna të reja të përfutuara nga studimi radiologjik i pikturave të kavaletit» etj.

Prof. Dr. Cevat Erder në kumtesën e tij foli për punën që bëhet nga ICCROM-i për ruajtjen dhe restaurimin e vlerave kulturore. Mandej Prof. Erder vlerësoi punën e specialistëve tanë dhe kujdesin që tregohet për ruajtjen e monumenteve të kulturës në Shqipëri. «... Duke ruajtur monumentet për popullin – theksoi ai – ju keni bërë një mrekulli në këtë fushë, ashtu siç keni bërë edhe në fusha të tjera... Ju jeni në rrugë të drejtë metodike, – përsa i përket ndërhyrjeve restauruese. Duhet të vazhdoni – nënvizoi Erder – rrugën e konsolidimeve dhe të mirëmbajtjes si më shkencoren dhe më të drejtën...» Erderi u befasua kur u ndodh në Berat e Gjirokastrë veçanërisht për kujdesin e shtetit tonë, për kriteret tona të restaurimit dhe ruajtjen e monumenteve pa kursyer fonde.

Zonja Hayrie Osmanoglu, foli mbi veprimtarinë e UNESCO-s në fushën e pasurive kulturore. Ajo tha se «... vizitat në qendrat muzeale dhe monumentet e kulturës të rretheve të ndryshme të vendit janë për mua një përvojë e pasur». «Tek ju – tha ajo – është bërë një punë mjaft e madhe për ruajtjen, restaurimin dhe evidentimin e vlerave të pasurive kulturore të trashëguar. Simpoziumi juaj më befasoi... Admirova vendin, pejzazhin dhe u kënaqa shumë nga mikpritja e njerëzve me të cilët u takova. Qe me interes për mua të takoja jo vetëm njerëz të dashur por edhe kompetentë, dhe për ata, në veten time do të ruaj një kujtim të paharruar. U kënaqa shumë dhe në çdo vizitë u magjepsa. Gjatë këtyre ditëve pashë

gjëra që nuk i kisha parë për vite të tëra. Do të dëshiroja të vija përsëri në Shqipëri».

Zonja Krisanthi Beltojanis, foli në Simpozium «mbi qëndrimin kritik, për mënyrën e restaurimit të veprave të artit». Duke dhënë përshtypjet, ajo dhe Stavros Baltojanis përshëndetën për organizimin e mirë e me nivel shkencor të Simpoziumit, për arritjet e vendit tonë, pëlqyen monumentet dhe muzeumet që patën rastin të shohin. Veçanërisht pëlqyen muzeun «Onufri» ku edhe bënë vërejtje për datimin e disa ikonave. Ata ishin dakort për ndërhyrjet restauruese në afreskat e kishës së Ristozit në Mborje të Korçës. Dhanë mendime me interes lidhur me datimin e ikonave dhe për restaurimet në disa objekte prej argjendi e ari të Muzeut të artit mesjetar të Korçës.

Asistentja Veronika Pirker, lexoi kumtesën e përgatitur nga Prof. Dr. Helmut Bushhausen «Mbi arkitekturën bizantine të shek. XI në Shqipëri».

Prof. Dr. Guntram Koch, mbajti kumtesën «Disa mendime për kishën e Labovës». Gjatë vizitës në Shqipëri – tha në përshtypjet e tij Koch, – ne pamë disa nga monumentet më me rëndësi dhe si studjues, ndjemë një gëzim të veçantë për përparimet tepër të mëdha të punës restauruese në vendin tuaj. Ne kuptuam se me çfarë vullneti, pasioni dhe niveli shkencor, kryejnë studimet dhe restaurimet e monumenteve kolegët tanë shqiptarë... Restaurimi dhe studimi i monumenteve në Shqipëri kryhet me seriozitet dhe impenjim maksimal; nga ana e shtetit dhe shkencëtarëve shqiptarë». Lidhur me paraprirjen e punimeve restauruese nga studimet e gjithanshme të monumenteve Prof. Dr. Koch tha ndër të tjera: «... Kjo dhe njohja e mirë e kriterëve bashkëkohorë të restaurimit ka sjellë restaurime të mirëfillta të nivelit bashkëkohës shkencor; rigorozë, pa doza restaurimi romantik...» Çdo herë që do të vimë në vendin tuaj – vuri në dukje ai – ne na pret një surprizë e bukur, muzeume të klasit të parë, si ai i Apolonisë dhe i ikonave në kalanë e Beratit, monumente të mëdhenj të zbuluar rishmë në restaurim e sipër si theatri i Sofratikës...»

Prof. Dh. Nicolas Moutsopoulos, mbajti kumtesën: «Rezultatet e gërmimeve në bazilikën e shën Akileut në Prespë» e cila u shoqërua dhe u konvertua gjerë me diapozitiva. Duke formuluar përshtypjet për përgatitjen me nivel të Simpoziumit ai shprehu dëshirën e madhe që kish të njëjët nga afër me punën, përpjekjet që bëhen në vendin tonë për vënien në mbrojtje, kujdesin e restaurimin e monumenteve të kulturës. «... Dua të njoh nga afër punimet e kolegëve shqiptarë, të cilat deri tani i njoh nëpërmjet botimeve të revistës tuaj «Monumentet» – theksoi Moutsopoulos...» Muzeumi i Skënderbeut në Krujë ka një

zgjidhje mjaft të studjuar të zgjidhur mirë. Në këtë muze si edhe në Muzeun Historik Kombëtar ndjen një atmosferë me të vërtetë të gjallë të historisë së popullit shqiptar...». Pas vizitave në qendrat antike të Durrësit, Apolonisë, Bylisit, në qytetet muze Berat e Gjirokastrë ai u shpreh: «... Tani pata rastin të shikoj me sytë e mij objektet, të shoh monumentet si dhe objektet e tjera dhe dua të them se përshtypjet e mia janë shumë të fuqishme. U habita me të vërtetë me punimet që janë bënë në qytetet antike Apoloni, Durrës e në të gjitha qendrat e tjera, por ajo që më bëri më tepër përshtypje dhe që përbën një vepër që ka një rëndësi të veçantë është restaurimi i kështjellave dhe qyteteve mesjetare. Restaurimi i Gjirokastrës dhe Beratit – theksoi Moutsopoulos – përbën një punë madhështore e cila duhet të bëhet më shumë e njohur, që të jetë një shembull për të gjithë ne...». Ai shprehu admirim të veçantë për restaurimin e kishave, afreskave e ikonave kur vizitoi objektet në Berat e Korçë. Interes ai tregoi për pazarin e Korçës për të cilin tha se: «ai ishte i vetmi që ka mbetur në Ballkan dhe se puna e filluar për restaurimin e tij është një punë shumë e madhe që kërkon njerëz të kualifikuar të cilët ju i kenë...». «Çdo ditë në vendin tuaj mund të marrësh, përshtypjet për punën tuaj që për mua janë tashmë një eksperiencë mjaft e rëndësishme, do të mbeten gjithmonë të mrekullueshme...» nënvizoi Prof. Dr. Moutsopoulos.

Fjalën e mbylljes së Simpoziumit e mbajti shoku Sefedin Çela, Kryetar i Komitetit të Kulturës dhe arteve i cili midis të tjerave theksoi se: «tematika e gjerë, problemet dhe në përgjithësi niveli shkencor i shtrimit dhe zgjidhjes reale të çështjeve që u trajtuan në këtë Simpozium, janë një tregues i prekshëm i kujdesit që tregohet në vendin tonë për mbrojtjen, studimin dhe restaurimin e monumenteve të kulturës. Kujdesi i vazhdueshëm për trashëgiminë tonë kulturore në përgjithësi dhe monumentet e kulturës në veçanti vjen i natyreshëm për vetë karakterin e shoqërisë sonë e cila është trashëgimtare e gjithëçkaje pozitive që krijoi populli ynë në shekuj. Simpoziumi – vuri ai në dukje – do të shërbejë për ritjen e mëtejshme të nivelit cilësor të veprimtarisë komplekse studimore restauruese».

Me rastin e Simpoziumit u çel ekspozita «Monumentet e kulturës në Shqipëri», e cila pasqyron sipas fushave, arritjet kryesore në gjurmimin dhe restaurimin e monumenteve tanë të arkitekturës e të

artit. Fjalën e rastit e mbajti me këtë rast Z/Drejtori i Institutit të Monumenteve të Kulturës, Emin Riza.

Nga data 4 – 8 Shtator në kuadrin e Simpoziumit, me studjuesit e huaj u bënë vizita në monumentet e Durrësit, Krujës, Beratit, Gjirokastrës, në qendrën antike Apoloni, Bylis si dhe në muzeumet e Tiranës (Muzeumi Historik Kombëtar, atë arkeologjik dhe Galerinë e Arteve figurative). Gjatë këtyre vizi-

tave, studjuesit shqiptarë dhe ata të huaj pjesëmarrës në Simpozium këmbyen mendime me shumë interes për vlerësimin e monumeneve në Shqipëri, restaurime dhe kthimin e tyre në të vizitueshëm, duke dhënë mendime për rrugë të reja në të ardhmen, mbi kriteret e restaurimit, metodat, mjetet etj. si dhe për forcimin e bashkëpunimit në thithjen sa më shumë të përvojës të arritjeve të shkencës bashkëkohore.

Sotir KOSTA

LE SYMPOSIUM «LA PROTECTION, L'ETUDE ET LA RESTAURATION DES MONUMENTS CULTURELS EN ALBANIE»

Le Ministère de l'Education et de la culture et l'Institut des Monuments Culturels, dans le cadre du 45e anniversaire de la fondation du Parti et de son IXe Congrès, organisa du 8 au 9 septembre 1986 dans une des salles du musée Historique National de Tirana, le Symposium: «La protection, l'étude et la restauration des monuments culturels en Albanie».

Dans ce Symposium participèrent des chercheurs, des historiens, des archéologues, des ethnographes, des architectes etc. Au présent Symposium participèrent également le membre du Bureau Politique du Comité Central du Parti et le Vice-Président du Conseil des Ministres, le camarade Manush Myftiu, le candidat du Bureau Politique et le Secrétaire du Comité Central du Parti, le camarade Foto Çami, le Président de l'Académie des Sciences de la République Populaire socialiste d'Albanie, prof. Aleks Buda etc.

Dans son discours d'ouverture le camarade Tefta Cami, Ministre de l'Education et de la Culture, souligna entre autres: «...Dans le domaine de la préservation, de l'étude et de la restauration des monuments de culture, en tant que témoignage matériel de notre héritage culturel, ont été obtenus d'importants résultats qui se rattachent totalement aux soins particuliers du Parti et de l'Etat. Le camarade Enver Hoxha, notre dirigeant et éducateur inoubliable, a indiqué que les objets qui témoignent de la culture de notre peuple sont d'une valeur inestimable, ils constituent un véritable trésor pour la nation albanaise, aussi devons-nous veiller avec le plus grand soin à leur conservation...»

Les monuments culturels, depuis les plus anciennes traces archéologiques, les forteresses séculaires, les habitations, les oeuvres d'art etc., témoignent de l'ethnie de notre peuple, de sa résistance inflexible pour protéger sa langue et sa culture nationale contre les invasions étrangères. Les discours du camarade Ramiz Alia lors de ses visites dans quelques régions du pays, ouvrirent de nouvelles perspectives même au domaine de l'étude des monuments, surtout au passage à un niveau plus élevé qualitatif, même en fonction de la propagation de l'animation ultérieure de la vie culturelle de notre pays socialiste.

Le Symposium fut honoré par la participation des chercheurs étrangers: Prof. Docteur Cevat Erder — Directeur de l'ICCROM; Mme Fevziye Hayrie Osmanoglu, Responsable de la Division du

Patrimoine Culturel pour l'Europe / Unesco; Prof. Docteur Nicolas Moutsopoulos, Vice-Président du Comité International de l'Architecture Populaire en Grèce; Prof. Stavros Baltojanis, Inspecteur pour la Restauration des Monuments auprès du Ministère de la culture en Grèce; Mme Krisanthi Baltojanis, Historienne d'Art au Musée Byzantin d'Athènes; Prof. Docteur Guntram Koch, Byzantinologue à l'Université Filips de Marburg de la R.F. d'Allemagne; Docteur Hejdmaria Koch, Byzantinologue à l'Université Filips de Marburg de la R.F. d'Allemagne; Prof. Docteur Helmut Bushhausen, Byzantinologue d'Autriche et Veronika Pirker, son assistante.

Dans son rapport: «La protection, l'étude et la restauration des monuments culturels en Albanie», le directeur de l'Institut des Monuments Culturels, Sotir Kosta, entre autres souligna: «... Les monuments historiques constituent, par leur valeur double de témoignages historiques et d'oeuvres d'art, des créations qui permettent de suivre continuellement l'itinéraire du génie créateur de notre peuple au cours des siècles, sa longue histoire.» Le travail complexe sur les monuments, basé sur une meilleure expérience, a déjà acquis de nouveaux traits par les nouvelles conditions créées grâce au soin particulier du Parti et de notre Etat socialiste. Le vaste travail de recherche accompli depuis des années aux quatre coins du pays a permis à notre Etat de mettre sous sa protection plus de mille monuments de première catégorie de tous les genres de la création architecturale et artistique depuis les origines de l'histoire de notre peuple, jusqu'à nos jours. La conservation des valeurs complexes de Berat et de Gjirokastër en leur qualité de «ville musées», des «zones-musées» de Shkodër, Korçë, Elbasan, Krujë, Tirana et Vlore, des sites et centres archéologiques de Butrint, Apollonia, Bylis, Zgërdhesh, Finiq, Antigone, Durrës etj., est un témoignage de l'importance attachée à l'élévation du niveau de notre pensée scientifique relative à la conservation des traditions dans le cadre de notre vie socialiste. Les interventions à des fins de restauration dans les monuments historiques n'ont cessé d'augmenter en nombre et elles se sont toujours améliorées. Ainsi, au cours des cinq dernières années, environ 200 monuments des deux catégories ont fait chaque année l'objet d'intervention et de travaux de restauration. Les monuments culturels, ceux qui se trouvent sur terre et les autres qui se mettent à jour par les fouilles archéologiques ainsi que les sources écrites, les coutumes, les habits etc., sont un témoignage de l'an-

cienne origine et de la continuité ethnique culturelle de notre peuple, de notre identité nationale. Dans ce rapport, l'auteur souligna aussi les méthodes avancées utilisées par nos spécialistes dans leur travail de recherche et de restauration des monuments ainsi que la propagande afin d'accroître et raffermir la conscience des masses, surtout de la jeune génération. Une attention particulière revêt la restauration des monuments liés à la période de la Lutte antifasciste de libération nationale et à la figure d'Enver Hoxha, le guide inoubliable de notre peuple. Les résultats obtenus jusqu'à présent grâce à la solution apportée aux problèmes fondamentaux de notre travail de restauration et de conservation des monuments historiques sont un appui sûr en vue d'un bond qualitatif en avant dans l'avenir aussi, essentiellement en ce qui concerne le mode et l'approfondissement des interventions restauratrices, le perfectionnement de l'étape d'étude et la juste interprétation d'un monument donné au cours de son évolution dans le temps.

Les communications traitèrent de différents sujets tels: «Critères sur la restauration des monuments de l'architecture et de l'art», «Les villes-musées et leur place dans la vie actuelle», «Sur la restauration des monuments antiques», «Sur la restauration du bazar de Korça», «Sur les traits de l'architecture populaire», «La peinture médiévale de Berat», «Les tombes monumentales de Selca e Poshtme», etc. Elles traitèrent aussi des problèmes sur «Les habitations historiques en tant que foyers importants au cours de la lutte antifasciste de libération nationale et bases de l'activité révolutionnaire du camarade Enver Hoxha», «Sur les résultats obtenus par la restauration de la peinture murale du monastère d'Ardenica», «L'adaptation des monuments à des fins sociaux», Une place particulière revenait aux communications traitant des problèmes sur «La restauration de la peinture murale», «La restauration des ensemble architectoniques dans la zone musée de la ville musée de Berat», «L'habitation populaire de la région de Saranda», «Les constructeurs des routes et des ponts au cours du XVe-XIXe sc.», sur «La cour de l'habitation rurale dans quelques zones montagneuses de l'Albanie centrale, sur «Les traits de l'ornementation», «La restauration des mosaïques», «Les analyses des oeuvres d'art par les rayons X», «De nouvelles données obtenues par l'étude radiologique des peintures de chevalier» etc.

Le prof. Cevat Erder par sa communication nous fit connaître le travail effectué par l'ICCROM sur la préservation et la restauration de l'héritage culturel. Le prof. Cevat Erder durant son séjour en Albanie apprécia le travail de nos spécialistes et l'attention qu'ils portent à la sauvegarde des monuments culturels en Albanie. Il dit «...en préservant les monuments pour le peuple, vous avez accompli un miracle dans ce domaine comme vous l'avez déjà fait même dans les autres domaines. Quant aux interventions de restauration, vous êtes sur une bonne voie méthodique. Il faut continuer à poursuivre la voie de la consolidation et de l'entretien, comme la plus scientifique et la plus juste... Il fut surpris devant les villes de Berat et Gjirokastra, surtout par l'attention que l'Etat porte pour

les monuments, par les critères de restauration et de sauvegarde des monuments sans épargner les fonds.

Mme Fevze Hayrie Osmanoglu parla sur l'activité de l'UNESCO dans le domaine du patrimoine culturel. Elle dit: «...les visites dans les musées et les monuments culturels furent pour moi une riche expérience... Vous avez bien travaillé pour la sauvegarde et la restauration des valeurs de l'héritage culturel. J'ai admiré le pays, le paysage et je suis satisfaite par l'hospitalité des gens que j'ai rencontrés. C'est intéressant pour moi d'avoir rencontré non seulement des gens aimables mais compétents aussi, dont je garderai un souvenir inoubliable. Je suis satisfaite et chaque visite m'émerveilla. Pendant ce séjour j'ai vu des choses que je n'avais pas vues pendant des années. J'aimerais bien revenir en Albanie».

Mme Kristanthi Baltojanis parla sur «l'attitude critique, la méthode de restauration des oeuvres d'art». Elle et le prof. Stavros Baltojanis, apprécièrent la bonne organisation et le niveau scientifique du Symposium, les monuments, les musées qu'ils ont eu l'occasion de visiter, surtout le musée d'Onufre où ils firent des remarques sur la datation de quelques icônes. Ils approuvèrent les interventions de restauration dans les fresques de l'église de Ristoz à Mborje. Ils avancèrent des opinions intéressantes sur la datation des icônes et la restauration de quelques objets en argent et en or du Musée de l'Art Médiéval à Korça.

Veronika Pirker, lut la communication préparée par Prof. Docteur Helmut Bushhausen «Sur l'architecture byzantine du XIe sc. en Albanie».

Prof. Docteur Guntram Koch tint la communication «quelques opinions sur l'église de Labovë». En donnant ses impressions sur les visites en Albanie, il dit entre autres: «Au cours de ce séjour en Albanie, nous avons vu quelques monuments importants et en tant que chercheurs nous éprouvons une joie particulière pour les grands succès du travail de restauration dans votre pays. Nous avons vu avec quelle volonté, passion et niveau scientifique travaillent nos collègues albanais pour l'étude et la restauration des monuments.

Quant aux études sur les monuments qui précèdent la restauration, le prof. G. Koch dit: «Ceci et la bonne connaissance des critères contemporains assurent une restauration rigoureuse du niveau contemporain scientifique... chaque fois que nous venons chez vous — dit-il — nous nous trouvons devant une belle surprise, des musées de première classe comme celui d'Apollonia, et celui de la forteresse de Berat, de nouveaux monuments mis à jours comme l'amphithéâtre de Sofratikë».

Prof. Docteur Nicolas Moutsopoulos, tint la communication: «Les résultats des fouilles dans la basilique de Saint Achillée à Prespe qui fut illustrée de diapositives. Entre autres il apprécia le niveau de la préparation du Symposium et voulut connaître de près le travail de restauration effectué par les collègues albanais, voir en pratique ce qu'il avait déjà appris par la revue «Monumentet».

Le musée de Kruje — pense-t-il, représente une construction

bien étudiée, bien conçue. Dans ce musée et dans le Musée Historique Nationale on sent vraiment une atmosphère vivante de l'histoire du peuple albanais». Après avoir visité les centres antiques de Durrës, Apollonia, Bylis, les villes musées de Berat et de Gjirokastra il dit: «...Maintenant, j'ai eu l'occasion de voir de mes propres yeux les monuments et les autres objets, et je peux vous affirmer que mes impressions sont très bonnes. Je fus vraiment surpris devant les travaux accomplis dans les villes antiques d'Apollonia, Durrës et dans les autres centres mais ce qui m'impressionna le plus et qui est d'une importance particulière, c'est justement la restauration des forteresses et des villes médiévales. La restauration des villes de Gjirokastra et de Berat – souligna le prof. Moutsopoulos – représente un grand travail qu'on doit faire connaître pour qu'il soit un exemple pour nous...». Il admira la restauration des églises, des fresques et des icônes dans les villes de Berat et de Korça. Quand il visita le bazar de Korça, il dit: «...c'est le seul conservé dans les Balkans, et le grand travail de restauration que vous avez commencé exige des gens qualifiés, qui ne vous manquent pas...».

*
* *

Le discours de clôture du Symposium fut tenu par Sefedin Çela, Président du Comité de la Culture et des Beaux Arts, qui entre autre souligna: «...le large sujet, les questions et en général le niveau scientifique de la posée des problèmes traités

dans ce symposium et de leur résolution réelle, représentent un index concret du soin que l'on porte chez nous pour la protection, l'étude et la restauration des monuments culturels, des soins continus apportés à notre héritage culturel en général et aux monuments culturels en particulier, vu le caractère de notre société qui est l'héritière de toute chose positive créée par notre peuple au cours des siècles. Le Symposium – dit-il – servira à l'accroissement ultérieur du niveau qualificatif de l'activité complexe de l'étude dans le domaine de la restauration».

A l'occasion du Symposium a été ouverte l'exposition «Les Monuments Culturels en Albanie», qui reflète, suivant les domaines, les succès principaux dans la recherche et dans la restauration de nos monuments de l'architecture et de l'art. Le discours de l'ouverture a été tenu par le Vice Directeur de l'Institut des Monuments Culturels, Emin Riza.

Dans le cadre du Symposium, du 4 au 8 Septembre, on organisa, avec les chercheurs étrangers, des visites aux centres artistiques d'Apollonia et de Bylis ainsi qu'aux musées de Tirana (Notamment au Musée Historique National, à celui d'archéologie et à la Galerie des Arts Figuratifs). Lors de ces visites, les chercheurs albanais et ceux étrangers ont échangé des opinions d'intérêt sur l'évaluation des monuments en Albanie, leur restauration et leur adaptation de manière à les rendre accessibles aux visiteurs. Des opinions ont été changées également, sur les nouvelles voies à suivre dans le futur, les critères de restauration, les méthodes, les moyens etc., ainsi que sur le renforcement de la coopération de manière à profiter le plus possible des résultats de la science contemporaine.

DO NOT COPY

Reshat GEGA

RESTAURIMI I MANASTIRIT TË APOLLONISË DHE VIZITUESHMËRIA E TIJ

Kodra mbi të cilën gjatë periudhës antike jetoj qyteti i lashtë i Apollonisë trashëgon nga mesjeta një prej manastireve më të rëndësishëm për fondin arkitektonik të vëndit tonë.

Duke u nisur nga gjurmët materiale dhe analiza që i është bërë tipareve arkitektonike që sjell kisha e Shën Mërisë, mbetet si më e sigurtë për themelimin e manastirit, fillimi i shek. XIII. Kisha është tipike për arkitekturën bizantine, me planimetri qëndrore me një kupol; mbi tambur me dymbëdhjetë nike e cila nëpërmjet trekëndëshave sferikë shkarkon në katër kollona me seksion rrethor. Interesante është teknika e ndërtimit të mureve, me blloqe guri kuadratik të marrë nga teatri antik i qytetit. Në portikun perëndimor, që i takon shek. XIV vërehet qartë ndikimi i arkitekturës romanike-gotike.

Pjesët e tjera të kompleksit të manastirit, si konakët trapezaria etj. janë të vendosura në anën veriore dhe perëndimore. Në anët e tjera ai mbyllet nga muri rrethues duke krijuar në këtë mënyrë një formë përafërsisht kuadratikë, në këtë kompleks. Përveç trapezarisë, konakët dhe kulla vinë në ditët e sotme me transformime të thella megjithëqë në përgjithësi ndjekin linjën planimetrike të vjetër.

Vitet e fundit, punimet për mirëmbajtjen dhe evidencimin e vlerave të këtij kompleksi u intensifikuan në mënyrë të konsiderueshme. Krahas punimeve konsoliduese të strukturave, rikthimi i elementeve arkitektonikë apo i mjedisëve, që janë të reja, në natyrën dhe frymën e kohës, nëpërmjet analogjisë me gjurmët origjinale, gjatë vitit 1985 u mor detyra që të bëhej edhe riaftësimi i mjedisit për një muze arkeologjik, me kapacitet të përshtatshëm për materialin dhe rëndësinë që paraqet kjo qëndër. Në këtë rast u rigjenerua dhe skema e lëvizjes funksionale e cila u ndërtua duke patur parasysh që në mënyrë të pandërprerë dhe me sens të drejtë, të përfshihej i tërë kompleksi muzeal. Për këtë u mbyll porta veriore, e cila qe krijuar i ri, dhe u la në funksion porta e vjetër duke krijuar në këtë mënyrë një qarkullim që përqaset mjaft me natyrën e manastirit. Ndryshe nga qëndrimi që mbahet për projektimin dhe ndërtimin *ex novo* të një muzeu, në këtë rast u patën parasysh një sërë faktorësh të cilët për-

caktojnë edhe zgjidhjen. Të tillë janë, respektimi në mënyrë të domosdoshme i vlerave të monumentit si nga pikpamja arkitektonike ashtu edhe ambjentale, evidencimi i tyre në mënyrë të kulturuar dhe ndërthurja në raport të drejtë me materialin që do të ekspozohet. Kapaciteti muzeal që kërkohej nxori si të domosdoshme ndërtimin e një volumi të ri i cili u shtri në anën lindore. Ky përfaqësohet nga portiku, ndërtimi i të cilit u bë në një pozicion të tillë në mënyrë që të qëndronte në raporte sa më normale me volumet egzistuese. Vizitorit që sapo futet në territorin e manastirit i ekspozohet fare pak nga fasada e këtij portiku, duke mos ngacmuar pamjen e kishës e cila përbën edhe pjesën më me vlerë të kompleksit.

Para se të fillonte ndërtimi i ri u bënë sondazhe arkeologjike të cilat kishin për qëllim të sqaronin nëntokën. Kështu si rezultat i tyre në qoshen veri lindore dhe pranë kambanores dolën në dritë rrënoja të periudhës antike dhe mesjetare. Ndaj rrënojave u mbajt qëndrim vlerësues duke i lënë të ekspozuara dhe duke i konservuar. Në këtë mënyrë këto rrënoja marrin pjesë dhe pasurojnë tërësinë e muzeut.

Struktura e muzeut u zgjidh në bazë kronologjike duke e radhitur materialin nga periudha antike deri në atë mesjetare. Veç kësaj u bë edhe një ndarje në bazë të llojit të materialit duke grumbulluar e ekspozuar objektet e gurit kryesisht në portiket. Konakët u destinuan për materialin antik të ekspozuar në vitrina transparente. E tëra kjo pjesë u organizua në formë sallash që komunikojnë lirshëm mes tyre. Dalja nga kjo pjesë e muzeut bëhet nëpërmjet po asaj shkalle që shërben për hyrje. Kjo realizohet fare lehtë pasi shkalla është mjaft e gjerë dhe pranon lëvizjen në dy drejtimet. Menjëherë kalohet për vizitë në ambjentin e portikut i cili është zgjidhur thjeshtë në formën e një arkade ku ritmi i harqeve është në harmoni me tërë ambjentin arkitektonik të manastirit. Për të krijuar variacion koridori ndërpritet nga një ambjent më i gjerë duke dhënë me këtë mënyrë edhe një vënd të përshtatshëm për skulpturën e vogël. Dalja nga portiku të drejton për në pavjonet e periudhës mesjetare të cilat parashikohen për tu instaluar; në mjedisin e

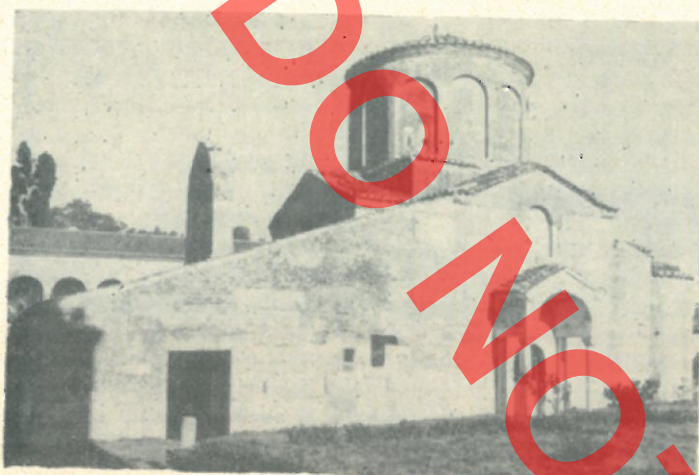

Fig. 1

Fig. 2

trapezarisë. Rrugës përfshihet edhe vetë kisha e cila gjatë tërë kohës preket nga shikimi i vizitorit i cili pothuajse i vjen rrotull nëpërmjet sensit të detyruar të lëvizjes. Evidentimi i pandërprerë i kishës karshi vizitorit favorizohet shumë nga transparenca e ndërtimit të ri. Pasi kalohet edhe në pavjonin mesjetar gjëndesh pranë hyrjes së manastirit prej nga pastaj mund të vazhdohet vizita në rrënojat e qytetit.

Krahas ekspozimit u parashikuan e u realizuan edhe një sërë ambjentesh me funksione ndihmëse për muzeun dhe personelin që do të punojë aty si p.sh. sallë pune, dhomë fjetje dhe nyjet hidro-sanitare etj. Kuota e terrenit të oborrit u ul deri në nivelin origjinal duke i dhënë kishës një pamje më të plotë. Në vetë kishën u ndërmorën punime konsoliduese dhe plotësuese. Këto të fundit përfaqësohen me ndërtimin e portikut të hyrjes jugore të narteksit. Ky veprim u realizua në bazë të gjurmëve të sigurta që egzistojnë në vënd. (fig. 1, fig. 2).

Nëpërmjet tërë këtyre punimeve që u ndërmorën ndaj këtij kompleksi monumental u bë e mundur

Fig. 3

që të prezantohet plotësisht dhe me kulturë duke mos cënuar aspak vlerat e arkitekturës origjinale dhe duke i vënë ato më së miri në shërbim të masës së gjerë të vizitorëve. (fig. 3).

Reshat GEGA

LA RESTAURATION DU MONASTERE D'APOLLONIE

Sur la colline où au cours de l'Antiquité vécut l'ancienne ville d'Apollonie, se trouve l'un des plus importants monastères du fond architectural de notre pays.

L'église, datant du début du XIIIe sc. représente un cas typique de l'architecture byzantine. C'est une construction à planimétrie centrale avec coupole qui surmonte des tambours à douze niches et au moyen des triangles sphériques s'appuie sur quatre colonnes circulaires. Au portique occidental, datant du XIVe sc, on remarque bien l'influence de l'architecture romaine-gothique.

Dans ce complexe, à part le réfectoire, les autres constructions et la tour «se présentent profondément transformées, malgré le fait qu'elles suivent l'ancienne ligne de planimétrie.

Au cours de ces dernières années, dans ce complexe on intensifia de façon considérable les travaux d'entretien et de mise en valeur. De pair aux travaux de consolidation des structures et à la restitution aux nouveaux éléments architectoniques et nouvelles pièces leur forme et leur nature initiale, par analogie avec les traces originales, en 1985, on procéda à la transformation de cette ambiance en musée archéologique. A cette occasion on régénéra même le schéma des modifications fonctionnelles, qui fut élaboré ayant en vue tout le complexe du musée. Différamment à l'attitude adoptée envers le projet et la construction ex-nuova d'un musée, dans ce cas-là on eut en vue la préservation des valeurs architectoniques et celles des pièces du monument. Le nouveau musée exigeait l'adjonction d'un nouveau volume qui s'étendit à l'est. Il est représenté par le portique. Devant le visiteur qui entre dans le territoire du

monastère, n'apparaît qu'une petite partie de la façade de ce portique, ce qui n'altère pas la vue de l'église, le meilleur monument du complexe.

Avant de procéder à cette adjonction, on effectua des sondages archéologiques. Les ruines mises à jour furent exposées et mises en valeur.

La structure du musée fut élaborée sur la base chronologique. On procéda aussi à une répartition selon le matériel exposé, en rassemblant les objets en pierre dans les portiques. Dans les ambiances on exposa par des vitrines transparentes, le matériel antique. Tout de suite après, au moyen d'un escalier on descend à l'ambiance du portique qui a la forme d'une arcade où le rythme des arcs est en harmonie avec toute l'ambiance architectonique du monastère. La sortie du portique mène aux pavillons de la période médiévale qu'on prévoit installer dans le réfectoire. Au milieu de toutes ces ambiances, se situe l'église, que le visiteur grâce à l'itinéraire qu'il doit suivre contemple de tous ces côtés. Après avoir visité le pavillon médiéval, le visiteur se trouve près de l'entrée du monastère, d'où on peut continuer la visite des ruines de la ville.

La côte du terrain de la cour fut abaissée jusqu'au niveau original donnant à l'église un aspect plus complet. On entreprit des travaux de consolidation et on compléta les parties manquantes telle le portique de l'entrée méridionale du narthex, qui se réalisa d'après les traces trouvées sur place.

Tous ces travaux effectués sur ce complexe firent de lui un complexe monumental avec des valeurs architectoniques originales inaltérées, accessible par les nombreux visiteurs.

DO NOT COPY

monumentet**KRITIKË E BIBLIOGRAFI**

Aleksandër MEKSI

PATRIZIA BALENCI, GLI ESAFORATI DEL CHIOSTRO DI SAN BENEDETO IN CONVERZANO E DELLA CHIESA DI SANTA MARIA IN APOLLONIA (ALBANIA) – ANALOGIE STILISTICHE E PROBLEMATICHE COMUNI DI CONSERVAZIONE DELLA «PIETRA» FIRENZE 1986 (56 FQ DHE 87 FOTO).

Libri i studjueses italiane Patricia Balenci, siç kuptohet dhe nga titulli paraqet interes dhe për monumentet tona deri sa në të trajtohet skulptura arkitektonike e portikut të ekzonarteksit të kishës së manastirit të Shën Mërisë në Apolloni. Kisha e Shën Mërisë në Pojan është një ndër monumentet më të rëndësishme të arkitekturës bizantine të vendit tonë, e cila ka tërhequr vëmendjen e studjuesve të shumtë për arkitekturën e saj dhe skulpturat e brendësisë dhe ekzonarteksit. Mendimet për të kanë qenë nga më të ndryshmet dhe dallohen nga njera tjetra. Libri i P. Balencit në këtë drejtim përbën një kontribut me vlerë dhe shton dijet tona për këtë monument. Në të njëjtën kohë nga studimi krahasues i gjendjes së kapiteleve, propozohet dhe një metodikë e restaurimit të tyre.

Libri përbëhet nga 6 kapituj dhe bibliografia e përsosur, krahas 87 skicave dhe fotografive që i ilustron. Në kapitullin e parë me titull «Origjinat e skulpturës romanike» (fq. 12-13), jepet një tablo e rezultate të derisotme mbi rrënjët e skulpturës romanike; vlerat e saj dhe karakteristikat dalluese. Në kapitullin e dytë «skulptura romanike në Pulie» (fq. 14-17) jepet lindja në kohë e skulpturës romanike në Pulie, shembuj më të hershëm dhe më të shquar të saj, karakteristikat e saj, artistët më në zë dhe lidhjet e ndikimet me provincat e tjera artistike të romanikut italian. Në kapitullin e tretë me titull «Skulpturat e portikut të manastirit të Shën Benediktit në Konversan tërësia e skulpturës romanike (fq. 18-29)

jepet një tablo e plotë e arkitekturës së portikut të kaversanos dhe e skulpturave të kapiteleve. Mbas një hyrje të shkurtër të rrethanave historike e politike që prunë në futjen dhe afirmimin e katolicizmit në Itali të Jugut dhe prej kësaj të artit romanik, jepet shkurtimisht një histori e vet manastirit dhe e ndodhive arkitektonike – artistike të tij. Në këtë kapitull paraqiten dhe vlerësohen gjithë kapitelet e portikut që datohen nga shek. IX – XIV. Në kapitullin e katërt «Lidhjet kulturele ndërmjet zonave gjeografike në mesjetën europiane dhe përhapja e romanikut në pellgun e adriatikut» (fq. 30-34), jepet përhapja e artit romanik në europë, rrugët e kësaj përhapje si dhe shtrirja e tij në pellgun e adriatikut në vartësi të rrethanave historike. Kapitulli i pestë me titull «Skulpturat e ekzonarteksit të kishës së Shën Mërisë në Apolloni (Shqipëri)» (fq. 35-45) paraqet një interes të veçantë për ne. Mbas një paraqitje të shkurtër të arkitekturës së kishës Shën Mërisë kalohet në studimin e kapiteleve të ekzonarteksit. Autorja i përmbahet mendimit se kisha është ndërtuar në gjysmën e parë të shek. XIII (Shën 61), ekzonarteksi, pamvarësisht nga forma që më vonë mund të ketë ndryshuar i takon gjysmës së parë të shek. XIII (shën. 61), se arkadat e portikut perëndimor janë rindërtuar duke u ruajtur pilastrat e mëdhenj (faq. 39). Aatoria sheh një ngjashmëri të qartë me portikun e Konvernosit (fq. 39) dhe që përbën një dëshmi të rëndësishme të artit perëndimor aty (fq. 41), që sipas saj shpjegohet me lidhjet ekonomike të bregdetit të atyshëm

me Raguzën. Më tej autorja vazhdon me një studim të hollësishëm të nënd kapiteleve zoomorfe, të tematikës dhe veçantive të tyre, të lidhjeve me skulpturën e konversanos dhe arrin në përfundimin se ato duhet të jenë kryer në fundin e shek. XIV (fq. 44).

Me interes është gjithashtu edhe kapitulli i gjasthtë me titull «Problematika të konservimit të «gurit» të përdorur në kolonadat e portikut të Shën Benediktit të Konversanos e në kishën e Shën Mërisë në Apolloni (Shqipëri)» (fq. 46-53). Ky kapitull përbëhet nga pesë paragrafe të veçantë, në të cilët trajtohen gjendja e sotme, e ruajtjes, analizë e përgjithshme e shkaqeve të degradimit, metodologjia e përgjithshme për shkaqet e dëmtimit nga ndotja atmosferike, konsideracione të përgjithshme për

ndërhyrjet e mundshme konservuese, ndërhyrjet konservuese mbi gurët gëlqeror të përdorur në të dy rastet. Ky kapitull paraqet interes praktik për ndërhyrjet në gurin e skulpturave të Apollonisë. Në të më kompentecë shkencore dhe mbi një metodologji bashkëkohore trajtohen problemet e mësipërme dhe jepen të dhëna konkrete mbi teknologjinë dhe materialet që duhet të përdoren.

Libri i studjueses italiane P. Balenci, përbën një kontribut me vlerë për studimin mjaft të diskutuar të skulpturave të manastirit të Apollonisë dhe për restaurimin e lëndës së tyre. Me të dhënat krahasuese që bie, me analizën e hollësishme të tyre mund të thuhet që thellohen dijet tona për këto skulptura.

Aleksandër MEKSI

PATRICIA BALENCI, «GLI ESAFORATI DEL CHIOSTRO DI SAN BENEDETTO IN CONVERSANO E DELLA CHIEZE DI SANTA MARIA IN APOLLONIA (ALBANIA) – ANALOGIE STILISTICHE E PROBLEMATICHE COMUNI DI CONSERVAZIONE DELLA «PIETRA»» FIRENZE 1986 (56 P., 87 PHOTO).

Le livre de la chercheuse italienne Patricia Balenci représente de l'intérêt pour nos monuments, puisqu'il traite la sculpture architectonique du portique de l'exonarthex de l'église du monastère de Notre Dame à Apollonie. L'église de Notre Dame à Pojan, représente l'un des plus importants monuments de l'architecture byzantine de notre pays, qui a toujours attiré l'attention de beaucoup de chercheurs par son architecture et les sculptures à l'intérieur de l'exonarthex. Il y a eu de différentes opinions. Dans ce sens le livre de P. Balenci, apporte une contribution de valeur qui enrichit nos connaissances sur ce monument. Entre temps, par l'étude comparative de l'état des chapiteaux on propose une méthode pour leur restauration.

Le livre est composé de 6 chapitres, d'une bibliographie parfaite, et de 87 esquisses et photos. Par le premier chapitre «Les origines de la sculpture romane» (p. 12-13), l'auteur donne un tableau des résultats actuels sur les origines des sculptures romanes, ses valeurs et ses particularités. Dans le deuxième chapitre «La sculpture romane de Puglia» (p. 14-17), l'auteur donne l'époque de l'apparition de la sculpture romane à Puglia, d'anciens exemples de cette sculpture, et leurs caractéristiques, les artistes les plus connus, les influences et les relations avec les autres provinces artistiques de l'art roman italien. Le troisième chapitre intitulé «Les sculptures du portique du monastère de Saint Benedictin à Conversano dans le cadre de la sculpture romane» (p. 18-29) représente un tableau complet de l'architecture du portique de Conversano et des sculptures des chapiteaux. Après une courte introduction sur les conditions historiques et politiques qui favorisèrent la pénétration et l'affirmation du catholicisme et plus tard de l'art roman en Italie méridionale, l'auteur décrit brièvement l'histoire du monastère et les phases architectoniques et artistiques. Dans ce chapitre sont présentés et appréciés tous les chapiteaux du portique, datés du IXe – au XIVe sc. Par le quatrième chapitre «Les relations culturelles entre les zones géographiques en Europe et la propagation de l'art roman au bassin de l'Adriatique» (p. 30-34) l'auteur nous fait connaître les voies de la propagation de l'art roman en Europe et son étendu jusqu'au bassin de l'Adriatique. Le cinquième chapitre «Les sculptures de l'exonarthex de l'église de Notre-Dame à Apollonie» (Alba-

nie) (p. 35-45), représente pour nous un intérêt particulier. Après une breve description de l'architecture de l'église de Notre-Dame, on passe à l'étude des chapiteaux de l'exonarthex.

L'auteur avance l'opinion que la construction de l'église remonte à la première moitié du XIIIe sc, l'exonarthex malgré les modifications subies avec le temps, appartient à la première moitié du XIIIe sc. et les arcades du portique occidental sont reconstruites en conservant les grands pilastres (p. 39). L'auteur y remarque une nette ressemblance avec le portique de Conversano (fig. 39), ce qui constitue un témoignage important de l'art occidental (p. 41) qui, d'après l'auteur, s'explique par les relations économiques de la côte de cette région avec Ragouse. Plus tard, l'auteur fait une étude minutieuse des chapiteaux zoomorphes, de leurs particularités ainsi que des liens avec la sculpture de Conversano et conclut qu'ils ont dû être construits à la fin du XIVe sc (p. 44).

Le sixième chapitre intitulé «La problématique de la conservation de «la pierre» utilisée dans les colonnades du portique de Saint Benedictin de Conversano et dans l'église de Notre-Dame à Apollonie (Albanie)» (p. 46-53) est composé de cinq paragraphes particuliers qui traitent l'état actuel de la conservation, l'analyse des causes de la dégradation, la méthodologie générale sur les interventions de conservation possibles, les interventions de conservation des pierres calcaires utilisées dans les deux cas. Ce chapitre représente un intérêt pratique quant à la restauration de la pierre des sculptures d'Apollonie. Avec de la compétence scientifique et une méthodologie contemporaine, l'auteur y traite les problèmes déjà mentionnés et propose concrètement la technologie et les matériaux à utiliser.

Le livre de la chercheuse italienne P. Balenci apporte une contribution de valeur à l'étude des sculptures du monastère d'Apollonie et à la restauration de ses matériaux. On peut dire que les données apportées par la comparaison, ainsi que leur analyse minutieuse, approfondissent nos connaissances sur ces sculptures.

Entre temps, les spécialistes, guidés par le sculpteur restaurateur Genc Hajdari, ont entrepris des travaux de conservation des sculptures de l'exonarthex en particulier et de l'église en général.

DO NOT COPY

Emin RIZA

KULTURA POPULLORE 1/1985, 2/1985, TIRANË 1985. BOTIM I INSTITUTIT TË KULTURËS POPULLORE

Gjatë vitit 1985, dolën në qarkullim dy numrat e revistës shkencore 6 mujore «Kultura Popullore». Numëri 1/1985 i kushtohet tërësisht veprës së udhëheqësit të paharruar të Partisë dhe popullit shqiptar shokut Enver Hoxha, në fushën e Kulturës popullore. Ai përmban një artikull përgjithësues, dhe tetë artikuj që trajtojnë ndihmën e shokut Enver Hoxha në fusha të ndryshme të studimeve të krijimtarisë sonë popullore. Revista mbyllet me një sërë këngësh popullore që i krijoi populli menjëherë pas marrjes së lajmit të hidhur për vdekjen e shokut Enver Hoxha. Revista hapet me artikullin e Prof. Alfred Uçit «Idetë e Enver Hoxhës i ndriçojnë rrugën lulëzimit të kulturës popullore». Në këtë artikull trajtohen në mënyra të sintetizuar idetë e shokut Enver Hoxha lidhur me probleme themelore të vlerësimit të trashëgimisë sonë të kulturës popullore dhe vendit të saj në jetën e sotme, në kulturën tonë socialiste. Aty theksohet se udhëheqësi ynë i paharruar, që në hapat e parë të revolucionit tonë kulturor, na mësoi se trashëgimia kulturore e popullit tonë duhet mbajtur si pikënisje për krijimin e kulturës së re socialiste. Në këtë trashëgimi, shoku Enver Hoxha çmonte veçanërisht thesaret e kulturës popullore, e cila ka pasqyruar më drejtpërdrejt idealet dhe aspiratat klasore të masave punonjëse. Si e tillë kultura popullore ka qenë një faktor aktiv në përpjekjet e popullit tonë për të përballuar dallgët e stuhishme të historisë së tij. Shoku Enver shikoi te kultura popullore një forcë progresive, e cila përbën një vazhdë të pandërprerë dhe si e tillë ajo është e aftë të zhvillohet e të bëhet pjesë e pandarë e kulturës sonë socialiste.

Në dobi të konkretizimit më të madh të mësimave të shokut Enver Hoxha, përpara artikujve studimorë, nën titullin «Mendimi teorik i shokut Enver Hoxha për kulturën popullore» jepen disa prej këtyre mendimeve, në një sërë fjalimesh, diskutimesh, raportesh dhe bisedash të mbajtura në raste të ndryshme nga udhëheqësi ynë i paharruar.

Qemal Haxhihasani në artikullin «Figura e shokut Enver Hoxha në këngët e popullit», ndërmjet të tjerash vë theksin mbi novatorizmin e këngës popullore të epokës së Partisë, në të cilat vendin qen-

dror e zë figura e shokut Enver Hoxha. Populli e futi figurën e shokut Enver në këngët e tij që në fillimet e veprimtarisë së tij revolucionare në krye të demonstratave, si themelues dhe udhëheqës i Partisë, si udhëheqës i Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe i Shqipërisë Socialiste. Autori ndalet në karakterizimin e ideve dhe motiveve më të rëndësishme që shquajnë poezinë popullore të lidhur me veprimtarinë e shokut Enver Hoxha. Këngët popullore për udhëheqësin tonë të paharruar, të cilat kanë krijuar një fond sa të pasur aq edhe me vlera, po shtohen dhe do të shtohen pa rreshtur nga breza e breza, në kujtim të figurës dhe veprës së pavdekshme të shokut Enver Hoxha.

Në artikullin «Folklori ynë në epokën e Partisë» të Jorgo Panajotit dhe Beniamin Krutës, vihet në dukje se si në të gjitha fushat e jetës edhe në atë të folklorit, arritjet e rëndësishme janë të pandara nga emri i Partisë dhe shokut Enver Hoxha. Vlerësimi i krijimtarisë folklorike të së kaluarës dhe krijimi i kushteve për pasurimin e saj në realitetin tonë socialist, si ide themelore të shokut Enver, kanë krijuar kushtet që pasuria jonë folklorike të zerë vendin e merituar në jetën tonë kulturore. Autorët në artikull zbërthejnë dhe shtjellojnë idetë e shokut Enver Hoxha për problemet themelore të studimit dhe vlerave të folklorit tradicional, si dhe të tipareve të folklorit të ri, të lidhur me realitetin socialist.

Ali Muka dhe Pirro Thomo, në artikullin, «Mësimet udhërrëfyese për trashëgiminë arkitektonike» venë në dukje se shoku Enver Hoxha, është gjallëruesi dhe udhërrëfyesi i vlerësimit të trashëgimisë sonë arkitektonike të së kaluarës. Vepra e tij në këtë drejtim ka qenë dhe mbetet aktuale. Shoku Enver në veprën e tij, trajtoi me gjerësi dhe thellësi të mprehtë edhe probleme teorike – praktike të krijimtarisë popullore në fushën ndërtimore, duke shfaqur një dashuri e respekt të thellë për popullin dhe mjeshtrat shqiptarë të ndërtimit. Në shumë shkrime të shokut Enver dhe veçanërisht në veprën e tij, «Vite të Vegjëlisë» dalin në pah qartë idetë mbi vlerat e kësaj trashëgimie, mbi këndet e vështrimit nga duhet parë e vlerësuar ajo dhe mbi vendin që duhet të zerë kjo krijimtari në jetën e sotme.

Edhe transformimet e mëdha në jetën dhe ekonominë e fshatit tonë të ri socialist janë të lidhura ngushtë me mendimet dhe idetë e shokut Enver Hoxha, siç shtjellohet në artikullin e Spiro Shkurrit dhe Andromaqi Gjergjit. «Zhvillimi ekonomik dhe shndërime në mënyrën e jetesës».

Abaz Dojaka, në artikullin «Shoku Enver Hoxha mbi krijimin dhe forcimin e familjes socialiste», trajton idetë e shokut Enver për këtë problem të rëndësishëm të lidhur ngushtë me ndërtimin e shoqërisë socialiste në vendin tonë.

Artikulli «Dukuri të kulturës shpirtërore të popullit tonë në veprën e shokut Enver Hoxha» i Mark Tirtës, trajton ndihmesën e veprës së shokut Enver Hoxha për pasqyrimin me vërtetësi, dhe thellësi mbi bazën e imedilogjisë marksiste-leniniste të një sërë aspekteve të psikologjisë së popullit shqiptar, të botës së tij shpirtërore, të dokeve, zakoneve etj.

Agim Bido dhe Afërdita Onuzi, në artikullin «Karakterin shqiptar të artit popullor e gjejmë tek populli», trajtojnë mësimet e shokut Enver Hoxha, lidhur me vlerën dhe tiparet e artit popullor, mbi specifikën e tij kombëtare, të shprehura në forma të ndryshme, si dhe mbi nevojën e studimit dhe propagandimit të këtyre thesareve si për të nxjerrë në pah tiparet kombëtare, ashtu edhe për të qenë në bazën e vlerave të reja të arteve tona, të aplikuara.

Ali Jashari në artikullin «Fjalët e urta popullore në veprat e shokut Enver Hoxha», trajton velrat e mëdha gjuhësore dhe letrare të veprës së shokut Enver Hoxha, të cilat e gjejnë shpjegimin edhe në njohjen dhe mbështetjen e fortë në gjuhën e folur të popullit.

Numri 2/1985 i revistës «Kultura Popullore» përmban 9 artikuj studimorë, si dhe një sërë rubrikash të tjera.

Artikulli i Beniamin Krutës «Vështrim rreth metro-ritmikës në muzikën popullore shqiptare» trajton disa nga ritmet me masa të thjeshta dhe të përzjera. Spiro Shituni në artikullin «Stile të polifonisë labe» analizon pesë stile të polifonisë labe – stilin e Kurveleshit, Gjirokastrës, Himarës, Pilurit dhe Bënçës. Ndërsa Mark Tirta trajton probleme të ndikimit të Reformës Agrare në jetën e fshatarësisë sonë të viseve fushore dhe sidomos të lëvizjeve të popullsisë që u kushtëzuan prej saj, në artikullin «Reforma agrare dhe lëvizjet e popullsisë fshatare». Mbi bazën e një anketimi të bërë gjatë vitit 1984, në rrethet e Tiranës, Korçës dhe Kukësit, Abaz Dojaka ka botuar artikullin «Probleme të zhvillimit të familjes e të martesës». Ikbale Bihiku në artikullin «Thurjet me shtiza dhe zbukurimi i tyre» jep disa nga tiparet dalluese të çorapeve të punuara me shtiza ose me grep nga

gratë e krahinave të ndryshme të vendit tonë. Artikulli «Të dhëna etnografike lidhur me shtëpinë e Veleshit të Strugës» i Shpresa Vinca-Tuda (Prishtinë), i botuar me shkurtime, është marrë nga botimi «Trashëgimia dhe transformimi i kulturës popullore», materiale nga sesioni shkencor mbajtur në Prishtinë më 7-8 Shtator 1979. Prishtinë 1983, f. 271-289. Fatbardha Shkupi në artikullin «Dëshmi të zbukurimores në monumente kulti të rrethit të Kolonjës», nëpërmjet një materiali të gjerë dëshmon se në Kolonjë ka pasur një traditë të lashtë në punimin e drurit. Artikulli «Vlera artistike të veshjes për gra të Muzinës» i shkruar nga Agim Bido, synon të trajtojë disa anë artistike të veshjes së zonës në shqyrtim, si forma, plastika vëllimore, efekti koloristik e grafik ornamentika dhe realizimi artistik. Duke u mbështetur kryesisht në trashëgiminë urbanistiko-arkitektonike, ende të ruajtur në qytetin e Pogradecit, Eduard Guxholli, nëpërmjet shëmbujsh e krahasimesh synon të provojë lidhjet e ngushta dhe vijueshmërinë e parimeve të arkitekturës popullore me atë bashkohore, duke vënë theksin mbi domosdoshmërinë e mbështetjes në arkitekturën popullore në rrugën e krijimit të arkitekturës sonë të re, me përmbajtje e frymë të shëndoshë kombëtare.

Në rubrikën diskutime Razi Brahimi me shkrimin «Balada, legjenda dhe epika historike» bën objekt trajtuese studimin e Jorgo Panajotit «Balada popullore dhe historia».

Rubrika, historia e etnografisë dhe e folklorikës shqiptare hapet me shkrimin e Qemal Haxhihasanit, «Thimi Mitko dhe Gustav Majeri» i cili pasohet me letrat që Thimi Mitko i kishte dërguar Gustav Majerit prej korrikut 1884 – janar 1890. Shkrimi «Mbi incizimet e para të folklorit shqiptar» i Riza Hysos, pasohet nga ai i Koço Novës. «Një dokument të ri i pabotuar i Shtjefën Gjeçovit për Kanunin e Lekë Dukagjinit».

Mevlan Kabo, në rubrikën, Shkolla dhe kultura popullore, boton shkrimin «Njohja e dukurive gjeografiko-etnografike në shkollë», ndërsa në rubrikën materiale janë botuar disa vjersha dashurie të mbledhura nga folkloristi arbëresh Agostin Xhordano.

Në rubrikën Kritikë e bibliografi, Mark Tirta bën objekt trajtuese punimin e V. Misjes dhe Y. Veisiut «Shndrimet demografike të familjes në RPSSH» Tiranë, 1984, Yllka Selimi, përmbledhësin e akteve të sesionit shkencor të organizuar në Prishtinë më 1979 me temë «Trashëgimia dhe transformimi i kulturës popullore», ndërsa N. Dokle trajton botimin «Lirika popullore nga rrethi i Kukësit», Tiranë, 1983.

Si zakonisht numëri mbyllet me rubrikën, Jeta Shkencore, e cila përmbledh, informacione dhe kronika.

Emin RIZA

«LA CULTURE POPULAIRE», 1,2/1985 Tirana 1985 EDITION DE L'INSTITUT DE LA CULTURE POPULAIRE

Au cours de l'année 1985 ont paru les deux numéros de la revue «La Culture Populaire». Le premier numéro est dédié à l'oeuvre du guide inoubliable du Parti et du peuple, le camarade Enver Hoxha, dans le domaine de la culture populaire. Il contient un article de synthèse et huit articles qui traitent de la contribution qu'a donnée le camarade Enver Hoxha dans les différents domaines des études sur notre créativité populaire. La revue se termine par une série de chansons populaires créées par le peuple après le décès du camarade Enver Hoxha. Elle commence par l'article du Prof. Alfred Uçi «Les idées d'Enver Hoxha fraient à la culture populaire la voie d'épanouissement». Dans cet article l'auteur traite de façon synthétisée les idées d'Enver Hoxha sur l'appréciation de l'héritage de notre culture populaire et la place qu'elle occupe dans la vie actuelle. Il souligne que notre guide inoubliable, dès le début de notre révolution culturelle nous enseigna que l'héritage culturel de notre peuple doit servir de point de départ à la création de la nouvelle culture socialiste. Dans cet héritage, Enver Hoxha appréciait surtout les trésors de la culture populaire, qui a directement reflété les idéaux et les aspirations de classe des masses travailleuses. Enver Hoxha vit dans la Culture Populaire une force progressiste qui peut évoluer et devenir partie intégrante de notre culture socialiste.

Afin de mieux concrétiser les enseignements du camarade Enver Hoxha, sous le titre «La pensée théorique du camarade Enver Hoxha concernant la Culture populaire», on émet quelques-unes de ces pensées exprimées au cours de ses discours, des discussions, des rapports.

Qamil Haxhihasani dans son article: «La figure du camarade Enver Hoxha dans les chansons populaires», entre autres met l'accent sur l'innovation dans la chanson populaire de l'époque du Parti, où la place centrale revient à la figure du camarade Enver Hoxha. Le peuple introduisit dans les chansons sa figure dès le début de son activité révolutionnaire, à la tête des manifestants, en tant que fondateur et dirigeant du Parti, dirigeant de la lutte antifasciste de libération nationale et de l'Albanie Socialiste. L'auteur s'arrête à la caractérisation des idées et des motifs les plus importants qui se manifestent dans la poésie populaire et se rattachent à l'activité du camarade Enver Hoxha. Les chansons populaires sur notre guide inoubliable, qui constituent déjà un fond riche et précieux, se multiplient de génération en génération, à l'honneur de la figure et de l'oeuvre immortelle du camarade Enver Hoxha.

Dans l'article «Notre folklore à l'époque du Parti», les auteurs Jorgo Panajoti et Beniamin Krute, affirment que comme dans tous les domaines, même dans celui du folklore, les arrivées importantes sont liées au nom du Parti et du camarade Enver. L'appréciation de la créativité folklorique du passé, la création des conditions favorables pour son enrichissement dans la société socialiste, favorisèrent notre héritage folklorique de manière à ce qu'il occupe la place qui lui convient dans notre vie culturelle. L'article analyse les opinions du camarade Enver Hoxha sur les principaux problèmes de l'étude et des valeurs du folklore traditionnel ainsi que sur les traits du nouveau folklore, par rapport à la réalité socialiste.

Ali Muka et Pirro Thoma, par l'article «Enseignements de guide pour la tradition populaire architectonique», affirment que le camarade Enver Hoxha fut le guide de l'appréciation de notre héritage architectonique du passé. Dans ce sens, son oeuvre fut et demeure actuelle. Dans son oeuvre, le camarade Enver Hoxha traita largement des problèmes théoriques et pratiques de la créativité populaire dans le domaine de la construction manifestant une adoration et un profond respect pour le peuple et pour les maîtres constructeurs albanais. Dans beaucoup d'écrits du camarade Enver Hoxha et particulièrement dans son oeuvre «Souvenirs d'enfance» se mettent en évidence les idées sur les valeurs de cet héritage, sur les primes de vue sous lesquels il faut le voir et l'évaluer ainsi que sur la place que doit occuper cette créativité dans la vie quotidienne.

Les pensées et les idées du camarade Enver Hoxha sont également fortement liées aux grandes transformations de la vie et de l'économie de notre nouveau village socialiste, tel qu'il est traité dans l'article de Spiro Shkurti et Andromaqi Gjergji intitulé «Le développement économique de la campagne et les modifications dans la manière de vie».

Abaz Dojaka dans son article intitulé «Le camarade Enver Hoxha sur la consolidation de la nouvelle famille socialiste» traite des idées du camarade Enver Hoxha sur ce problème cardinal qui est fortement lié avec la construction de la société socialiste dans notre pays.

L'article écrit par Mark Tirta et intitulé «Aspects de la culture spirituelle de notre peuple dans l'oeuvre du camarade Enver Hoxha» parle de la contribution que donne l'oeuvre du camarade Enver Hoxha pour refléter avec de la véracité et profondeur, sur la base de la théorie marxiste-léniniste, une série d'aspects et de psychologie du peuple albanais, de sa mentalité de ses coutumes etc.

Agim Bido et Afërdita Onuzi dans leur article intitulé «Le caractère albanais de l'art populaire se trouve dans le peuple» traite des enseignements du camarade Enver Hoxha concernant la valeur et les traits de notre art populaire, ses spécificités nationales, exprimés sous de différentes formes, ainsi que sur le besoin de l'étude et de la propagande de ces trésors.

Ali Jashari dans son article «Les dictionnaires populaires dans les oeuvres du camarade Enver Hoxha» traite des grandes valeurs linguistiques et littéraires de l'oeuvre du camarade Enver Hoxha, qui trouvent leur explication et leur fort appui dans la langue parlée du peuple.

Le numéro 2/1985 de la revue «La Culture Populaire» contient 9 articles d'étude ainsi qu'une série d'autres rubriques.

L'article de Beniamin Kruta intitulé «Regard sur la métrorhythmique dans la musique populaire albanaise» traite quelques-uns des rythmes à masses simples et combinées. Spiro Shtini dans son article «Des styles musicaux de la polyphonie de Labëri» traite du style de Kurvelesh, de Gjirokastër, de Himarë, de Pijur et de Bëncë, alors que Mark Tirta traite des problèmes de l'influence de la Réforme Agraire dans la vie de notre paysannerie de la campagne, particulièrement des mouvements populaires conditionnées par celle-ci, dans son article «La réforme agraire et les transferts de la population rurale». Se basant sur une enquête de 1984, faite aux régions de Tirana, de Korça et de Kukës, Abaz Dojaka édite l'article «Des problèmes du développement de la famille et du mariage». Ikbale Bihiku dans son article «Le tricotage et son ornement» montre quelques-uns des traits des chaussettes tricotées par les femmes des différentes régions de notre pays en utilisant des aiguilles à tricoter ou des crochets. L'article de Shpresa Vinca – Tuda (Prishtinë) intitulé «Des données ethnographiques concernant la maison à Veleshtë de Struga», édité sous forme de résumé, a été extrait de l'édition «L'héritage et la transformation de la culture populaire», qui fait partie des matériaux écrits de la session scientifique tenue à Prishtinë du 7 au 8 septembre 1979, Prishtinë 1983, f. 271-289. Fatbardha Shkupi dans son article «Les témoignages de l'ornementation dans les monuments de culte du district de Kolonja» par l'intermédiaire d'un large matériel témoigne qu'à Kolonjë il y a eu une ancienne tradition dans le tra-

vail du bois. L'article «Des valeurs artistiques de l'habillement pour femmes de Muzinë» écrit par Agim Bido, tente à traiter quelques particularités artistiques de l'habillement de la zone en question comme la forme, la plastique de volume, l'effet coloristique et graphique, l'ornementation et la réalisation artistique. S'appuyant principalement sur l'héritage urbain et architectonique à l'heure actuelle conservée à Pogradec, Eduard Gaxholli, par quelques exemples et comparaisons tente de prouver les étroites liaisons et la continuité des principes de l'architecture populaire avec celle contemporaine dans le chemin de la création de notre nouvelle architecture à contenu et esprit sains.

Dans la rubrique «discussions» Razi Brahimi par ses écrits «La ballade, la légende et l'époque historique de la science du folklore et de l'ethnographie albanaise» prend le sujet de l'étude «La ballade populaire et l'histoire».

La Rubrique, l'histoire de l'ethnographie et du folklore albanais commence par l'écrit de Qemal Haxhihasani intitulé «Thimi Mitko et Gustav Majeri, qui est suivi par les lettres que Thimi Mitko avait envoyées à Gustav Majer du Juillet 1884 au janvier 1890. L'écrit «Sur les premiers enregistrements du folklore albanais» de Riza Hysa est suivi par celui de Koço Nova «Un nouveau document inédit de Shtjefën Gjeçovi sur le droit coutumier de Lek Dukagjini.

Dans la rubrique «L'école et la culture populaire», Mevlan Kabo publie l'article «La reconnaissance des phénomènes géographiques et ethnographiques à l'école» tandis que dans la rubrique «Matériaux» font partie les poésies lyriques du folklore arbëresh collectionnées par Agostin Xhordana.

Dans la rubrique «Critique et bibliographie» Mark Tirtja traite l'étude de V. Misje et Y. Veizit «Les transformations démographiques de la famille en R.P.S.A.». Tirana 1984, 185 p., Yllka Selimi fait le résumé des actes de la session scientifique organisée à Prishtinë en 1979 avec le sujet: «L'héritage et la transformation de la culture Populaire», Prishtinë 1983, tandis que N. Dokle traite la publication «Poésie lyrique populaire du district de Kukës», Tirana, 1983.

Comme d'habitude, la revue se termine par la rubrique «La vie scientifiques», qui donne des informations et des chroniques.

Aleksandër MEKSI

DY NUMURA TË REVISTËS «ILIRIA» 1 dhe 2/1985

Kanë dalë nga shtypi numrat 1 dhe 2 të vitit 1985 të revistës «Iliria», botim i Qendrës së Kërkimeve Arkeologjike të Akademisë së Shkencave të RPSSH. Këto numra bien kontribute të reja në studimin e historisë dhe kulturës ilire e asaj shqiptare të vendit tonë.

Numri 1 i vitit 1985 hapet me artikullin e Prof. Selim Islamit **«Enver Hoxha — Frymëzues dhe përkrahës i arkeologjisë shqiptare»**, në të cilin jepet një pasqyrë e plotë e kontributit të shokut Enver në ngritjen dhe thellimin e kërkimeve arkeologjike në Shqipëri, në ngritjen e institucioneve kërkimore dhe atyre muzeale, në lindjen dhe formimin e disiplinës shkencore të arkeologjisë shqiptare. Krahas historikut të kërkimeve arkeologjike shqiptare, të frymëzuara dhe përkrahura nga shoku Enver dhe PPSH, në shkrim jepen dhe kontributet e arkeologjisë shqiptare në shkencat albanologjike. Në këtë numur vijohet me një përmbledhje **«Enver Hoxha mbi Arkeologjinë dhe Historinë e lashtë të Shqipërisë»**, në të cilën jepen pjesë nga veprat e shokut Enver për këto probleme. Revista vazhdon me artikullin e Frano Prendit **«Unitet dhe veçori në kulturën ilire të epokës së hekurit në territorin e Shqipërisë»**, në të cilin trajtohen karakteristikat e përgjithshme dhe veçantitë e kulturës ilire në shekujt XI deri VI-V përpara erës sonë, në të cilët përfshihen kronologjikisht epoka e hekurit. Më tej kemi M. Korkuti **«Marrëdhëniet midis dy brigjeve të Adriatikut Jugor në kohën e Bronxit e të Hekurit»**, në të cilin shkrim jepen fakte dhe të dhëna të reja që përbëjnë një ndihmesë për ndriçimin e problemit të marrëdhënieve ndërmjet dy brigjeve të Adriatikut mbi bazën e të dhënave të arkeologjisë shqiptare. Artikulli i Neritan Cekës **«Kultura protoqytetare ilire»** trajton tiparet karakterizuese të kulturës qytetare ilire, si një studim përgjithësues mbi bazën e kërkimeve arkeologjike. Artikulli i Dhimosten Budinës **«Vendi dhe roli i Antigonesë në luginën e Dionisit»**, paraqet një tablo të rezultateve të kërkimeve arkeologjike në qytetin e lashtë të Antigonesë dhe rolin e saj në sistemin mbrojtës e të fortifikuar të krahinës. Në artikullin e Shpresa Gjongecaj **«Thesari i Hijës së Korbit»** bëhet një paraqitje e plotë e

këtij thesari të rëndësishëm si dhe analizohen gjetjet e atyshme duke i krahasuar me të dhënat e derisotme të numizmatikës. Artikulli i Skënder Anamalit **«Nga Ilirët tek Arbërit (të dhëna të reja të arkeologjisë)»** përbën një sintezë të të dhënave të arkeologjisë shqiptare mbi vazhdimësinë iliro-shqiptare në truallin e sotëm të shqiptarëve, mbi kulturën arbërore dhe hidhen poshtë tezat e gabuara të studjuesve sllavë mbi këto probleme. Hëna Spahiu në artikullin **«Unaza të reja me mbishkrim nga Komani»**, paraqet tre unaza të reja me mbishkrim nga varreza e Kalasë së Dalmacës, të cilat krahas gjetjeve të vjetra e të njohura e përforcojnë mendimin e saj për datimin e kulturës së Komani në shek. VI-VIII. Artikulli i Aleksandër Dhimës, **«Materiale skeletore nga metropoli i Dyrrahut»**, paraqet një analizë antropologjike të skeleteve të gjetura në gërmimet e fundit në akropolin e Dyrrahut, duke arritur në përfundimin se ilirët mbizotëronin në popullsinë e tij. Ky numër mbyllet me recensionet e Zhaneta Andres për vëllimin **«Sahra njivanje kod Iliria»**, Naučni Skupovi VIII, 1976, Beograd 1979 dhe Aleksandër Dhimës për librin e Z. Mikic, **«Stanje i problemi fizike antropologjike u jugoslaviji — Praistoriski periodi»**, Sarajevo 1981, si dhe një informacion mbi ekspozitën e hapur në Romë «Arti shqiptar në shekuj».

Numri 2 i vitit 1985 paraqet një pjesë të punimeve të Kuvendit II të Studimeve Ilire, të mbajtura në Tiranë më 20-23 IX. 1985. Mbas një kronike të shkurtër jepet Fjala e Hapjes e mbajtur nga prof. Aleks Buda kryetar i Akademisë së Shkencave. Fjala e Mbylljes si dhe përsëritjet e studjuesve të huaj. Më tej vijohet me referatet, Myzafer Korkuti **«Probleme etnokulturore të epokës eneolitit në Shqipëri»**, Frano Prendi **«Mbi formimin e kulturës dhe të etnosit ilir në territorin e Shqipërisë gjatë epokës së bronxit, dhe fillimit të asaj të hekurit»** Neritan Ceka, **«Vështrim mbi zhvillimin e jetës qytetare tek ilirët e jugut»**. Në këtë kuvend u mbajtën një sërë kumtesash nga të cilët në këtë vëllim janë përfshirë kumtesa e Zhaneta Andresë **«Mbi gjenezën dhe vijimësinë e kulturës së Matit në epokën e bronxit»**, e Klans Kilian (RFGJ) **«Shqipëria jugore në epokën e bronxit të vo-**

në» Namik Bodinaku, «Migrimet e periudhës së bronzit të hershëm dhe roli i tyre në formimin e etnosit ilir», Julia Vokotopoulou (Greqi), «Armët prej hekuri të Vices, lidhje me divergjencën në rajonin e Ilirisë», Dilaver Kurti, «Vështrim mbi tumat ilire të Burrelit në Mat», Bernhard Hansel (RFGJ), «Dyndje në Evropën juglindore në periudhën e bronzit të vonë dhe ndikimet e tyre në territorin e Shqipërisë», Bep Jubani, «Tipare të kulturës ilire në trevën e Dardanisë», Aristotel Koka, «Kultura e varrezës tumulare të shtozit», Imma Kilian – Diolmeier (RFGJ), «Shpata të tipit

egjean në Shqipëri», K. Wandle, «Gërmimet në Arsirotumba në Maqedoni», Skënder Aliu, «Aspekte të kulturës ilire në krahinën e Kolonjës në shek. VII-V p.e.s.» Ioana Andreu, «Një përkenare bronxi e tipi «ilir» me zbukurim të incizuar», Aleksandër Dhima, «Vështrim mbi tiparet antropologjike të ilirëve», Astrit Nanaj, «Butroti protourban», Vasil Bereti, «Vendbanimi ilir në Trepot të Vlorës». Në të gjitha këto kumtesa bëhet një paraqitje e rezultateve të kërkimeve arkeologjike për problemin e etnogjenezës së ilirëve kulturës së tyre dhe marrëdhënieve me popujt e tyre fqinjë.

Aleksandër MEKSI

LES NUMEROS 1, 2, 1985 DE LA REVUE «ILIRIA»

Les numéros 1 et 2, 1985 de la revue «Iliria», qui ont déjà paru, apportent de nouvelles contributions à l'étude de l'histoire et de la culture illyrienne et celle albanaise, de notre pays.

Le numéro 1 s'ouvre par l'article du prof. Selim Islami «Enver Hoxha – Inspirateur et protecteur de l'archéologie albanaise», qui donne un tableau complet de la contribution du camarade Enver Hoxha pour l'approfondissement des recherches archéologiques en Albanie, pour l'instauration des institutions de recherche et celles des musées, pour la formation de la discipline scientifique de l'Archéologie albanaise, inspirés et appuyés par le camarade Enver Hoxha. Cet article est suivi d'un recueil «Extraits des oeuvres à propos de l'archéologie», qui présente quelques passages traitant ces problèmes, tirés des oeuvres du camarade Enver Hoxha. L'article de Frano Prendi «Unité et diversité dans la civilisation illyrienne de l'époque du fer dans le territoire de l'Albanie» traite les unités et les diversité de la culture illyrienne du XIe jusqu'aux VI-V sc. av. n. e. L'article suivant, écrit par Myzafer Korkuti. «Les rapports entre les deux côtes de l'Adriatique à l'époque du bronze et du fer» donne de nouveaux faits et données qui aident à mieux éclaircir le problème des relations entre les deux côtes de l'Adriatique sur la base des données archéologiques albanaises. L'article de Neritan Ceka «La civilisation protourbaine illyrienne» traite les traits caractéristiques de la culture urbaine illyrienne, en tant qu'une étude de synthèse basée sur les résultats des recherches archéologiques. L'article de Dhimosten Budina «La place et le rôle d'Antigonée dans la vallée du Drinos», représente un tableau des résultats des fouilles archéologiques dans l'ancienne ville d'Antigonée, et son rôle au système de défense de fortification de la région. L'article de Shpresa Gjongecaj «Le trésor de Hije e Korbit» donne une description minutieuse et une analyse de cet important trésor en le comparant avec les autres données actuelles de la numismatique. L'article de Skënder Anamali «Des illyriens aux albanais (de nouvelles données de l'archéologie)», fait une synthèse des données de l'archéologie albanaise sur la continuité illyrienne-albanaise dans la contrée actuelle des albanais, sur la culture albanaise, et dément les thèses des chercheurs slaves sur ces problèmes. Dans l'article de Hëna Spahiu «Nouvelles bagues à inscription découvertes à Koman», il s'agit de trois nouvelles bagues à inscription découvertes dans une tombe de la forteresse de Dalmace, qui, de pair aux autres anciennes trouvailles, renforcent son opinion sur la datation de la culture de Koman dans les VI-VIII sc. L'article d'Aleksandër Dhima: «Matériels

squelettiques de la nécropole de Dyrrachium», représente une analyse anthropologique des squelettes trouvées lors des dernières fouilles dans l'acropole de Dyrrachium. L'auteur est de l'avis que les illyriens prédominaient dans la population de Dyrrachium aux IVe-IIe sc. av. n. e. Ce numéro se termine par la recension de Zhaneta Andrea sur le livre «Sahranjivanje kod Ilirija, Naucni Skupevi VIII, 1976, Beograd 1979, et celle d'Aleksandër Dhima sur le livre de Z. Mikie «Stanje i problemi fizicke antropologije u Jugoslaviji – praistoriski periodi. Akademja Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovina, Sarajevo, 1981 ainsi qu'une information sur l'exposition «L'art albanais à travers les siècles», ouverte à Rome.

Le numéro 2, 1985 représente une partie des communications du IIe colloque des Etudes Illyriennes (Tiranë, 20-23.XI.1985). Après une courte chronique, c'est le discours d'ouverture du Professeur Aleks Buda, Président de l'Académie des Sciences, «Le discours de clôture du Professeur Hekuran Mara, vice-président de l'Académie des Sciences, et quelques adresses de salutation par les chercheurs étrangers. Puis ce sont quelques rapports: Myzafer Korkuti «Problèmes ethnoculturels relatifs au Calcolithique en Albanie», Frano Prendi «A propos de la formation de la civilisation et de l'ethnie illyrienne sur le territoire de l'Albanie durant l'époque du Bronze et au début de celle du fer», Neritan Ceka «Aperçu sur le développement de la vie urbaine chez les illyriens du Sud». Ces rapports sont suivis de quelques communications telles: Zhaneta Andrea «A propos de la genèse et de la continuité de la culture de Mat à l'époque du Bronze», Klaus Kilian (R.F.A.) «L'Albanie méridionale à l'Age du Bronze Récent», Namik Budinaku «Les mouvements migratoires pendant la période du Bronze Ancien et leur rôle dans la formation de l'ethnie illyrienne, Julia Vokotopoulou «Les armes en fer de Vitsa», Dilaver Kurti «Aperçu sur les tumulus illyriens de Burrel à Mat», Bep Jubani «Traits de la culture illyrienne dans la région de Dardanie», Bernhard Hansel (R.F.A.) «Invasions au sud-est de l'Europe pendant la période du Bronze Récent et leur influence dans le territoire de l'Albanie», Aristotel Koka «La culture de la nécropole tumulaire de Shtoji», Imma Kihon «Epée du type égéen en Albanie», K. Wordle «Les fouilles en Assiros Tumba en Macédoine», Skënder Alia «Aspects de la culture illyrienne des VIIe-Ve sc. av. n. e. dans la région de Kolonjë», Ioanna Andhreu «Une casque en bronze du type «illyrien» avec des décorations incisées», Aleksandër Dhima «Aperçu sur les traits anthropologiques des illyriens», Astrit Nanaj «La phase protourbaine de Bouthrôtos», Vasil Bereti «Une agglomération illyrienne à Triport de Vlorë».

DO NOT COPY

DONOT
COPY

Çmimi 10 lekë

